

307.411

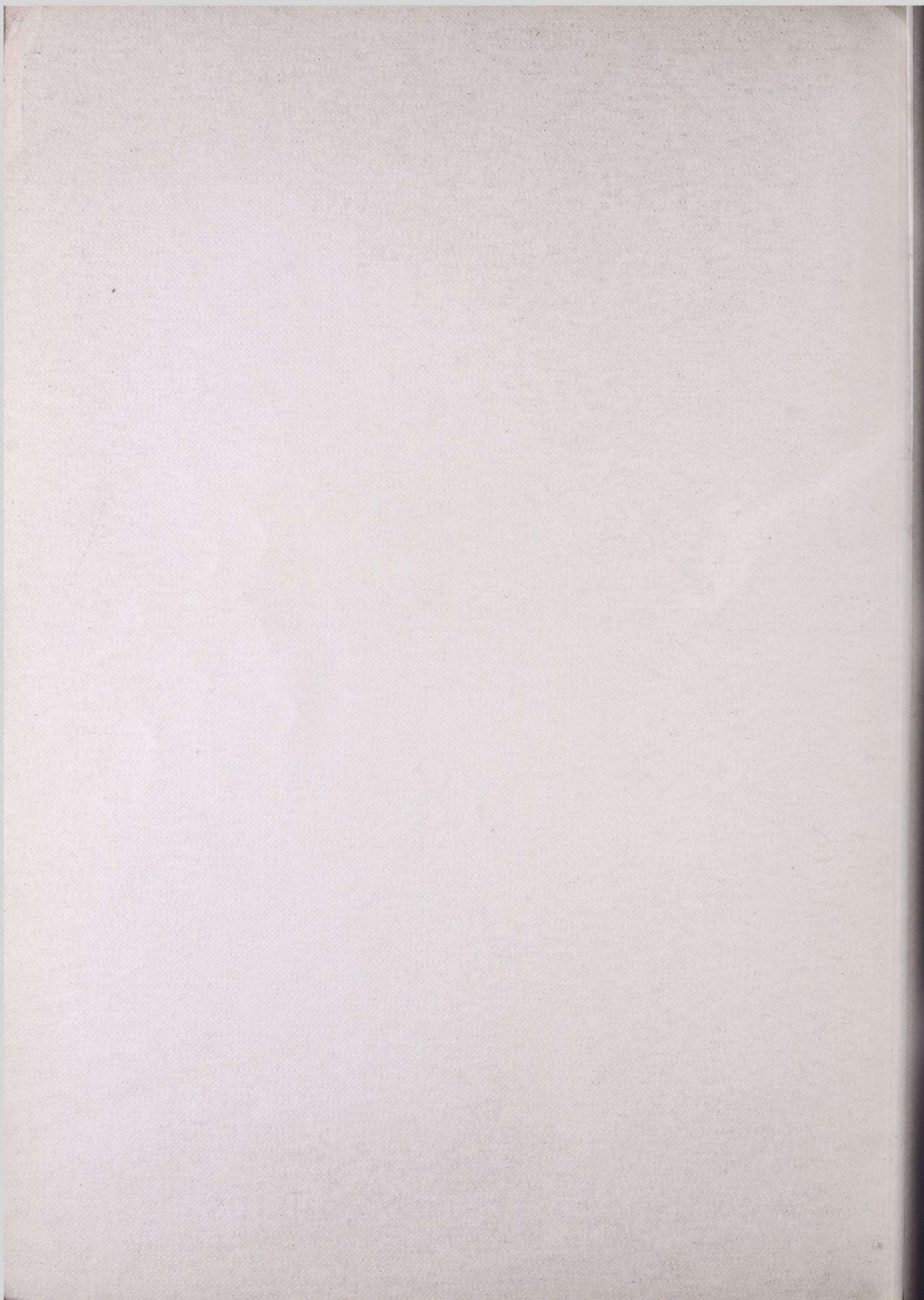
18
1966

Településtudományi közlemények

18

Budapest, 1966. május

2

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

18.

UDTAPISZ...
...
...
...

THE POLYESTER
CONCRETE

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

18.

BUDAPEST, 1966. MÁJUS

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI ÉS KIADJA
A MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG,
AZ ÉPÍTŐIPARI ÉS KÖZLEKEDÉSI MŰSZAKI EGYETEM VÁROSÉPÍTÉSI TANSZÉKE
ÉS AZ É.M. VÁROSÉPÍTÉSI TERVEZŐ VÁLLALAT

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTOS ISTVÁN, DR. FARAGÓ KÁLMÁN (a szerkesztő bizottság elnöke),
DR. FEKETE LÁSZLÓ, DR. GERLE GYÖRGY, DR. MAJOR JENŐ, DR. NOVÁK PÉTER,
DR. PERÉNYI IMRE, DR. SZABADY EGON, DR. SZABÓ DEZSŐ, DR. TÓTH BÉLA,
ZSITVA TIBOR

SZERKESZTŐ:

DR. KERESZTÉLY GYÖRGY

MŰSZAKI SZERKESZTŐ:

GOMPERZ ISTVÁN

81

INTÉZKEDÉSI SZABÁLYZAT

1957. ÉVI
MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG
ÉPÍTŐIPARI ÉS KÖZLEKEDÉSI MŰSZAKI EGYETEM

NÉHÁNY ÚJABB SZEMPONT A LAKÓTERÜLETI EGYSÉGEK TERVEZÉSÉHEZ*

DR. FARAGÓ KÁLMÁN

a műszaki tudományok kandidátusa

Jelen tanulmány nem lép fel azzal az igény-nyel, hogy a lakóterületi egységek szervezésének, tervezési elveinek, méretezésének minden részletére kitérjen. A teljességre való törekvés a terjedelem adta korlátok között lehetetlen, emellett sok közismert tétel megismétlését eredményezné. A teljes áttekintés helyett célszerűbb és a gyakorlat számára hasznosabb néhány lényeges vonatkozásban eddigi elképzeléseink felülvizsgálata és ennek keretében olyan szemlélet kialakulásának elősegítése, amely kiindulásul szolgálhat a gyakran egymásnak ellentmondó szempontok helyes értékelésében. Célunk továbbá megvizsgálni, milyen lehetőségek vannak arra, hogy a lakóterületi egységek tervezésében egy városon belül és egy megadott időpontban eleget tudjunk tenni az igények sokrétűségéből származó differenciáltság követelményének, ugyanakkor a társadalmi és technikai fejlődés belátható távlatai által felvetendő problémák későbbi megoldásának lehetőségeit is elősegítsük.

1. A lakóterületi egység fogalma és fokozatai

Bár abban a kérdésben, hogy mit kell érteni lakóterületi egységen, látszólag teljesen kialakult és elfogadott nézetek vannak, mégis szükséges ennek és ehhez kapcsolódóan néhány más fogalomnak a meghatározásával foglalkozni. Ennek oka az, hogy egyfelől nagyon sűrűn használt fogalmakról lévén szó, az eredeti értelmezés gyakran feledésbe merül, másfelől pedig a tervezési elvek fejlődésével, differenciálódásával párhuzamosan a fogalmak definícióit is fejleszteni, differenciálni kell.

A lakóterület sokféle elemet (létesítményt és területi jellegű alkotórészt) tartalmaz. Az elemek

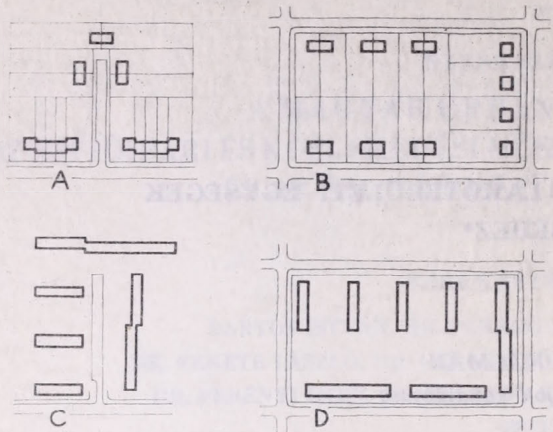
* Az Építésügyi Minisztérium megbízásából készített tanulmány alapján

kapcsolata döntő jelentőségű abban a vonatkozásban, hogy a lakóterület rendeltetésének meg tud-e felelni. A lakóterület különböző elemeinek kapcsolata kétféle lehet: tényleges kapcsolat, vagyis amikor egyes elemeket területileg közvetlenül egymás mellé rendelünk, és mondhatnánk eszmei kapcsolat, amikor az egyes elemek elhelyezésénél más, távolabbi lakóterületi elemek léteivel is számolunk. Ilyen módon a lakóterületi elemek társulásának kétféle fajtája állhat elő:

1. *Területi egységek*, amelyek az egyes elemek tényleges kapcsolatai által jönnek létre és az jellemző rájuk, hogy bennük a négy létesítmény-főcsoportból (lakóépületek, közintézmények, parkok, közlekedési létesítmények) legalább kettő, de legfeljebb háromféle fordul elő. (A lakóépületek közvetlen környezetében levő be nem épített területeket, közelebből a földszintes lakóházak telkét vagy a többlakásos, emeletes lakóépületekhez csatlakozó ún. „szabad terület”-et nem tekintjük külön létesítmény-főcsoportnak, hanem mint a lakóépületek elhelyezéséhez szükséges feltételt, a lakóépület fogalmába beleértjük). Így területi egység lehet: egy lakótelek a hozzá tartozó úttal, egy kollektív ház a hozzá tartozó szabad területtel és úttal, egy lakóépület-középület együttes stb. Területi egységnek tekinthetjük ezek csoportosítását is, tehát a lakótelektömböket, az emeletes lakóépületeket tartalmazó lakótömböket vagy lakóházcsoportokat, a közintézménytömböket (a lakóterületi egységek szintjébe tartozó közintézmények összefüggő, utakkal határolt csoportját) stb.

2. *Funkcionális egységek*, amelyekre az jellemző, hogy mind a négy létesítményfőcsoportba tartozó létesítményeket tartalmazzák és szervezetük alakításánál a tényleges kapcsolatokon túlmenően az eszmei kapcsolatok is érvényesülnek.

A területi egységek jellegéből következők, hogy azokon belül az elemek kapcsolatait többek között az eszmei kapcsolatok is érvényesülnek.

A területi egységek tipikus formációi. A. Lakótelekcsoport B. Lakótelektömb. C. Lakóházcsoport. D. Lakótömb.

határozzák meg (az épületek megközelítése, egymástól való távolsága stb.). A funkcionális egységekben már a kapcsolatok megszervezésének módja sokféle, gyakran nem is műszaki jellegű megfontoláson alapszik; a követelmények meghatározása, ezek kielégítésének módozatai az igények mérlegelésétől, a helyi viszonyoktól, a környezetbe való illeszkedéstől, a méretezés szempontjaitól stb. függnék. Így a funkcionális egységekben a területi egységekkel szemben már jelentkezik az a többlet, amelyet a településtervezésben „szerkezet”-nek szoktunk nevezni.

Az előzőkből következik, hogy a jelenleg használt „lakóterületi egység” fogalom a funkcionális egységgel azonos, bár nem ritkán a területi egységek egyes fajtáira — elsősorban lakótömbökre, lakóházcsoportokra — is szokták vonatkoztatni.

A területi és funkcionális egységek megkülönböztetése több okból is szükséges:

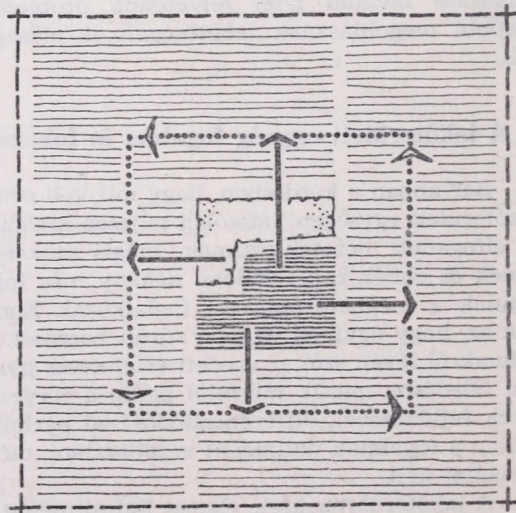
1. A funkcionális egységek kialakításának, összefüggéseinek megismerése, szervezési elveinek meghatározása csak akkor lehetséges, ha ez lényeges rendeltetések alapulvételével történik. Ezért egyes, ebből a szempontból nem döntő jelentőségű rendeltetéseket, összefüggéseket ki kell rekeszteniük (pl. a lakóházak egymáshoz való viszonya, azok megközelítése, környezetük kialakítása stb.).

2. Az egész lakóterület szerkezetét kétféle rendező elv, mégpedig az övezeti rendszer és a lakóterületi egységek rendszere határozza meg. Közülük az övezeti rendszer jellegzetesen műszaki, vagyis a területi egységek szerkesztésének módjával, a lakóterületi egységek rendszere pedig elsősorban funkcionális jellegű, vagyis a funkcionális egységek kialakításával összefüggő szabályozást jelent.

3. A területi egységek szerkesztésének módja, méretezése legnagyobb mértékben független attól, hogy melyik városban, a lakóterület mely részén jönnek létre. A kialakításukra vonatkozó előírások, a tervezés gazdaságosságát mérő mutatószámok minden esetre vonatkozóan általánosíthatók és szinte teljesen függetleníthetők minden, a tervezést befolyásoló körülménytől. Ezzel szemben a funkcionális egységek tervezésének alapelvei — mint később erről részletesen szó lesz — nem vonatkoztathatók el az adott város és városrész jellegzetességeitől, a követelmények változásaitól és e körülmények hatására azonos fokozatú egységek megoldása is lényegesen különbözhet.

Mint említettük, a területi egységek létrehozásának, tehát az egyes elemek tényleges kapcsolatainak szabályozására a lakóterület övezeti rendszere hivatott. A lakóterületi övezet olyan összefüggő terület, amelyen belül a beépítés jellege, vagyis a lakóházak építési magassága (és ennek következtében a laksűrűség), a környezetükben levő beépítetlen területek felhasználása (telkekre osztott, vagy közös használatra szánt), valamint a műszaki felszereltség (elsősorban a közművesítés) foka azonos, tehát egy övezeten belül a területi egységek alkotóelemei és azok kapcsolatainak megoldási módjai mindig ugyanazok.

A továbbiakban a tárgyalás egyszerűsítése végett az övezeti rendszerrel egyáltalán nem, a területi egységekkel pedig csak annyiban foglalkozunk, amennyiben ez szükségessé válik: tehát mint a funkcionális egységek alkotórészeivel, de nem szerkesztésük speciális problémáival. Ugyancsak az egyszerűsítés és érthetőség érdekében a továbbiakban a funkcionális egység helyett

A funkcionális egységekben belüli területi egységek között létrejövő eszmei kapcsolatok sémája. A tömör nyilak a feltétlenül fennálló, az üres nyilak az esetleg szükségessé váló kapcsolatokat jelzik.

a lakóterületi egység köztudatba átment kifejezését használjuk. Ahhoz, hogy ezt megtehessek, a következőket kell rögzítenünk:

A lakóterületi egységeket a lakosság által igényelt szolgáltatások szervezeti kereteként kell felfognunk. Ezek a szervezeti keretek azáltal alakulnak ki, hogy a lakóterület valamennyi létesítmény-főcsoportjából bizonyos elemek célszerűen összevonódnak, közöttük megfelelő tervezés által az eszmei kapcsolatok létrejönnek és így együttesen alkalmassá válnak a lakáson túlmenő mindazon szolgáltatások nyújtására, amelyek a korszerű lakókörülmények fogalmába beletartoznak. Mindezek alapján a funkcionális egység tervezési szervezés által válik lakóterületi egységgé, amelynek fogalmába így az abban élő közösség is beletartozik, vagyis a lakóterületi egység meghatározott területen élő közösséget és a közösség számára jogosan igényelhető szolgáltatásokat biztosító létesítményeket tartalmazza. A lakóterületi egység tehát *terület, közösség és műszaki létesítmények* együttese.

A legutóbbi időben gyakran lehet találkozni olyan ellenvetésekkel, hogy a lakóterületi egységeknek ez a mondhatnánk klasszikus értelmezése revízióra szorul. Ezek az ellenvetések érdekes módon leggyakrabban az angol szakirodalomban jelennek meg, noha köztudott, hogy a lakóterületi egységek rendszerének elméletét — ezen belül is különös részletességgel a szomszédsági egységeket — először Angliában dolgozták ki, a második világháború végén pedig az ilyen alapon való tervezést kötelezővé tették. Az angol városrendezési szakemberek legtekintélyesebbjei ugyan változatlanul kiállnak a szomszédsági egységek létjogosultsága mellett, de sokan azok közül, akik egyes új városok és városrészek életét alaposabban tanulmányozták, részletes felméréseik alapján az eddigi elvek mélyreható revízióját sürgetik. Mivel a hazai elképzelések is nagy mértékben az angol elméleti munkákból indulnak ki, nem érdektelen egy rövid áttekintés arról, milyen következtetéseket vonnak le egyes szerzők az ottani megvalósult példák elemzése alapján.

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a második világháború után Angliában a szomszédsági egységeket a társadalmi problémák megoldására szolgáló eszköznek is tekintették. Mint a sok hasonló szellemű elméleti mű és kiadvány közül az egyik, a *The Size and Social Structure of a Town* című munkában (1943) írják: „A társadalmi korlátok csak akkor tűnnek el, ha a különböző osztályokból származó emberek közös érdekekben és célokban találhatnak egységet. Ezt a fejlődést meggyorsítja a kielégítő és vonzó szomszédsági egység.”

Ha a szomszédsági egység elvét gyakran egymásnak ellentmondó indokkal védik és támadják is a különböző szerzők, abban teljesen egyetértéssel, hogy a szomszédsági egységekben ez a társadalmi közösség, egységes szellem sehol sem alakult ki, sőt a társadalom szerkezetének alapvető megváltozása nélkül nem is alakulhat ki. Többen azon a véleményen vannak, hogy a mai városban nem képzelhető el zárt közösséget magába foglaló lakóterületi egység. A kapcsolatok leszűkülnek a közvetlen környezetre és ugyanakkor szétterjednek az egész városban az érdeklődés, közös munkahely vagy hivatás által megszabott keretek között. Ezt igazolja többek között Peter Willmottnak Stevenage új városról készített felmérése (*Housing Density and Town Design in a New Town, The Town Planning Review, 1962. július*). Stevenage lakóterülete hat jól elválasztott szomszédsági egységre oszlik, egy-egy szomszédsági egység 5—6 lakóházcsoportból áll. Közvéleménykutatás során arra a kérdésre, hogy melyik szomszédsági egységben lakik, a kérdezetteknek kevesebb, mint egyharmada tudott válaszolni, legtöbben a házcsoporthoz nevezték meg. Kiderült továbbá, hogy a kérdezettek barátai vagy ugyanabban a házcsoporthoz, vagy elszórtan, szerte a városban laknak, a kapcsolatok kialakulásában az egységhatároknak semmilyen kimutatható szerepük nem volt. Mindennapos bevásárlásait csak a kérdezettek 60%-a bonyolította le a szomszédsági egység üzleteiben, a hétvégi bevásárlást és a speciális árucikkek beszerzését szinte kivétel nélkül a városközpontban végezték el.

A Stevenage-i eredmények megerősítették a szomszédsági egységekre vonatkozó első, 1954-ben elvégzett Coventry-i felmérés értékelését és alátámasztják Anthony Goss tanulmányának (*Neighbourhood Units in British New Towns, The Town Planning Review, 1961. április*) hasonló jellegű megállapításait, valamint azokat a nézeteket, amelyeket Peter H. Mann fejt ki (*The Socially Balanced Neighbourhood Unit, The Town Planning Review, 1958. július*). Szerinte a szomszédsági kapcsolatok csak a lakosság egyes rétegeire terjednek ki: az általános iskolás koron aluli és az iskolás gyerekeknek rendszerint a szomszédok gyerekei a játszótársai (W. Burns ugyan Coventry-i tapasztalatai szerint ezt is vitatja); a szomszédsági egységek szerint való szervezés előnyös továbbá a lényegileg helyhez kötött öregek és a háztartásban dolgozó, kisgyermekes, saját autóval nem rendelkező asszonyok számára is.

Lewis Keeble *Principle and Practice of Town and Country Planning (The Estates Gazette Ltd. London, 1963.)* című könyvében így próbál-

ja megmagyarázni a szomszédsági egységekkel szemben támasztott ellenvetéseket: „A szomszédsági egység elve sok meg nem érdemelt szidalmat vont magára. Ennek oka részben az, hogy az elveket, amelyekben alapszik, félreértették, részben az, hogy néhány lelkes szószólója többet várt tőle, mint amit eredményezett.” Keeblenek bizonyára igaza van abban, hogy senki sem várhatta el jogosan a szomszédsági egységektől az angol társadalom problémáinak még részleges orvoslását sem. Tény az is, hogy bár az ellenvetések megalapozása szempontjából elengedhetetlen volt a nagyszámú megépült szomszédsági egység életének tanulmányozása és adatszerű vizsgálata, mégis torzítja a képet ezeknek az egységeknek még ma is legtöbbször befejezetlen volta, egyes vonatkozásokban meglevő ellátatlansága.

Keeble és társai álláspontját igazolja, hogy még azok is, akik a szomszédsági egység elvét elvetik, a lakóterületi egységek rendszerét más formában, de hasonló tartalommal nélkülözhetetlennek tartják. Így például W. G. Bor és C. G. L. Shankland: *Renaissance of a City* (Journal of the Town Planning Institute, 1965. január) című tanulmányukban Liverpool 1964. évi rendezési terve alapján azt állítják, hogy a növekvő jólét és mobilitás fellazítja azokat a kötelekeket, amelyek az embereket egy bizonyos városrészhez kötik, de egy kisebb területen (néhány ház, vagy egy utca) a személyes kapcsolatok kialakulhatnak. Ebből és a közlekedési hálózat vezetéséből jönnek létre az általuk „környezeti terület”-nek (environmental area) nevezett egységek, amelyek nagyság és funkció szempontjából különböznek ugyan egymástól, de egyformán jellemző rájuk, hogy a külső hatásokat a helyi jellegnek és szempontoknak alá kell rendelni, az átmenő forgalmat belőlük ki kell zárni. Ezeket az egységeket, amelyek nem olyan önállóak, mint a szomszédsági egységek, kell összehangolni a hagyományos, társadalmilag elfogadott nagyobb egységekkel, a szolgáltatásokat is ennek megfelelően kell szervezni.

Alábecsülnénk az angol szakemberek vitájának jelentőségét, ha nézeteiket kizárólag a szomszédsági egység társadalmi jelentőségének alakulásában levő értékelésével magyaráznánk. Hasonló aggályok felmerülnek más országokban is, ahol az elmúlt években nagyobb számban hoztak létre valamilyen formában lakóterületi egységeket, és mód volt ezek életét alaposabban tanulmányozni. Különösen tanulságosak lehetnek részünkre a Szovjetunióban szerzett tapasztalatok és kialakult vélemények, amelyek nem a nagyon vitatható társadalmi jelentőség, hanem a szolgáltatások hatékonyságának szempontjából vizsgálják a problémát.

A szovjet városépítés elmélete és gyakorlata már a harmincas évektől kezdve foglalkozik a lakóterület tagolásával. Ebben hosszú időn keresztül nem annyira a szomszédsági egységnek megfelelő mikrorajon, hanem inkább a lakónegyed (zsilój rajon) és a tömb (kvartal) jelentősége domborodott ki. A Szovjet Építészeti Akadémia Városépítési Intézete által 1956-ban kidolgozott „A városok tervezésére és beépítésére vonatkozó szabályok és normatívák” című kiadvány már a lakóterület többlépcsős felépítését javasolja: városi körzet (50—200 000 lakos), lakónegyed (30—50 000 lakos), mikrorajon (5—15 000 lakos). Ezt a rendszert a városi főútvonalhálózzal hozzák összefüggésbe, kiindulva a mikrorajonok főútvonalakkal való határolásából és a városi forgalomtól való izolálásából.

A háromfokozatos rendszer elve ma a szovjet városépítésben általánosan elfogadott, a hivatalos tervezési irányelvek és normák ezen alapulnak, de a gyakorlati megvalósítást illetően még nem látszik minden kérdés tisztázottnak. A főbb vitatémákat összefoglalja N. Baranov tanulmánya (Zsilój rajon i mikrorajon, Arhitektura SzSzsZR 1964. 11. szám), amelyben a szerző polemizál néhány — véleménye szerint — helytelen nézettel. Ilyen például az, hogy a mikrorajonon belül a közintézmények méretezésének rugalmassága korlátozott a túlzott koncentráció miatt, ezért célszerűbb lenne a közintézményeket nem a mikrorajon központjában, hanem a tömbökben decentralizáltan elhelyezni, vagyis a tömböt kellene szolgáltatási egységnek tekinteni. Egyes vélemények szerint a mikrorajon központja tulajdonképpen csak üzleti központ lehet, mert a társadalmi élet a munkahelyekhez kapcsolódik, a lakóhely közösségi jelentősége a gyerekekre és öregekre korlátozódik. Ismét mások a mikrorajont csak főútvonalak által bezárt területnek tekintik, elsődlegesen a közlekedési szempontokat veszik figyelembe, a lakosság által igényelt szolgáltatásokat elhanyagolják és így a mikrorajon lakosságszámát akár 25—40 000 főre növelhetőnek tartják. Baranov cáfolja ezeket a nézeteket és a lakóterületi egységek általában elfogadott értelmezése, nagysága mellett érvel.

J. Kontorovics és E. Krasenyinnikova (Kompleksznaja zasztrojka zsilüh rajonov i mikrorajonov, Arhitektura SzSzsZR, 1964. 10. szám) szintén elfogadja a háromfokozatos rendszert, de támadja ennek sematikus értelmezését, aminek eredményeképpen „a közintézmények elhelyezése nem mindig racionális, az utak, zöldterületek, mérnöki létesítmények nincsenek összhangban a beépítéssel, a terület felhasználása nem gazdaságos.” Ez csak akkor kerülhető el véleményük szerint, ha az elveket a területnek a városban belüli fekvésétől, a közlekedési kapcsol-

latoktól, a beépítés magasságától, a lakóépületti-pusoktól, a helyi viszonyoktól, a terepadottságoktól stb. függően rugalmasan alkalmazzák.

Az elvek rugalmas alkalmazására javasolnak megoldásokat R. Kaverin és Sz. Poljakov (Vzsna-ja gradosztroityelnaja problema. Sztroityelsztvo i archityektura Moszkvi, 1965. 11. szám). Véleményük szerint a mikrorajonok szerint való tervezésnek többféle hátránya jelentkezik. A közintézmények — különösen a közellátási intézmények — aláméretezettek, elszórtan épülnek, túlságosan specializáltak, így a lakókörzeti és lakónegyedi üzletek között nincs minőségi különbség. A szétaprózottság ellenére a hatósugarak túlságosan nagyok. A lakókörzeti központoknak az egységen belüli centrális elhelyezkedése miatt az egész lakóterület szerkezeti felépítése indokolatlanul tagolttá válik, a mikrorajonok elszigetelődnek egymástól. Ezért helyesnek tartanak, ha felülvizsgálják a mikrorajon jelentőségét, és az alapfokú szolgáltatásokat a lakóházcsoportokon belül szerveznék meg, mégpedig vagy a lakóházakba beépítve, vagy alapfokú szolgáltatási blokkot alakítva. A mikrorajon jelentőségének csökkentése, esetleg mint tervezési egységnek a megszüntetése mellett, az eddiginél nagyobb fontosságot kell adni a lakónegyedeknek. Ezek akkor felelhetnek meg rendeltetésüknek, ha a közlekedési vonalakat figyelembe véve, több lakónegyed központját összevonják a forgalmi csomópontok közelében a gyalogos és járműforgalom elkülönítésével, esetleg többszintes megoldásával.

A lakóterületi egység új formájának lehetőségét látják többen a nagyszámú lakost magába fogadó, kollektív szolgáltatásokkal ellátott lakóépületekben. (N. Oszterman: Zsilojkompleksz sz povisennim urovnyem obszluziványija, Sztroityelsztvo i archityektura Moszkvi, 1965. 12. szám és G. D. Platonov, V. L. Ruzsá: Problemi zsiliscsa buduscsevo, Sztroityelsztvo i archityektura Leningrada, 1965. 8. szám). Moszkvában, Leningrádban és Kijevben kísérleti lakóházterveket készítettek abból kiindulva, hogy a társadalom fejlődése új típusú lakókollektívákat fog kitermelni. Az elsődleges szolgáltatások — a gyermeknevelés, étkezés, bevásárlás és egyéb házimunka intézményes módon való segítése, a javító, egészségügyi, kulturális igények kielégítése — a lakóépületen belül vagy egy ahhoz kapcsolódó blokkban kapnának helyet. Így kétféle lakóterületi egységfokozat állna elő: az újfajta „épületkomplexum” és a lakónegyed, amelynek központja így jelentőségében a maihoz képest megnövekedne, hiszen magába foglalná a mikrorajon ma szokásos közintézményeinek egy részét is.

Fenti vázlatos áttekintés az angol és szovjet szakirodalomról — amelyek hatása a lakó-

területi egységek hazai elméletének és gyakorlatának alakulására mindig kimutatható volt — összefoglalóan úgy értékelhető, hogy a lakóterületi egységek szerint való szervezés szükségtelenségét legtöbben nem kívánják vagy nem tudják bizonyítani, hanem inkább a tervezés célkitűzéseit, módszereit és eredményeit bírálva az eddigi elvek felülvizsgálatát és korrekcióját sürgetik. Ezeknek a nézeteknek a jelentkezése azt is mutatja, hogy időszerűvé vált egy olyan vizsgálat, amely azt lenne hivatott tisztázni, mennyire szabad mereven kezelnünk a lakóterületi egységek szerint való tervezést és elérhető-e a kialakult módszerekkel az, hogy a lakóterület szervezete rugalmasan alkalmazkodni tudjon az igények változásához és differenciálódásához?

Véleményünk szerint a világszerte folyó vitában azért nem vállalkozik senki a lakóterületi egységek szükségtelenségének bebizonyítására, mert a tapasztalat igazolja, hogy a lakóterületnek egységekre való osztása minden elméleti megfontolástól függetlenül is létrejön és ezek az egységek a városi lakosság sokrétű igényeinek kielégítéséhez, a városszerkezet célszerű kialakításához nélkülözhetetlenek. A városi létesítmények egy része koncentrációt kíván meg a megfelelő működés érdekében, más részét viszont ugyancsak a megfelelő működés érdekében decentralizálni kell akár az illető intézmény vagy létesítmény korlátozott kapacitása és hatósugara miatt, akár pedig műszaki megfontolásokból. Így például a közintézmények jelentős része még maximális kapacitás mellett is több példányban létesítendő, a zöldterületeket a város területén egyenletesen szét kell osztani, a forgalmi utak egymástól való távolsága a közlekedés zavartalan lebonyolításának érdekében eléggé meghatározott. Az egyre növekvő közlekedési igények jelentős csökkentését eredményezheti, ha a városban belül kialakulnak olyan egységek, amelyek forgalmat okozó funkcióikat nagyrészt saját területükön belül el tudják látni, vagyis bizonyos ellátási önállósággal rendelkeznek. A megvalósítás helyes szervezése is lehatárolást kíván meg: az építési módszerek hatékonysága bizonyos nagyságú építési egységeken belül válik optimálissá. Nem utolsó sorban a városkompozíció alakításának érdekében az együttesek között fokozatok alakulnak ki, hierarchia jön létre.

Mindebből már következik, hogy az egységekre való osztás tervszerűséget kíván meg, az egész lakóterülettel és az egyes egységekkel fennálló összefüggések figyelembevételét. Ugyancsak következik az is, hogy az egységeknek *különböző fokozatai* lehetnek és ezek között bizonyos *hierarchia* alakulhat ki.

Ha a lakóterületi egységek szükségességét nem is tartjuk vitathatónak, indokoltnak látunk

egy olyan részletesebb vizsgálatot, amely azt tisztázná, melyek lehetnek a lakóterületi egységek jellegzetes fokozatai, milyen viszonyban állnak ezek egymással és elképzelhető-e az igények és konkrét körülmények sokféle variációjából előálló eseteket a korlátozott számú egységfokozattal azonosítani?

Abból indulunk ki, hogy az eddigi elméleti munkák, amelyek a lakóterületi egységek funkcióit kívánják tisztázni, a különböző egységfokozatokra vonatkozólag néhány alapvető rendelkezésben megegyeznek egymással, ezen túl azonban már eltérő véleményekkel találkozunk: egyes rendelkezéseket az egyik forrás jellegzetesnek tart, a másik viszont nem, ugyanakkor továbbí többleteket sorol fel. Ez bizonyos mértékig magyarázható a nemzetközi irodalomban a társadalmi berendezkedés, a szokások és hagyományok különbözőségével, hiszen a szolgáltatások jellegét és mértékét az életmód határozza meg. De ilyen eltérések — mint láttuk — egyáltalán nem ritkák ugyanazon ország szakirodalmában sem és elmondható ez a vonatkozó magyar szakkönyvekre, tanulmányokra, előírásokra is. Emellett jelentős különbségek figyelhetők meg a más-más időben megjelent szakmunkák között, ami a kutatások fejlődésével, a tapasztalatok gazdagodásával is magyarázható, de elsősorban az igények változására vezethető vissza.

Hasonlóképpen tapasztalhatjuk, hogy bár a legutóbbi időben gyakorlatunkban elég mérv előírások alakultak ki, mégis az egyes konkrét tervek nemcsak kiindulásukban, építészeti felfogásukban különböznek egymástól, hanem a rendelkezések teljességében, a kielégítés módozataiban is. Ennek egyik oka kétségtelenül az, hogy az előírások elsősorban a méretezésre és csak kisebb mértékben a tervezési elvekre vonatkoznak, de talán még inkább onnan származnak az eltérések, hogy az adott feladat jellege, a város speciális körülményei legtöbb esetben egyedi megoldások felé terelik a tervezést.

Ezek a tapasztalatok arra a felismerésre kell vezessenek, hogy az azonos fokozatú lakóterületi egységek *valamennyi funkciójának* nem kell teljesen azonosnak lennie. Még kevésbé szükséges, hogy e funkciók betöltésének *megoldási módozatai* egyformák legyenek. Ez a különbség megnyilvánulhat abban, hogy az egyes egységek az alapvető rendelkezéseken túlmenően olyan többletfunkciókkal rendelkeznek, amelyek a másokban nincsenek meg, vagy abban, hogy az azonos fokozatú lakóterületi egységeknek nem kell feltétlenül minden — erre a fokozatra jellemző — rendelkezést magukba fogadniuk.

Mindez nem jelenti azt, hogy az egyes egységek funkcióit teljesen kötetlenül lehet megvá-

lasztani. A rendeltetésbeli különbözőségek ellenére is szükség van az egységek különböző fokozataival szemben fennálló igények körülhatárolására és ezzel bizonyos fokú egységesítésére. Ennek az egységesítésnek az egyik alapja a lakáson túlmenő szolgáltatások igénybevételének általánossága, gyakorisága és ezzel összefüggésben az ezek kielégítését célzó intézmények és létesítmények hatósugara lehet.

A tapasztalatok szerint a lakáshoz, lakóházhoz, kapcsolódó szolgáltatások közül a leggyakrabban igénybevett és leginkább helyhez kötött: a legkisebb gyermekek ellátása, a mindennapi bevásárlás, a rövid időtartamú szabadterei pihenés, a gépjárművek tárolása. Utóbbi két igény kielégítése elvileg a területi egységeken belül is megoldódhat: a lakóházak között beépítetlenül maradó terület rövid időtartamú pihenésre alkalmas, a gépkocsik tárolását a lakóépületek megközelítését szolgáló utakon kiképzett parkolóhelyek, a lakóházakhoz csatlakozó garázsok biztosíthatják. Ugyanakkor azonban a lakóterületi egység szolgáltatásai közé is besorolódhatnak, ha pl. nagyobb garázsok létesítése, nagyobb, összevont parkterületek kiképzése által a lakástól eltávolodnak. (Ezáltal ugyanis a tényleges kapcsolat helyébe az eszmei kapcsolat lép: ugyanaz a létesítmény több területi egységet szolgál ki.)

Ami az említett szolgáltatások hatósugarait illeti, ebben a szakirodalom nem egységes, de abban megegyezik, hogy mindig a legkisebbre méretezik a többi szolgáltatásokéhoz viszonyítva. Érdekes ezzel kapcsolatosan rámutatni, hogy az említett szolgáltatások, de általában a lakóterületi egységek valamennyi szolgáltatásának vonatkozásában a szakirodalom a hatósugarakat egyre kisebbre méretezi. Így például a különböző szovjet szerzők a legutóbbi időben szinte egyhangzóan 150 m maximális távolságot tartanak engedélyezhetőnek az említett szolgáltatások igénybevételéhez. A nyugati szakirodalom nagyobb hatósugarat is elfogad még (300—400 m-ig), de csak a helyi körülmények által indokolt esetekben. Valószínűleg az vezethető a hatósugár-előírások csökkentéséhez, hogy a felépült lakótelepeken a magasabb beépítés részarányának növekedése és emiatt a laksűrűség emelkedése folytán a közcélú intézmények és létesítmények olyan közel kerültek egymáshoz, hogy a korábban engedélyezett maximumot a hatósugár szintje sehol sem érte el. Ehhez azt kell még hozzátenni, hogy a hatósugár meghatározása mindig szubjektív mérlegelés eredménye, amelyet a tapasztalatok, a pillanatnyi gazdasági lehetőségek erősen befolyásolnak. Emellett a hatósugár önmagában még nem jellemzi a megközelítés kényelmi fokát, hanem ebben nagy szerepe van a

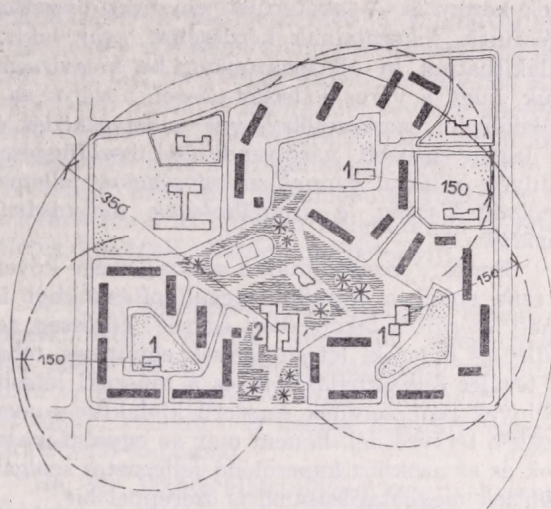
megközelítés módjának is. Ennek egyébként nemcsak a hatósugárra, hanem a lakóterületi egység szerkezetére is meghatározó jelentősége lehet.

Ugyancsak tapasztalatok és a vonatkozó szakirodalom hatósugár-adatainak egybevetése alapján kirajzolódik a szolgáltatások következő lépéscsoje. Idetartoznak: az alsófokú oktatás, az alsófokú orvosi ellátás, a leggyakrabban jelentkező kulturális és testedzési igények kielégítése (felnőttek és nagyobb gyerekek számára), a kisipari szolgáltatások. E szolgáltatások vonatkozásában a különböző szerzők az előzőnél mindenesetre nagyobb, de a gyalogos megközelítést figyelembe vevő hatósugarat ajánlanak. A legalacsonyabb érték, amellyel találkozunk, 350 m, a legmagasabb 1000 m, leggyakoribb az 500–700 m-es hatósugárra tett javaslat.

A harmadik lépcsőt a nem mindennapi igényeket szolgáló intézmények és létesítmények, tehát elsősorban a középfokú és magasabbfokú közintézmények, a nagyobb parkterületek és sporttelepek stb. képezik. Ezek hatósugara még kevésbé határozható meg obehjtív módon, noha a szakirodalom erre vonatkozólag is bőven ad javaslatokat. A mérlegelésnél itt újabb tényező jelentkezik, mégpedig az, hogy ebben az esetben már a járművel való megközelítéssel is lehet számolni és ilyen módon a város útvonalhálózata, a tömegközlekedés lehetőségei stb. erőteljesen befolyásolhatják a hatósugarat.

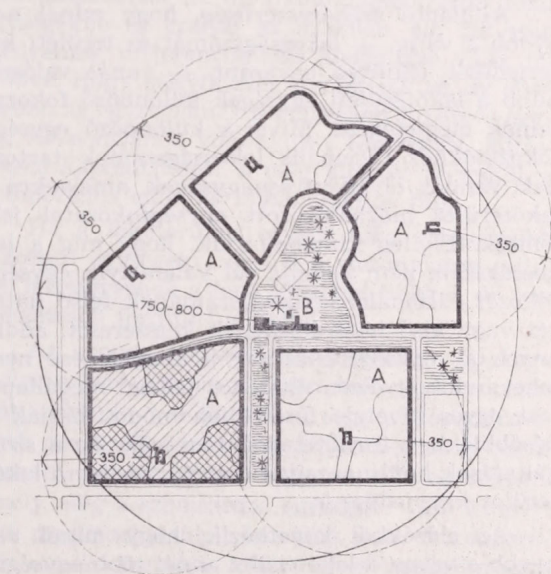
A különböző szolgáltatások hatósugaraira vonatkozó előző fejtegetéseinek annak igazolását szolgálták, hogy a bizonyos mértékig önkényesen megállapított adatokat nem a számszerűség szempontjából kell értékelni, hanem inkább azt kell megkeresni, mely szolgáltatások jellemezhetők azonos nagyságrendű hatósugárral. Mivel ebből a szempontból — az elvi megfontolásokat nem zavaró néhány ellentétes véleményről eltekintve — a szakirodalomban és a gyakorlatban közel azonos álláspontokkal találkozunk, egyik oldalról elegendő kiindulással rendelkezünk a lakóterületi egységek fokozatainak és a rájuk jellemző leglényegesebb szolgáltatásoknak a meghatározásához. Eszerint a lakóterületi egységeknek két vagy három fokozata képzelhető el, attól függően, hogy az első és második hatósugár-lépcsőt egyesítve vagy szétválasztva használjuk-e fel a fokozatok jellemzésére. Ez — ismételjük — a szakirodalomnak szinte egységes álláspontja, amelynek revízióját jelen pillanatban nem látjuk indokoltnak.

A lakóterületi egységekkel és azok egyes fokozataival szemben támasztott követelmények azonban ilyen módon értékelve túlságosan általános jellegűek, mert meghatározásukat elvonatkoztattuk az egységek rendszerének és egy-egy

A mindennapos szolgáltatásokat nyújtó intézmények hatósugara a Rekomendacii po planirovke i zasztrojke zsilüh rajonov i mikrorajonov, Sztróizdat, Moszkva, 1964. szovjet kiadvány szerint. 1. A lakóházakhoz közvetlenül kapcsolódó intézménycsoport (helyiség összejövetelek céljára, gyermekmegőrző, háztartási eszköz kölcsönző). 2. Üzletek, vendéglő, klub, sportpályák, park.

egységnek a konkrét helyzetétől, az egész városhoz és a többi egységhez való viszonytól. A szolgáltatásokkal szemben támasztott igényekkel egyenrangú tényezőnek kell tekinteni a kielégítés lehetőségét, mert ez a szolgáltatások nyújtási módján keresztül visszahat a szolgáltatá-

A nem mindennapos szolgáltatásokat nyújtó intézmények hatósugara az idézett szovjet kiadvány szerint. A. Mikrorajonok (vonalkázással megkülönböztetve az előző ábrában részletesen feldolgozott mikrorajon) B. Mozi, klub, könyvtár, áruház, üzletek, javítóműhelyek, orvosi rendelő, bank, posta, sporttelep, park.

sok körére is. A lakóterületi egységek összefüggéseinek, fokozatainak kérdésében csak akkor alakíthatjuk ki álláspontunkat, ha megvizsgáljuk, hogy a város jellegzetességei, a város és a lakóterület szerkezetében való elhelyezkedés és a leglényegesebb városrendezési összefüggések milyen hatással vannak az egységekre jellemző *szolgáltatásokra, a szolgáltatások nyújtásának módjára.*

Ennek a vizsgálatnak a szükségessége következik abból a korábbi megállapításunkból is, mely szerint a lakóterületi egység: közösség, terület és műszaki létesítmények együttese, tehát a terület felhasználásának és a műszaki létesítmények rendszerének észszerű kialakítása nemcsak a tervezésnél, hanem már az egységfokozatok és az azokhoz kapcsolódó jellegzetes szolgáltatások meghatározásánál is szereppel bír.

A problémának ezt az oldalát megvilágítandó az alábbiakban néhány fontosabb városrendezési jellegű tényezőt sorolunk fel.

A város nagysága. A hatások jellemzésénél meg kell különböztetnünk a város lakosságának létszáma és a területi kiterjedés okozta befolyásoló tényezőket. A lakosság szám elsősorban a szolgáltatások különböző formációit illetően — értve ezen a szolgáltatások fokozatait és nyújtásuk módozatait egyaránt — lehet hatással. A területi kiterjedés pedig a szolgáltatások hatósugarával összefüggésbe hozva eredményezhet ebben a vonatkozásban figyelembe veendő tényezőket.

Általános szabályszerűség, hogy minél nagyobb a város — lakosság számát és területi kiterjedését tekintve egyaránt — annál valószínűbb a lakóterületi egységek különböző fokozatainak megjelenése. Mivel a különböző egységfokozatokhoz racionális lakosság számok tartoznak, vannak olyan városnagyságok, amelyekre a lakóterület meghatározott egységfokozatai jellemzők. Elvileg kimondhatjuk, hogy míg a lakosság szám nem haladja túl valamelyik egységfokozat racionális lakosság számának felső határát vagy alsó határértékének kétszeresét, addig ennek az egységfokozatnak a megjelenése nem lehet indokolt. Ezen általános jellegű megállapítást egyes kivételes esetekben módosíthatják a későbbiekben ismertetendő tényezők, de a szolgáltatások hatósugaraival összefüggésben a lakóterület kiterjedése is.

Az előzőkből következik, hogy minél nagyobb a város, a lakóterület annál több egységre oszlik. A nagyobb számú egység egyben azt is jelenti, hogy változatosabbá válik az egységeknek a lakóterület szerkezetében való elhelyezkedése, a környezethez való viszonya stb., így az egységek szolgáltatásait meghatározó tényezők-ből sokféle variációs eset képződik. A kisebb vá-

rosokban viszont az egységek uniformizáltsága valószínűbb, kapcsolataik a kisebb területi kiterjedés folytán szorosabbá válnak, különösen a tényleges — közlekedési, városképi stb. — kapcsolatokat vonatkozásában. Emiatt ugyanaz az egységfokozat kisebb városokban bizonyos mértékig eltérő szolgáltatásokra rendezendő be, mint a nagyobb városokban, ahol az egységeknek nem annyira térbeli, mint inkább szervezeti kapcsolatai lépnek előtérbe.

Ez azért is következik be a nagyobb városokban, mert a város szerkezet tagoltsága térbelileg elválasztja egymástól a lakóterületi egységek csoportjait, így a térben egymáshoz közelebb fekvő egységek kapcsolata szorosabb, az egymástól távolabb fekvőké pedig lazább lesz, és elsősorban a szolgáltatásoknak, illetve azok nyújtási módjának az egész lakóterületre vonatkoztatott szétosztása által teremődik meg. Ez a tagoltság egészen addig fokozódhat, hogy szükségessé válik a lakóterületi egységek egy csoportjának az általánosnál lényegesen nagyobb mértékű önállósággal való felruházása, közelebbről az igazgatási önállóság, a saját munkahellyel való ellátás stb., tehát a nem lakóterületi rendeltetések megjelenése is. Ezáltal a lakóterületi egységek e csoportja komplex területi egységgé alakul át.

A lakóterületi egységnek a város (a lakóterület) szerkezetében elfoglalt helye. A lakóterületi egységek fekvése szempontjából a következő esetek lehetnek jellegzetesek:

a) A városközpont-hoz csatlakozó lakóterületi egységek speciális problémáit azok a szolgáltatások jelentik, amelyek ugyanolyan igényeket elégítenek ki alacsonyabb fokon, mint amilyenek kielégítésére magasabb fokon a városközpontban is intézmények állnak rendelkezésre (közellátás, művelődés, szórakozás stb.). Az egységeknek különösen a városközpont-hoz csatlakozó részen élő lakosság számára a városközpont azonos jellegű, magasabb fokú közintézményei is az alacsonyabb fokú intézményekre jellemző hatósugáron belül megközelíthetők, így ezek használata az egységen belüli szolgáltatások igénybevételét háttérbe szoríthatja. Különösen abban az esetben áll ez fenn, ha a lakóhely és munkahely közötti naponkénti mozgás a városközpontot érinti. E tény figyelembevételével az ilyen fekvésű lakóterületi egységekben az adott egységfokozatra jellemző egyes szolgáltatások elmaradhatnak, vagy az ezeket nyújtó intézmények és létesítmények kapacitása az általános esethez képest aláméretezhető.

Ezzel ellentétben — bár esetleg azonos hatású — eset is előállhat, tudniillik az, hogy a város egyes központi jelentőségű, de a városköz-

pont együtteséből kiszakadó intézményei a központ területéhez csatlakozó lakóterületi egységekben helyezkednek el. E közintézmények elhelyezése, környezetük kialakítása az egységet a hasonló fokozatú egységektől megkülönbözteti. Ha emellett még ezek a közintézmények olyan szolgáltatásokat nyújtanak, amelyek az egységben belüli szolgáltatások valamelyikével azonos jellegűek, (de természetesen magasabb szintűek), ez szintén befolyásoló tényező lehet a lakosság ellátási kérdéseinek megoldásában.

b) A lakóterület közbülső részén való fekvés, tehát az az eset, amikor egy lakóterületi egységet ugyanolyan fokozatú egységek vesznek körül, a szolgáltatások és azok nyújtási módjának meghatározása szempontjából csak annyiban bírhat befolyásoló szereppel, hogy az egymással szomszédos egységek egyes szolgáltatások nyújtásában együttműködhetnek. Mivel ez a probléma már nem a lakóterületi egységek fokozatainak általános jellegzetességeihez tartozik, hanem egy-egy adott egység, vagy egységcsoport egyedi jellegű tervezését érinti, itt nem foglalkozunk vele részletesen, de e fontos kérdést a későbbiekben még többször érinteni fogjuk.

c) A lakóterület szélén való fekvés kétféle jellegű lehet: az egység vagy a város egy más (nem lakóterületi) rendeltetésű részéhez csatlakozik, vagy pedig a környező beépítetlen területekkel érintkezik.

A város más rendeltetésű részéhez való csatlakozás jellegzetes esete lehet a zöldterület melletti fekvés. Ez nyilvánvalóan hatással van mindazokra a szolgáltatásokra, amelyeket a lakóterületi egység lakossága számára a pihenés, testedzés, játék vonatkozásában nyújtani kell. Ez a hatás azonos jellegű, mint amelyet a városközpont mellett fekvő egységek közintézményellátása tekintetében előbb részleteztünk. Kevésbé egyértelműen határozható meg, hogyan befolyásolja az egységek szolgáltatásait az ipari területek melletti fekvés. Valószínű lehet például az egység beépítési jellegének megfelelő közművesítési fok megemelkedése; ez az ipari területtel való közműkooperáció gazdaságosságából következik; megnövekedhet a zöldterületekkel való ellátottság, elsősorban a levegőszennyeződés elleni védekezés okából, ami közvetve egyúttal a pihenési, testedzési stb. igények fokozottabb kielégítését is eredményezi.

Ha a lakóterületi egység a várost körülvevő beépítetlen területekkel határos, a városközponttól való nagyobb távolság, valamint a többi egységgel való kooperáció korlátozottabb lehetősége a szolgáltatások nagyobb teljességét követelheti meg, mint a lakóterület közbülső részein. Viszont kedvező esetben (erdő, vízfelület stb. melletti fekvés) csökkenhet a zöldterületi ellátottság. El-

lenkező eset is bekövetkezhet: a zöldterületek megnövelése szükséges a környezet káros hatásai (por, erős szél stb.) elleni védekezés céljából. Ha a környező terület a lakóterület további bővítésének céljára tartalékterületként jöhet számításba, indokolt lehet a szolgáltatások bizonyos túlméretezése, mert ez a továbbépülés kezdeti időszakában majd az újonnan létrehozandó lakóterületek lakóinak ellátását megkönnyíti.

A többi egységgel való kapcsolat. Ebben a vonatkozásban kétféle kapcsolat vizsgálendő meg, mégpedig egy adott egységfokozatból kiindulva az ennél magasabb vagy alacsonyabb, tehát eltérő, valamint az azonos fokozatú egységekkel való kapcsolat.

Ha egy lakóterületi egység egy magasabb fokozatú egység részeként kerül kialakításra, az általa nyújtott szolgáltatások nemcsak a benne élő lakosság igényeinek kielégítését kell, hogy céllozzák, hanem egy magasabb rendű szolgáltatási rendszerbe való illeszkedést is. Ennek következtében szolgáltatásai egyes vonásokban összemosódhatnak a magasabb fokozatú egység szolgáltatásaival, ha ezt a gazdaságosság szempontjai megkívánják és ugyanakkor a szóbanforgó szolgáltatásra jellemző hatóságok megengedik, valamint az igénybevitel módja az általános esethez viszonyítva nem nehezedik meg. Ennek fordítottja is előállhat, vagyis az, hogy a magasabb fokú egység egyes szolgáltatásai decentralizálódnak az őt alkotó alacsonyabb fokú egységekbe és ezáltal az azokban élő lakosság igényeinek differenciáltabb kielégítése válik lehetővé. Hogy melyik eset következik be, az elsősorban az egységeknek a magasabb fokozatú egység központjához viszonyított fekvésétől, közlekedési kapcsolataitól, a megvalósítás ütemétől, a kompozíciós alakítás kívánalmaitól függ.

Ha a lakóterületi egység nála alacsonyabb fokozatú egységekre oszlik, a viszonylatok teljesen megegyeznek a fent részletezettekkel, de természetesen fordított előjellel.

Az azonos fokozatú egységekkel való kapcsolat a szolgáltatások terén bizonyos kooperációt indokolhat. Közelebről egyes közintézmények gazdaságos létesítése érdekében azok olyan koncentrálását egyik vagy másik egységben, amely még a szomszédos egységből való kényelmes megközelítésüket lehetővé teszi. A kooperáció másik formája lehet egyes szolgáltatások nyújtásának kiegészítő megoldása oly módon, hogy két szomszédos egységben ugyanazt az igényt másféle módon elégítik ki és ezzel a két egységben a szolgáltatások differenciáltsága nagyobb lesz, mint általában ez az adott egységfokozatra jellemző.

A természeti-földrajzi viszonyok. A lakóterületi egységek területi kiterjedését a kialakításukra szánt vagy igénybevehető, valamint a környezetükben levő területek adottságai nagy mértékben meghatározhatják. Lehatárolás szempontjából jelentősége lehet a domborzati, vízrajzi viszonyoknak, az építésre alkalmasságnak stb., vagyis általában mindazoknak a tényezőknek, amelyek a beépíthető városi terület kiterjedését meghatározzák.

Mivel a területi kiterjedésnek függvénye az egységben elhelyezhető lakosság létszáma, a természeti-földrajzi adottságok egyben eldöntik azt is, hogy milyen fokozatú lakóterületi egység létesítéséről és ezen egységfokozat alacsonyabb vagy magasabb lakosságszámú változatáról lehet az adott területen szó. Szélső esetben a természeti-földrajzi viszonyok által meghatározott területi kiterjedés olyan mértékben csökkentheti a lakóterületi egység lakosságszámát, hogy a legalacsonyabb egységfokozatra jellemző szolgáltatások megvalósítása is gazdaságtalanná válna, emiatt speciális megoldások szükséglete merül fel, azaz indokoltá válhat olyan egységfokozat létrehozása, amely a területi egység és funkcionális egység között átmenetet képez.

Mivel a lakóterületi egységek kialakításának módját, szerkezetét a természeti-földrajzi viszonyok befolyásolják, ilyen módon közvetve hatással vannak az egység által nyújtott szolgáltatások módozataira is. Ebben a vonatkozásban számos változat állhat elő, illusztrálásukra felsorolunk néhány példát.

Erősen domborzatos terepen a beépíthetőség korlátozottsága miatt megnövekszik a zöldterületek kiterjedése, így az ellátás annak fajlagos értékét tekintve megjavul, de a használat a nagyobb nivó-differenciák miatt kényelmetlenebbé válik. Az egyes közintézmények megközelítése ugyancsak fáradságosabb, emiatt hatóságukat csökkenteni kívánatos, ez pedig más körülmények által egyébként nem indokolt decentralizálásukat eredményezheti. A decentralizáció hatásával van a szolgáltatás nyújtásának módjára, sőt, esetleg a lakóterületi egység további egységekre való bontását okozhatja.

Előállhat olyan eset, amikor az egység területén belül mint meglevő adottságot valamilyen természeti-földrajzi tényezőt — pl. egy nagyobb kiterjedésű növényzettel fedett területet, vízfelületet stb. — az egység szerkezetébe be kell illeszteni. Ennek következményeit a szerkezet alakításánál figyelembe kell venni, ezen túlmenően a beillesztés rendszerint a zöldterületi ellátás fajlagos értékét és minőségét az adott egységfokozatra jellemző szint fölé emeli.

A talaj építésére alkalmassága megszabhatja a beépítés magasságát, ezen keresztül a beépítési

jelleget és ilyen módon jelentkeznek mindazok a következmények, amelyekről később, a beépítési jelleg hatásának tárgyalásánál lesz szó.

A főútvonalhálózat és ezzel összefüggésben a közlekedés szervezésének módja. Mivel az egyes szolgáltatások hatósugara és a közlekedési viszonyok nem vonatkoztathatók el egymástól, a szolgáltatások összevonásának vagy decentralizálásának indokai sok esetben az útvonalhálózat vezetésének és ezzel összefüggésben a közlekedés szervezésének módjában gyökereznek.

Bár gyakorlatilag a lakóterületi egységek bármelyik szolgáltatását nyújtó intézmény vagy létesítmény megközelítése egyaránt történhet gyalogosan és járművel, mégis a hatósugarakkal kapcsolatosan korábban ismertetett szempontok és számértékek legalább elméletileg a jellegzetesen gyalogosan és járművel megközelített intézmények szétválasztásán alapulnak. Így azután — különösen ha tömegközlekedési eszközökkel is számolhatunk — a szolgáltatások egy része a főútvonalak, másik része pedig a lakóutak és gyalogutak hálózatához, e hálózatok csuklópontjaihoz kapcsolódik.

A főútvonal-hálózatnak a lakóterületi egységet érintő, vagy azon áthaladó része általában a városszerkezet, a természeti-földrajzi viszonyok, különböző forgalmi hálózatok együttműködése által megteremtett adottság. Ha ezt az adottságot az intézmények koncentrált elhelyezésével, a területi egységek viszonylataival sikerül előnyös kapcsolatba hozni, megnövekedhet a különböző szolgáltatások hatósugarába bevonható terület és ezzel együtt a szóbanforgó egység területe és lakosságszáma. Ezzel együtt megjavulhatnak a szomszédos egységek közötti vagy akár a városközponttal való kooperáció lehetőségei a szolgáltatások megszervezésének terén. Ha viszont az egység szerkezetének és a főútvonalhálózatnak az összehangolása nem lehet ennyire előnyös, szükségessé válhat a szolgáltatások decentralizálása, esetleg olyan szolgáltatások megjelenése is, amelyek egyébként az adott fokozatú egységre nem jellemzők, vagy jelentőségén túlmenően, sőt indokolt lehet a munkahelyeknek a lakóterületi egységekkel való összevonása is.

Az egységeket határoló vagy azokon áthaladó főútvonalak jellege szükségessé teheti a területi egységeknek tőle való izolálását és ezzel közvetve a zöldterületi ellátás megnövelését. A tömegközlekedés módja, a megállóhelyek elhelyezkedése a belső lakóút- és gyalogúthálózat elrendezésére lehet hatással és mivel ezek fűzik fel a különböző fokú szolgáltatásokat nyújtó intézményeket és létesítményeket, azok elhelyezkedését is közvetett módon befolyásolja.

A beépítési jelleg. A lakóterületi egységnek attól függően, hogy milyen beépítési jellegű övezetben helyezkedik el, ugyanolyan területi kiterjedés mellett nagy mértékben különböző lehet a lakosság száma. Mivel a szolgáltatások körének meghatározása és a lakosság szám között szoros kapcsolat áll fenn, a beépítési jelleg közvetlenül hatással van az egyes egységfokozatok tényleges rendeltetéseire.

A beépítési jelleg és ennek következtében a laksűrűség változása a szolgáltatások nyújtásának módjára is hatással van. Magasabb beépítés és növekvő laksűrűség mellett az egyes szolgáltatások hatósugara által meghatározott területen belül nagyobb létszámú lakosság telepíthető le, ami lehetővé teszi a szolgáltatások koncentrációját. Alacsonyabb beépítés és kisebb laksűrűség esetén ugyanezen területen belül kisebb létszámú lakosság helyezhető el, ami a szolgáltatások decentralizálásához vezet. Ez esetleg a lakóterületi egység további egységekre való felosztását teheti szükségessé vagy célszerűvé.

A további egységekre való felosztás a magas beépítési jellegű egységekben is bekövetkezhet. Itt ugyanis egy-egy lehatárolható területi egység már olyan nagy létszámú lakosság elhelyezésére ad lehetőséget, hogy a leggyakrabban igénybevett szolgáltatások nyújtása a területi egységeken belül is gazdaságossá válik. Ekkor a területi egység és funkcionális egység közötti átmeneti fokozat jön létre, ugyanazzal a tartalommal, de eltérő formával, mint az alacsony beépítési jellegű egységek előzőleg említett eseténél.

A különböző intézmények és létesítmények elhelyezkedése, kiképzése szempontjából sem közömbös az egység beépítési jellege. Az egyes intézmények széttagolása vagy egyesítése, a lakóépületektől való merev elválasztása, vagy szoros kapcsolata, esetleg azokkal való egyesítése — és ezzel a szolgáltatások nyújtási módja — nagy mértékben az alkalmazott beépítési jellegtől függ.

A lakásállomány összetétele. Hatása két irányból érvényesül: egyfelől az egységek feladata lévén a lakáson túlmenő szolgáltatások nyújtása, rendeltetések nem függetleníthetők a lakások jellegzetességeitől, másfelől az egységen belüli lakások jellege, nagysága elsőrendűen megszabja az oda telepítendő lakosság összetételének a szolgáltatások meghatározását befolyásoló jellegzetességeit, közelebről a családok nagyságát, a kor és kisebb mértékben a foglalkozás szerinti megoszlást.

Az egyes egységfokozatokra jellemző szolgáltatások a lakosság összetételétől függően kétféle módon változhatnak: egyesek kevésbé jelen-

tőssé, esetleg szükségtelenné válnak, mások pedig jelentőségükben megnövekednek, vagy éppen többletként jelentkeznek. Így például olyan egységekben, ahol az alkalmazott lakástípusok jellegzetességei miatt a gyermeklétszám az átlagosnál lényegesen kevesebb lesz (garzonházakkal nagyobb mértékben beépített egységekben), az oktatási és gyermekvédelmi intézmények iránti szükséglet lényegesen csökken, esetleg elmarad. Ennek ellentételeképpen megnövekszik az igény mindazon szolgáltatásokkal szemben, amelyek a lakás egyes korábbi funkcióit veszik át (pl. étkezőhelyek, klubok stb.). Egyre gyakrabban előfordul, hogy egyes szolgáltatások magában a speciális lakóépületben vagy ezek csoportjában szerveződnek meg az épület vagy épületek lakói számára (étterem, klub, játéktér, olvasó stb.). Ekkor magát az épületet vagy épületszerepet kell a funkcionális egység egy speciális esetének tekinteni. A lakóknak a házon belül nyújtott szolgáltatásokon túlmenő igényei viszont már egy magasabb fokozatú egység szervezetén belül elégítendő ki.

Ezzel ellentétben, a családiházastelkes beépítés, és ennek következtében a nagyobb lakások valószínűsítik az átlagosnál magasabb gyermeklétszámot és ezen keresztül az oktatási és gyermekvédelmi intézmények iránti növekvő szükségletet. Csökken viszont a pihenési, sportolási igények kollektív jellegű kielégítését, a gyerekek szabadterei játékát, a gépkocsitárolást szolgáló létesítmények jelentősége.

Az olyan egységekben, amelyek lakástípusaik révén az idősebb korosztály koncentrált letelepítésére alkalmasak, nyilvánvalóan egyes részleteiben szintén különbözni fog az általánostól a szolgáltatások köre.

Az ütemezés lehetőségei. Ha megkívánjuk, hogy az újonnan létrehozott egység lakóinak szükségletei az építés ideje alatt is folyamatosan kielégíthetők legyenek, az egyidejűleg megvalósítható építési egység és szolgáltatási egység összehangolása lényeges feladattá válik.

Figyelembe véve, hogy csak ritka esetben épül fel egyidejűleg annyi lakás, amennyi egy lakóterületi egység lakosságának befogadására elegendő lenne, a kiszolgálás szempontjából előnnyel bírna, ha a szolgáltatásukat decentralizálnánk, vagyis az egyes egységfokozatokat további szolgáltatási egységekre bontanánk, az intézmények építését a lakásépítéssel összehangolva. Ez azonban legtöbbször túlságosan kis kapacitású intézmények építéséhez vezetne, és így ellenkezne a megvalósítás gazdaságosságának szempontjaival, de az egység szerkezete szempontjából is sokszor előnytelen az ilyen megoldás.

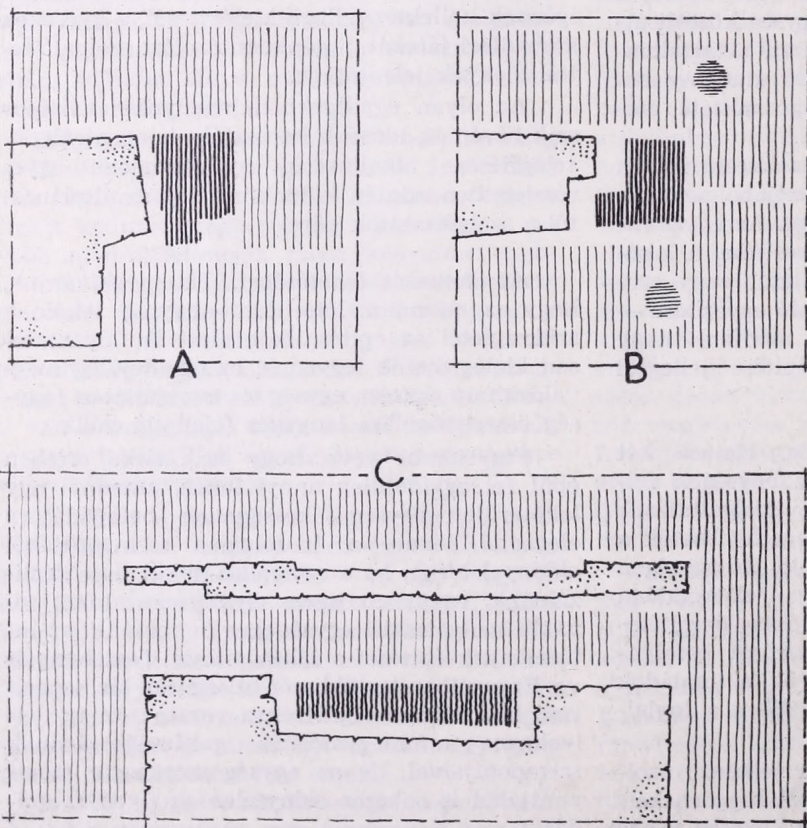
Az egység felépítésének időszakában a szolgáltatások vonatkozásában a teljes és részleges ellátás, a végleges és ideiglenes megoldások, az egység egészére és egyes részleteire kiterjedő szervezés, a környező lakóterület intézményeitől való függetlenülés és azok igénybevétele számos variáció létrejöttét eredményezheti. Ezen a helyen a problémának csak a különböző egység-fokokozatok jellegére gyakorolt hatására kívántunk rámutatni, mégpedig arra, hogy a megvalósítás útjában az egyes egységfokokozatok további bontását teheti szükségessé, még akkor is, ha ezt más tényező nem indokolja, továbbá, hogy megindítója lehet a szomszédos egységekkel való kooperációnak a szolgáltatások tekintetében, amely együttműködés a későbbiek során valamilyen formában továbbra is fennmarad.

A fentiekben a teljesség igénye nélkül és csak leglényegesebb vonásaikkal jellemzett tényezők hatásainak számbavétele igazolja azt a korábbi állításunkat, hogy a lakóterületi egységek fokozatait a bennük élők részére nyújtott szolgáltatások jellege határozza ugyan meg elsődlegesen, de a konkrét körülmények szükségessé tehetik e fokozatok további osztását vagy összevonását, továbbá azt eredményezhetik, hogy azonos fokozatú egységek el nem hanyagolható

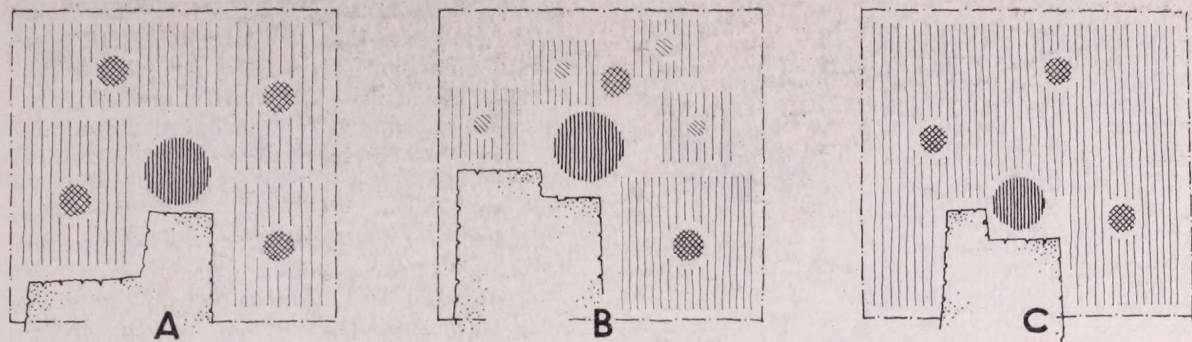
vonásokban különböznek egymástól. Ha az előzőekben részletezett tényezőket összegezzük és együttesen értékeljük, arra a megállapításra jutunk, hogy különböző tényezők — bár egészen más okokból — azonos következményekkel befolyásolják a lakóterületi egységek fokozatainak létrejöttét és az egyes fokozatokba tartozó egységek speciális jellegzetességeit. Ebből kétféle következtetést vonhatunk le:

1. A lakóterületi egységek fokozatait eddig többnyire abból kiindulva határoztuk meg, hogy a lakosság különböző jellegű igényeit számbavettük és városrendezési hatásaik alapján (igénybevétel módja, gyakorisága stb.) csoportosítottuk. Ezzel analóg módon — de csak az igények számbavétele után — csoportosítani lehet a konkrét körülmények okozta hatásokat következményeit is abból a célból, hogy megállapítsuk az általánostól való eltérés jellegzetes eseteit.

2. Az általánostól való eltérés sokféle okból jöhet létre, de nem eredményezi azt, hogy minden lakóterületi egység alapvetően különbözik a másiktól. Nem fenyeget az a veszély, hogy végtelen nagyszámú variációs eset lenne képezhető a lakóterületi egységek konkrét körülményeiből származó hatásokból, és emiatt ne lehetne a lakóterületi egységekre és azok fokozataira általános jellegű tervezési elveket megállapítani. A hatá-

A lakókörzetek kialakításának lehetséges formációi. A. Lakótömbökből álló egység. B. Lakókomplexumokból összetett (funkcionális egységekre tagozott) egység. C. Tagolódás nélküli, lakóházcsoportokból álló egység.

A lakónegyedek kialakításának lehetséges formációi. A. Lakókörzetekből álló egység. B. Lakókörzetekből és lakókomplexumokból álló egység. C. Tagolódás nélküli egység a különböző fokozatú szolgáltatások területi szétválasztásával

sok és következményeik feltárása inkább az el-
lenkező előjelű veszély elkerülését célozza: ti. az
eddiggi túlzottan általánosított elvek és tervezési
módszerek mellett egyenrangú szerepet kell biz-
tosítanunk az eltéréseket okozó körülmények ér-
tékelésén alapuló speciális elveknek.

Ebből kiindulva a lakóterületi egységek fo-
kozatait két csoportba oszthatjuk: az elsőbe tar-
toznak az igényeket kielégítő szolgáltatások lép-
csői által meghatározott *általános (tipikus) foko-*
zatok, a másodikba pedig a konkrét körülmények
hatására létrejövő, de a lakosság igényeinek lép-
csőivel nem teljes mértékben indokolható *speciá-*
lis (átmeneti) fokozatok. Az általános fokozato-
kon belül a konkrét körülmények hatására az ál-
talanos esettől való eltérésnek többféle formája
lehetséges, ezeket a tervezési elvek speciális vo-
násainak tisztázása érdekében helyes megkülön-
böztetni. A speciális fokozatokon belül ilyen meg-
különböztetés felesleges, hiszen ezek amúgyis a
konkrét körülmények hatására jöttek létre.

Az alábbiakban kísérletet teszünk egy ilyen
csoportosítás elvégzésére.

1. Általános (tipikus) fokozatok

Eddigi fejtegetéseink alapján nem látunk in-
dokot arra, hogy változtassunk azon a felfogá-
son, mely szerint a lakóterületi egységek két jel-
legzetes fokozata a lakókörzet és a lakónegyed.
E kétféle egységfokozat jellemzése és tartalma
általában az alábbi lehet:

A *lakókörzet* (szomszédsági egység) a lakó-
területnek alsófokú egysége, amely kisebb ki-
szolgálási hatósugarú (jellegzetesen gyalogos
megközelítésre szánt) közintézményekkel rendel-
kezik, lakóházcsoportokból, közintézményekből,
közhasználatú zöldterületből, utak és terek rend-
szeréből áll.

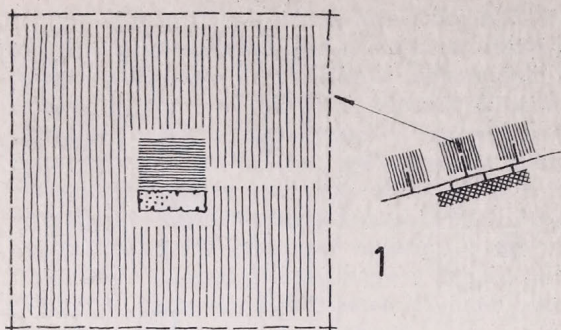
A *lakónegyed* a lakóterület felsőfokú egy-
sége, amely nagyobb kiszolgálási hatósugarú
(részben járművel való megközelítésre szánt)
közintézményekkel rendelkezik, több lakókörze-

tet, közintézményeket, közhasználatú zöldterüle-
tet, utak és terek összefüggő rendszerét foglalja
magában.

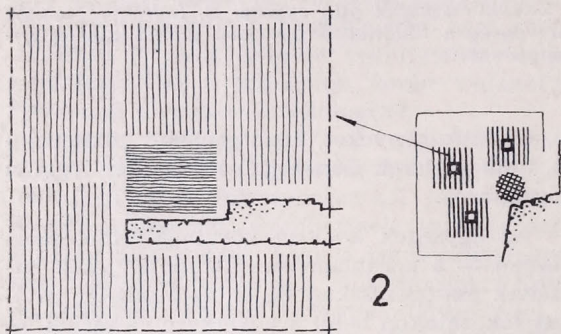
Az egységek konkrét körülményeiből szár-
mazóan — a korábban ismertetett tényezők ha-
tásának összegezeképpen — az általános (tipi-
kus) fokozatokon belül a következő variációk le-
hetségesek:

a) *Az általánosnál több szolgáltatást nyújtó
egység.* A kiváltó okok és hatásaik a következők
lehetnek:

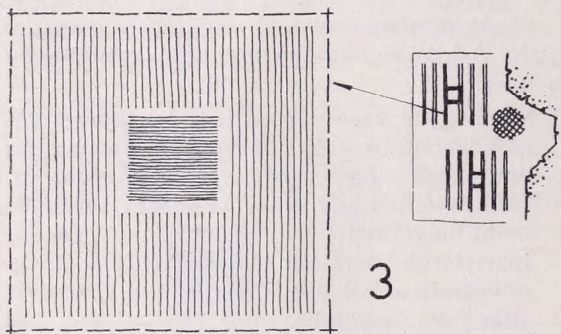
- lakónegyed városközpont, lakókörzet vá-
rosközpont vagy lakónegyedi központhoz
csatlakozó elhelyezkedése — a központ in-
tézmenyeinek egy része az egység területén
belül helyezkedik el;
- ipari terület melletti elhelyezkedés — meg-
növekszik a fajlagos zöldterület, a közműve-
sítés foka magasabb, mint az adott beépítési
jelleg mellett szokásos;
- a beépítési terület szélén való elhelyezkedés
— megnövekszik a fajlagos zöldterület (kör-
nyezettől való védelem), egyes intézmények
túlméretezendők (központtól való nagyobb
távolság, további építés előkészítése);
- szomszédos egységekkel való kooperáció —
a lakónegyeden belül lakókörzeti közintéz-
mények helyezendők el, lakókörzetek meg-
osztott szolgáltatásai egyes közintézmények
túlméretezését eredményezik;
- domborzatos terep — megnövekszik a fajla-
gos zöldterület;
- speciális lakástípusok — a különben lakáson
belüli szolgáltatások közintézményekben va-
ló megoldása;
- kedvezőtlen közlekedési helyzet — a szolgál-
tatások túlméretezése, egyes többlétszolgál-
tatások megjelenése;
- főútvonal melletti fekvés — zöldterületek
magnövekedése (környezettől való védelem).

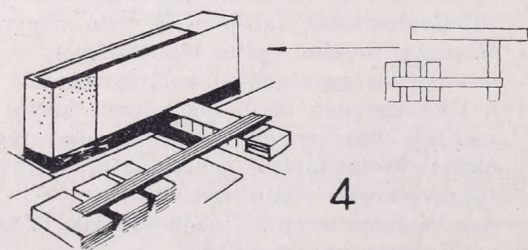
1

2

3

4

A lakókomplexumok létrejöttének különböző lehetőségei és formái. 1. Önálló funkcionális egységként. 2. Családi-házastelkes beépítési jellegű lakókörzetben több lakótelektömb (vagy lakótelekcsoporthoz) közintézmények, kert és utak társulásából. 3. Magas beépítési jellegű lakókörzetben, amikor a lakótömbök alapfokú közintézményeket is tartalmaznak. 4. Közösségi szolgáltatásokat is nyújtó lakóépület formájában.

b) Az általánosnál kevesebb szolgáltatást nyújtó egység. A kiváltó okok és hatásai a következők lehetnek:

lakónegyed városközpont, lakókörzet városközpont vagy lakónegyedi központhoz csatlakozó elhelyezkedése — egyes közintézmények aláméretezhetők, egyesek elmaradhatnak;

zöldterület melletti fekvés — a fajlagos zöldterület értéke csökkenthető;

a beépítési területhez csatlakozó zöldterületi jellegű természeti adottság melletti fekvés — a fajlagos zöldterület értéke csökkenthető;

szomszédos egységekkel való kooperáció — a lakónegyed közintézményei egy részének lakókörzetekben való decentralizálása, lakókörzetek megosztott szolgáltatásai egyes közintézmények alámérését eredményezhetik;

speciális lakástípusok — elsősorban az oktatási, gyermekvédelmi intézmények, üzletek aláméretezése;

kedvező közlekedési helyzet — egyes intézmények aláméretezése.

c) Az általánoshoz képest egyes szolgáltatásokat speciális módon nyújtó egység. A kiváltó okok és hatásai a következők lehetnek:

a lakónegyedben városközponti, a lakókörzetben lakónegyedi jelentőségű közintézmények jelenléte — az adott szolgáltatásnak magasabb fokon való nyújtása;

a szomszédos egységekkel való kooperáció — egyes szolgáltatások nyújtásának az általánostól eltérő megoldása az igények differenciált kielégítése végett;

magas beépítési jelleg — a szolgáltatások koncentrációja, lakóépületekhez való csatlakoztatása;

alacsony beépítési jelleg — a szolgáltatások decentralizálása, lakóépületektől való elkülönítése;

domborzatos terep, a területet megosztó természeti-földrajzi adottságok — a szolgáltatások decentralizálása;

speciális lakástípusok — a lakosság összetételének megfelelő szolgáltatások, egyes szolgáltatások lakóépületeken belüli megoldása;

gyűjtőutak, lakóutak hálózatának vezetése, tömegközlekedés megoldási módja — szolgáltatásoknak az általánoshoz képest koncentrációja vagy decentralizálása;

kedvezőtlen közlekedési viszonyok — a munkahelyeknek a lakóterületi egységhez csatlakozó vagy azon belüli elhelyezkedése.

Amint ebből a csoportosításból látható, ugyanazok az okok egyidejűleg tehetik szükségessé a lakóterületi egységen belül egyes többlétszolgáltatások megjelenését, egyes szolgálta-

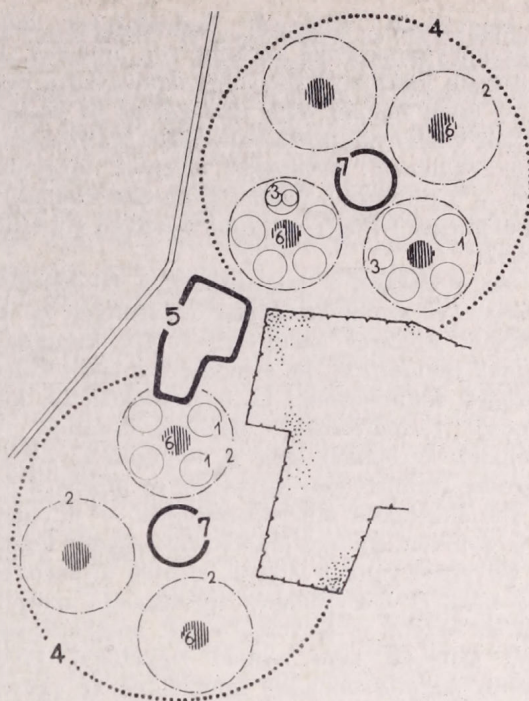
tások elmaradását, vagy éppen a szolgáltatások nyújtásának speciális megoldását. Ez természetes módon következik egyrészt a különböző tényezők hatásainak előzőkben részletezett ismertetéséből, másrészt pedig abból, hogyha bizonyos szolgáltatásokat valamelyik egységből kiemelünk, akkor egy másik egység hasonló jellegű szolgáltatásával kell kárpótlást nyújtanunk, vagyis ami egyik helyen hiányként jelentkezik, a másikban többletet eredményez.

2. Speciális (átmeneti) fokozatok

A lakóterületi egységeknek két irányban van kapcsolatuk az egyéb városi egységekkel: egyrészt területi egységekből épülnek fel, másrészt részei az egész város organizmusának, tehát a városi egységnek. E kapcsolatok felvehetnek olyan formát, hogy a területi egység vagy a területi egységek egy csoportja is funkcionális egységgé válik ugyan, de a lakóterület alsófokú egységénél, a lakókörzetnél lényegesen kevesebb szolgáltatás nyújtására képes, továbbá szükségessé válhat az egész város és a magasabb fokú lakóterületi egység, a lakónegyed között egy kapcsoló jellegű fokozat beiktatása. Így áll elő a lakóterületi egységek két speciális (átmeneti) fokozata. Ezek a következők:

A lakókomplexum átmenetet képez a területi egység és funkcionális egység között. A lakóterületnek olyan egysége, amely csak a legkisebb kiszolgálási hatósugarú alapfokú közintézmények egy részével rendelkezik. Egy vagy több lakóház-csoportból, közintézményekből, kert- és játszóterületből, valamint a szükséges úthálózatból áll. Lehet egy lakókörzet része, de bizonyos esetekben önállóan is megjelenhet.

A lakókomplexum mint önálló egység elsősorban akkor jöhet létre, ha a természeti-földrajzi viszonyok az egység részére igénybevehető területet egyértelműen lehatárolják és e határok között még a legkisebb racionális lakosságszámú lakókörzet kialakítására sincs lehetőség. A lakókörzeteknek lakókomplexumokra való felosztása többféle okból is indokoltá válhat. Alacsony beépítési jellegű lakókörzetekben — főleg ha lakosságszámuk aránylag magas vagy alakjuk valamilyen okból elnyúlt — nem helyezhetők úgy el a legkisebb hatósugarú közintézmények, hogy megközelítsük még megengedhető távolságból történhessék. Ilyenkor a lakókörzet egyes nagyobb hatósugarú (a korábban említett második hatósugar-lépcsővel jellemezhető) közintézményei és zöldterületei központosan helyezkednek el, a kisebb hatósugarú (első lépcsőbe tartozó) közintézmények és zöldterületek pedig decentralizálódnak és lakókomplexumokat szerveznek. Magas beépítési jelleg esetén egy-egy lakótömb lakosságszáma már olyan nagy lehet, hogy a legkisebb hatósugarú közintézmények maximális ka-

A funkcionális egységek különböző fokozatainak megjelenése és kapcsolatai nagyvárosban. 1. Lakókörzet. 2. Lakónegyed. 3. Lakókomplexum. 4. Nagyvárosi egység. 5. Városközpont. 6. Lakónegyed központja. 7. Nagyvárosi egység központja.

pacitással való felépítését is követelheti magának. Ha ezt a decentralizálást a lakókörzet szerkezete is indokolja, a lakótömb lakókomplexummá alakul át. Erősen domborzatos terepen fekvő lakókörzetben akár a természeti adottságok, akár a kényelmes megközelítés követelményének kielégítése válthat ki decentralizációt a közintézmények elhelyezésében. Előfordulhat, hogy az építési egység és szolgáltatási egység összehangolása kívánja meg a lakókörzetnél alacsonyabb fokozatú funkcionális egységek létrehozását és ezek csoportja csak később szerveződik lakókörzetté. Végül egyes speciális, közszolgáltatásokat is nyújtó lakóépületek is lakókomplexumoknak tekinthetők.

A nagyvárosi egység átmenetet képez a lakóterületi egység és a városi organizmus között. Olyan, több lakónegyedből álló, igazgatási szempontból is bizonyos fokig önállósággal bíró egység, amely saját ipari területtel vagy területekkel is rendelkezik, tehát tulajdonképpen nem lakóterületi, hanem komplex városi egység, amelyben megjelennek mindazok a magasabb fokú közintézmények, amelyek létesítése a lakónegyedekben nem lenne racionális és amely közintézmények más, ennél kisebb városokban összvárosi, sőt regionális jelentőséggel bírnak.

Nagyvárosi egységek kialakítására csak olyan nagyvárosokban kerülhet sor, amelyek lakóterülete legalább hat-nyolc lakónegyedre oszlik — tehát nálunk csak Budapesten és esetleg egy-két vidéki nagyvárosban. Ezért létrehozásuk körülményeinek, tervezésük elveinek tárgyalásától — tekintettel a feladat ritka előfordulására és különleges jellegére — ezen a helyen eltekinthetünk.

Az előzőkben a lakosságnak a lakóterületi egységekkel szemben támasztott igényeit és az egységek konkrét körülményeit fix kiindulási alapnak tekintettük. Ez a módszer a lakóterületi egységek fokozatainak, az egységfokozatok különböző formációinak meghatározásához — amelynek keretében csak a lényegesebb összefüggések számbavétele szükséges és bizonyos fokú általánosítások elkerülhetetlenek — elfogadható. Amikor egy-egy lakóterületi egység konkrét tervezése válik feladattá, szintén az igények és a konkrét körülmények mérlegelése szolgáltatja az alapot. A tervezési elvek meghatározásánál azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a lakosság igényei és az egység konkrét körülményeinek egy része is a felépítés után lényeges módon megváltozhat. Ennek a változásnak a hatása az egységfokozatokra vonatkozó előző fejtegetéseinket egyáltalán nem, vagy csak igen kevésbé érinti, az egységek tervezésének elveit viszont alapvetően befolyásolhatja. Ennek a problémának a megvilágítására teszünk kísérletet a következő fejezetben.

2. A lakóterületi egységek tervezésének és a követelmények változásának összefüggései

A lakóterületi egységek tervezési elveinek meghatározása érdekében széleskörű szakirodalmi tevékenység folyt és folyik. A korábbi, megalapozó jellegű, már klasszikusnak számító irodalmon túlmenően a legutóbb megjelent munkák közül elsősorban három olyat tartunk szükségesnek kiemelni, mint amelyeknek szemlélete, az egyes részletek megoldására tett javaslatok elsősorban figyelmet érdemelnek. Ezek a munkák: a KGST Állandó Építésügyi Bizottsága Városrendezési és Regionális Tervezési Szekciójának e témában készített 1960. évi ajánlásai, Perényi Imre: Településtervezés című tankönyvének vonatkozó fejezete, valamint a Szovjetunió Városrendezési Intézetének „Ajánlások lakónegyedek és mikrorajonok tervezésére és beépítésére” című 1964-ben könyvalakban megjelent kiadványa.

A felsorolt művek összegezik az e témakörben a fejlődés folyamán kialakult legfontosabb nézeteket, ezekből kiindulva és elméletileg to-

vább fejlesztve a gyakorlati tapasztalatok alapján állapítanak meg elveket az egységek szerkezetére, méretezésére, alkotóelemeik kapcsolataira vonatkozólag. Nem lenne indokolt e műveket itt ismertetni, megállapításaikat idézni. Kissé részletesebben kell azonban foglalkozni azzal a kérdéssel, vajon szükséges-e valamilyen szemléleti változás, az eddigi ismeretek továbbfejlesztése és milyen irányban kívánatos a már ismert megállapítások elmélyítése?

Véleményünk szerint alapvető szemléleti változásra nincs szükség. De ahogyan az előző fejtegetésből is látható volt, kívánatos az eddigi ismert és elfogadott, általános jellegű tervezési elvek továbbfejlesztése, árnyaltabbá, differenciáltabbá tétele. Ezt a követelményt már eddigi megállapításaink, a lakóterületi egységek általános és eltérő jellegzetességeinek bemutatása önmagában is indokolja. Ezen túlmenően a tervezési elvek további részletezését, kiegészítését szükségessé teszi az a már régen felismert, de következményeiben még eléggé nem értékelt körülmény, hogy a város nem lezárt, befejezett együttes, hanem még eléggé ki nem kutatott törvények szerint fejlődik, és ez a fejlődés részben területi terjeszkedés által, részben a város egyes részeinek — és így lakóterületi egységeinek — átalakulása, fejlődése által megy végbe. Ezen túlmenően az egyes egységeken belül is állandóan fellép a tervezés és megvalósítás idejéhez viszonyítva a követelmények változása, fejlődése. Ezért a terveknek olyan állapotok létrehozását kell célozniuk, amelyek magukban hordják a gyakran ismereteinkkel be sem látható fejlődés által felvetett követelményekhez való alkalmazkodás, az ennek megfelelő átalakulás lehetőségeit.

A tervezési elveknek ilyen jellegű továbbfejlesztése csak fokozatosan képzelhető el. Bizonyos megközelítés azonban máris lehetséges, részben a követelmények körvonalazásának útján, részben pedig azért, mert az elmúlt évek során nem kevés tapasztalathoz jutottunk már megvalósított lakóterületi egységek használatát illetően. Ezek a tapasztalatok részint hazaiak, részint külföldiek és elsősorban a lakókörzetekre, csak kisebb mértékben az egyéb lakóterületi egységekre vonatkoznak. Mivel a tapasztalatszerzés nem elég széleskörű, nem is mindig tudományos megalapozott és rendszerezett, egyelőre még nem szolgáltat alapot egyes részletkérdésekre adandó válaszra. Így nem is elsősorban a méretezés vagy az egyes alkotóelemek elhelyezkedése, kapcsolatai irányában, hanem inkább a nagyobb összefüggések, a szemlélet alakítása, tágitása szempontjából kell és lehet hatásukkal számolni.

Néhány ilyen fontossabbnak ítélt tapasztalatra, a további fejlődés várható menetére és az

ebből származó következményekre az alábbiakban mutatunk rá:

Mindenféle rendeltetés körülhatárolása, a tervezési elvek meghatározása, az alkotóelemek méretezése szempontjából a kiindulást a *lakosság* képezi. Ez az alap azonban egyáltalán nem fix, mert a lakóterületi egységek lakosság-száma nem állandó. A jelenlegi helyzetben, amikor az elhelyezkedést a lakáshiány befolyásolja, a megépítést követő első időszakban rendszerint nagyobb a tervezettnél. Ezt követően esetleg némileg csökkenhet, vagy növekedhet, de egy bizonyos időtartamra stabilizálódik. A lakásviszonyok javulásával csökken a lakásszámhoz viszonyított lakosság. Ez a csökkenés előreláthatólag előbb a város már korábban beépült területein fog jelentkezni, és csak később az újabban épített egységekben, ahol a tapasztalat szerint amúgyis alacsonyabb a szobánkénti laksűrűség. Később ennek a csökkenésnek a lakóterület egészen be kell következnie és a lakásépítés ütemétől függően elvileg folyamatosnak kell lennie.

Hasonlóképpen változhat egy-egy egységen belül a lakosság *kor szerinti összetétele*. Különböző helyeken elvégzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a dolgok természetéből kifolyólag az újonnan épített lakóterületi egységekben nagyobb a fiatalabb korosztály aránya, mint a város más részein. Megfigyelhető az is, hogy a korösszetétel viszonylag hamar megváltozik: a fiatalabb korosztályok aránya csökken, az idősebbeké növekszik. Ezt a folyamatot nemcsak az idő előrehaladása segíti elő, hanem az is, hogy a városban mindig újabb lakóterületi egységek jönnek létre, amelyek fenti módon magukhoz vonzzák a fiatalabb korosztályokat a többiek rovására. Ezért törvényszerű a lakásállomány öregedésével párhuzamosan a lakosság öregedése is. Ez a folyamat esetleg meg is gyorsulhat, mert feltételezhető, hogy a lakásviszonyok javulásával a mostani időszakban épített kisebb lakásokat kevesebb gyermekes, kisebb családok foglalják el és emiatt az öregedés mellett a lakosság kicserélődése is a lakosság kor szerinti összetételének előzőekben részletezett változását erősíti.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan változnak a lakással szemben támasztott igények, illetőleg azok a technikai feltételek, amelyek a lakások kiképzésének, belső felszerelésének lehetőségeit megszabják. Ha a lakások főbb szerkezeti jellegzetességeit, sőt még alaprajzát is meghatározott időszakra (ez az időszak a technikai fejlődés menetétől és a népgazdaság teljesítőképességétől függően lehet hosszabb, vagy rövidebb) állandónak tekinthetjük, a lakosság számának és összetételének előbb említett változásai, valamint az életmódban bekövetkező változások következményeképpen folyamatosan átalakul a lakások bel-

ső berendezése, felszereltsége. Az olyan átalakítások, amelyeket a lakó azért végez, hogy egyéni szükségleteinek, életmódjának megfelelővé formálja lakását, általában nincsenek hatással arra a lakóterületi egységre, amelyben a lakás fekszik. Azok az átalakítások azonban, amelyeket azért hajtanak végre, hogy megszabadítsák a lakást azoktól a helyiségektől és berendezésektől, amelyek szolgáltatásait a továbbiakban már a lakó mint közösségi szolgáltatást kíván igénybe venni, városrendezési hatásaikban sem hanyagolhatók el. Ezáltal ugyanis gyakorlatilag a lakásalapterületek megnövekednek. Ennek többféle, egymással ellentétes következménye is lehet. Elvileg megnövelheti a lakosság számot, hiszen megnövekedett a lakóterület; új közösségi létesítmények létrehozását indíthatja el; ezek esetleg célszerűen — lakások átalakításával — a lakóházakba épülhetnek be, emiatt csökken a lakások száma. Ezt a folyamatot meggyorsíthatja, ha a lakáskultúra és felszereltség vonatkozásában olyan jellegű változások történnek, hogy változatlan alapterületű lakásokban újabb berendezéseket kell elhelyezni és ezek egyes korábbi rendeltetéseket a lakásból kiszorítanak.

Mivel a lakosság létszáma, korösszetétele állandó változásban van, minden egyéb tényezőtől függetlenül is változik a *közintézményellátással* szemben támasztott igény. Emellett várható, hogy a lakások és a közintézmények rendeltetései sok vonatkozásban egyre kevésbé lesznek elválaszthatók. A múlthoz képest már most is megfigyelhető a fejlődésnek az az iránya, amely a régebben feltétlenül lakáson belüli funkciónak ítélt rendeltetéseket közösségi létesítményekbe utalta. Ez a folyamat nyilvánvalóan folytatódik és szélesíti a közösségi intézmények körét, a maiakon túlmenően újakat hoz létre, de elképzelhető az is, hogy egyes maiakat meg is szüntet.

Hasonló jellegű változások történhetnek a *közműellátás* vonatkozásában is. Ha ki is rekesztjük azt az esetet, hogy egy lakóterületi egységet nem látunk el a ma ismert összes közműekkel, de a fejlődés folyamatában a kiegészülés megtörténik, akkor is a változás sokféle oka és esete képzelhető el. Mindenekelőtt lehetőség van újabb közművek megjelenésére. Erre már most is van példa, hiszen aránylag nagy lakóterületeket vonnak be városainkban a távhőellátásba, olyan lakóterületeket, amelyek létrejötté idején a közműves ellátásnak ez a formája még ismeretlen volt. Megváltozhat egyes közművek vagy közüzemi szolgáltatások módja is. Utalunk itt pl. a szemégyűjtés és eltávolítás módszereinek gyakori változására és ennek városrendezési következményeire.

A lakóterületi egységek *közlekedési viszonyai* változhatnak viszonylag a legsűrűbben és

leggyorsabban. A tömegközlekedési vonalak át-helyezése, a közlekedési eszközök változása a gyalogos közlekedési irányok módosulását hoz-hatja magával. A városi főútvonalhálózat egyes részleteinek jellegbeli átalakulása, amelynek többféle forgalmi és városszerkezeti oka lehet, megváltoztathatja az egység egyes határoló és belső útvonalainak jelentőségét. A gépjárműállomá-ny növekedése nemcsak az útfelületek, parko-lóterületek növekedését, a gépkocsiállomány kar-bantartásához szükséges létesítmények decentra-lizálását, a különböző jellegű közlekedések vona-lainak differenciálását és elválasztását követeli meg, hanem a lakóépületek hatékony védelmét is a megnövekedett járműforgalom káros hatá-saitól. Ez a beépítési rendszerre, az utak vezeté-sére, a járművekkel kapcsolatos létesítmények és területek elhelyezésére és kialakítására, a zöld-területek elhelyezkedésére, sőt a lakóterületi egység többi alkotóelemének elrendezésére is ha-tással lehet.

A lakóterületi egységek kialakítását illetően komoly hatása lehet a *munkakörülmények vál-tozásának* is. A korszerű településtervezés egyik alapvető elve a lakóhely és munkahely szétvá-lasztása. Ez a követelmény szükségszerűen amiatt jött létre, mert a munkahelyek — különösen az ipari munkahelyek — döntő többsége környeze-tére káros hatással volt és van. Számos iparág-ban már eddig is sikerült a környezetet zavaró hatások jelentős mértékű csökkentését megoldani. A technikai feltételek megvannak ahhoz, hogy ez a folyamat tovább folytatódjék. Ennek lehetősége, valamint a nyersanyag és készáru szállítá-sának nem zavaró módszerekkel való megoldása indokolttá teheti, hogy a lakóhely és munkahely szétválasztását eddig mereven megkövetelő vá-rorendezési elvek egyre több üzemszfajra vonat-kozólag módosuljanak. Ezáltal a munkahelyek bizonyos korlátok között a lakóterületi egységek részévé válhatnak. Ha ez bekövetkezik és általá-nossá válik, a lakóterületi egységek helyét a komplex városi egységek veszik át. Helyes terve-zés esetén már ma is a lakónegyedek, a lakóterü-let e magasabb fokú egységei saját ipari terület-tel rendelkezhetnek, tehát a lakónegyed és hozzá tartozó ipari terület tulajdonképpen komplex vá-rosi egységet alkot.

A tervezés során valamennyi, előzőkben fel-sorolt tényező együttes hatásával nem lehet szá-molni. Erre nincs is szükség, mert a követelmé-nyek változása városrendezési szempontból há-romféle jellegű következménnyel járhat:

1. A várható változások jelentős része nem a lakóterületi egység egészét, hanem csak annak egy-egy vagy több területi egységét érinti. Addig, amíg egy adott problémát egy létesítményen be-

lül (belső átalakítás, korszerűsítés stb.) vagy egy lehatárolt területen, területi egységen belüli át-alakítással (a területi egység alkotóelemeinek át-alakításával, méretezési módosítással, a kapcsola-tok jellegének a területi egység határai közé zárt megváltoztatásával) meg lehet oldani, addig en-nek a műveletnek a lakóterületi egységre vonat-kozólag lényeges szerkezeti következményei nin-csenek. Amíg az egyes elemek és területi egysé-gek közötti eszmei kapcsolatok jellegének átala-kítása nem válik szükségessé, vagy olyan funk-ciótöbblet nem jelentkezik, amely újabb, az egész lakóterületi egység rendeltetéscinek betöl-téséhez szükséges létesítmény, esetleg területi egység létrehozását kívánja meg, a tervezési el-vek meghatározásánál e folyamat hatásaival nem kell számolni. Az ilyen jellegű változások első-sorban a lakóterületi egység felépülését követő kezdeti időszakban léphetnek fel; okuk az igé-nyek nem egészen helyes értékelése, vagy a kie-légítés nem teljesen hiánytalanul megoldott mó-dozata lehet.

2. Egyes vonatkozásokban elképzelhető, hogy maguk a változó körülmények és követelmények olyan egyensúlyba kerülhetnek, hogy semmiféle lényeges beavatkozást nem igényelnek. Így pél-dául a lakásviszonyok javulásával bekövetkező lakosságszámcsökkenés automatikusan megnöve-li a közintézmény-, közmű- és zöldterületi ellá-tottságot, mivel az említett létesítmények fajla-gos kapacitása az igénybevevők számának csök-kenésével megnövekszik. Ugyanez vonatkozhat a belső lakóúthálózat kapacitására, a parkolóhe-lyek fajlagos befogadóképességére stb. Hasonló hatással járhat a társadalmi-gazdasági fejlődés többféle várható következménye is. Így például a gépjárműállomány növekedése csökkentheti a lakóházak környezetében szükséges közcélú in-tézmények, elsősorban a közellátási létesítmé-nyek használatát és inkább az ilyen jellegű köz-pontos létesítményeket terheli meg, ami közvet-ve növeli előbbieik fajlagos kapacitását. A szülési szabadság növekedése csökkenti a bölcsődék igénybevételét és ezzel szintén a fajlagos kapa-citás növekedésének irányában hat. Egyes szol-gáltatások közösségivé válásával párhuzamosan más rendeltetések a közösségi létesítményekből a lakásba vándorolhatnak vissza és így elképzelhető az is, hogy bizonyos közintézmények iránti igény megszűnik, vagy jelentősen csökken, így felsza-baduló részük más, újonnan jelentkező rendelte-tésnek adható át. Az ilyen jellegű változások a lakóterületi egység fennállásának minden idő-szakában lehetségesek. Legtöbbjének nincs szer-kezeti következménye, különösen akkor, ha le-hetőség van a lakóterületi egység életének állan-dó figyelemmel kísérésére és sikerül az ellenkező

előjelű hatások következményeit helyesen és időben egyeztetni.

3. Az olyan jellegű követelmény-változások, amelyek hatása a lakóterületi egység szerkezetének átalakítása lehet, külső és belső okokra egyaránt visszavezethetők. Külső hatás lehet mindenekelőtt az, ha megváltozik az egységnek a városszerkezetben betöltött szerepe, környezetével és a város többi részével való kapcsolata annak következtében, hogy a városnak, vagy egyes városrészeknek átalakításával megváltoznak azok az összefüggések, amelyek az egész városszerkezet és a szóban forgó lakóterületi egység között a tervezés időpontjában fennálltak. Magán az egységen belül a lakosság igényeinek kielégítése végett szükségessé válhat bizonyos létesítmények, vagy területek méreteinek olyan változtatása, (növelése, vagy csökkentése), esetleg új létesítmények vagy területek létrehozására, amely nem oldható meg egy-egy területi egységen belül, hanem a változás érinti a funkcionális egységekre jellemző eszmei kapcsolatokat. Az ilyen jellegű változások helyes tervezés esetén a lakóterületi egység fennállásának későbbi időszakában válnak szükségessé és vagy az egész város rekonstrukciójával, vagy a követelmények változásának a tervezés időpontjában előre nem látható tendenciáival függnek össze.

Fentiekből az következik, hogy a 1. és 2. eset nem annyira a településtervezés, mint inkább az egyes létesítmények tervezésének problémakörébe tartozik és a megvalósulás után is megkívánja a lakóterületi egységek életének állandó figyelemmel kísérését. A 3. esetben jelentkező hatásokkal viszont már a lakóterületi egységek létrehozásánál számolni kellene annak érdekében, hogy a szerkezeti átalakítások szükségessége minél ritkábban álljon elő, vagy ha elkerülhetetlen, viszonylag kevés áldozatot követeljen. Mivel azonban e hatások konkrétan nem ismertek (ha ismertek lennének, már eleve ezek figyelembevételével történne a tervezés), legfeljebb a tendenciákra, ezek következményeire alapozva lehet tervezési megoldásokat ajánlani.

Mindenekelőtt meg lehet előzni azt, hogy a követelmények változásából származó átalakítások szükségessége a város valamennyi lakóterületi egységében *egyidejűleg* lépjen fel. Erre bizonyos mértékig módot ad, ha a tervezés eszközeivel eleve elősegítjük az egységek differenciálódását. A követelmények változása ugyanis valószínűleg nemcsak abban fog megnyilvánulni, hogy meglevő funkciók megszűnnek, újfajta rendeltetések jönnek létre, hanem abban is, hogy már ma is ismert igények többféle módon való kielégítése is szükségessé válik. Ez a körülmény arra figyelmeztet, hogy a további fejlődés keretei-

nek biztosítását nem szabad elszigetelten egyetlen lakóterületi egységre vonatkoztatva értelmezni, hanem a lakóterület egészének, valamennyi egységének áttekintése szükséges.

A tervezés során már ma is meg kell különböztetni a lakóterületi egységekkel szemben támasztott azon igényeket, amelyeket a város valamennyi egységében *egyformán* kell kielégíteni azoktól az igényektől, amelyekre az jellemző, hogy kielégítésük módja az egyes egységekben *különböző* lehet. A feladat tehát az, hogy előbb számba vegyük a lakóterületi egységek minden szolgáltatására vonatkozólag, milyen módon lehet az ezekhez kapcsolódó igényeket kielégíteni, ezek közül kiválasszuk a mai társadalmi-gazdasági feltételek mellett megvalósítható módozatokat, majd ezeket a lakóterületi egységek között szétosszuk. Ezzel kettős célt érünk el: egyfelől már ma is választási lehetőséget biztosítunk, másfelől csökkentjük annak valószínűségét, hogy az igényeknek távlatban jelentkező változása egyes szolgáltatásokat a város egész területén egyszerre tegyen elavulttá és ilymódon újjáalakítandóvá. Ebben a vonatkozásban a lakóépülettípusok megválasztásától, a lakóépületek környezetében beépítetlenül maradó területek felhasználásától kezdve a közintézményellátás megoldási módozataiig (beleértve ebbe ezek típusait, elhelyezését, csoportosítását, kooperációját, sőt méretezését is) sokféle variációs esetet lehet és kell kidolgozni. Jelen tanulmányban nem vállalkozhatunk e téma teljes szélességében való taglalására. Inkább arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a távlati igényeknek napjainkban helyesen előtérbe került problémájával legalább egyenértékűnek kell tekintenünk annak számhivatételét, milyen variációi vannak a már ma is ismert igények kielégítésének. A távlati igények ugyanis a maiakban gyökereznek, de kibontakozásukat éppen az hátráltatja, hogy az uniformizált szolgáltatási módozatokba nem illeszthetők be és így észrevétlenül maradnak. Az itt felvetett kérdés jellegének megvilágítására utalunk szerzőnek „Egységes szemlélet és differenciált elvek a lakóterület tervezésében” című tanulmányában (MTA Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1965. évi. 1. szám) foglalt gondolatmenetre és néhány példára.

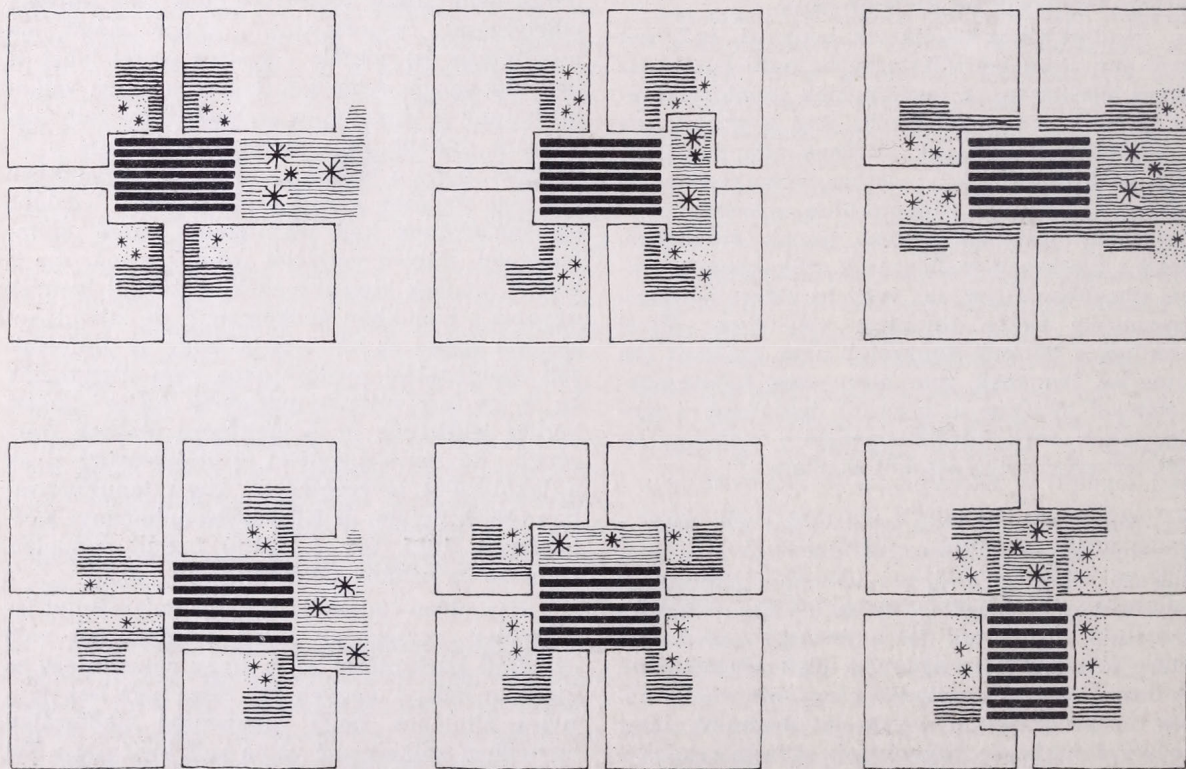
Hasonlóan indokolja a város valamennyi lakóterületi egységének ilyen szempontból való egyidejű áttekintését az is, hogy valószínűleg az újonnan fellépő igények egy része nem lesz annyira általános, hogy valamennyi lakóterületi egységben szükségessé válna azok kielégítése. Ezt a problémát tulajdonképpen már érintettük az előző fejezetben, ahol a lakóterületi egységek azonos fokozatai közötti eltérő vonásokat igyekeztünk meghatározni, csakhogy ott a közös és el-

térő jellegzetességeket elsősorban a konkrét körülmények hatásaiból, nem pedig az egységekkel szemben támasztott igényekből vezettük le. Ha a lakóterületi egységek differenciálását az előző fejezetben foglaltak értelmében a tervezés során elvégezzük, nagy valószínűsége van annak, hogy az egységek konkrét körülményeiből származó változatosság az igények sokrétűsége és átalakulása által megkövetelt változatossággal sok vonatkozásban egybeesik.

Annak elkerülését, hogy a szerkezeti átalakítások szükségessége valamennyi lakóterületi egységben egyszerre jelentkezék, elősegítheti az is, ha a magasabb és alacsonyabb fokozatú egységek szolgáltatásai közötti választóvonal későbbi feloldását — ahol ez előnyös lesz — már ma is elősegítjük. Feltételezhető ugyanis, hogy egyes szolgáltatások azok általánossá válása által, igénybevételük gyakoriságának megnövekedése folytán a magasabb fokú lakóterületi egységből célszerűen az annál alacsonyabb fokú egységbe vándorolnak át. A fordított eset is elképzelhető: még pedig az, hogy egyes szolgáltatások mai általános jelentőségüket és gyakori igénybevételüket elvesztik, ezáltal a lakástól távolabb kerülhetnek, az alacsonyabb fokú egységből magasabb

fokú egység jellemző szolgáltatásaivá válnak. Az előbbire példa lehet a középiskola, amelyet egyes szerzők már ma is nem lakónegyedi, hanem lakókörzeti közintézménynek tekintenek, utóbbira pedig a kereskedelmi és szolgáltatási létesítmények egy része, amelyek koncentrációja egyfelől választéknövekedést, másfelől üzemeltetési előnyöket eredményezhet. Ha e jelenségeket megfelelően értékeljük, lehetővé válik, hogy a követelmény-változások ne csak az azonos, hanem az eltérő fokozatú egységek szolgáltatásainak egybehangelésével, tehát a város valamennyi — alacsonyabb és magasabb fokozatú — lakóterületi egységében levő intézmények és létesítmények variációs lehetőségeinek felhasználásával oldódjanak meg.

Mindez felhívja a figyelmet arra a követelményre, hogy a magasabb fokú lakóterületi egységekben belül az alacsonyabb fokozatú egységek elhelyezkedésére, kapcsolataira különös gondot kell fordítani. Olyan megoldást kívánatos keresni, amely a nagyobb egységen belül egyes szolgáltatások nyújtásában való célszerű együttműködést lehetővé teszi. Nemcsak az egyes alsóbb fokozatú egységek közötti kapcsolat és összefüggés megteremtése kívánatos ebből a szempont-

Különböző fokozatú egységek (lakónegyedek és lakókörzetek) azonos jellegű alkotóelemei közötti kapcsolat néhány lehetséges esete. A vastagabban vonalazott felület a lakónegyed központját, a vékonyabban vonalazott a lakókörzetek központját, a folyamatosan vonalazott felület a lakónegyed, a pontozott felület a lakókörzetek zöldterületét jelöli.

ból, hanem az alacsonyabb fokozatú egységeknek a magasabb fokú egység központi jelentőségű intézményeivel és létesítményeivel való zavartalan kapcsolatai is döntő fontosságúak. Olyan szervezeti formák kialakítására helyes törekedni, amelyek megvetik az alapját annak, hogy ha a későbbi fejlődés megkívánja, bizonyos vonatkozásokban megszűnjék a különbség a magasabb és alsóbb fokú egység szolgáltatásai között.

Ennek elérésére többféle módszer is kínálkozik. Így például az egységközpontoknak nem feltétlenül kell az egységek mértani középpontjában elhelyezkedniük. Célszerű lehet a lakókeretközpontokat a lakónegyed központjához minél közelebb húzni és közöttük jó közlekedési kapcsolatokat kell kialakítani. Ez a megoldás egyben elősegíti a lakókeretközpontok egymáshoz közelebb hozatalát is, ezzel kedvező feltételeket teremtve egymás kisegítésére. Ezek a módszerek elsősorban a magasabb beépítési jellegű egységekben alkalmazhatók, ahol a szolgáltatások nem centrális elhelyezkedése az egység viszonylag kis területi kiterjedése folytán nem eredményezi a kényelmes megközelítés hatósugarainak túllépését.

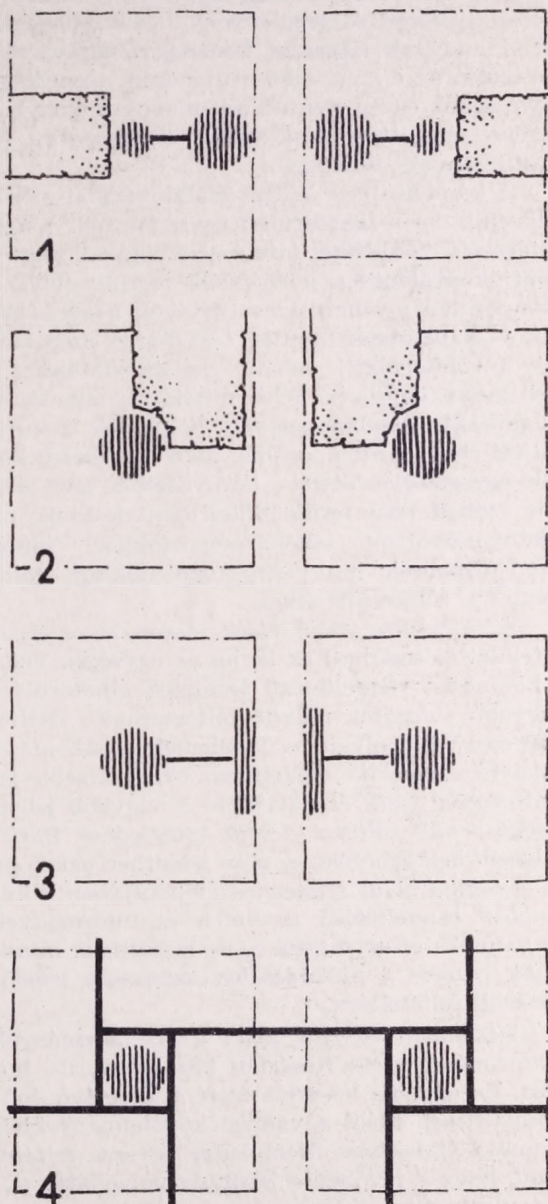
Előnyös lehet továbbá ebben a vonatkozásban, ha a lakókeretzi zöldterületek csatlakoznak a lakónegyed központi zöldterületéhez. Ezáltal nemcsak az egészségügyi, klimatikus viszonyok javulnak, hanem lehetőség nyílik a zöldterületi rendeltetések rugalmas áthelyezésére is.

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az előzőekben ismertetett módszerek nem szolgálják a szerkezeti átalakítások teljes kiküszöbölését, csak valószínűségüket és egyidejűségüket csökkentik. Ha mégis előáll a szerkezeti átalakítás szükségessége, akkor arra kell törekednünk, hogy azt *minél kisebb területre* korlátozzuk. Erre lehetőséget adhat — többek között — a környező területekkel, különösen pedig a szomszédos egységekkel való összefüggések megteremtése.

Az egységek közötti összefüggések mai formája és későbbi esetleges szorosabbra válása semmi esetre sem jelentheti azok egybemosódását. Mindenképpen kívánatos a tervezés során arra törekedni, hogy az egyes egységek *érzékelhető együtttest* képezzenek. Ennek érdekében egyformán fontos az egyértelmű lehatárolás és az együttes-képzés szempontjait figyelembe vevő komponálási módszer. Számítani kell azonban arra, hogy a későbbi fejlődés a lehatárolás tekintetében lényeges változásokat hozhat, illetve tehet célszerűvé. Ezért az elhatárolás módja csak ott tekinthető véglegesnek, ahol az egység határát valamilyen természeti adottság (vízfelület, hegy, erdő stb.) képezi. A forgalmi vonalak, elsősorban az utak nem tekinthetők merev elha-

tárolásnak, mivel az egyes útvonalak forgalmi jelentősége a város fejlődésének folyamán megváltozhat (forgalmi út ezt a jelentőségét elveszítheti, vagy eredetileg nem forgalmi utak forgalmi jelentőséget kapnak), ezenfelül pedig műszaki megoldásokkal — például szintben elválasztott gyalogközlekedéssel stb. — elválasztó jelentőségük csökkenthető.

Az egységek határainak változása a jövőben szükségessé válhat az újonnan fellépő követel-

Azonos fokozatú egységek azonos jellegű alkotóelemei közötti kapcsolat néhány lehetséges esete. 1. A központok területileg csatlakoznak egymáshoz. 2. A zöldterületek csatlakoznak egymáshoz. 3. A központok azonos funkciójú részei érintkeznek. 4. A két egység belső úthálózata összehangolt rendszert alkot.

mények gazdaságos kielégítése érdekében is. Gyakran előnyös, ha lehetőség nyílik kétszomszédos egység összevonására, egyesítésére. Az egyesítés folytán létrejött új egységben ugyanis a megváltozott követelmények kielégítése végett szükséges változtatások végrehajtása általában kedvezőbb megoldást eredményez, mint ha a két eredeti egységben külön-külön végeznénk el, mivel nem két, hanem csak egy helyen kell szerkezeti átalakításhoz folyamodnunk. Az újonnan felépítendő intézmény vagy létesítmény fajlagos építési költsége és területigénye is kisebb lesz, mivel nagyobb létszámú lakosság alapulvételével történhet a méretezés. Különösen jelentősége lehet ennek egyes, nem mindennaposan igénybeveendő szolgáltatásokat nyújtó intézmények és létesítmények esetében.

A későbbi ilyen jellegű átalakításokat elősegíthetjük, ha a lakóterületi egységek már ma is határozott előnyökkel járó összefüggéseit megteremtjük. Különösen jelentősnek tartjuk ebből a szempontból a szomszédos egységek központjainak jó kapcsolatát, esetleg összefüggő megoldását, a zöldterületek lehető csatlakoztatását, a szomszédos egységek belső úthálózatának összehangolását. Általánosságban helyesnek tekinthetjük ebből a szempontból, ha a tervezésre kerülő egység egyes részei a környezetben levő azonos rendeltetésű területekhez csatlakoznak, pl. lakóházcsoportok lakóházcsoportokhoz, intézményközpontok intézményközpontokhoz, zöldterületek zöldterületekhez.

A szerkezeti átalakítások viszonylagos elszigetelését elősegítheti az is, ha az egységen belül a különböző rendeltetésű területek elhatárolása nagyobb áldozatok nélkül változtatható. Ezáltal lehetővé válik olyan területelemek csökkentése, amelyek funkciója valamilyen okból kisebb jelentőségűvé válik és növelhető a nagyobb jelentőségűvé vált területi elemek kiterjedése. Hangsúlyozni kell azonban, ez nem jelentheti azt, hogy az egységen belül a létesítés időpontjában a különböző rendeltetésű területek és intézmények ne váljanak el egymástól és ne biztosítsuk mind-egyik részére a működéséhez szükséges legelőnyösebb feltételeket.

Hasonlóan előnyös lehet a közintézmények összevonása, egyes funkciók közös tető alá hozása. Ez ugyanis lehetővé teszi a létrejövő épületegyüttesen belül a változó követelményekhez idomuló átalakítást. Nem lehet ugyanis feltételezni, hogy a jövőben a közintézményellátás jellege úgy változzék meg, hogy valamennyi közintézmény jelentősége megnövekedjék és egyben újak létrehozására is szükség legyen. A valószínűség inkább az, hogy egyes közintézmények jelentősége csökken, esetleg szükségessége teljesen megszűnik, míg másoké megnövekszik, de ezen

felül újabb fajta közintézmények létesítésének követelménye is előáll. E várható fejlődésnek az összevont közintézménykomplexumok jobban eleget tudnak tenni, mint az önmagukban kevésbé variábilis, egyedileg telepített közintézmények.

Az összevonás lehetőségei a közintézmények és más területi elemek között is fennállnak, különösen, ha rendeltetésük hasonló jellegű. Így például a gyermekvédelmi intézmények és a gyermekjátzóterek, az oktatási intézmények és a sportterületek, a kulturális intézmények és pihenőterületek stb. kapcsolatainak biztosítása lehetővé teszi, hogy a távlati követelmények kielégítéséhez szükséges többletek az újabb igények jellegétől függően valamelyik területi elem rovasára biztosíthatók legyenek.

Befejezésül hangsúlyozni szeretnénk, hogy mindazok a vázlatosan ismertetett tervezési megoldások, amelyekről az előzőkben szó volt, egyáltalán nem ismeretlenek a jelenlegi tervezési gyakorlatban. Célunk az volt, hogy rámutassunk e tervezési módszerek jelentőségére nemcsak a pillanatnyi, hanem a távlati igények kielégítése szempontjából is és felhívjuk a figyelmet néhány, eddig talán eléggé nem értékelt továbbfejlesztési lehetőségre. Ezzel is megerősíteni kívánjuk azt a korábbi állításunkat, hogy a lakóterületi egységek tervezésében szemléleti változást nem látunk szükségesnek, hanem csak a város-szerkezetben való elhelyezkedésből és a követelmények változására való felkészülésből származó differenciálódásra kell fokozott figyelmet fordítani.

Talán feltűnt eddigi fejtegetéseinkben, hogy a változó követelményekre való felkészüléssel kapcsolatosan sehol sem esett szó a mostanában olyan gyakran emlegetett „tartalékerület”-ekről. Véleményünk szerint nincs szükség a lakóterületen belül, vagy pedig annak egyes egységeiben jelenleg meg nem határozható rendeltetésű területek fenntartására, mert egyfelől ezek a területek nagy mértékben megdrágítanak a lakóterületi egységek létesítését, másfelől — mivel későbbi funkciójuk ma még bizonytalan — elhelyezkedésük az egység szerkezetében kellően nem alapozható meg. Emellett nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a létesítmények és létesítménycsoportok idővel elavulnak, bontásra kerülnek, területük más jellegű felhasználására mód nyílhat. Így minden lakóterületi egység életében elkövetkezik egy olyan időszak, amikor bizonyos területek felhasználásáról többé-kevésbé szabadon, az akkor éppen aktuális követelményekből kiindulva lehet dönteni.

A változó feltételek figyelembevétele így kapcsolódik a rekonstrukció problémaköréhez.

Az a korábbi, általános jellegű megfogalmazásunk, mely szerint a lakóterületi egységekkel szemben támasztott követelmények változása sok esetben csak szerkezeti átalakítások árán követhető nyomon, nemcsak a most tervezett, hanem meglévő lakóterületekre is vonatkozatható. A meglévő városok lakóterülete korábban, az akkori ismeretek és körülmények által meghatározott módon jött létre; a mai követelmények kielégítésére való alkalmassá tétel csak szerkezeti jellegű átalakításokkal érhető el. A szerkezeti átalakítás szükségessége fennáll az egész lakóterülettel szemben, hiszen a meglévő városok

lakóterülete általában nem egységekre felosztott, és kiterjed valamennyi, effektíve esetleg nem is létező, csak előirányzott egységre. Ebben jelentkezik a rekonstrukciós problémák sajátossága az előzőekben tárgyaltakhoz képest. Úgy véljük, jelen tanulmányunk ennek a témakörnek a meg-alapozását is szolgálta, de a lakóterületi egységek rekonstrukciós vonatkozásainak alaposabb feltárása és bemutatása további kutatást és külön tanulmányt igényel. Eddigi eredményeink alapján lehetőséget látunk arra, hogy erre a témára a Településtudományi Közlemények egyik következő számában visszatérjünk.

AZ IPARI TERÜLETEK TERVEZÉSÉNEK NÉHÁNY ELVI PROBLÉMÁJA

DR. NOVÁK PÉTER

a műszaki tudományok kandidátusa

Hazánkban a népgazdaság fejlődése az ipar nagymértékű fejlődésével jár. Ez a folyamat az elmúlt két évtizedben számos új ipari üzem telepítését és meglévő üzemek rekonstrukcióját vonta maga után. Az ipari üzemek elhelyezésének és áthelyezésének problémái a városrendezés gyakorlatában legtöbbször az ipari területek problematikájával kapcsolatosak. Az iparfejlesztési tevékenység ennél fogva településeink, elsősorban a városok ipari területének kialakításánál, rendezésénél jelent újabb, sokszor újszerű feladatokat. Időszerű tehát, hogy a településtudomány kutatómunkája is mind fokozottabban irányuljon e kérdések megoldására, az elvek tisztázására.

E probléma azonban nemcsak hazánkban jelentkezik, hanem kisebb-nagyobb mértékben valamennyi fejlett, vagy erősen fejlődő iparral rendelkező országban. Ezért az európai szocialista országok számára is (ahol az iparfejlesztés a népgazdaság fejlesztésének súlyponti kérdése) kézenfekvő volt, hogy a KGST Regionális Tervezési és Városrendezési Szekciója napirendre tűzze a városi ipari területek tervezésének és kialakításának problémáját. A KGST így kidolgozott ajánlásai szolgáltattak alapot a hazai kutatómunkához. Ennek a — még folyamatban lévő és részletesebb eredményeket előreláthatólag csak a további években hozó — munkának eddigi tapasztalatait használtuk fel e rövid tanulmány összeállításánál.¹

1. Az iparterületi tervezés helyzete Magyarországon

Meglévő ipari területeink nagyrésze a felszabadulás előtti időszakban épült ki, vagy az 1950-es évek ipartelepítésének eredménye.

A felszabadulás előtt kialakult ipari területek nem mutatják a tervszerű városrendezési

munka nyomait. Az üzemek telepítése spontán történt, ennek folytán — talán kis mértékben Budapestet kivéve — elhelyezkedésükre városrendezési tervek befolyást nem gyakoroltak. Így a városok lakóterületébe beékelődő gyártelepek jöttek létre, a lakosságnak az ipari ártalmak elleni védelmét egyáltalán nem biztosították.

A felszabadulás utáni években az ország ipari elmaradottságának felszámolása érdekében elsősorban a nehézipar fejlesztésére koncentráltuk az erőfeszítéseket. Tekintettel azonban arra, hogy megfelelő regionális tervek, sőt gyakran városrendezési tervek sem álltak rendelkezésre, e korszak ipartelepítése nem enyhítette a már korábban fennállott nehézségeket, habár az újonnan telepített üzemek önmagukban korszerűen és az üzemi területen belül rendezetten létesültek. Az utolsó évtizedben e tekintetben jelentős előrelépést tettünk és — kihasználva a regionális tervezés előrehaladását, valamint az ország településeinek rendezési tervekkel való nagyobb mértékű ellátását — településméretben is sikerült tervszerűbbé tenni az üzemek elhelyezését. A településtervezési gyakorlat, követve az ígényeket, az utóbbi években rendszeresen produkált ipari területrendezési terveket; a városok általános rendezési tervében is sokkal határozottabban, átgondoltabban jelölik ki az ipari üzemek elhelyezésére szánt területeket.

Az elvek azonban, melyek e tevékenység alapjául szolgálhatnak, még gyakran tisztázatlanok. Különösen akkor tűnik ez ki, ha összehasonlítjuk az e téren fennálló helyzetet a város más területeleire vonatkozó rendezési, fejlesztési elvek kiforrottságával (természetesen a legnagyobb a kontraszt a lakóterületek szervezési elveivel, fejlett tervezési módszerével szemben). Emellett azonban meg kell állapítani azt is, hogy az ipari területek tervezése során nem hasznosítjuk eléggé a szocialista tervgazdaságban meglévő

adottságokat, a tervszerű ipartelepítésben rejlő (kétségtelenül ma még számos esetben gazdasági-
lag is kiaknázatlan) lehetőségeket sem. Különö-
sen nagy problémák mutatkoznak az ipari üze-
mek rekonstrukciójával kapcsolatos városrende-
zési feladatok megoldása során. Annak ellenére,
hogy az iparfejlesztésben a rekonstrukciós tevé-
kenység mindinkább polgárjogot nyer, az ezzel
kapcsolatos településfejlesztési elvek kutatása
csak a kezdet kezdetén tart.

Ilyen körülmények között talán nem feles-
leges, hogy megkíséreljük néhány vitás elvi kér-
dés tisztázását, illetve az ipari terület szerkeze-
tére vonatkozó, elhelyezésével összefüggő egyes
új nézetek összefoglalását.

2. A társadalmi-műszaki haladás során jelentkező, az ipari területek kialakítását befolyásoló tényezők

Hazánk társadalmi viszonyainak meghatáro-
zója az épülő szocialista társadalom. Ennek a
ténynek jelentős befolyása van az ipari területek
kialakítására. A szocialista népgazdaság ugyanis
a tervszerű arányos fejlődés törvényszerűségét
felismerve tervgazdaságon alapszik. A tervgazda-
ság lehetővé, sőt szükségessé teszi az ipari léte-
sítmények tervszerű, egymásközi összehangolt
telepítését. Bár ez az elv a gyakorlatban hazánk-
ban a tervgazdaság aránylag rövid múltja miatt
még nem érvényesült kellőképpen, a tervgazda-
ság jelenlegi fejlettségi foka már nálunk is
igényli az egy területen telepítendő több ipari
üzem egyidejűleg megoldott összehangolt közös
tervezését és építését — ami lényegében alapja
a helyesen megoldott ipari területek kialakításá-
nak.

A tervszerű fejlesztés legjelentősebb előnye
az, hogy lehetővé teszi különböző műszaki léte-
sítmények átgondolt és többcélú hasznosítását,
ezzel a gazdaságosság figyelembevételét. Így a

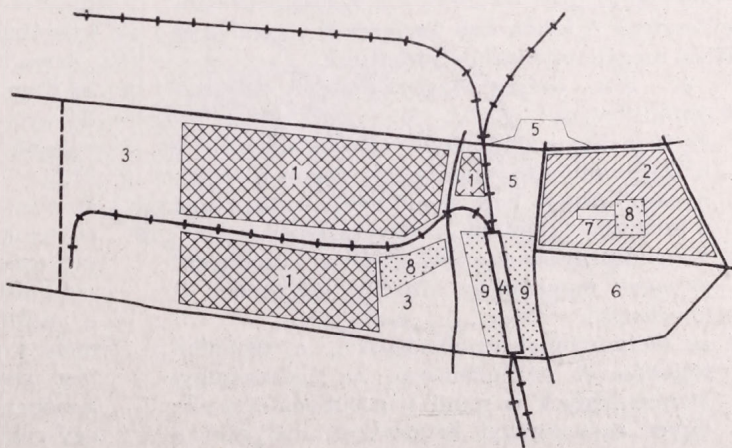
gazdaságosságot a kapitalista társadalomban ál-
talanban kialakult értelmezésénél (egy üzem tele-
pítésén belüli gazdaságosság) tágabban több ipa-
ri üzemre, illetve egész ipari területek létesíté-
sére terjeszti ki.

A szocialista társadalmi rend egyik jelentős
vívmánya, az emberről való gondoskodás elve,
szintén befolyásolja az ipari területek kialakítá-
sát. Hatása elsősorban abból a szempontból ér-
vényesül, hogy megköveteli egyrészt a város la-
kosságának az adott lehetőségekhez képest maxi-
mális védelmét az ipari létesítményekkel kapcsola-
tos ártalmakkal szemben, másrészt az ipari te-
rületen dolgozók védelmét a környező létesítme-
nyek káros behatásaitól.

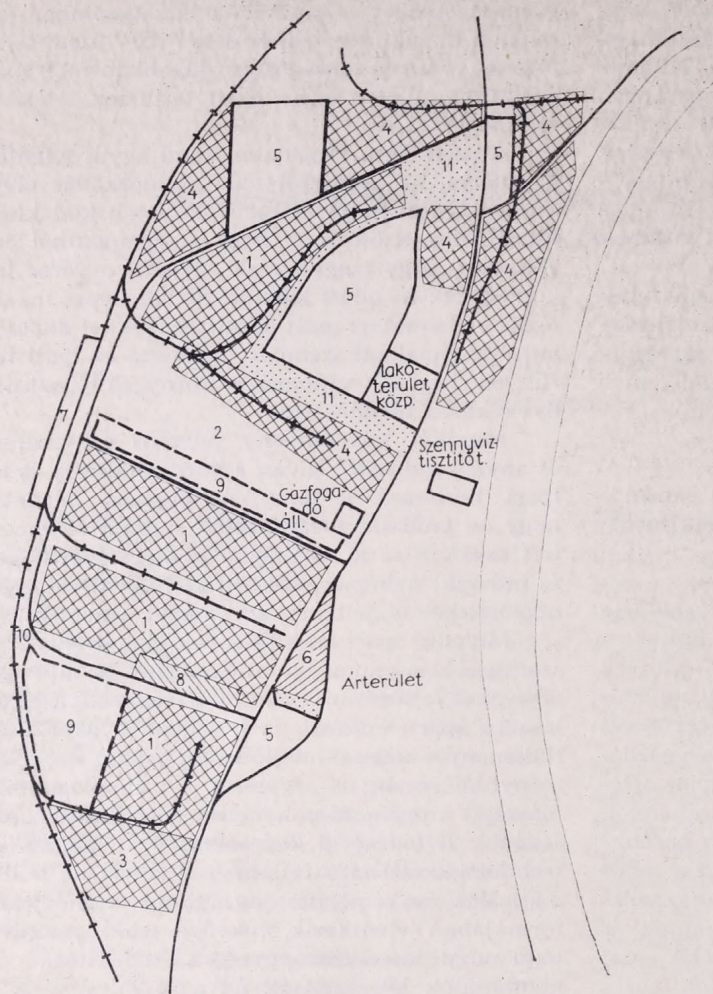
Mindkét követelmény jelentős erőfeszítést
és anyagi áldozatot kíván a városrendezési és az
ipari beruházások terén. A tervezési feladata,
hogy az eredmény változatlan fenntartása mel-
lett csökkentse a szükséges anyagi áldozatokat
és műszaki nehézségeket. E téren városrendezési
eszközökkel is jelentős eredményt lehet elérni.

Mivel az ipari létesítmények igen szoros ösz-
szefüggésben vannak a tudományos és műszaki
színvonal fejlődésével, ez utóbbi tényezők alaku-
lása az ipartelepítésre is befolyást gyakorol. A
tudományos-műszaki fejlődés befolyása — véle-
ményünk szerint — egyrészt a technológiának,
másrészt a termelés volumenének és gazdaságos-
ságának fejlődésével kapcsolatban észlelhető. A
technológia várható fejlődése egyrészt az auto-
matizálás és kemizálás ugrásszerű térhódítása
formájában jelentkezik, másrészt szükségszerűvé
teszi nagy kitermelő egységek kialakítását és
kombinátok létrehozását. Ez a fejlődés megnö-
veli a városi ipari területek méreteit, (mind a vá-
ros összes ipari területének nagyságát, mind az
egyes összefüggő területek kiterjedését) és ezzel
megnehezíti azt, hogy kevert ipari és lakóterü-
letek alakuljanak ki, illetve, hogy az ipari mun-
kahelyeket és a lakóhelyeket egymás közelében
helyezzék el.

*Ipari terület sémája. A terv koordi-
nált ipartelepítést feltételezve gaz-
daságos nagy egységekben telepíti
az iparvágány-igényes üzemeket, vi-
lágos, jól áttekinthető úthálózatot
alakít ki. Az üzleti központot a te-
rületet feltáró gyalogút mellé tele-
píti, de ezzel elszakítja a tömegköz-
lekedéstől. 1. Iparvágány-igényes
ipari terület. 2. Iparvágányt nem
igénylő ipari terület. 3. Ipari tartal-
lékterület. 4. Ipari rendező pályaud-
var. 5. Közműterület. 6. Lakóterület.
7. Üzletek. 8. Zöld- és sportterület.
Védő zöldterület.*

Ipari terület sémája. Az ipari terület világosan két részre tagolódik: a meglévő üzemek körül kialakított vegyes ipari és lakóterületre (közös ipari és lakóterületi központtal) és a déli, nagyobb és több káros áthatást okozó új üzemekből álló területre. A két részt közös úthálózat tárja fel, melynek fő eleme a főközlekedési úthoz kapcsolódó hurok út. Erre van felfűzve mindkét központ, melyek egyidejűleg a tömegközlekedés csomópontjai is. A terület övezeti rendszer szerint szervezett: É-ről D felé mindig több káros áthatást okozó üzemek helyezkednek el (a sorrend: raktárak, telepek, élelmiszeripar, kisebb gépipar, építő- és építőanyagipar, vegyipar, bűzös és robbanásveszélyes üzemek). 1. Iparvágányigényes üzemek. 2. Mezőgazdasági terület. 3. Bűzös és robbanásveszélyes üzemek. 4. Meglévő iparvágányigényes üzemek. 5. Lakóterület. 6. Iparvágányt nem igénylő üzemek. 7. Ipari rendező pályaudvar. 8. Iparterület központja (irodák, szociális létesítmények). 9. Tartalékterület. 10. Megálló. 11. Zöldterület.

Az energiaellátás fejlődése viszont módot ad arra, hogy az ipari ártalmak egyrészt kiküszöböljük. Így a helyi energiatermelő berendezések nélkülözhetővé válnak, a szükséges területigény csökken. E hatásokat együttesen, összességükben kell értékelni és a komplex értékelésnek megfelelően kell az ipari területeket a városszerkezetbe beilleszteni. A különböző tényezőket vizsgálva az alábbi megállapításokhoz juthatunk.

Az ipar egészségügyi áthatását tekintve megállapíthatjuk:

- az ipar kemizálódásának előrehaladásával a levegőszennyezés veszélye — éppen a legkényesebb és sok bajt okozó vegyi anyagoknak a levegőbe jutásával — növekszik;
- az üzemnagyságok növekedésével a szennyező anyagok mennyisége abszolút mértékben is növekszik;
- az életszínvonal emelkedésével, a technika fejlődésével párhuzamosan az egészségügyi követelmények is mind szigorúbbak lesznek. Egyes egészségügyi ártalmakat, melyeket a

múltban nem ismertek fel, vagy eltűntek, ma már teljes veszélyükben ismernek és el kívánják háritani;

- ugyanakkor a szűrőberendezések, füst- és pernyeválasztók stb., egyszóval az aktív védekezés eszközei jelentősen fejlődtek és bizonyos mértékű és fajta szennyeződést ki lehet küszöbölni.

A szállítási problémákról:

- az üzemnagyságok növekedésével a szállítandó nyersanyag és készrú mennyisége is növekszik. Ez a szállítási problémákat súlyosbítja;
- ez ellen az irányzat ellen szól, hogy a nyersanyagok egy részét csővezetékeken továbbítják (gáz, olaj), tehát ahol ilyen lehetséges, a szállítási problémák csökkennek;
- a vasúti szállítás szinte kizárólagos szerepe, mely a nagytömegű és nagy súlyú áruszállítást igénylő üzemeknél általános volt, csökkenőben van. Az említett jellegű szállítások egy részét ma már közúton végzik. Külön-

sen indokolt ez olyan kis országban, mint hazánk, ahol a szállítási távolságok viszonylag nem nagyok és az esetleges átrakási költségek megtakarításával a vasúti és közúti szállítás költségei között egyelőre még fennálló különbséget ellensúlyozni lehet. Kétségtelen viszont, hogy ez a lehetőség közútaink jobb kiépítését, a burkolat megerősítését követeli ami még nem teljes egészében történt meg.

A személyszállítás problémáiról:

- a tömegközlekedés javulóban van. Hálózata sűrűbbé válik, a szállítási eszközök gyorsabban, nagyobb befogadóképességűek. Ma a tömegközlekedés igénybevétele — főleg a szocialista országokban — a dolgozók számára kevesebb anyagi áldozatot jelent, mint régebben. Az egyazon idő alatt megtehető út hossza megnövekedett, tehát messzebről is meg lehet közelíteni egy-egy ipari területet. Az üzemeknek tehát a munkaerőellátás szempontjából nem kell olyan nagy mértékben a közvetlen közelükben lakó dolgozókra támaszkodniuk;
- a távolsági közlekedés némi javulása és sűrűbb volta (hazánkban jellemző az autóbussz-közlekedés) és más okok miatt az ingázók száma jelentősen megnőtt. Ehhez hozzájárult az is, hogy világszerte nő a városlakók igénye a több zöld, a saját kert iránt, ami a város központi, ill. sűrűn beépített részéből való kiköltözésükhöz vezet. A dolgozók ennek fejében inkább eltűrik a hosszabb távolságról való utazást.

A közmű problémákról:

- az ipari vízfogyasztás nagy növekedése a meglévő vízművek erős megterheléséhez vezetett. Emiatt általánossá vált az az elv, hogy az ipari üzemek jórészt lehetőség szerint külön ipari

vízművekről szolgálgják ki. Ezáltal az üzemek vízellátó hálózata részben függetlenedik a település hálózatától;

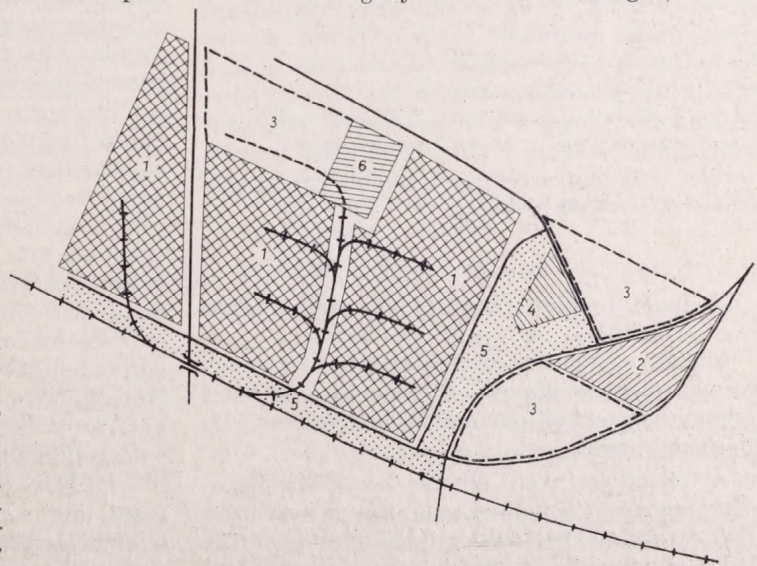
- a nagymennyiségű szennyvíz miatt a befogadók erősen szennyezettek. Mind nehezebb befogadót találni az ipari szennyvizek számára, különösen a sűrűn lakott és már erősen iparosodott területeken, a városok közelében;
- a vízhiány és a recipiens probléma regionális közműhálózatok kiépítéséhez vezet, melyek nagyobb területek elszórt vízkészletét gyűjtik össze, és osztják el a jelentősebb fogyasztók között. Ennek folytán a víz esetleg olyan területeken is rendelkezésre áll, ahol eddig víz híján egyes iparágakat nem lehetett telepíteni;
- az országos távvezeték-hálózat kiépítése révén Magyarországon elektromos energia — néhány különösen energiaigényes ipari üzemet kivéve — ipari célra gyakorlatilag bárhol biztosítható.

Az ipari üzemek helyszükségletéről:

- a helyigény növekszik egyrészt az üzemegységek növekedése, másrészt a gépesítés, automatizálás előrehaladása miatt. Ez a körülmény a lakóterületbe beékelődő, vagy ahhoz közel fekvő értékes (mert könnyen beépíthető) területeken a nagyobb ipari üzemek elhelyezésénél nehézséget okoz.

Egyéb körülménnyel kapcsolatban:

- a légoltalom igényei az üzemek telepítésénél a korszerű hadászati eszközök hatékonyságának növekedése miatt megváltoztak. Ma — egyes üzemeknél — légoltalmi védőtávolságként az eddiginél jóval nagyobb térfokozet kívánnak meg, másrészt az üzemek többségénél nem igényelnek védőtávolságot;

Ipari terület sémája. Példa a kisebb, részben még mezőgazdasági jellegű középvárosi ipari területre. Erősen tagolt tömbök, kisebb telkek, nagy szerep jut a megvalósításnál a helyes ütemezésnek.
 1. Iparvágány-igényes ipari terület.
 2. Iparvágányt nem igénylő üzemek.
 3. Tartalékterület. 4. Iparterületi központ. 5. Védő zöldterület. 6. Hőközpont.

- növekedett a társadalmi munkamegosztás, különösen a szocialista országokban, ennek folytán több üzem működik együtt, nagyobb a kooperációs igény (és lehetőség), ez nagyobb összefüggő ipari területek kialakítását követeli;
- a kereskedelem szerepének növekedésével és a szocialista termelési viszonyok között gyakorlatilag megszűnt a nagyiparnak a fogyasztókat (akár közületi fogyasztókat is) közvetlenül kiszolgáló szerepe. A termelt áruk elosztása kizárólag a nagykereskedelmi raktárakon keresztül történik. Ezzel a nagyipar a fogyasztó piachoz való helybeli kötöttsége is megszűnt (nem érintve ezzel a földrajzi helyhez való kötöttséget). A fogyasztóval közvetlen kapcsolatban csak a kisipar és a helyi ipar egy része maradt.

Fenti tényezők igen gyakran egymással ellentétes irányban hatnak. Ma még igen nehéz megállapítani azt, hogy a tényezők milyen időrendi sorrendben és milyen mértékben fognak kihatni a következő évtizedek ipartelepítésére; ez a tény jelentős nehézséget okoz a nagyobb távlatot is felölelő általános városrendezési tervek elkészítésénél. Itt röviden csak egy szempontot szeretnénk kihangsúlyozni, mint aminek a gyakorlat szempontjából is fontos szerepe van: a területigényre való befolyást.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a fejlődés hatását az ipari területszükségletet illetően a legtöbb tervnél alábecsültük, bármilyen alapos számításokat végeztünk is. Hazánk gazdasági lehetőségeit figyelembe véve nem számoltunk az ipari áthatások csökkentésére szolgáló költséges be rendezések tömeges létesítésével sem és ezért ezt a problémát is elsősorban — előreláthatólag — csak területigényes városrendezési eszközökkel tudjuk majd megoldani. Véleményünk szerint még hosszabb ideig fennállhat ez a tendencia, a területigény jelentősen növekedni fog és ezért úgy gondoljuk, hogy a következő évek városrendezési gyakorlatában a hangsúlyt nem annyira a terület csökkentésére, mint inkább gazdaságos hasznosítására kell helyezni.

3. Az ipari terület fogalma és osztályozása

Mielőtt az ipari terület fogalmának meghatározását megkísérelnénk, röviden ki kell térni a települések területfelhasználásával kapcsolatos néhány kérdésre.

A településeinken elhelyezkedő létesítmények területet igényelnek; városaink tervezése során e területekkel való gazdálkodás jelenti a feladatok nagy részét. Ezzel kapcsolatban válik

szükségessé a területfelhasználás megfelelően rendszeres voltának biztosítása. E rendszerezés és — ennek alapján — a módszeres területfelhasználás célja az, hogy az egyes területeken lezajló funkciók megszervezése és összehangolása megtörténjen. A településben lezajló tevékenység négy fő funkcióval jellemezhető. A település lakói

- laknak
- elvégzik mindennapi munkájukat,
- üdülnek, pihennek
- és közlekednek az előbbi három funkciót ellátó területek között.

Mind egyik említett fő funkció komplex jellegű, számos résztevékenységet foglal magába. Így pl. a lakó-funkcióhoz tartozik az alapfokú közintézmények látogatása, mindennapi élelmiszerek bevásárlása, a játszóterek használata, a személygépkocsik parkolása a lakóházak közelében stb. E funkciók azonban nem egymástól elszakadva, hanem szorosan összefonódva, a napi életritmus rendszerében jelentkeznek és zajlanak le. Ez az összefonódás területileg is fennáll, ezért az egyes életfunkciók lebonyolítására szolgáló területek nem határolódnak el élesen egymástól, sőt igen gyakran részben vagy egészben átfedik egymást. Sokkal kevésbé mondhatjuk el ezt a négy fő funkcióról: az általuk igényelt területek határozottan kirajzolódnak ill. egyértelműen jellemezhetőek a fő funkcióval.² Ha tehát a település területét a jellemző fő funkciók szerint tagoljuk, akkor olyan jellegzetes funkcionális területrészekhez, területi egységekhez fogunk jutni, melyek több különböző kisebb területi elemből állnak, területileg elhatárolhatóak és önmagukban egészet képeznek.³ Ilyen területi egységek a lakóterület, ipari terület, zöldterület és a közlekedési terület, (ezekhez csatlakozhat — ha a településben megfelelő funkció zajlik le — a nagyobb, általában településhálózati szerepkörű közintézmények számára biztosított terület). Az a tény, hogy egy ilyen komplex területi egységet fő funkciójával jellemezünk, nem zárja ki azt, hogy az idők folyamán az egyes részfunkciók aránya a komplexitáson belül megváltozik, új funkciók társulnak az eddigiekhez, vagy egyesek kielégítése más fő funkcióhoz kapcsolódik; ilyen változások azonban nem vezethetnek oda, hogy feladjuk a rendszerezés szempontjából feltétlenül szükséges és a funkciók összefonódását a valóságban is lehetővé tevő területfelhasználási és rendezési elvet, a jellegzetes fő funkciójával meghatározott komplex funkcionális egységekben való gondolkodást.

Mind ezt azért tartottuk szükségesnek leszögezni, mert az utóbbi időben történtek kísérletek a település területének más elvek szerint való tagolására.⁴ Az ezekben tükröződő felfogás a te-

rületfelhasználás egységeinek nem a település e fő funkciók szerint tagolódo részeit tekinti; abból indul ki, hogy a területfelhasználás egységeit kizárólag a közintézmények és közellátási intézmények szigorú hierarchia szerint felépített vonzaskörzetei szerint kell lehatárolni. Minden ilyen területi egységben valamennyi fő funkció lezajlik, a területi egységeken belül pedig az egyes részfunkciók által lefoglalt területrészek szigorúan elhatárolhatók egymástól. Ez az elképzelés a regionális vonzaskörzet-elvnek a településen belüli mechanikus érvényesítéséből ered.

A tetszetősnek tűnő rendszerben azonban a fő funkció számára szükséges jellegzetes területek nem biztosíthatók. A lakóterületi elv alapján szervezett területi egységeken belül ugyanis nem helyezhetők el nagyobb ipari üzemek, fontos közlekedési létesítmények (pl. a pályaudvar) vagy olyan közintézmények mint pl. egyetem, kórházak, nincs terület a nagy zöldterületi létesítmények számára (sportpark, temető stb.).

El kell tehát utasítanunk ezt a felfogást, mert látszólagos rendje ellenére dezorganizálná a települések területfelhasználását. De különösen szembe kell szállni vele az ipari területek jó szervezése érdekében. Az ipari területet ugyanis szintén komplex egységnek kell tekintenünk, melynek jellegzetes feladata van mégpedig az, hogy az ipari termelés túlnyomó többségét lebonyolító létesítmények elhelyezését biztosítsa. A fő funkció mellett az ipari területen több olyan kiegészítő funkció is lezajlik, melyek az ipari termeléssel szoros kapcsolatban állnak. Ilyen kiegészítő funkció az üzemeket kiszolgáló személy- és teherszállításnak az a része, mely a legfőbb forgalmi útvonalokról és a központi közlekedési létesítményekről való szétosztást végzi. Hasonló jellegű az üzemeket kiszolgáló közműlétesítmények funkciója. Ehhez társul az egészségügyi funkciókat ellátó növényzet, valamint az a szerep, melyet az üzemi dolgozókat kiszolgáló közintézmények (iroda, rendelőintézet, üzletek stb) látnak el. Az ipari területen belül mindezek számára elhelyezést kell biztosítani, ezért az ipari terület fogalmát az alábbiak szerint határozhatjuk meg:

„Ipari terület a település olyan funkcionális egységet alkotó összefüggő területe, amelyet teljes egészében ipari üzemek és a területileg is közvetlenül hozzájuk tartozó közlekedési és közmű-létesítmények, növényzettel ellátott területek, valamint az ipari üzemek dolgozóit kiszolgáló közintézmények foglalnak el, illetve amely ezek elhelyezésére van kijelölve”.

Az ipari területek osztályozását az ipari üzemek kategóriákba sorolása alapján célszerű felépíteni.

Ezért először az üzemek csoportosításával kell foglalkoznunk. Ilyen csoportosítás sokféle elv szerint lehetséges, de a városrendezés szempontjából — véleményünk szerint — legfontosabb az, mely csak olyan követelményeket vesz figyelembe, amelyek a telepítésre befolyással vannak és csak olyan szempontból, amilyen szempontból és mértékben ez a hatás érvényesül. Így tehát az egyes követelményeknek nem teljes skálája szerepel. Ennek alapján az alábbi fontosabb kategorizálási lehetőségek vannak:

A) Kategóriák az üzemek szállítási igényei szerint:

1. Szállításiigényes üzemek (feltétlenül iparvágány-bekötést igényelnek, igen gyakran külön ipari rendező pályaudvarhoz kapcsolandók, közötti bekötésük jelentős forgalmat bonyolít le).
2. Közepesen szállításiigényes üzemek (általában igényelnek iparvágány-bekötést, de az iparvágányon lebonyolított forgalom a gazdaságos mennyiség határán van, azaz a napi 8—10 vagon alig haladja meg. Ezért szükség esetén forgalmuk közútra is terelhető, vagy vagonkuli alkalmazható. A közötti bekötés jelentősége ennek megfelelően nagy).
3. Kevésbé szállításiigényes üzemek (iparvágány-bekötést nem igényelnek, közúton lebonyolított szállításuk viszonylag kicsi, az igénybevett forgalmi út terhelését jelentősen nem befolyásolja).

B) Kategóriák az üzem vízigénye szerint:

1. Vízigényes üzemek, jelentős vízmennyiség-igénnyel (igényük általában csak felszíni vízből elégíthető ki).
2. Vízigényes üzemek, ahol a víz minősége jelentős (ivóvizet vagy annál tisztább vízminőséget igényelnek, célszerű a kapcsolat a település vízművével).
3. Közepesen vízigényes üzemek (technológiai vízigényük van, de az nem jelentős mennyiségű).
4. Kevésbé vízigényes üzemek (technológiai vízigény nincs).

C) Kategóriák az üzemek szennyvízkibocsájtása szerint:

3. Nagymennyiségű, de biológiailag tisztítható szennyvizet kibocsájtó üzemek.
2. Nagymennyiségű, mérgező, fertőző, vagy csak speciális tisztítási módszerekkel semlegesíthető szennyvizet kibocsájtó üzemek.
3. Közepes mennyiségű, a háztartási szennyvízzel közösen, azt kiegészítően jól tisztítható szennyvizet kibocsájtó üzemek.

4. Üzemek, amelyeknél a szennyvízlevezetés nem okoz jelentős problémát; a városi hálózatba annak különösebb megterhelése nélkül beköthetők.

D) Kategóriák az üzemek energiaigénye szempontjából:

1. Jelentős mennyiségű elektromos energiát igénylő üzemek (az energiaszállítási veszteség miatt az erőművek közelében telepítendőek).
2. Jelentős mennyiségű hőenergiát igénylő üzemek (saját energiatermelő berendezés szükséges).
3. Üzemek, amelyeknek energiaigénye elektromos-, gáz-, olaj-távvezetékéből fedezhető.

E) Kategóriák az üzemek munkaerőigénye szempontjából:

1. Munkaerőigényes üzemek (munkássűrűség 500 fő/ha körül), gyakran nagyszámú női munkaerő foglalkoztatásával.
2. Közepesen munkaerőigényes üzemek (munkássűrűség 150 fő/ha körül).
3. Kevésbé munkaerőigényes üzemek (munkássűrűség 50 fő/ha körül).

F) Kategóriák az üzemek területigénye szempontjából (az E. alatti kategóriákkal bizonyos mértékig kiegészítik egymást):

1. Jellegzetesen nagy kiterjedésű, terjedős üzemek.
2. Közepes területigényű üzemek.
3. Üzemek, melyeknél az üzemi terület kiterjedése nem jelentős, a folyamatok igen koncentráltan, általában többszintes épületben folynak le.

G) Kategorizálás az üzemek jellegzetes racionális üzemenagyságának abszolút mértéke szerint:

1. Üzemek, melyeknek létesítése csak nagyüzem, esetleg kombinát formájában gazdaságos.
2. Üzemek, melyeknél a racionális üzemenagyság hazai viszonylatban egyaránt lehet nagy-, vagy középüzem.
3. Üzemek, melyek magyar viszonylatban leggazdaságosabban kis üzemegységben működtethetők.

A fenti A—G kategóriák figyelembevételével a telepítés szempontjából szintetizálhatók az igények és a legtöbb üzemre meg lehet állapítani olyan jellegzetes igényt, mely a létesítmény telepítésére döntő befolyást gyakorol. E szintézis során természetesen az ellentétes kategóriák szerinti igényeket gazdaságilag és technikai szempontból mérlegelni kell és a legfontosabb jellemzőket egyedileg kell kiszűrni.

Az ipari üzemek egy másik, a városrendezési szempontokat méginkább figyelembe vevő

csoportosítása a településben való elhelyezkedés követelményeinek és lehetőségeinek figyelembevételével valósítható meg. Ez a csoportosítás az előbbi, jellegzetes igény szerinti osztályozásra épül és szoros kapcsolatban áll a település szerkezetéből fakadó adottságokkal. E szerint az ipari üzemek három fő kategóriába sorolhatók.

I. kategória

A település beépített területétől jelentősebb — legalább 1000 m — távolságra elhelyezendő üzemek.

E kategóriába elsősorban a kitermelő ipar, a vegyipar, a kohóipar nagyüzemei tartoznak, valamint ide sorolandó valamennyi ún. „bűzös” üzem.

A kategóriát jellemzi:

- nagy területigény;
- jelentős közlekedési igény, minden esetben vasúti kapcsolat, mely legtöbbször egy átadó csoporton kívül saját üzemi pályaudvart vagy egy rendező csoportot igényel;
- jelentős zavaró áthatások;
- területhez képest aránylag kis munkaerőigény.

II. kategória

A település szélén, ill. a lakóterületének közelében, attól keskenyebb (max. 500 m-es) védőtávolsággal elválasztva, vagy védőtávolság nélkül elhelyezhető üzemek.

E kategóriába sorolandók a gépipari és egyéb fémfeldolgozó, kisebb vegyipari, textilipari, üvepipari, élelmiszeripari, építőipari előregyártó üzemek.

A kategóriához tartozó üzemeket jellemzi:

- közepes területigény;
- jelentős szállítási igény (legtöbbször vasúti kapcsolat is szükséges),
- csekély, vagy közepes zavaró áthatások,
- jelentős munkaerőigény.

III. kategória

A település lakóterületén belül vagy azzal szoros kapcsolatban elhelyezhető üzemek.

E kategóriába sorolandók általában a konfekcióipar, a kultúrtechnikákat előállító, a finommechanikai, optikai, nyomdai, papírfeldolgozó, műanyagfeldolgozó ipar, kisipari javító üzemek, valamint egyes élelmiszeripari üzemek.

A kategóriához tartozó üzemeket jellemzi:

- kis szállítási igény (vasúti kapcsolat nem szükséges),
- viszonylag kis területigény,
- a zavaró áthatás igen kevés, vagy semmi,
- jelentős munkaerőigény, általában magas a női munkaerő aránya.

Az üzemek besorolásához a három városrendezési kategóriába csak általános támaszpontok adhatók, azt minden üzem esetében egyedileg

kell megvizsgálni. A tapasztalat szerint az üzemek nagyrésze a — mai hazai technológiai adottságok szerint — a II. kategóriába tartozik.

Az ipari üzemek kategorizálása szolgálhat alapul az ipari területek osztályozásához. A tapasztalat és a nemzetközi szakirodalomban jelentkező állásfoglalás szerint célszerű az ipari területeket is a fent említett három kategóriába sorolni. A besorolásnál abból lehet kiindulni, hogy minden ipari területre a fenti három kategória közül valamelyiknek a követelményei jellegzetesek, ennek folytán a szóban forgó terület gazdaságosan és célszerűen elsősorban az e kategóriához tartozó üzemek elhelyezésére szolgálhat. Ez nem zárja ki természetesen, hogy a területen — kiegészítésképpen — más kategóriához tartozó üzemek is ne lennének létesíthetők; nem telepíthetők azonban olyan üzemek, melyek alacsonyabb sorszámú kategóriába tartoznak. (Így pl. II. kategóriájú ipari területen nem épülhet I. kategóriába sorolt ipari üzem.)

Az osztályozás gyakorlati felhasználását tekintve meg kell állapítani, hogy az I. és II. kategóriába sorolt ipari üzemek minden esetben külön ipari területen helyezkednek el és ennek következtében az I. és II. kategóriájú ipari területek gyakoriak és jellegzetes tervezési feladatot jelentenek. A III. kategóriába sorolt üzemek elhelyezhetők szétszórta is a település egyéb területein, elsősorban a lakóterületen, vagy összehasonlíthatók a lakóterületek közé ékelődő kisebb ipari területén. Így tehát III. kategóriájú ipari terület tervezése ritkábban fordul elő és nem jellegzetes feladat.

4. Néhány városszerkezeti kérdés

A klasszikus városrendezési felfogás szerint a város a lakóhely és munkahely együttese. Ez a felfogás általában ma is megállja a helyét. Ha részletesebben vizsgáljuk azonban a mai városfejlődést, nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy a két tevékenység szétválásának jelei mutatkoznak. A közlekedés fejlődésével a távolságok csökkennek, a munkahely-lakóhely távolság is bizonyos mértékben növelhető. A tervszerű településfejlesztés kezd kiterjedni a város beépített területén kívül első területekre is, kistáji és regionális szervezési elv alapján osztják el a munkaerőt és munkahelyeket. Ezáltal az eddig szoros területi kapcsolat munkahely és lakóhely között tágul és már nem értelmezhető sem épületen belüli egységként (mint az a középkorban általános volt), sem nagyobb együttesen belüli egységként) mint a kapitalizmus virágzásának évszázadában). Ma ez az egység elsősorban funkcionális egység és térbeli kereteit a közlekedés

fejlettsége határozza meg. Erre mutat az, hogy egyrészt ún. alvótelepülések jönnek létre a nagyvárosok körül, másrészt a lakóhelyek többségét tartalmazó települések által közrezárt területeken hatalmas ipari kombinátok, üzemek csoportjai alakulnak ki.

Természetesen a lakó- és munkahely nagyobb mértékű területi szétválasztásáról nem lehet beszélni, de az ipari munkahelyek vonatkozásában a fent említett elvet ma már bizonyos mértékig át kell értékelni. Ha nem is szakad szét teljesen a két funkció, mivel a közlekedés fejlettsége helyenként még nem elegendő ahhoz, hogy a munkahely és lakóhely igen messzire távolodjék egymástól, a technika mai foka már jelentős távolságokat tesz e téren lehetővé (az általában elfogadott $1/2$ órás megközelítési idő figyelembevételével is; a gyorsvasút pl. ennyi idő alatt 15—20 km-t tesz meg!) Ugyanakkor ellenkező irányú tendencia is érvényesül. A dolgozó kényelme érdekében, ha lehetséges, továbbra is biztosítani kell a munkahelyek gyors és közlekedési eszközök nélküli, azaz gyalogos megközelítesét. Az ipari káros egészségügyi hatása a környező lakóterületekre sok esetben erősen csökkenthető. Ilyenkor arra kell törekedni, hogy a minimális megközelítési távolságot érjük el.

Azaz:

- a lakóterületet károsan befolyásoló ipari üzemeket az egészségügyi követelmények által megkívánt maximális, de legfeljebb a gazdaságos közlekedés lehetőségei által megengedett távolságra távolítsuk el a lakóterülettől és a védendő közintézményektől;
- a lakóterületeket nem zavaró ipari üzemeket minél közelebb, a város, ill. maga a lakóterület szerkezete által meghatározott minimális távolságra helyezzük el az ipari dolgozók lakóhelyétől.

A két szélsőséges eset között a zavaró hatást illetően természetesen az átmenetek egész sora, ennek megfelelően sokféle elhelyezés is lehetséges. A város szerkezetének egységes kialakítása kedvéért azonban bizonyos összehasonlásokat kell eszközölni és az ipar elhelyezésére szánt területeket e szerint kijelölni. Az ipari üzemek áttekintése alapján meghatározhatjuk, hogy a városszerkezet milyen pontjain lehetséges ipari üzemeket összehonni úgy, hogy az összehonandó üzemek mind a saját szempontjukból, mind a város egyéb részei szempontjából megfelelően helyezkedjenek el. Azaz: különböző igényeket kielégítő, más-más szempontból kiválasztott elhelyezési lehetőséget nyújtó területeket kell kijelölni. Erre tettünk javaslatot a 3. pont keretében. A különböző kategóriájú területek különbözőképpen illeszkednek be a település szerkezetébe.

A lakóterülettel való kapcsolatról lényegében csak a II. és III. kategóriákba sorolt területeknél beszélhetünk. (Az I. kategóriánál a kapcsolatot csak a közlekedés alkotja.)

A II. kategóriájú ipari területeknél a kapcsolat során elsősorban arra kell törekednünk, hogy egyrészt a lakóterületek egészségügyi helyzete ne rosszabbodjék, másrészt a dolgozók munkabajára minél kevesebb nehézséget okozzon. Ennek az felel meg legjobban, ha az említett kategóriájú ipari terület és az üzemekben dolgozók lakóhelyét alkotó lakóterület egymás szomszédságában fekszik, (természetesen a megfelelő védőtávolsággal elválasztva). A helyes kapcsolat kialakításánál figyelembe kell venni, hogy:

- az ipari terület gyalogosan közelíthető meg, ha a dolgozók többségének lakóhelyétől való távolsága a 2 esetleg 3 kilométert nem haladja meg;
- ennél nagyobb távolságnál ki kell építeni a tömegközlekedés vonalait, melyeknek létesítési költsége az ipartelepítést és a település fejlesztését esetleg jelentősen befolyásolja. A megközelítéshez szükséges idő a 30 percet lehetőleg ne haladja meg.

Az ipari terület megközelítésére szolgáló útvonalak (elsősorban a gyalogutak) a lakóterületi egységek belső szerkezetét olyan értelemben befolyásolják, hogy célszerűen magukhoz vonzzák a mindennap igénybevett közintézményeket (bölcsődéket, óvodákat) és a kisebb üzleti központokat.

A III. kategóriához tartozó ipari üzemek területe beépült a lakóterület szerkezetébe, ezért arra jelentős befolyást gyakorol. Ellentétben azokkal a törekvésekkel, amelyek az ilyen üzemeknek a legkisebb lakóterületi egységek szerkezetébe való teljes beolvasztására irányulnak, az a véleményünk, hogy az ilyen ipari üzemek területe feltétlenül a lakókörzeten kívül alakítandó ki. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy idegen testet képezhetnek a lakóterületben.

Ez az elv befolyásolja egyrészt az ilyen ipari üzemek vagy üzemcsoportok nagyságát, mert nem léphetik túl azt a területi kiterjedést, mely a lakóterületi egységek egymásközi kapcsolatát akadályozná. Egyben igen fontos követelménynek tekinthetjük, hogy a lakóterületbe beékelte ipari üzemek épülettömege és építési megjelenése ne álljon nagyon távol a lakóépületekétől, illetve az ott szokásos közintézményektől. Végül helyesnek látszik, ha — az előbbieken említett összehangolási törekvések mellett is — a beékelődő ipari üzemek a lakóterület zöldterületi hálózatával szoros kapcsolatban vannak és bár szabályzat szerint védőtávolságra, védőterületre nincsen szükség, célszerű a keletkező kisebb zaj, forgalom

távoltartása végett, vagy esetleg éppen a csendet igénylő ipari üzemek védelme érdekében az üzemek környékén a zöldterületi ellátást megnövelni.

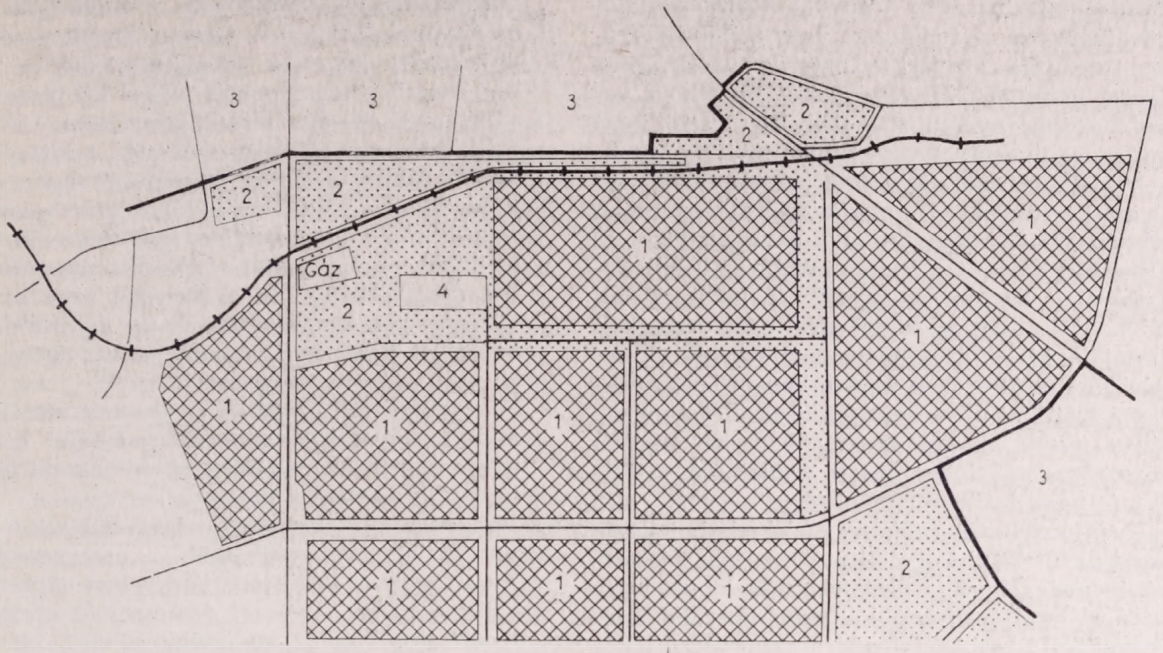
Az ipari terület befolyást gyakorol a város zöldterületi hálózatára, elsősorban azzal, hogy az ipari terület létesítésével együtt jár bizonyos zöldterületek kiépítése is. Mindenekelőtt szükség van az esetek túlnyomó részében zöld védőövezet kialakítására az ipari terület és a lakóterület között, másrészt az ipari területen belül is kerülhet sor zöldterületek létesítésére.

Az ipari területeknek a város zöldterületével való kapcsolatánál azonban abból kell kiindulni, hogy az ipari területen belüli zöldterületek nem tekinthetők teljes értékű zöldterületnek, funkcionálisan nem egyenértékű részei a város zöldterületi hálózatának. Területük általában nem is vehető számításba a település zöldterület-szükségletének kielégítésénél, esetleg csökkent mértékben vehető figyelembe. Ezért az ipari területekkel kapcsolatos zöldterületeknek a város zöldterületi hálózatába való bekapcsolásánál — bár egyes esetekben ilyen bekapcsolás lehetséges — meg kell vizsgálni, hogy a város zöldterületi hálózatával való összeköttetésük révén nem juthat-e be könnyebben az ipar által szennyezett levegő a lakóterületek belsejébe. Ha ez a lehetőség fennáll, a védőövezeteket az egyéb zöldterületektől különválasztva építsük ki. Különösen nem célszerű a védőövezetből kiindulóan a város belsejébe nyúló zöldterületi sávok kialakítása.

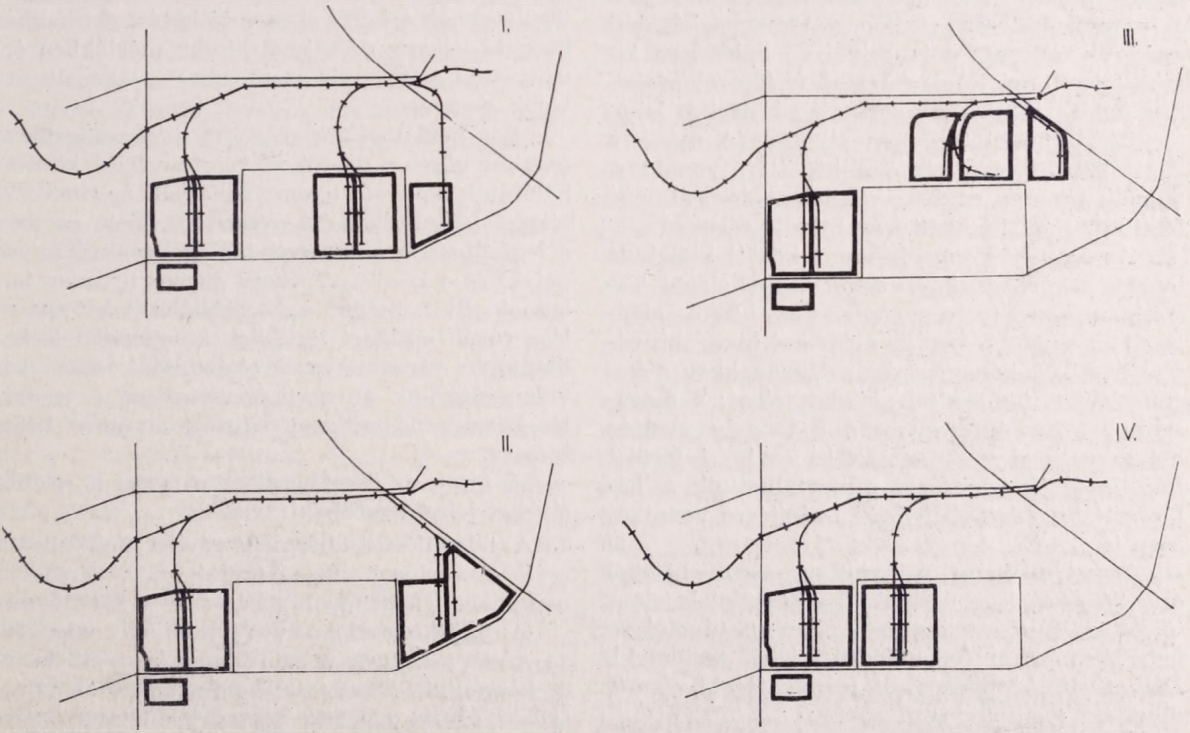
Az ipari terület hatással van a városnak az iparral közvetlenül össze nem függő zöldterületeire is. A levegőt erősen szennyező ipari üzemek jelenléte esetén különösen fontossá válik a lakóterület védelme megfelelő növényzet által. Különösen szennyezett területeken helyes megfontolni az épületeknél magasabb növényzet ültetését (azaz alacsony épületek és magas fák együttesének kialakítását), hogy a levegő a lakásokhoz már a növényzet által megsűrve jusson el.

Végül az ipari terület befolyást gyakorol a lakóterület zöldterületi hálózatára annyiban is, hogy az egészséges és kellő levegőmennyiség biztosítása érdekében megkívánja, hogy a zöldterületi hálózat főleg az ipari terület környékén sűrűbb legyen és biztosítsa az ott fekvő lakóterületek bőséges tiszta levegővel való ellátását. Helyes lenne, ha a zöldterületi normákat e szempontból kiegészítenék.

Az ipari terület és a városközpont között szintén beszélhetünk kapcsolatról. Különösen a II. kategóriához tartozó ipari területeknél tapasztalható ez, ha abszolút mértékben nagyok és így a város jelentős területfelhasználási, egyben szerkezeti elemét képezik. Ilyen esetben a városszer-

Utemezési variánsok ipari terület kiépítéséhez. A IV. variáns módot ad egy üzemesoport kialakítására. 1. Ipari üzemi terület. 2. Zöldterület. 3. Lakóterület. 4. Közintézményterület.

kezetben az ipar felé irányuló közlekedés stb. következtében — tudatosan, vagy ennek hiányában spontán — az ipari terület és a városközpont között határozott tengely alakul ki. Olyan városban természetesen, ahol több jelentősebb ipari terület van, nemcsak egy, hanem több ilyen tengely kialakulása is várható. A tengely egyik vége az ipari területnél van, másik a városközpontban fekszik. Városközponton itt nem annyira az igazgatási központot, hanem inkább az üzleti, kereskedelmi központot, sokszor a lakóterületek súlypontját, vagy a közlekedési centrumot kell érteni. A kialakuló tengely nem szorítkozik általában egy útra vagy utcára, hanem igen gyakran a forgalmi út mentén fekvő területsáv alakjában jön létre, különösen akkor, ha mind a városközpont, mind az ipari terület erősen fejlett és nagy területet foglal el.

A tengely elsősorban közlekedési jellegű. Rendszerint helyi forgalmi út formájában jelentkezik, melynek célja elsősorban az lenne, hogy az ipari területre irányuló személyforgalmat lebonyolítsa. Eközben felveszi a szomszédos lakóterületek forgalmát is és sokszor az ipari terület felé irányuló teherforgalom jelentős része is itt bonyolódik le, habár sokkal célszerűbb lenne az ipari teherforgalmat úgy megoldani, hogy az — amennyiben nem kifejezetten a városközpont felé irányul, — a lakóterületet elkerülve az ipari területeket összekötő úton bonyolódjék le. A tengely természetesen egyben a tömegközlekedési eszközök főútvonala is, mivel — különösen kisebb településeknél — a település tömegközlekedési hálózatának egyik gerincét az ipari és lakóterületek közötti forgalom alkotja. (A másik a vasútállomás és a központ közötti útvonal.) A tengely gyakran egybeesik a településen átmenő főforgalmi úttal is, ami nem mindig célszerű.

Az ipar és a városközpont között kialakuló tengely a városszerkezet egyik fontos eleme. Tagozódást hoz létre a városszerkezetben és elválasztja a nagyobb területi elemeket (nagyobb városokban a lakónegyedeket). Ugyanakkor a beépítésben is tömörülési vonalat jelent; a magasabb beépítés igen gyakran a tengely mentén helyezkedik el vagy nyúlik ki az ipari terület felé. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk a határozottabb, zártabb jellegű beépítésre vonatkozóan is.

A városkörnyék szerkezete szempontjából elsősorban azok az üzemek, ipari területek jelentősek, amelyek a településtől nagyobb távolságra helyezkednek el (településközi ipari területek). Ezek a városkörnyék egyik legjelentősebb elemét alkotják, szerepük igen sokrétű.

— Először is a városkörnyék műszaki ellátásának csomópontját képezik. E csomóponti szerep egyaránt érvényesül forgalmi szempont-

ból (általában itt találkoznak jelentős forgalmi útvonalak, minden esetben fontos vasúti létesítmény képződik körülöttük, esetleg a vízi forgalom csomópontja alakul ki), közmű szempontjából, (mivel saját közművekkel rendelkeznek, melyek igénye jelentős, a környékükön fekvő területek viszonylag olcsón és gazdaságosan közművesíthetők és ezért a közművek rövid időn belül a területekre ki is épülnek), energiaellátási hálózat szempontjából (befolyásolják az elektromos vagy más távvezetékek nyomvonalait és így kedvező lehetőséget teremtenek újabb energiaigényes létesítmények telepítéséhez).

— Fontos szerepet játszanak a városkörnyék tájképi formálásában; a természeti tájat környezetükben jelentős mértékben műszaki jellegű tájképi elemek uralják.

— Mindezek következtében odatelepülésük révén átalakítják a városkörnyék szerkezetét. Az ilyen ipari területek környékén sűrűbbé válik a településhálózat (rendszerint alvótelepülések), viszont az üdülőterületek kifejlesztése nem célszerű. A nagy ipari üzemek a városkörnyék elvileg koncentrikusnak tekinthető övezeti rendszerét⁶ eltorzítják, irányukba a városkörnyék rádiusza megnövekszik, a központi település vonzása távolabbra hat ki.

A településhez közvetlenül csatlakozó ipari területeknek a környékre való hatása fentiekhez hasonló jellegű, de sokkal kisebb mértékben érvényesül. A településszerkezetre gyakorolt hatásuk elenyésző.

Bár nem tartozik szorosan a városszerkezet fogalmi körébe, de rokon vele a városi közműhálózatok alapvető nyomvonalainak (gerincvezetékek, fűgyűjtők stb.) rendszere. Sok esetben a legfontosabb szerkezeti tagolóelemek (főútvonalak) és a közművezetékek azonos nyomon haladnak. Ilyen módon a közműhálózat befolyásolása révén az ipari területek közvetetten is kihatnak a városszerkezet alakulására. Ezért röviden kitérünk az ipari területeknek a település közműrendszerére gyakorolt alapvető befolyására.

E téren az összefüggésekre nézve az alábbi elveket lehet leszögezni:

— A településnek bármely részén helyezkedik is el az ipari terület (beleértve a városkörnyéket is), a helyes megoldást a közművesítés terén csak úgy érthetjük el, ha a település egyéb részeinek és az iparnak igényeit összehangoljuk. Ennek az összehangolásnak szükség esetén a közös közműlétesítmény építéség kell terjednie. Az összehangolás mértéke üzemkategóriánként jelentősen változik. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az I. ka-

tegóriánál inkább összehangolásról, a III. kategóriánál minden esetben közös közművekről kell gondoskodni, a II. kategória átmenetet képez.

- Az ipari területnek a településben elfoglalt helyzete és a közművesítés megoldása közötti szoros összefüggés az I. kategóriától a III. kategóriáig haladva növekszik. Az összefüggés révén az ipari terület a környező beépített területek közművesítésének egyik szervezési bázisa; környékén a közművesítés foka és műszaki megoldásának szintje magasabb, vagy erősebben növekvő tendenciát mutat, mint a település hasonló területein, melyek az ipari területekkel nem szomszédosak.
- A közművesítés összehangolt megoldása kihatással van az ipari területek helyének megválasztására is, különösen meglévő városokban. Azt állíthatjuk, hogy a közműellátás hálózataihoz való csatlakozás és ennek racionális megoldása, valamint a település közműfejlesztésének lehetősége (pl. víznyerési lehetőségek, recipiens tartályok, stb.) lényeges meghatározó tényezők valamely ipari terület helyének eldöntésénél. Az összefüggések szerepét játszanak az ipari terület és a település egyéb közművesített területei távolságának meghatározásánál is. A közös közművesítés érdekében e távolságok meghatározásánál minden esetben mérlegelni kell a távolság kihatásait a közművesítési költségekre és szükség esetén gazdaságossági számításokkal egybe kell vetni esetleges káros áthatások leküzdésére (kisebb távolság mellett) fordítandó anyagi eszközök fokozott felhasználásával.

5. Az ipar által okozott káros áthatások elhárításának komplex módszereiről

Az ipar a településben egyik legnagyobb problémát még ma is az egészségügyi körülmények káros befolyásolása révén okozza. Itt elsősorban a levegő szennyezésére és — részben — a fokozott zaj terjedésére gondolunk. Mint erről már a 2. pontban szoltunk, az ipar ilyen hatását illetően is vannak változások. Ezek olyan jellegűek, hogy a védekezés eszközeinek az eddig közismert és általánosan alkalmazott védekezési módok körét bővítenünk kell, nagyobb gondot kell fordítanunk a körülményeknek legjobban megfelelő védekezési mód megválasztására.

A légszennyezés elleni védekezés kutatásának előfeltétele a szennyezés terjedésének, ezzel összefüggésben a levegő mozgási törvényeinek gondos tanulmányozása. Célszerű azonban most eltekintenünk az ilyen irányú meteorológiai ismeretek tárgyalásától és röviden — közhelyszerű

megállapítással — csak a terjedés fő állomásait és útját jelöljük meg: a szennyezés forrása → mozgó légtömegek → védendő terület.

A védekezés módja is a terjedés útjához igazodik. Meg lehet gátolni, vagy nehezíteni a levegőszennyező anyagoknak a nyílt légtérbe jutását (ezt nevezhetjük *aktív* védekezésnek), a forrás és a védendő terület között elő lehet segíteni a levegő szűrését, a szennyezés koncentrációs fokának csökkenését, végül a védendő objektumtól távol lehet tartani a káros anyagokat (ez utóbbi kettő a *passzív* védekezés).

Az aktív védekezés eszközei közt a legegyszerűbb és leginkább alkalmazott módszer a sok szennyezést okozó tüzelési módok megváltoztatása. A helytelen, elavult tüzelési eljárások révén ugyanis nagy mennyiségű korom és más szilárd részecske kerül a füstbe; veszendőbe mehet sok értékes még eltüzelhető anyag. Ezért a gazdaságos tüzelés érdekei egybeesnek a kevésbé szennyező tüzelés kívánalmaival. Megfelelő — olcsóbb — tüzeléssel a szénmonoxid-szennyezést, valamint a korom nagy részét ki lehet küszöbölni. Nem lehet azonban ilyen módon kiküszöbölni a széntüzelés természetes velejáróit, a kén-dioxid- (SO₂) és hamu-szennyezést.

Az előzőhöz hasonló jellegű eszköz a helyes tüzelőanyag kiválasztása. Ha a tüzelőanyag megfelel az eltüzelésére szánt tüzelőberendezés kívánalmainak akkor sokkal szennyezésmentesebben és egyúttal gazdaságosabban tüzelhető el. De ezen túlmenően, egyes esetekben a szennyezésmentességi igény is megszabhatja a felhasználandó tüzelőanyagot, ill. az ennek megfelelő tüzelőberendezést. Ilyen eset áll elő pl. ha elkerülhetetlen, hogy a szóbanforgó ipari üzemet lakóterületen, vagy annak közvetlen közelében helyezzük el, vagy már ilyen helyen lévő ipari üzem bővítéséről stb. van szó. E körülmények közt nem használható olyan tüzelőanyag mint a legszakszerűbb tüzelés mellett is igen sok szennyezést okozó kőszén vagy nyersolaj, mely mérgező vegyi anyagokat tartalmazó szennyezést eredményez — még az esetben sem, ha az valamivel gazdaságosabb lenne. Ilyen esetben az egészségügyi szempontok a döntőek. Ugyanígy kevesebb szennyezést eredményez a jóminőségű tüzelőanyag felhasználása is. (pl. alacsony kéntartalmú, nagy kalóriaértékű szén). Ez azonban nagymértékben népgazdasági probléma és elsősorban ilyen síkon döntendő el. Erősebben szennyező tüzelőanyagok használata az üzem elhelyezésére is befolyást gyakorol.

Egyes tüzelőanyagoknál, melyek eredeti állapotukban igen sok szennyező anyagot (pl. ként, mint hazai szeneinknél igen gyakori) tartalmaznak, a tüzelőanyag megtisztítása (szén esetében a szén mosása) ezektől az anyagoktól, egyszerű

eszközökkel a levegőszennyezés csökkentéséhez vezethet.

Igen hatásos aktív védekező eszköz a szennyező anyagoknak a füstből — még a kémény elhagyása előtt — történő kiválasztása. Elsősorban a hamu, pernye, korom, tehát a szilárd részecskék, valamint a kéndioxid eltávolításáról lehet szó; az is, ez is megfelelő külön berendezésben történik.

Vannak olyan módszerek is, melyek bár nem csökkentik a levegőbe jutó szennyezés mennyiségét, mégis lehetővé teszik annak — számunkra kedvezőbb — elosztását. Ilyen elsősorban a kéménymagasság megfelelő megválasztása, általában megnövelése. Ennek révén a szennyező anyag nagyobb távolságban, a levegőben már jobban eloszolva kerül a földre, ill. ott kisebb koncentrációt ér el. A szennyezésnek a talajszinten elért maximális koncentrációja a környező beépítés fölé jelentősen (kb 2,5-szer) kiemelkedő kéményeknél durván a kéménymagasság tízszeres távolságában jelentkezik. Mivel azonban nem a kémény építési magassága, hanem a levegővel egyensúlyba jutó füstreteg magassága a döntő (melyet természetesen legerősebben az építési magasság befolyásol), a maximális koncentráció távolságát növelhetjük mindazokkal az eszközökkel, melyek ezt a magasságot is megszbáják: a kéménytorkolat átmérőjének, valamint a füst kiáramlási sebességének növelésével, a füst hőfokának megválasztásával (ez utóbbi azonban nagymértékben függ az üzem technológiai eljárásától, ezért nehezen alkalmazható). A kéménymagasság növelésének hatása csak bizonyos távolságon érvényesül (kb 2500—3000 m), sok füstöt kibocsájtó üzemek esetében nem hasznos!

Szemlélető példája ennek bármely nagy erőművünk (pl. a Mátra-vidéki, inotai, tiszapalkonyai) melynek füstcsóvája kevésbé szeles időben 5—6 kilométer távolságra is elnyúlik és nagy területen szennyezi a környező vidéket annak ellenére, hogy kéményeik 100—150 m magasak.

Másik — nálunk nem, de egyes kapitalista államokban használt — módszer az ún. meteorológiai kontroll: intézkedésekkel szabályozzák, hogy bizonyos időjárási viszonyok között mennyi és milyen füstöt szabad az üzemeknek kibocsájtaniok. Pl. erősen szennyező füstöt bocsájthatnak ki a település felől fújó erős szél esetén, de igen keveset inverziós időben; éjjel többet, mint hajnalban stb. Ez a módszer esetleg igen nagy termelési nehézségeket okozhat, új üzemeknél nem is javasolnánk alkalmazását, de meglévő, a lakóterületbe beékelődő gyárak levegőszennyezésének csökkentésére alkalmazható lenne.

Mai hazai gyakorlatunkban az aktívnál sokkal jelentősebb a passzív védekezés. A passzív

védekezés módszerei közvetlenül a városrendezés feladatköréhez tartoznak. Jelenleg még nem ismerünk olyan módszert, mely a már a levegőben lebegő szennyező anyagok terjedését befolyásolná, bár elképzelhető, hogy erre — a technika fejlődésével — bizonyos fizikai és kémiai behatás segítségével sor kerülhet majd. Ennek hiányában azonban mai módszereink elsősorban a védendő területeket igyekeznek a káros ártalmaktól minél nagyobb mértékben mentesíteni. Ennek megfelelően a védekezés e módjának lényege a szennyező forrás és a védendő terület eltávolítása egymástól, a szennyezett levegő káros hatásainak csökkentése, vagy a levegő szűrése a védendő területen.

A passzív védekezés legáltalánosabban ismert (és alkalmazott) módja az ipari területnek a lakóterületek szélárnyékában való elhelyezése. Ez azt jelenti, hogy a leggyakoribb szélirányból fúió szél a lakóterület felől fújjon az ipari terület felé, ilyen körülmények között csökken annak valószínűsége, hogy az ipari levegőszennyezés a lakóterület fölé kerül. A szélirány megállapításánál tekintettel kell lenni a szélerősségre és a turbulenciára is. Az ipari területet a megóvendő területnek azon oldalán táncos elhelyezni, mely a leggyakrabban előforduló széliránnyal ellentétes, ugyanakkor lehetőleg a legnagyobb erősségű, valamint a leginkább turbulens szelek iránya felé eső oldalon fekszik. Ezzel elérhetjük azt, hogy a szél leggyakrabban nem a lakóterület felé viszi a szennyezést; ha mégis arrafelé fújjna, az erősen és turbulens szélben a káros anyagok gyorsan felhígulnak és a szennyező forráshoz közel kerülnek földre. (Ennek a védőövetet méretezése és hatékonysága szempontjából van jelentősége.)

A mai ipartelepítési gyakorlatban az ipari üzemek ártalmának kiküszöbölésére szinte egyetlen orvosságként alkalmazzák a sok szennyezést kibocsájtó ipari üzemeknek a település szélárnyékában való elhelyezését. Kétségtelen, hogy az, mint fent is mondtuk — jelentős és mindig számításba veendő tényező. Véleményünk szerint azonban nincs olyan nagy jelentősége mint amit tulajdonítanak neki.

Egyrészt, amennyiben az üzem helyesen, nem a lakóterületbe ékelve helyezkedik el, általában elég jelentősen nyitott szög határolja azokat a szélirányokat, melyekből a szél úgy fújhat, hogy a szennyezett levegőt ne a lakóterület fölé juttassa. Ez a szög gyakran a 180°-ot is elérheti, tehát majdnem a szélirányok többségét magába foglalja. Ilyen körülmények között tehát inkább arról beszélhetünk, hogy az uralkodó szélirány ebbe a szögbe essen bele. Másrészt azonban nem szabad elfelejteni, hogy még abban az esetben is, ha pl. csak a szeles napok 20%-án fúj a szél

a település felé, ez egy évben kb. 60 munkanapot jelent, tehát a település levegője jelentős ideig szennyezett lesz. A szélcsendes, különösen az inverziós napok még kellemetlenebbek, mert akkor a település bármely oldalán fekszik is a szennyező forrás, a szennyezés lassan a lakóterület nagy részét beborítja. Ha pedig ez a szennyeződés olyan mértékű, hogy töménységénél fogva károkat okozhat, rövidebb idő is elegendő ahhoz, hogy ezek a károk igen nagy mértékűekké váljanak. A levegőszennyezés nagy katasztrófáit (Donora, London stb.) 1—2 hét alatt felgyülemlett füst okozta.

Különösen lényeges az, hogy a téli napokon, mikor a légköri inverzió lehetősége nagyobb mértékben áll fenn, és a köd a füstösödés következtében felmerülő egészségügyi problémákat súlyosbítja, milyen irányból fúj a szél. Lehetőség szerint arra kell törekedni, hogy elsősorban a téli időszakban fújó szelek irányának megfelelően helyezzük el a legtöbb szennyezést kibocsájtó ipari üzemet. Mindezek azt mutatják, hogy az uralkodó szélirány egyszerű figyelembevételével a probléma semmiképpen nem oldható meg, és feltétlenül szükséges a védőtávolságok gondos megfontolása.

A védőtávolságok méretezésére vonatkozólag jelenleg az Országos Építésügyi Szabályzat tartalmaz előírásokat. A Szabályzatban szereplő előírások azonban nem számítás alapján kerültek megállapításra, hanem a nemzetközi irodalomban szereplő hasonló táblázatok egybevetésével, hazai viszonyokra való adaptálásával és az illetékes hatósági szervekkel való egyeztetéssel. A nemzetközi irodalom ismeretében meglehetősen biztonsággal állíthatjuk azt is, hogy más országokban hasonló módszereket alkalmaztak és így tulajdonképpen országról-országra, szerzőről-szerzőre vándorló, de megfelelően alá nem támasztott adatok felhasználásáról van szó. Ezért tulajdonképpen, szükségesnek látszik — megfelelő kutatómunkával — a technológiai adottságokra támaszkodó és a védőtávolságokat nem közvetve — iparágak szerint — hanem közvetlenül a kibocsájtott szennyeződés minősége és mennyisége szerint megszabó módszerek kidolgozása.

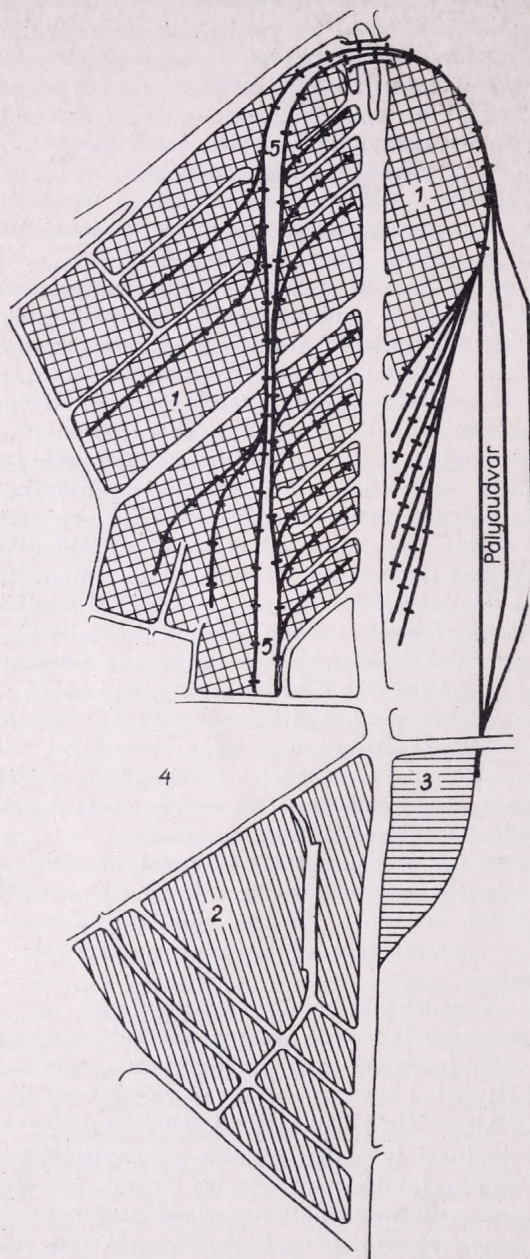
Ehhez természetesen ismerni kellene a különböző ipari folyamatok (termelés, tüzelés stb.) egységnyi termékre eső szennyezés-kibocsátását, ami sok esetben számítás alapján is, tehát viszonylag biztos alapon meghatározható. Ezeknek az adatoknak birtokában lehetne ezután a nagyobb ipari üzemen vagy ipari területen belül fekvő szennyező források által kibocsátott káros anyagok teljes mennyiségét meghatározni. Ezt a végeredményt kellene a védőtávolság megállapításánál figyelembe venni. A terjedés lehetőségét,

távolságát tapasztalatai mérésekből levezetett törvényszerűségek alapján lehetne meghatározni. Ugyanakkor az aktív védekezés eszközeinek alkalmazása esetén a szennyeződés számításbeli mértékét figyelembe vevő csökkentő faktorokat alkalmazhatnánk. (Az aktív védekezés alkalmazása hazánkban még igen alacsony fokon áll. Ennek oka eddig legtöbbször a beruházó szervek indokolatlan takarékosága és a népgazdasági szemlélet hiánya volt. A legutolsó időben már egyes helyeken alkalmazott aktív védekezési eszközök — elsősorban füstszűrők — tapasztalatai még nem adnak elegendő alapot irányelvek kidolgozására.) Ha majd megfelelő irányelvekkel rendelkezünk, a fent leírt eljárás módját adhat egyrészt a konkrét üzemi viszonyok mellett szükséges, tehát megfelelő és gazdaságos védőtávolság meghatározására, másrészt lehetővé tenné az egyes szennyező anyagok összegeződésének figyelembevételét is. Ugyanakkor a védőtávolság-számítás megfordításával lehetővé válna az esetleg szükséges aktív védelmi előírásoknak (füsttisztítás, meteorológiai kontrol stb.) előzetes meghatározása, azaz pl. annak megállapítása, hogy egy olyan ipari területen, amely már létrejött adottságok folytán a lakóterülettől adott távolságra fekszik, milyen üzemek helyezhetők el, vagy ezeknél rosszabb egészségügyi körülményeket okozó üzemek elhelyezése esetén milyen aktív védelmi rendszabályok alkalmazása kötelező. E módszer alkalmazása talán valamivel több munkát jelentene, mivel a védőtávolság méretezése nem történhetne a ma szokásos mechanikus módon, táblázatból való kikereséssel. Ugyanakkor az így megállapított védőtávolság különösen a jelentős ártalmakat okozó ipari üzemeknél is valóban védelmet nyújtana, amit a ma használatos méretezésnél gyakran nem lehet elmondani.

A védekezés másik városrendezési eszköze a szennyezett levegő szűrése, más ártalmak felfogása, intenzitásának csökkentése megfelelően elhelyezett növényzet révén. A növényzet szerepét háromféle elhelyezésben tehetjük hatásossá:

- a) Az ipari területen ültetett növények elsősorban a talajfelszínről, vagy annak közléből (pl. nyílt raktárakból) terjedő porszennyezés, valamint az üzemekből származó zaj ellen nyújtanak védelmet, illetve gátolják meg annak terjedését. Nem nyújtanak tehát védelmet pl. a leggyakoribb levegőszennyezés: a kéményekből, vegyi üzemek magas berendezéseiből a levegő áramló gázok, pernye stb. ellen.
- b) Szükség esetén sor kerülhet az előírt védőtávolságnak védőövezetként való kialakítására és ennek során részben vagy egészen növényzettel való beültetésére. A növényzet ilyen al-

kalmazása — az általános hiedelemmel szemben — nem nyújt jelentős védelmet, mert a létesített fasorok erdősávok, csak azt a levegőt szűrik meg elsősorban, amely a földfelszín kö-

Érdekes és tanulságos megoldást nyújtó genfi ipari terület. A tervező jól használta ki az adottságokat (pályaudvar, NY felől benyúló lakóterület) a tagolásra. A terület közepére helyezett ipari rendező pályaudvar jó kiszolgálást biztosít, az út és vágányhálózat két aluljáró árán szintbeni keresztezés nélkül található. A központ a két területrész közt, a forgalmi út mentén alakul ki. (Strasse und Verkehr, 1966. 3. sz. alapján). 1. Iparvágány-igényes ipari terület. 2. Iparvágányt nem igénylő ipari terület. 3. Raktárterület. 4. Lakóterület. 5. Ipari rendezőpályaudvar.

zelében mozog, és így a szennyezés nagyrésze a védőerdő felett akadálytalanul terjed tovább. A védősáv zöldesítésének szerepe inkább az erős zajok csökkentésénél mutatkozik (pl. repülőgépmotor-gyár) valamint abban, hogy a levegőben terjedő füstből kihulló pernye a közbeiktatott zöldterület révén nem a település beépített területére jut.

- c) A beépített terület védelmét viszont hatásonosan szolgálja a védendő területen elhelyezkedő növényzet, különösen ha közte magasabb fák is találhatóak, mivel az épületekben és a földfelszínen tartózkodó emberekhez jutó levegő a növényzet szűrőhatása által valóban megtisztul. Ugyancsak előnyös hatású a növényzetnek a levegő nedvességét növelő szerepe, ami a levegőben lebegő finomszemcséjű szennyeződések könnyebb kicsapódását segíti elő. Ezért az ártalmakat okozó területekhez közel fekvő lakó- és közintézményterületeken a növényzettel való ellátás szerepe fokozott figyelmet igényel.

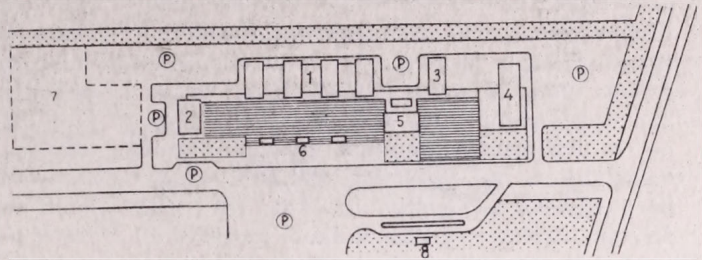
A passzív és aktív, azaz a városrendezési és technológiai módszerek csak együttesen, komplexen alkalmazhatók. A kétféle módszer kölcsönhatásban van, egymást kiegészíti illetve helyettesíti. A városrendezési és technológiai módszerek összehangolására jelenleg sem hazai tapasztalatok, sem megfelelően értékelhető irodalmi adatok nem állnak rendelkezésre. Ezért célszerű lenne ilyen irányú kutatások elvégzése.

6. Az iparterület szerkezeti kialakításának néhány kérdése

Korszerű ipari területek az elmúlt 1—2 évtized nemzetközi városrendezési gyakorlata során kerültek kialakításra. Ezeknél már megfigyelhető néhány elv kikristályosodása. Ilyen elvek például az alábbiak:

- Az ipari terület feltáró útjai és az üzemekhez vezető vontató- és iparvágányhálózat célszerűen egymással párhuzamosan halad úgy, hogy a terület fő közúti megközelítése az egyik, vasúti megközelítése pedig a másik oldalról történjék és a fő megközelítési irány felől érkező forgalmi útból, illetve vontatóvágányból kiágazó alárendeltebb jelentőségű feltáró utak és iparvágányok úgy fonódjanak össze mint két egymással szembeállított kéz újjai.
- Emellett az ipari terület fő feltáró úthálózata, mely helyi forgalmi út jellegű, ne végződjék vakon, azaz zsákutcában, hanem — még az iparvágányok (esetleg kétszintes) keresztezése árán is — keresztül kell futnia az egész területen, biztosítva a területnek legalább két ol-

A szolnoki ipari terület déli központja. Kísérlet nagyobb ipari terület tagolt, több funkciót betöltő központjának kialakítására. 1. Üzletek. 2. Étterem. 3. Bank és posta. 4. Irodák, társadalmi szervek. 5. Könyvtár. 6. Pavilonok. 7. Közintézmény-tartaléktérület. 8. Töltőállomás.

dalról való megközelítését és elkerülve a nagyobb mennyiségű forgalomnak zsákutcás rendszeren át való áramlását.

— Az ipari terület teleksorainak kialakítása és a közúti — vasúti forgalmat lebonyolító hálózat olyan legyen, hogy a lehető legnagyobb mértékben el lehessen kerülni a közúti és vasúti forgalom keresztezését. Emellett általában nem tartják kívánatosnak az iparvágányoknak a terület útjai mentén való vezetését. Így a leggyakrabban alkalmazott megoldás szerint az ipari telkek sorát általában egyik oldalról közút, másik oldalról iparvágány, vagy annak vezetésére szolgáló terület-sáv határolja.

— Az ipari terület teleksorát, illetve telkeit az út- és vágányhálózatot úgy célszerű kialakítani, hogy a telkek közel szabályos alakúak legyenek. Ez a szabályos alak legtöbbször téglalap, esetleg négyzet, de van olyan rendszer is, mely (a kedvezőbb vágányvezetés érdekében) romboid alakú telkeket sorol egymás mellé. A telekterületek gazdaságos kihasználása érdekében az ipari területen belül nem helyes íves útvezetést alkalmazni, mivel ez kihasználatlan telekrészek, fel nem használható szabadterületek stb. kialakulásához vezet. Ezt az elvet a hazai gyakorlat sajnos gyakran figyelmen kívül hagyja.

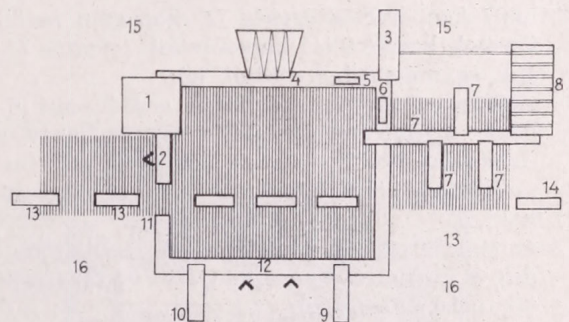
— Lehetőség szerint csoportosítani kell a kisebb üzemeket közös tömbben és a nagyobb üzemek számára egységes területet kell kijelölni. Különböző nagyságú üzemeknek az ipari terület egyes részein való kevert telepítése általában gazdaságtalan területkihasználást vagy rosszul beépíthető üzemi telkeket eredményez.

— A legutóbbi évek gyakorlatában mindinkább teret nyer az az elv, hogy az ipari terület számára is határozott közintézményközpontot kell kialakítani. A központ helyét részletesen meghatározó egységes elv nincsen, de mindenképpen leszögezhető az, hogy legcélszerűbb helye az iparterületet feltáró helyi forgalmi útvonal mentén van, mégpedig véleményünk szerint közel ahhoz a ponthoz, ahol ez az út — a lakóterületek felől — az ipari területbe belép.

— Amennyiben az ipari terület üzemsorozatokra (l. alább) tagozódik, minden csoport részére külön központ kialakítása célszerű. Itt — lehetőleg tömbösítve, vagy intézményfajtanként összevonva kerül elhelyezésre a nem közvetlenül a termelési folyamatokhoz kötött adminisztráció, a tervező irodák, számítógézőpontok, a kutatás, fejlesztés és szakmai képzés célját szolgáló, valamint a kulturális, egészségügyi, szociális ellátás létesítményei és az ellátó és szolgáltató üzemek. E központok elhelyezésénél (a II. kategóriájú terület esetén) a szomszédos lakóterületek szerkezetére is tekintettel kell lenni.

— A III. kategóriához tartozó ipari területeknél a központ igen gyakran összevonható a szomszédos lakóterületi egységben kialakuló alközponttal.

— Felmerül az ipari területen belüli övezetek kialakításának gondolata is. A mai gyakorlat szerint ez alatt azt értik, hogy az azonos iparágakhoz tartozó üzemeket az ipari terület egy-egy kijelölt részére csoportosítják. Előnyeként felhosszítják, hogy a közös felügyeleti hatósághoz tartozó üzemek közötti kooperáció elvileg jobban oldható meg. A gyakorlatban

Szovjet javaslat üzemsorozat — egy nagyobb üzemhez kapcsolódó — központjának kialakítására. Út és parkoló a zavartalan gyalogosforgalom érdekében föld alá van süllyesztve (ami valószínűleg elég gazdaságtalan). (Deutsche Architektur 1966. 2. sz. alapján.) 1. Üzemi irodák. 2. Üzemi főbejárat. 3. Tervező iroda. 4. Tanácsterem. 5. Könyvtár. 6. Tanuló könyvtára. 7-8. Ipari tanuló iskola és műhely. 9. Rendelőintézet. 10. Szálló. 11. Étterem, eszpresszó. 12. Takarékpénztár, porta, üzletek. 13. Parkolók. 14. Mélyvezetésű kiszolgáló út. 15. Üzemi terület. 16. Védőövezet.

ez nemigen érvényesül, mivel egy-egy főhatóság ugyanazon az ipari területen ritkán épít egyszerre több üzemet, a közös berendezések építése, vagy az üzemek tömbösítése valójában nem történik meg. Célszerűbbnek látszana — ha már övezetszerű csoportosításról beszélünk — az egyes övezetekbe a különböző mértékű káros áthatást okozó (és ennek folytán azonos védőtávolságot megkívánó) üzemeket csoportosítani. Az ilyen övezeteket azután az ipari területen belül úgy lehetne kialakítani, hogy a védendő területtől haladva mindig nagyobb védőtávolságot kívánó üzemek helyezkedjenek el egymás mögött. Ezzel a fokozottan zavaró üzemek védőtávolságának jelentős részét mindig a kevesebb ártalmat okozó üzemek töltik ki és szükségtelenné válna be nem építhető, esetleg csak gazdaságtalanul hasznosítható széles védőövezetek szabadon tartása a lakó- és ipari területek között.

A legutóbbi években az ipari területek szerkezetének kialakítása terén — jórészt még elméleti jellegű — továbblépés történt. Felmerült ugyanis az a gondolat, hogy az ipari területen belül is (mint azt a lakóterületen belül már hosszabb ideje megteszik) területi egységeket kellene kialakítani. Ezeket a területi egységeket a külföldi irodalomban az NDK-ból származó szóhasználat alapján ipari komplexumoknak nevezik; magyar szaknyelven talán az „üzemcsoport” kifejezés felelne meg ennek.

Az üzemcsoport nemcsak területi egység. Az ipari területnek üzemcsoportokra való osztását akkor végezzük el helyesen és gazdaságosan, ha az üzemcsoport más szempontok szerint is egységes, azaz:

- ipari kooperációs egység (a csoporton belüli üzemek kooperációs kapcsolataik jelentős részét egymással bonyolítják le),
- ellátási egység (közműellátás, segédüzemi ellátás, közintézményellátás szempontjából a csoporton belüli üzemek lehetőség szerinti mértékben közös létesítményekre támaszkodnak),
- építészeti egység (építészetiileg, épülettömegek és megjelenés szempontjából összehangolt kompozíciós egység),
- beruházási egység (az üzemcsoport beruházását egységesen készítik elő és bonyolítják le, lehetőleg közös beruházóval),
- építési egység (a csoporton belüli üzemek építkezése, kivitelezése, megvalósítása egységes folyamatban, egymáshoz kapcsolódó sorrendben és egységes kivitelezői szervezetben történik).

Mindezek feltételezik, hogy egy-egy üzemcsoport részletes kialakítása valamennyi üzemre

nézve egységes tervben történik; ez azonban csak akkor lehetséges, ha az üzemcsoportokhoz tartozó valamennyi üzem, vagy azok túlnyomó többségének konkrét igénye (a beruházási cél) már ismert. A teljes iparterület üzemcsoportokra való tagolása (oly mértékig, hogy legalább az üzemcsoportok hozzávetőleges elhelyezkedését a területen, forgalmi feltárásuk és közintézmény-hálózatuk rendszerét meghatározzák) célszerűen már az ipari terület részletes rendezése során megtörténhet.

Az üzemcsoportok belső szerkezete igen változatos lehet. Területüket mindenképpen funkcionális részekre kell tagolni, feltárásuk formáját és tagolását messzemenően az egyes iparágak különleges termelési igényei és a rendelkezésre álló területek adottságai határozzák meg. Szükséges alapformaként megkülönböztethetünk megközelítően négyzetes, tömör formájú és szalagrendszerű elrendezésű üzemcsoportokat, ezek között pedig számos átmeneti változatot. Az üzemcsoportok területi nagysága igen különböző lehet, általában az I. kategóriától a III. kategória felé csökken.

Az üzemcsoportos szerkezet szerinti tagozódás kedvező lehetőséget teremt az ipari tömbösítésre.

Meglevő városokban létesülő ipari területek kialakítása esetén természetesen szintén arra kell törekedni, hogy az említett elvek minél inkább érvényesíthetők legyenek.

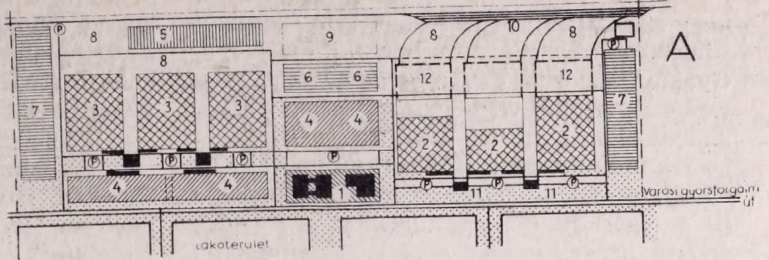
Az elvek érvényesítése a különböző kategóriához tartozó ipari területeknél más és más mértékben lehetséges.

Az I. kategóriához tartozó ipari területek újjonnan való telepítésénél a már kialakult városkörnyék szerkezete jelentkezik korlátozó hatásként. A környék szerkezete azonban rendszerint nem annyira merev és sokkal könnyebben változtatható, mint maga a városszerkezet és ezért a korlátozó hatás is kevésbé, aránylag kis mértékben érvényesül. Ez a hatás inkább a telepítési hely kiválasztásában jelentkezik, nem szerkezeti jellegű.

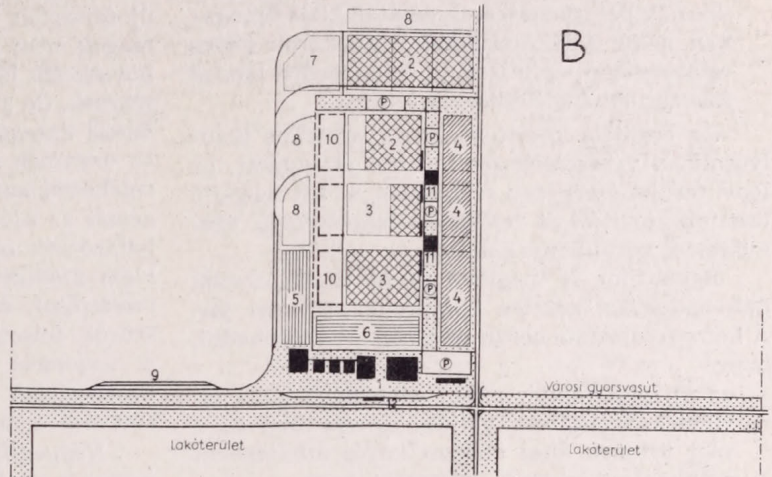
A II. és III. kategóriájú területeknél a kialakult városszerkezet és a meglévő létesítmények korlátozó hatása, befolyása erőteljesebben jelentkezik. Ennek néhány következményét az alábbiakban jellemezhetjük:

- Az üzemcsoportok nagysága erősebben igazodik a rendelkezésre álló, ill. felhasználható területhez. Ez általában azt eredményezi, hogy a csoportok a racionálisnál kisebbek és sokszor nem teljes egységként alakíthatók ki.
- Az egyébként az ipari területeken legkedvezőbb szabályos forgalmi hálózat torzul, a kedvező tömör szerkezetek helyett elnyújtott

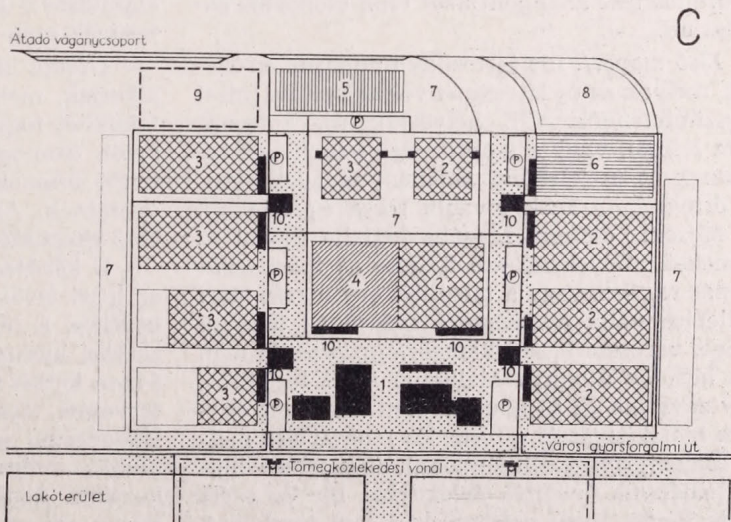
Három ipari üzemesoport sémája: a lakóterülettel párhuzamosan elnyújtott, a lakóterületre merőlegesen elnyújtott és közel négyzet alakú elrendezés. (A „Richlinien für die Planung von neuen Industriekomplexen”, Berlin, 1964. alapján). A): 1. Közintézmény-központ. 2. Iparvágány-igényes üzemek. 3. Központi raktár segítségével kiszolgált iparvágány-igényes üzemek. 4. Iparvágányt nem igénylő üzemek. 5. Központi raktár. 6. Segédüzemek. 7. Segéd- és kiegészítő üzemek. 8. Nyílt raktár. 9. Közműlétesítmények. 10. Átadó vágánycsoport. 11. Szociális létesítmények. 12. Tartalékterület.

B): 1. Közintézmény-központ. 2. Iparvágány-igényes üzemek. 3. Központi raktár segítségével kiszolgált iparvágány-igényes üzemek. 4. Iparvágányt nem igénylő üzemek. 5. Központi raktár. 6. Segédüzemek. 7. Közműlétesítmények. 8. Nyílt raktár. 9. Átadó vágánycsoport. 10. Tartalék terület. 11. Szociális létesítmények. 12. Megállóhely.

C): 1. Közintézmény-központ. 2. Iparvágány-igényes üzemek. 3. Központi raktár segítségével kiszolgált iparvágány-igényes üzemek. 4. Iparvágányt nem igénylő üzemek. 5. Központi raktár. 6. Segédüzemek. 7. Nyílt raktár. 8. Közműlétesítmények. 9. Tartalékterület. 10. Szociális létesítmények.

vagy szabdalt körvonalú ipari területek létesülnek.

- Gyakran előfordul az is, hogy még az új ipari területek is csak vegyes (ipari és lakó) területként alakíthatók ki. Ezen nem a III. kategóriájú üzemeknek a lakóterületen belül való elhelyezését kell érteni, hanem azt, hogy a II. kategóriájú ipari területeken a meglévő értékek gazdaságossági okokból való fenntartása miatt — kisebb zárványként — megmaradnak meglévő lakóterületek.
- III. kategóriájú új ipari területeknek, ill. ipari üzemeknek meglévő lakóterületen való elhelyezése általában nem célszerű. A meglévő lakóterületek szerkezete, beépítése, zöldterületi ellátottsága ugyanis csak nagy nehézségek árán, sok áldozattal tehető alkalmassá az ipari üzemek befogadására, ilyen átalakítás hiányában pedig a lakóterületekre gyakorolt káros egészségügyi, építészeti és funkcionális hatása fokozottabban jelentkezik.

Az említett korlátozó hatás egyaránt befolyásolja a városszerkezet további alakulását, az ipari terület szerkezeti felépítését, az ott települő üzemek kiépítési és fejlesztési lehetőségeit, üzemeltetési körülményeket stb.

Egyébként is meglévő és új ipari üzemek összehangolása számos kompromisszummal jár. A kompromisszum során célszerű arra törekedni, hogy

- az új ipartelepítés révén a meglévő ipari területek szerkezete váljék korszerűbbé és a régi üzemek által okozott káros áthatásokat csökkenteni lehessen, valamint, hogy
- a meglévő üzemek épületállományát, létesítményeit a legracionálisabban, leggazdaságosabban használjuk fel (figyelembevéve az üzemeltetési költségeket is).

A meglévő üzemeket az ipari területek továbbfejlesztése szempontjából több csoportba sorolhatjuk.

Első csoport. Ide tartoznak mindazok az üzemek, melyek az új létesítmények telepítése miatt megszüntetendők. (Pl. helyettük új, korszerű üzem létesül, vagy a szóbanforgó településre települnek át és jelenlegi állományuk gyakorlatilag értéktelen.) Ezek további sorsa egyértelmű.

Második csoport. Magába foglalja azokat az üzemeket, melyeknek áthelyezése az ipari terület más részére, vagy a település egy másik ipari területére válik szükségessé (mivel az üzemek jellege, városszerkezeti kategóriája, profilja nem illik bele az újonnan kialakuló ipari területbe, vagy zavarják az új ipari területi szerkezet egységes kialakítását és a termelés fenntartása mellett átalakításuk gazdaságtalan), de meglévő épületállományuk jelentős értékekkel bír és ezért megtartandó. Ilyen esetben arra kell törekedni,

hogy a települő új létesítmények vegyék igénybe a régi épületeket, létesítményeket (pl. régi csarnokok felhasználása raktárként, szociális épületek felhasználása stb.). Az áttelepülő üzem új helyén újonnan telepítettéknél szerepel. Az előbb említett lehetőségeket mai hazai gyakorlatunkban nem szokták figyelembe venni; az üzemek kitelepítését (pl. búzós üzemét a lakóterülethez közelfekvő ipari területről) és helyébe új létesítmény telepítését mindig úgy veszik számításba, mintha ez minden meglévő érték megsemmisítésével járna. Sokkal többet kellene foglalkozni a meglévő ipari épületeknek szükség esetén új, megfelelőbb célú hasznosításával. Erre az NDK-ban számos érdekes tervet dolgoztak ki.

Harmadik csoport. Ide tartoznak azok a meglévő létesítmények, melyek jelenlegi helyükön az új fejlesztés mellett is megmaradhatnak, de ők maguk nem fejleszthetők. Ez rendszerint akkor következik be, ha az üzemek állóalapjai igen értékesek, de a termelés jellege a terület városrendezési kategóriájának nem felel meg. Ez esetben az üzemnek a terület újonnan kialakuló városszerkezeti kategóriájához kell idomulnia; a kategóriát az újonnan települő ipari létesítmények határozzák meg. Ez szükségessé teszi a technológia módosítását, káros áthatásokat okozó berendezések átalakítását, hermetizálását, levegőszűrők felszerelését. Szükségessé válhat esetleg a terjedős üzem területének gazdaságosabb hasznosítása a szállítás más módon való megszervezése sb.

Negyedik csoport. E csoport magába foglalja azokat a meglévő ipari üzemeket, melyek kategóriájuknak megfelelő helyen vannak és így az új ipartelepítéssel kialakuló új ipari terület szervezésévé válhatnak, meglévő állományuk különösebb átalakítása nélkül. Ebben az esetben gondolni kell arra, hogy megfelelő szerkezet kialakításával a továbbfejlődés lehetőségét is biztosítsák ezen üzemek számára.

Ötödik csoport. E csoportot azok az üzemek alkotják, melyek jellegükénél, nagyságuknál, értékükénél fogva az új ipartelepítésnek meghatározói, csomópontjai. Ezeknél az újonnan telepítendő üzemek a meglévőt kiegészítik, azzal kooperálnak. Az ipari terület szerkezetét a meglévő létesítmény határozza meg.

E kérdések tárgyalása azonban már átvezet az ipari területek rekonstrukciójának problémaköréhez. E téren az első lépésekre még a nemzetközi kutatás során is csak az elmúlt néhány évben került sor. Hazai — elsősorban gyakorlati tervezési tapasztalaton alapuló — eredmények Budapesten már vannak⁷, de még sok kutatómunka elvégzése vár az e problémákkal foglalkozókra. Remélhető, hogy az 1965-ben már nagyobb erővel megindult⁸ kutatás eredményesen

folytatódik és következtetéseit a gyakorlati tervezés során minél több jól megoldott rendezési tervben lehet majd hasznosítani.

JEGYZETEK

- 1 Magyar részről az ajánlás előkészítése céljára részletes beszámoló készült, melyet szerző témafelelőssége mellett a VÁTI, BUVÁTI, IPARTERV, és az ÉKME Ipari és Mezőgazdasági Építtervezési Tanszéke állított össze.
2. A közlekedésre, mint fő funkcióra ez csak részben vonatkozik. E funkció nagyrésze a többi területen elosztva jelentkezik. De a közlekedés áramlásának csomópontjain (út és vasúti cso-

mópontok, pályaudvarok, kikötők stb.) kialakuló területi funkcionális egységek egyértelműen a közlekedéssel, mint fő funkcióval jellemezhetőek.

3. V. ö. *Perényi Imre*: Településtervezés, Bp. 1958. 43. old.
4. Ilyen javaslatra került sor pl. az Országos Építésügyi Szabályzat 1. kötetének átdolgozása során.
5. L. 4. jegyzet.
6. V. ö. *Deák Sándor* tanulmányával a Településtudományi Közlemények jelen számában.
7. L. BUVÁTI tanulmányát az 1. alatt említett beszámolóhoz.
8. Ilyen kutatási munka folyik pl. a VÁTI-ban és az OMF B tevékenységének keretében.

A MAGYAR VÁROSOK ÉS VÁROSHÁLÓZAT KIALAKULÁSÁNAK KEZDETEI

Dr. MAJOR JENŐ

A várostörténeti kutatások szerint a középkori magyar városfejlődés jókora késéssel a klasszikus európai utat követte. A várost a civitasnak nevezett királyi és püspöki várak és a mellettük létesült „hospes”-telepek, azaz a portus, burgum, wiek — magyarul váralja — nevű iparos-kereskedő települések együttese alkotta. Ez a származás „város” szavunkban is kifejeződik, mely olyan települést jelentett, amely mellett vár is állott.¹ A kereskedő-iparos település központját a vásártér alkotta.²

Az újabb felfogás elutasítja azt a korábbi, főleg a német kutatók által képviselt álláspontot, mely szerint a magyarság nem lévén képes a városi fejlődésre, a magyarországi városokat nyugati, elsősorban német kereskedők, iparosok létesítették. Elutasítja azt is, mintha városaink egyszerűen előzően itt élő társadalmak — pl. a rómaiak — hagyatékaik lennének.³ A második világháború után a lengyel várostörténeti kutatások is határozottan igazolták, hogy a német kolonizációs várostípus megjelenését autochton lengyel városfejlődés előzte meg.⁴ Az újabb kutatások nálunk is felismerték, hogy a korábban falvakhoz kötött csoportiparok megszűnésekor egyes iparágakat betelepítettek a városokba, s ezzel az autochton városkialakulása elmélete hazánkban is bizonyos fokig alátámasztást nyert.⁵

A városfejlődés viszonylag későn jelentkező nyugat-európai formája mellett az újabb kutatások a honfoglalás utáni időszakban keleties jellegű városok létezését tételezik fel. Ezzel próbálják feloldani azt az ellentmondást, ami az egykori nyugati és keleti utazók Magyarországról szóló beszámolóiban mutatkozik. Ez abban áll, hogy míg az itt járt nyugati utazók városokról említést sem tesznek, addig a keletiek gazdag, virágzó városokról tudósítanak.⁶

A magyar városkialakulásra vonatkozó legkülönbözőbb elgondolásoknak — véleményünk

szerint — egyik közös vonása, hogy a források szűkszavúsága, ellentmondásossága miatt nem ismervén közelebről a korai városokat, szükség-szerűen egy erősen absztrakt városelképzelésből, városfogalomból indulnak ki, mely elsősorban a város társadalmi oldalát tartja szem előtt. Ezen a nehézségen úgy lehetne segíteni, ha olyan települési képződményeket lehetne találni nagyobb számban, amelyek a kevés rendelkezésre álló adat mellett is behatóbban tanulmányozhatók, jellegük, szerkezetük viszonylag pontosan definiálható, mégpedig nem olyan általános fogalomkon keresztül, mint falu vagy város, hanem konkrét analitikus módon úgy, hogy közös általános ismérvek legyenek megállapíthatók. Tehát absztrakt városfogalom helyett egy meghatározható településtípusból indulnánk ki, amely a városokról ismert konkrét adatokkal jól párhuzamba állítható. Remélhető, hogy ily módon a korai magyar városokra vonatkozó ismeretek bővítésére új lehetőségek nyílnak.

Ez a lehetőség villant fel előttünk, amikor a kora-középkori magyar városépítéstörténet kutatása közben — szinte véletlenül — a települések olyan csoportjaira bukkantunk, amelyek mindenütt azonos jellegű, egymást funkcionálisan szervesen kiegészítő, egymás szomszédságában elhelyezkedő, de szerkezetileg elkülönülő településekből tevődtek össze. Földrajzi és etnikai környezetük is majdnem mindenütt hasonló volt.

A magyar településtörténet külön-külön már a csoportokat alkotó települések mindegyikével foglalkozott, csak azt nem ismerte fel, hogy bizonyos helyeken szinte törvényszerűen társulnak egymással, és meghatározott összetételű csoportot képeznek. Figyelmünket különösen az kellett fel, hogy ezek a településegységek — eltekintve területi száttagoltságuktól — lényegében megegyeztek a legkorábbi ismert városainkkal.

Amikor a következőkben éppen ebből a szempontból vesszük őket részletesebb vizsgálat alá, a részleteket illetően ismert tényekből indulunk ki, a kialakuló öszkép mégis új oldalról világítja meg a magyar városfejlődés első korszakát, noha közvetlenül a városok kérdését csak alig érintjük.

E csoportok felismerésére a *vásárhelyek egy speciális típusának* a vizsgálata vezetett bennünket. Az, hogy a megismerés sorrendjét megtartva a következő fejtegetéseket a vásárhelyekkel kezdjük, nem azt jelenti, hogy a csoportok létrehozásában minden körülmények között a vásárhelyeknek tulajdonítanánk elsődleges szerepet. Elképzelhető az is, hogy kialakulásuk nem mindenütt egyformán ment végbe, itt egyik, mástutt a másik tényezőnek volt kezdeményező szerepe. Feltehető azonban, hogy abban a korban, amikor az állandó települési rend még csak kialakulóban volt, a vásárhelyek a településhálózat rögzítődésében fontos szerepet játszottak, mivel a rendszeres árucseré, az áruk és emberek találkozása csak előre meghatározott időben és helyen következhetett be. A vásárhelyek tehát a félnomád korszak mozgékonyágában is valószínűleg fix pontok lehettek. Ugyanekkor nyilvánvaló az is, hogy a vásárhely önmagában nem létezhet, működésének, elhelyezkedésének magyarázatát csakis a szűkebb vagy tágabb környezet alapos vizsgálata adhatja meg.

Célunk azonban nem az, hogy a vásárhelyek és a velük kapcsolatban kimutatható településcsoportok kialakulását tisztázzuk. Ezt a kérdést csak azért érintjük, hogy meghatározhassuk azt a történeti periódust, amelyhez létezésük fűződött és ezáltal vizsgálatainkat a kor sajátos társadalmi, gazdasági, etnikai, műveltségi, tehát történetileg meghatározott objektív és szubjektív viszonyaival összefüggésben végezhesük el. E vizsgálatokon keresztül a következő kérdésekre keressünk választ: Hol helyezkedtek el a vásárhelyek és a velük funkcionálisan összefüggő településcsoportok és mi magyarázza elhelyezkedésüket? Milyen részekből állnak ezek a településegységek és milyen tényezők magyarázhatják meg funkcionális és szerkezeti összetételüket? Hogy viszonylanak a városokhoz és milyen szerepet játszottak a középkori magyar városfejlődésben?

Mi a feltett kérdésekre elsősorban a városépítéstörténet szempontjából keressük a választ, ezért a lehetőségek szerint nagy figyelmet fordítunk a területi-szerkezeti kérdések tisztázására. Ezek között egyik fontos probléma a vásárhelyének, a vásár- illetve piactérnek a megjelenése a városok alaprajzában. Ez is indokolja, hogy a településcsoportok tagjai közül a vásárhelyekkel viszonylag részletesebben foglalkozunk.

I. fejezet

VÁSÁROK ÉS „VÁSÁRHELYEK” a XI—XII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A várostörténeti irodalom sokat foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mi volt a vásár szerepe a városfejlődésben. A kutatások azt mutatják, ez a szerep koronként és országokként, a gazdasági és társadalmi fejlődés sajátosságai szerint változott. A japán városfejlődésben döntő szerepe lehetett, legalábbis ezt bizonyítja, hogy a város ideogramjai a vásár írásjeléből vezethetők le.⁷ Az európai várostörténetre vonatkozó kutatások viszont újabban a Balti-tenger mellett sajátos középkori kereskedő telepekre bukkantak, amelyek építészetiileg városi jelleggel kiépített állandó települések voltak, azonban életük időszakosan alakult; a vásár idején nagy tömegek nyüzsgtek bennük, a szezon után azonban még a kereskedők is elhagyták őket. Későbbi fejlődésük csak ritkán vezetett oda, hogy város lett belőlük, többségük teljesen elpusztult.⁸

Bár a magyar várostörténeti irodalom megállapította, hogy a városkialakulás kezdeti szakaszán a város és környéke kapcsolatának kiala-

kitásában nagy volt a hetivásárok jelentősége,⁹ a korai vásárhelyekkel részletesebben mégsem foglalkozott abból a tényből kiindulva, hogy középkori városaink döntő többsége nem a vásárhelyekből fejlődött ki.¹⁰

A nyelvészet bizonyossága szerint a magyar nép a vásár intézményével az orosz sztyeppéken való vándorlása során ismerkedett meg, útban a mai haza felé. A szó iráni eredetű, s a délorosz síkságot járó perzsa kereskedőktől származik, akár csak a vám, híd szavunk. Hozzá kell tennünk, hogy a középkori városfejlődés szempontjából olyan fontos városmagnak, a várnak a neve szintén iráni eredetű. Ha meggondoljuk, hogy szekér szavunk szintén iráni, a taliga és mázsa (= társzekér) valószínűleg szintén e korból való szláv szóátvétel, s a török eredetű szatócs szó is ekkor került nyelvünkbe, látható, hogy a vásárral, kereskedelemmel kapcsolatos fogalmaink a vándorlásnak ebben a periódusában nagyon megszapordtak.¹¹

1 A vásár szerepe a primitív és nomád népeknél

A modern néprajztudomány a piactér, vásárhely intézményét és a piaci csere-elvet szétválasztja, azaz csere piachely, vásár nélkül is létrejöhethet, mégpedig igen sokféle formában.¹² (Szabályozott ajándékozás, közösségek közötti csere, néma csere stb.) Az ilyen piachely nélküli társadalmak gazdagsága multcentrikus, azaz a cserének hierarchikusan különböző szférái vannak, amelyek között az átváltás többnyire csak kényszerhelyzetben következhet be. Az ékszerek cseréje például magasabb szférát képez, mint a fő létfenntartási javak cseréje, mivel az előbbi társadalmi rangot, presztízst juttat kifejezésre. Ennek sérelme nélkül pl. ékszert létfenntartási cikké átváltani csak rendkívüli esetben lehet, általában ekkor is olyan különböző etnikai közösségek között, melyek szféra-rendszere eltér egymástól.

A fejlettebb társadalmakban megjelenik a piac, azonban egyelőre csak perifériális szerepet játszik, azaz a népesség többségét nem érinti, mivel csak különleges cikkek árusítására szolgál. A piac a résztvevők számára sem jelent megélhetési forrást, s a piachely nem-gazdasági funkciói szinte fontosabbak, mint kereskedelmi szerepe. A piac találkozási fórum, jogszolgáltatási központ, szexuális és baráti kapcsolatok kialakulásának helye.

A múlt század végén s századunk elején, magyar utazók ilyen viszonyokat találtak az oroszországi rokonnépek és nomádok között. Pápay József az obdarszki vásárról, mely január 13-tól egy hónapig tartott, azt írja, hogy a legtöbb osztjákat és szamojédot nem is a vásártéren, hanem a kupeczek szalonjaiban lehetett találni. A kereskedők háza egyenesen erre a célra épült. A kereskedő vendégül látta ügyfeleit s a szobában a részeg szamojédok, osztjások lármáztak. Az egyik eladó kezében 7 db sarki róka prémje volt s 7 rubelt kért értük. A kereskedő hosszas alkudozás után két tábla teát és 4 rubelt adott érte, de a szamojédok a 4 rubelt hamarosan elitták. Pápay Togajevóban a csuvasok vásárját nézte végig. Itt is nagy mulatozás folyt, melyben az asszonyok is részt vettek. Végül is az asszonyok felrakták a kocsikra az elázott családost és hazaszállították őket.¹³ A vásár értelme tehát a nép számára elsősorban alkalom a találkozásra, mulatásra, gazdasági életükben alig volt szerepe.

A kazah sztyeppéken Princz Gyulának a karkarai vásárt volt alkalma megfigyelni. Itt a nomád kazahok adtak el bírkákat, gyapjút, lovakat a Dzsarkentből, Kuldsából, Tokmakból, sőt Kásgárból karavánon idejövő kereskedőknek. A kapott pénz egy részén ruhát vettek, a maradé-

kon pedig élvezeti cikkeket, s olyan tárgyakat, amelyeknek semmi hasznát nem vették, de társadalmi presztízst emelték. A karkarai vásár egész nyáron át tartott, a kereskedők fából épült bódéi két utcát alkottak, körülöttük a kazahok jurtaí összesűrűsödtek. A vásár idején a narinszkoli járásfőnök is ott tartózkodott, egész hivatalával. Ősszel azután Princz egy lelket sem talált a vásár idején oly népes mezőn.¹⁴

Úgy hisszük, mindez a vásár perifériális szerepét mutatja, s feltehető, hogy a honfoglaló magyaroknál sem volt másképpen.

A piac szerepe akkor nő meg, amikor a különböző értékszférák közötti átmenetet lehetővé teszi egy egyetemes szféra, a pénz. Pénz szavunk honfoglalás utáni szláv átvétel.¹⁵ Bár a prémek, bőrok és állatok már korábban is ellátták a pénz funkcióját, joggal feltehető, hogy ez az új szó nyelvünkben a vásár jelentőségének a növekedését is jelzi.

Az államalapítás után vásártartási joga az egész országban csak a királynak volt.¹⁶ A királyi vásárhelyeken kereskedő árusokat és vevőket a vásártartás felségjoga alapján adóztatták meg, a vásárpénzt a királyi földön átengedett vásárhely használatáért fizették.¹⁷ Ennek fejében a király gondoskodott a vásári béke biztosításáról, amely a primitív társadalmakban is a piac működésének előfeltétele.

I. László és Kálmán király törvényei sokat foglalkoztak a vásárokkal. A kereskedők megyéről megyére jártak, üzleteiket a vásárokon költötték. Az üzletkötésnek a bíró és a vámos jelenlétében kellett megtörténnie. III. Béla vám, révek, vásárok jövedelméből 30 000 márka ezüstre tett szert, a vásárvámok részbeni eladományozása ellenére is.¹⁸

Később a magánbirtokon is engedték a vásártartását.¹⁹ A magánföldesúri vásárokon a király nem szedett vámot, ezért ezeket szabad vásárnak, *forum liberum*-nak nevezték. A vám azonban megmaradt, de azt nem a király, hanem a vásárhely tulajdonosa szedte be.²⁰

Az első vásárhelyekről azzal kapcsolatban értesülünk, hogy a király a vám- és vásárhely jövedelmének egy részét átengedte a nevezetesebb egyházaknak. A tihanyi alapítólevélben (1055) szerepel *Mortis vásárterének kútja* (Bárczi olvasása szerint.) A garamszentbenedeki egyház 1075-ben megkapta *Szoboszlóvásár* (Hajdúszoboszló), *Bars*, *Voznica*, *Gelednek*, *Keresztúr*, *Lél* királyi vásárvámjának felét, a Tisza mellett *Alpárral szemben a sági vásárt és gázlót*.²¹ 1138-ban a Maros mellett fekvő, Arad megyei *Szombathely* vásáráról hallunk, ahova a dömösi apátság részére a marosmenti Sajti nevű faluban lakó sószállítóknak évenként hatszor kellett két hajó

sót szállítaniok.²² 1148-ban I. Géza a budafelhé-
vizi, a pesti Jenővel szemközti révkikötőhelynél
fekvő *Gézavásárjának* valamilyen vámját az
óbudai káptalannak adta.²³ Volt ekkor egy má-
sik *Gézavásár* is Komárom megyében.²⁴ A kuta-
tók véleménye szerint e vásár nevét I. Gézáról
nyerte.²⁵

Idrizi (1154) jelentős kereskedővárosként
említi útleírásában *Csongrádot* és dicséri *Bács*
piacait. Szerinte *Bács* és *Keve* — e délvidéki
megyeszékhelyek — jelentős ki- és bevittellel
rendelkeztek.²⁶ *Eszék* piaca és révje a cikádori
apátságé volt és 1196-ban Imre király elrendelte,
hogy mind a böszörmények, mind a besenyők
vagy bármely rendű emberek tartoznak az apát-
ságnak a rév- és vásárvámost megfizetni.²⁷ III.
Béla idejében kapott a heiligenkreuzi cisztercita
apátság jogot Sopronban sóárúsításra, valószínű-
leg a soproni vásáron, mivel a vármegyék szék-
helyein mindenütt vásár működött.²⁸ Ugyancsak
III. Béla adta az esztergomi vásárvámost a káptal-
talannak.²⁹ 1200 körül hallunk a Sopron me-
gyei Micske és Kedhely vásáráról.³⁰

Mikor 1203-ban Imre király a bihari vásár-
vámok kétharmadát a Bihar-Váradai püspökség-
nek adta, nem került eladományozásra *Kölesér*,
Jánosd, *Akjel* (valószínűleg Vásári) és *Asszony-
vásár* (Forum Reginae) vásárvámja.³¹ Ugyancsak
Imre király korából (1196—1204) hallunk a *he-
jőszalontai liberum forum*ról, ahol a lakosság az
Oroszországból jövő kereskedőktől az árut el-
vette, amivel megtörte a vásári békét. Büntetés-
képpen Imre a falut a megkárosított kereske-
dőknek adta, akik azt eladták a váci püspöknek.

2. A korai magyar vásárhelyek egy sajátos csoportja

A vásárookra vonatkozó korai adatoknak ez
a nem teljes igényű összeállításuk is mutatja,
hogy a vásár intézménye már a XI—XII. szá-
zadban mennyire elterjedt volt az akkori Ma-
gyarországon. A korai adatok között különösen
magukra vonják figyelmünket azok a vásárok,
amelyek névadói lettek egyes településeknek,
vagy földrajzi helyeknek. Ilyenek a felsoroltak
között Szoboszlóvásár, Gézavására, Szombat-
helyi, Vásári, Asszonyvására, melyek vásártar-
tási jogáról és szerepéről tehát már a XI—XII.
századtól írásos adatok maradtak fenn. Nevük
alapján ugyanilyen vásárhelyeknek kell tekinten-
nünk a *Hetvehely*, *Keddhely*, *Szerdahely*, *Csü-
törtökhely*, *Péntekhely*, *Vásárhely* névtípusú kö-
zépkereskedelmi és mai településeket, földrajzi helyeket
akkor is, ha vásárhelyi tevékenységükről köz-
vetlen bizonyító anyag egyáltalán nem áll ren-
delkezésünkre.

Minden különösebb bizonyítás nélkül be-
látható, hogy azok a vásárhelyek, melyek neve
más helynévtípusba tartozik, a vásártartási jog-
hoz a település megalapítása után — esetleg jó-
val később — jutottak hozzá, ezzel szemben a
vásár idejéről vagy helyéről elnevezett telepü-
lések feltehetően éppen a vásárnak köszönhetik
létüket és így mindenképpen a vásárhelyek sa-
játos — valószínűen korai — csoportját alkot-
ják. Ez indokolja, hogy egységesen kezeljük
őket és a többi vásárhelyektől elválasztva pró-
báljuk fejlődésüket, szerepüket, sorsukat végig-
kísérni.

A jelzett középkori helynevek közül az
alábbiakat gyűjtöttük össze a vásár napja sze-
rint csoportosítva:³³

- Hetvehely* — Baranya megye (Győrffy György: Az
Árpádkori Magyarország történeti földrajza c.
mű térképmellékletén zárójelben található, a
szövegben azonban nem szerepel).
- Hétfői vásárra vezető nagyút* — Sálfolde 1247. évi
határozásban. Baranya m. (Győrffy 313.)
- Tardoskedd* — 1221. Villa Tordaskeddi 1335. (Fe-
jér VIII. IV. 113.) Nyitra m. (Borovszky S. Ma-
gyarország vármegyéi és városai, Nyitra m.
56) Tvrdasovce, Csehszlovákia.
- Monajkedd (i)* — 1255. Abaúj m. (Győrffy 120.) Ma
puszta, Kendipuszta néven.
- Kethely* — 1250. Possessio Teregen, Teryan. I.
Károly kora: Poss. Kethel alio nomine Teryen
(Csánki III. 504.) Ma Vérteskethely, Komárom
m.
- Kedhely* — 1402. Kedhel (Csánki III. 433.) Ma Sza-
latnak közelében Kéthelyi puszta, Tolna m.
- Kedhely* — 1194. Predia Meynhardt et Babaduri
in quo construi cenobium decrevi. Forum in
villa Meinhart, 1200 körül. (Csánki III. 613.)
Abbatis de Kedhel 1263. Forum comprovinciale
in Kethel 1438. (Csánki i. h.) — Répcekehely
Sopron m., ma Mannersdorf an der Rabnitz,
Burgenland, Ausztria.
- Kethely* — 1349 Keethel (Csánki II. 620) ma Két-
hely, Somogy m.
- Kedhely* — 1338. circa... villam Kedhel (Csánki
II. 322.) Elpusztult. Valkó m, a Száva mellett, a
mai Morovitz táján.
- Forum Choldkedde* in terra magni Chonuk. 1257.
Csánki III. 496.) Ma Csanakpuszta Nagyig-
mánd közelében, Komárom m.
- Turkedi* — Possessio Tiszakeddi 1261. (Csánki I.
671) Ma puszta Türkeve határában. Szolnok
m.
- Kedhel* — 1330. Kedhel (Csánki II. 495) Mozgó és
Zsibód vidékén lehetett, Somogy m.
- Kedhel* — 1475. Kedhel (Csánki II. 763). Kéthely
néven Szalonak közelében, Vas m. Ma Neu-
markt im Taüchental, Burgenland, Ausztria.
- Kethely* — 1423. Poss. Kethel (Csánki II. 765). Ma
Kéthely Szt. Gotthárd része, Vas m.
- Szerdahely* — 1283. (Borovszky: Pozsony m. 55.)
Poss Domini Archi—Episcopi Strigoniensis
Szerdahel vocata in com. Posoniensi 1335. Du-
naszerdahely (Pozsony m.) Ma Dunajska Streda
Csehszlovákia.

- Szerdahely* — 1263. Villa Zerdahel spectans ad vil-
lam Ujhel in Com. Nitriensi. (Fejér IV. III.
117.) Vág(felső)szerdahely, Nyitra m. Streda,
Csehszlovákia.
- Szered* — Hajdan mezőváros volt. Pozsony m. a
Vág mellett (Borovszky: Pozsony m. 116.) Se-
red' Csehszlovákia.
- Nyitraszerdahely* — 1278-ban királyi birtok volt.
(Borovszky: Nyitra m. 84.) Nitrianska Streda,
Csehszlovákia.
- Szerdahely* — IV. Béla 1254-ben eladományozását
megerősítette (Borovszky: Nógrád m. 356.).
Szanda mellett feküdt (Dercsényi: Nógrád m.
müemlékei 40). Nógrád m.
- Szerdahely* — 1355, az esztergomi érsek birtoka
(Borovszky: Pozsony m. 124.) Vág(alsó)szerda-
hely, Pozsony m. Ma: Streda nad Váhom (Po-
važska Streda, Csehszlovákia.
- Szerdahely* — 1332. Zeredey, 1358, Eghazos Zerda-
hel—Wasarus Zerdahel. (Csánki I. 363). Bod-
rogszerdahely, Sátoraljaújhely mellett, Zemp-
lén m. Ma Bodrogserdahel', Csehszlovákia.
- Szerdahely* — 1355. Zerdahel (Csánki II. 107).
Csorda vidékén, Fehértemplomtól É-ra feküdt,
Krassó m. Elpusztult.
- Szerdahely* — 1353. Zeredahel. (Csánki III. 560). Ma
Heitermajor, Lovász-Patona mellett keletre.
Veszprém m.
- Szerdahely* — 1324. Poss. Zeredahel. (Csánki III.
632). Ma Stettera v. Stodra Kismartontól
DNY-ra, Burgenland, egykor Sopron megye.
- Szerdahely* — 1261. Villa Sceredahel (Csánki III.
632.) Győr-Sopron m. Ma Fertőszentmiklós ré-
sze.
- Szerdahely* — 1335. Zerdahel (Csánki II. 647). Ka-
posszerdahely, Somogy m.
- Szerdahely* — 1429. Via Zerdahel. (Uo.) Nagyatád és
Tarany vidékén, Somogy m.
- Szerdahely* — 1370. Zeredahel. (Csánki III. 110—1.)
Ma Tótszerdahely, Zala m.
- Szerdahely* — 1323. Zerdahel. Ekkor már hetivá-
sárt tartottak. Forum comprovinc. 1405. (Csán-
ki III. 111.) Magyarszerdahely, Zala m.
- Szerdahely* — 1458. Opium Zerdahel (Csánki i. m.
III. 25.) Muraszerdahely, Csáktornától É-ra
Zala m. Ma Mursko Središće, Jugoszlávia.
- Szerdahely* — 1428. Villa Also Neusil. Newsydel al.
nom. Zerdahel 1455. (Csánki II. 800.) Német-
újvártól Ny-ra — Vas m. Ma Ausztriában:
Neusiedl bei Kukmirn.
- Szerdahely* — 1374. Zeredahely 1405. Zerdahel
(Csánki II. 800.) Ma Kőszegszerdahely, Vas m.
- Szerdahely* — 1366. Zerdahel in districtu seu valle
Weimer. (Csánki II. 800.) Lendva vár tarto-
zéka. Kisszerdahely, Vas m. Ma Središće, Jugo-
szlávia.
- Szerdahely* — 1457. Zerdahel. (Csánki II. 164.) Bács
m. délnyugati vidékén feküdt.
- Szerdahely* — Szászváros és Szászsebes között, Sze-
ben m. Mercurea, Románia.
- Nyárad-Szereda* — 1567. Oppidum Zereda. Maros-
szék, Marosvásárhely mellett. Mercurea-Niraj,
Románia.
- Csikszereda* — 1538. Oppidum Zereda.
- Szerdahely* — 1353. Forum comprovinc. in Zerda-
hel. 1412. Philepzerdahel 1507. (Csánki III.
452.) Ma Bonyhádtól É-ra Szerdahelypuszta.
Tolna m.
- Szerdahely* — 1399. Via de Zerdahel ad Kaydach
Csánki III. 452.) Kajdacs táján feküdt. Tol-
na m.
- Szerdahely* — 1177. Zerdahel. (Györffy 392.) Az
aradi prépostság kémesi uradalmának faluja.
Ma Drávaszerdahely. Baranya m.
- Detreköcsütörtök* — Török idők előtti. (Borovszky
i. m. 52.) Pozsony m. Plavecký Štvrtok, Cseh-
szlovákia.
- Csütörtök* — 1206. Štvrtok (Borovszky 46. 1.) 1363.
Poss. Cheuturtuk. (Fejér IX. III. 345.) 1365.
Poss. Chuturtukhel. (Fejér IX. III. 502.) Po-
zsony m. Štvrtok na Zitnom Ostrove, Cseh-
szlovákia.
- Csütörtökhely* — 1320. (Györffy 438). 1343. Villa
Chuturtukhel — Concives et convillani civita-
tis Bors et Chuturtukhel (Fejér IX. I. 127). Bars
m, Bars (Starý Tekov) város külterületén kiala-
kult csütörtöknapi vásárhely és település.
- Csütörtökhely* — 1279. Chuturtukhel 1279. Waros-
balog 1487. Poss. Waras Bogold al. nom.
Fyczthagmarth. (Csánki: III. 680). Ma Várba-
log, Győr-Sopron (Moson) megyében.
- Csütörtökhely* — 1327. Chuturtukhel 1403—6. Che-
tertekkhel al. nom. Hegenfelde. (Csánki III. 44).
A Rezneki család birtoka. 1327-ben az itteni
hetivásárokhöz is jogot tartottak. Ma puszta
Fernekság és Zalalövő mellett, délre. Zala m.
- Csütörtökhely* — 1332—7 évi pápai tizedlajstrom:
Chuturtukhel. Chetertekhel 1399. (Csánki II.
599). Somogy m. Tarany — Zsitfa vidékén le-
hetett.
- Csütörtökhely* — 1280. Civitas S. Ladislai regis;
1294. S. Ladisl. al. Quintoforum. A lándzsás
nemesség törvénykezési székhelye. Szepes m.
(Csánki I. 250.) Štvrtok nad Hornadom, Cseh-
szlovákia.
- Csütörtökhely* — 1478. Chetherthekhel. (Csánki
II. 478). Bánfa — Szent Dienes — Szigetvár
vidékén, Baranya m.
- Csütörtökfalva* — 1457: Chetertekfalwa-i Ker. Szt.
János tiszt. szentelt templom (Csánki II. 301).
Valkó m. Gara város körül feküdt, Jugoszlávia.
- Csütörtökhely* — 1303—1338. (Csánki II. 302) Villa
Chuturtukhel ultra fluv. Baza. Vervárahoz,
majd Atak városához tartozott az egykori Val-
kó megyében, Otaktól és Komletincitől délre
fekhetett. Jugoszlávia.
- Péntekhely* — 1413. Poss. Taad al. nom. Pentekhel.
(Csánki II. 636). Ma puszta Látrány és a Ba-
laton között. Somogy m.
- Nagyszombat* — 1238. locus qui Zombathely dicitur.
(Fejér IV. I. 132) Pozsony m. Trnava, Cseh-
szlovákia.
- Szombathely* — 1331. Bars város (Starý Tekov) ha-
tárában kialakult falu egy szombatnapi vá-
sárhely mellett. (Györffy 478. 1.) Bars m.
- Szombatfalva* — 1464. Sombathfalwa (Csánki II.
301). Vas m. Németújvártól keletre. Sumeten-
dorf, Ausztria.
- Szombatfalva* — 1366. Zumbathfalva in districtu
seu valle Weimer (Csánki II. 801.) F. Lendva
vár tartozékai között. Ma Magyarszombatfa,
Vas m.
- Falkosszombata* — 1329. Falkuszombata (Csánki II.
244) Vásároshely volt, szombatnapi vásáraitól
vette nevét. Szerém m. Ma Szubotiste, Jugo-
szlávia.
- Szombathely* — 1299. Zombathel, 1484. Zombathel
(Csánki II. 354) Marót várához tartozott, Val-
kó m. Elpusztult.
- Rimaszombat* — 1334. Poss. Ecclesie Colosensis
Ryma Zumbata vocata (Fejér VIII. V. 216).
Egykori Hont megye. Rimavská Sobota, Cseh-
szlovákia.

- Fertőfőszombathely** — IV. Béla kora: Villa Zumbathel cum tributo a castro Musuniensi revocato; 1313. Plebanus et cives de villa Nesuld; 1457. Oppidum Neusydel; 1453. Turris in Neusydel (Csánki III, 673) Nezsider a Fertő mellett. Ma Neusiedl am See, Burgenland.
- Szepes-Szombat** — 1256. Forum Sabbathe. (Csánki I, 254.) Szepes m. Spišská Sobota, Csehszlovákia
- Szubotica** — 1427. Zobotycha. (Csánki II, 107) Ma Szubotica, Fehér-templomtól É-ra. Krassó m.
- Szombathely** — 1392. Zombathel (Csánki III, 254). Csesznek várához tartozott. Ma Bakonyszombathely. Veszprém m.
- Pórszombat** — 1425. Poss. Porzombathya. Poss. Zombathel 1456. (Csánki III, 95). Zala m.
- Szombathely** — 1257. Terra Zumbathel, Poss. Zombath (Csánki III, 112) Csákvár tartozékai között. Ma Szoboticza, Csákvártól K-re. Egykor Zala m, ma Jugoszlávia.
- Szombathely** — 1240. Sabaria. 1264: Zombothel. (Csánki II, 729). Ma Szombathely város, Vas m.
- Szombathely** — 1352. Poss. Zombathel. 1454: Opidium Zombathel. (Csánki II, 459, 466) Ma: Szubotica puszta Valpótól D-re Jugoszláviában, az egykori Baranya m. Dráván túli részén.
- Muraszombat** — 1331. Archidiaconus de Beelmura. 1348. via de civitate Redegee(r) ad Murazombata. 1365: civitas Murazumbota. (Csánki II, 726) Vas m. Murska Sobota, Jugoszlávia.
- Szombathely** — 1138/1329. Forum Sumbath (Győrffy 186) Arad m. A Maros mellett. Ma Szabadhely, Sámháteni, Románia.
- Szombathely** — 1493. Zombathel (Csánki III, 112) Közelebbi helye ismeretlen, Zala m.
- Szombathely** — 1403, 1405. Poss. Zombathel, Nogzombathel. (Csánki III, 112) Lentiszombathely, Zala m.
- Vásárosfalva** — 1381. Poss. Nemetfalva. Wasarosfalva 1394, (Csánki III, 634) Sopron m.
- Szeleze-Vásárhely** — 1265. Terra populorum ville Zelche. (Irsával határos). 1310: dimidietas possessionis Seelche (és) locus fori Scelche Wasarhely dicti (Csánki III, 103). Zala megyében feküdt.
- Vásárhely** — 1382. Poss. Vasarhel. 1508: Kyswasarhel (Csánki III, 122) Ma Kisvásárhely, Sümeg mellett. Zala m.
- Vásárosfalva** — 1409. Poss. Wasarosfalva (Csánki II, 655) Somogy m. Szigetvár vidékén, Hoboly és Paia táján — 1470-ben Baranya megyéhez tartozott. Elpusztult.
- Vásárosboja** — 1287. Villa Boyad (Csánki II, 474) in cuius medio est ecclesia in honore *Beati Nicolai* situata (Győrffy 288). Wasarosboya — 1494—99. (Csánki II, 534). Ma: Beremend mellett Püspökbóly puszta, Baranya m.
- Újvásár** — 1480. Wywasar (Csánki II, 533). Baranya m. délnyugati — jugoszláviai — vidéken lehetett.
- Újvásár** — 1413. Gömör m. Jolsvától délnyugatra. (Csánki I, 148.). Ratkovský Rybnik, Csehszlovákia.
- Újvásár** — 1298. (Borovszky: Pozsony m. 96). Nagymagyar mellett. feküdt. Csehszlovákia.
- Martonvásár** — 1270. Villa Martonvasara. Oppidum Marthonwasara 1486. (Csánki III, 314) Fehér m.
- Somlóvásárhely** — 1212. Thorna (Csánki III, 257). Appachasomlya 1270. Wassarhel 1363. Civitas Wasaruschel 1367. Oppidum Apachawasarhel 1409. (Csánki III, 212). Veszprém m.
- Patvására** — 1296—7. Pachwasara. Pochwasara villa 1328. (Csánki III, 246). Ma Papvásárja puszta Litér és Papkeszi között, Veszprém m.
- Vásárút** — 1235. A pozsonyi prépostság és káptalan ősi birtoka (Borovszky: Pozsony m. 125). Vásárút, Csehszlovákia.
- Felső-Alsó Vásárd** — 1156-ban Vásár néven említik. (Borovszky: Nyitra m. 63). Dolná-, Horné Vašardice, Csehszlovákia.
- Gézavására** — 1284. in loco fori Geysa regis. (Bártfai Szabó: Pest megye, 21.) A Komárom megyei (Érsek) Lél—Nagykeszi (Vel'ké Kesy) mellett, a Duna közelében, Csehszlovákia.
- Gézavására** — 1148. tributum fori Geysa et tributum portus Pest et Kerepes... (Budapest történetének okleveles emlékei. Budapest. 1936. 3.)
- Arus** — 1379/1461. particula terre (IIa B: Gömör m. II, 591). Lenártfalva határában. Szent Miklós falvának is nevezik templomának védőszentjéről. A szó jelentése = árus, kereskedő.
- Balogvásárhely** — 1500. Balogwasarhel particula terre (IIa B: Gömör m. II, 271.) Felsőbalog (Vysný Balog) határában.
- Pétervására** — XIII. sz. közepén az Ákos nembeli Endre bán birtoka — (Borovszky: Heves m. 64). 1445. Petherwasara oppidum. (Csánki I, 55.)
- Szoboszlóvásár** — 1075. (Győrffy 443.) Ma Hajdúszoboszló.
- Vásárhely** — 1219-ben vásároshelyként szerepel. (Borovszky Zemplén m. 134). 1332. Locus fori Wasarhel (Csánki I, 365). Trhovište, Csehszlovákia.
- Asszonyvására** — (Forum Reginee) 1203-ban Imre ezt nem adta a váradi püspöknek. (Győrffy 595.) Bihar m. Asonvaşar, Románia.
- Vásári** — XIII. sz.-ban már két ilyen nevű falu alakult ki, 1290-ben a keleti fele már puszta. 1295-ben a két Vásári elhatárolásakor: ad vicum qui est inter 2 villas Wasari. (Győrffy 690) Bihar m. Románia.
- Vásári** — 1492. Nemes Vásáry, Zaránd-Nyék táján. Azonos lehet Dombvásárával. Világos vidékén egy Vásári nevű plébánia szerepel a pápai tizedjegyzékekben (Csánki I, 748). Zaránd megyében feküdt, elpusztult. Ma Simándtól délre, továbbá Csermő és Borosjenő között találjuk ezen a tájon Vásárhelyi csárdát és Vásárhelyi erdőt. Románia.
- Fugyi-Vásárhely** — 1236. után az egyházi birtokok részének neve, mely önálló faluvá fejlődött (Jakó Zsigmond: Bihar m. 243). Oşorheiu, Románia.
- Vásárhely** — 1421. Bihar m. Keresszeg (Cheresig, Románia) tartozéka. (Csánki I, 628). Elpusztult.
- Vásárhely** — a Bor-Kalán nb. Nain ispáné, aki 1266-ban a szigeti apácáknak hagyta — de az adomány nem lépett életbe. Ma Hódmezővásárhely — Csanád m. (Győrffy 858.).
- Vásárhely** — 1337. Wasarhel. Wassarusfalva 1366. (Csánki I, 706). Szent Lőrinc és Makó között, beleolvadt Makóba. Csanád m.
- Cseményvására** — 1192. Cseményvásár lehetett a Csemény-nem fészke. (Győrffy 715/6). Bodrog megye, Elpusztult.
- Mihályvására (Szombathely, Vásárhely)** — 1192. ad locum fori Zumbath — ad locum fori Michaelis, Szond határjárásában. 1450 körül: ad Wasarhel, et illo monte prima meta bene constat, prius fuit villa, nunc est desolatum (Győrffy 235). Bács m., elpusztult.
- Vásárosvár** — 1522. Wasarus Varad. 1237-ben itt „regale palacium” volt. (Csánki II, 141.) Pé-

terváradnak a Duna É-i partján álló része. Ma: Ujvidék, Novi Sad, Jugoszláviában.

Kisdi-Vásár (hely) — Pápai tizedlajstrom: Cussidi. Kidy 1417. Oppidu mKysdi 1465. (Csánki II. 138). Jugoszláviában, Kovil-Gadinovcze táján feketett, az egykori Bács megyében.

Vásárhely — 1480. Poss. Wasarhel (Csánki II. 361.) Erdődhoz tartozott, s annak környékén feküdt. Az egykori Valkó megyében, Jugoszlávia.

Vásárhely — 1424. Vásárhel et altera Vasarhel — Vasarhel utraque 1466. Loranfiaké volt. (Csánki II. 361). Az egykori Valkó megyében, Jugoszláviában feküdt. Közelebbi fekvését Csánki nem határozta meg.

Vásárhely — 1421: Vasarhel. 1427: Wasarhel. (Csánki II. 108). Jám körül feketett az egykori Krassó megyében.

Czikó Vásárhely — 1480. Oppidum Czykowasarhel cum castello et villis, possessionibus, prediis et tributis (Csánki II. 12). Az egykori Temes megyében Fadimak — Kutina — Balinc környékén feketett.

Gyeróvásárhely — 1288. Terra Vasarhel. (Csánki V. 358/9). Az 1428-ban említett „Vasarhely hágója” nevű hegyen elvonuló nagy országút

mentén ősrégi, jövedelmező vásárhely, Kolozs m. Oşorheiu, Románia.

Sálvására — 1391. Possessio Regalis Saluasara. Via que ducit de Saluasara in Ordomanus (Csánki V. 398). Sebesvár (Bánffy Hunyad)-hoz tartozott. Kolozs m. Kalotaszeg. Ma Sárvasár, Saúlu, Romániában.

Marosvásárhely — 1332. de Novo Foro, 1333. de Novo-foro Siculorum. (Pápai tizedjegyzék) 1238. Vásárhely, (Fejér V. III. 435.) Târgu Mures, Románia.

Kézdivásárhely — 1427. Thoryawasara. Târgu săcuiesc, Románia.

Lugos-Vásárhely — 1353: Poss. Lugos. 1422: Poss. utraque Lugas; vallis Lugasuelge et poss. Lugaswasarhel. (Csánki II. 772). Vas m. Ma Lugospuszta Viszák mellett.

Vásárosfalu — 1484. Wásárosfalu (Csánki II. 807.) Vas m. Zalalövő táján lehetett.

Tasvására — Anonymus: ... quod usque nunc forum Thosu nuncupatur. (Scriptores I. 63). Nyirtass Szabolcs m.

A tájékozódás megkönnyítése céljából a felsorolt vásárhelyekről összefoglaló áttekintést adunk az alábbi táblázatban:

Megye	Hétfő-	Kedd-	Szerda-	Csütörtök-Péntek-	Szombat-	Vásár-	Össze-	
		hely	típusú	települések			sen:	
1. Baranya	2	..	1	1	..	1	3	8
2. Tolna	..	1	2	..	..	..	..	3
3. Somogy	..	2	2	1	1	..	..	6
4. Zala	..	..	3	1	..	4	2	10
5. Vas	..	2	3	..	..	4	2	11
6. Sopron	..	1	2	..	..	..	1	4
7. Moson	..	..	..	1	..	1	..	2
8. Pozsony	..	..	3	2	..	1	2	8
9. Nyitra	..	1	2	..	..	..	1	4
10. Bars	..	..	..	1	..	1	..	2
11. Komárom	..	2	..	..	..	..	1	3
12. Fejér	..	..	..	..	..	1	1	1
13. Veszprém	..	..	1	..	..	1	2	4
14. Pest—Pilis	..	..	..	..	..	..	1	1
15. Bács	..	..	1	..	..	..	3	4
16. Bódrög	..	..	..	..	..	..	1	1
17. Szerém	..	..	..	..	..	1	..	1
18. Valkó	..	1	..	2	..	1	2	6
19. Temes	..	..	..	..	..	..	1	1
20. Krassó	..	..	1	..	..	1	1	3
21. Csanád	..	..	..	..	..	..	2	2
22. Arad	..	..	..	..	..	1	..	1
23. Zaránd	..	..	..	..	..	..	1	1
25. Szolnok	..	1	..	..	..	..	..	1
24. Bihar	..	..	..	..	..	..	4	4
26. Szabolcs	..	..	..	..	..	..	2	2
27. Zemplén	..	..	1	..	..	..	1	2
28. Abaúj	..	1	..	..	..	..	..	1
29. Nógrád	..	..	1	..	..	..	..	1
30. Heves	..	..	..	..	..	..	1	1
31. Gömör	..	..	..	..	..	..	3	3
32. Hont	..	..	..	..	..	1	..	1
33. Szepes	..	..	..	1	..	1	..	2
34. Kolozs	..	..	..	..	..	..	2	2
35. Szeben	..	..	1	..	..	..	..	1
36. Marosszék	..	..	1	..	..	..	1	2
37. Háromszék	..	..	..	..	..	..	1	1
38. Csíkszék	..	..	1	..	..	..	..	1
Össz.:	2	12	26	10	1	19	42	112

A táblázatból máris kiviláglik, hogy a vizsgált vásárhelyek egyes országrészekben teljesen hiányoznak, máshol rendkívül sűrűn fordulnak elő.

A középkori Magyarország megyéi közül a táblázat szerint csak 38-ban, azaz kb. a megyék felében, fordul elő ilyen helynév. Egyáltalán nincs a mai Szlovákia szláv lakosságú, magas hegyvidéki, bükk- és fenyőerdővel fedett részein, valamint a Szovjetunióhoz tartozó egykori Máramaros, Ung, Munkács, Bereg megyében, de nem találtunk pl. Szatmár, Esztergom, Győr megyében, valamint Erdély és az Alföld megyéinek többségében sem. A hét napjai közül képzett vásárhelyek közül legtöbb a Szerdahely és Szombathely, viszonylag gyakori a Keddhely és Csütörtökhely, míg a hétfővel és péntekkel képzettek egészen ritkák. A legelterjedtebb a Vására, Vásárhely típus. Míg az utóbbi 26 megyében található, addig hétfőből képzett vásárhely név csak 1 megyében van, Keddhely 9, Szerdahely 16, Csütörtökhely 8, Péntekhely 1, Szombathely pedig 13 megyében fordul elő.

A táblázat további részletei felhívják a figyelmet arra a különbségre, ami a Kisalföld és Dunántúl, valamint az ország többi része között e tekintetben is megmutatkozik. A 13 kisalföldi és dunántúli megye 66 vásárhellyel rendelkezik, a megyék egyharmadában van tehát a vásárhelyek több mint fele. Még feltűnőbb, hogy a 12 Keddhely közül 9, a 26 Szerdahely közül 19, a 10 Csütörtökhely közül 7, a 19 Szombathely közül 13 ezekben a megyékben található az egyetlen Péntekhelyel együtt. Ezzel szemben a 42 Vására, Vásárhely-típusú névből csak 15 fordul elő e nyugati megyékben. A helynévtípusok elterjedésében mutatkozó eltérés összefügghet e vidékek gazdasági struktúrája között korán jelentkező különbségekkel, bár nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az Alföld és a déli országrészek középkori településállománya és névanyaga — Győrffy György alapos vizsgálatai szerint — jobban elpusztult, mint másutt. A táblázatból azt is láthatjuk, hogy azokban a megyékben van sok vásárhely, ahol a későbbi városfejlődés is elaprózódott (Baranya, Zala, Somogy, Tolna).

A legtöbb vásárhely Baranya, Somogy, Zala, Vas, Pozsony, Valkó megyékben volt. E megyékben a hét napjainak többségére esett vásár. A 112 vizsgált vásárhely közül 48, vagyis a vásárhelyek majdnem fele fekszik az említett megyékben. Világosan bizonyítja ez a bizánci, itáliai, valamint nyugati, cseh—osztrák kereskedelmi kapcsolatokat.

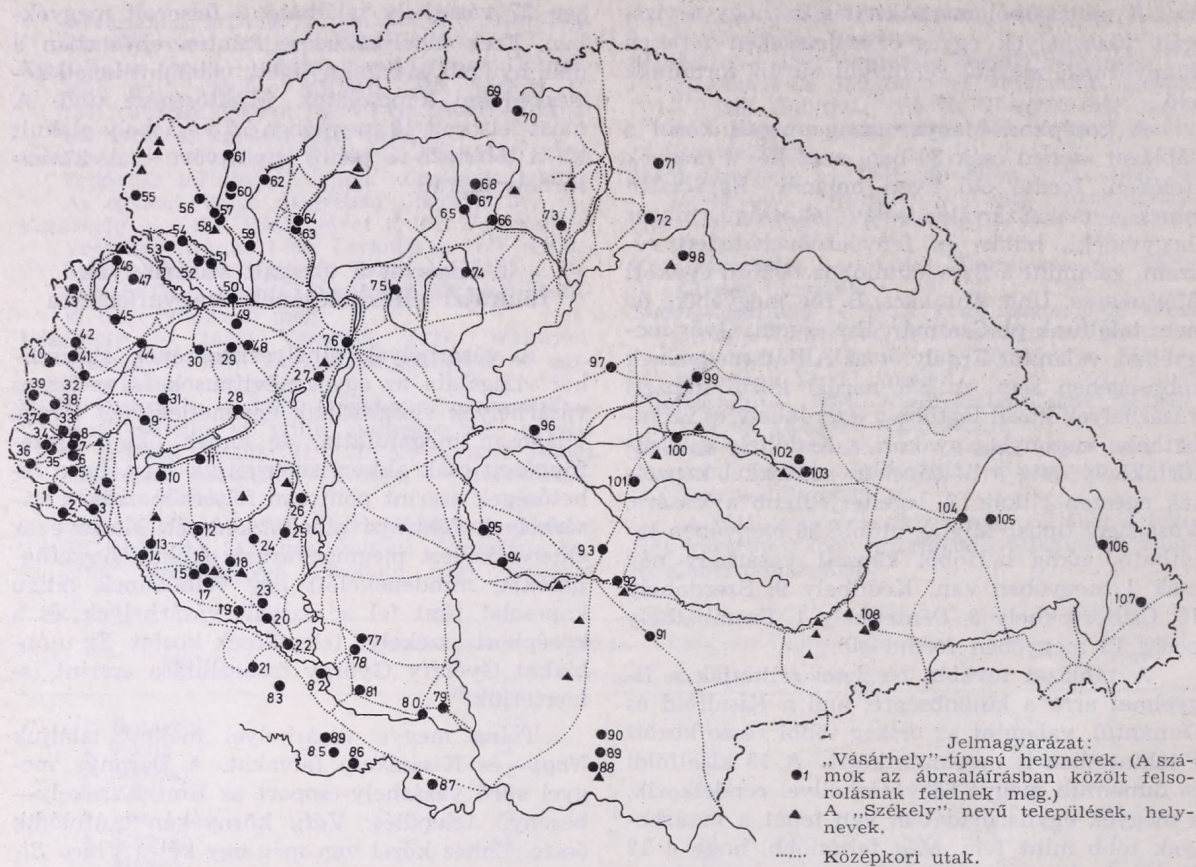
Valamivel kevesebb vásárhely jutott Sopron, Nyitra, Komárom, Veszprém, Bács, Bihar és Gömör megyékre. Egyenként 3—4, együtte-

sen 27 vásárhely található a felsorolt megyékben. Ezek elhelyezkedése szintén elsősorban a déli, nyugati és északnyugati, valamint keleti kereskedelmi kapcsolatok jelentőségére utal. A most felsorolt 13 megyében 75 vásárhely alakult ki, a többi 25-re pedig együttvéve csak 37 vásárhely marad.

3. Kísérlet a vizsgált vásárhelyek földrajzi elterjedésének magyarázatára

A vásárhelyek elhelyezkedésének statisztikai vizsgálata az egyes névtípusok és az összes vásárhelyek eloszlásának egyenetlenségét eléggé világosan megmutatta, de ennek okait, összefüggéseit csak akkor ismerhetjük meg, ha a lehetőségek szerint pontosan feltérképezzük a vásárhelyek földrajzi elhelyezkedését. Keresve az elhelyezkedést megmagyarázó okokat, összefüggéseket, mindenekelőtt egy véletlennek látszó kapcsolat tűnt fel a vizsgált vásárhelyek és a középkori „székely” települések között. Ez utóbbiakat Győrffy György összeállítására ismertettük.³⁴

Tolna megye vásárhelyei mellett találjuk Nagy- és Kisszékely falvakat. A Baranya megyei sűrű vásárhely-csoport az ismert székely—besenyő település: Váty környékén zsúfolódik össze. Ehhez közel van még egy kétes *Vinea Sicule* adat is. A délsomogyi vásárhelyek közelében van Székelyeredő, a zalaiak között a Döbréte nevű székelytelep, valamint az alsó és felső őrségi határtelepek. Fertőfőszombathely (ma: Nezsider) környékén számos besenyő és székely falu volt. A Kisalföld északi peremén elhelyezkedő vásárhelyek ismét egyrészt Sasvár székely kerületével, másrészt a Vág-menti Boleráz besenyő-székely telepekkel állíthatók párhuzamba. A székely telep és a vásárhely kapcsolatát jól mutatja, hogy Boleráz, a régi Barad 1247 előtt Nagyszombathoz tartozott, ekkor választotta el tőle IV. Béla (Fejér IV. I. 470.). A Kisalföld és Bihar között a vásárhelyek éppúgy megritkúlnak, mint a székely telepek. Rimaszombat és Monajkedd táján azonban Székelyszög és Székelytő nevű helyekre bukkanunk. Szabolcsban Tasvására közelében van Székely nevű falu. Biharban Asszonyvására mellett található Székelyhid, Fugyivásárhely mellett Telegd, az ismert székely központ, Vásári közelében pedig Székelytelek. A Kolozs megyei, kalotaszegi vásárhelyek közelében Székelyó található. Ugyanílyen szoros a kapcsolat az Arad, Krassó és Temes megyei vásárhelyek és székelytelepek között. A Szerém megyei Falkuszombata szomszédágában, a Száva mellett, szintén található egy Székely nevű falu.

A vásár napjából, helyéből alakult helynevek elterjedése a középkori Magyarországon

A középkori úthálózat töredékes rajza Glaser Lajos, Györfly György, Makkai László, Otto Mittelstrass — a szövegben idézett — munkái alapján készült. A „Székely” elnevezésű helységeket Györfly György feldolgozása alapján ábrázoljuk. A számok feloldása: 1. Muraszerdahely (Mursko Središće); 2. Szombathely (Szobotica); 3. Tótszerdahely; 4. Magyarszerdahely; 5. Lentiszombathely; 6. Pórszombat; 7. Szelcevásárhely; 8. Csütörtökhely; 9. Kisvásárhely (Zala megye); 10. Kéthely; 11. Péntekhely; 12. Szerdahely; 13. Szerdahely; 14. Csütörtökhely; 15. Vásárosfalu; 16. Kedhely (Somogy m.); 17. Csütörtökhely; 18. Hetvehely; 19. Drávaszerdahely; 20. Vásárosboja (Püspökboly puszta Beremend mellett); 21. Szombathely (Szubotica); 22. Újvásár; 23. Hétfői vásár, Sál határában; (Baranya m.) 24. Kedhely; 25. Szerdahely; 26. Szerdahely (Tolna m.); 27. Martonvásár (Fejér m.); 28. Patvására; 29. Bakony-szombathely; 30. Szerdahely; 31. Somlóvásárhely (Veszprém m.); 32. Szombathely; 33. Lugosvásárhely; 34. Kis(Tót)szerdahely (Središće); 35. Magyarszombatfa; 36. Muraszombat (Murska Sobota); 37. Felső Kedhely (Neumarkt im Tauchental); 38. Szombatfa (Sumetendorf); 39. Szerdahely (Neusiedl bei Kukmirn); 40. Kéthely; 41. Kőszegszerdahely (Vas m.); 42. Répcekehely (Mannersdorf an der Rabnitz); 43. Szerdahely (Stodra); 44. Vásárosfalu; 45. Szerdahely (Sopron m.); 46. Fertőfőszombathely (Neusiedl am See); 47. Csütörtökhely (Moson m.); 48. Vérteskehely; 49. Csoldkedde; 50. Gézavására (Komárom m.); 51. Vásárút (Vásárut); 52. Dunaszzerdahely (Dunajska Streda); 53. Csütörtök (Štvrtok na Zitnom Ostrove); 54. Újvásár; 55. Detrekőcsütörtök (Plavecký Štvrtok); 56. Nagyszombat (Trnava); 57. Szered (Sered’); 58. Alsó(Vág)Szerdahely (Streda nad Váhom) — Pozsony m.; 59. Tardoskéd (Tardošovce); 60. Alsó- és Felsővásárd (Dolná-, Horné Vašardica); 61. Felső(Vág)Szerdahely (Streda); 62. Nyitraszerdahely (Nitrianska Streda) — Nyitra m.; 63. Szombathely; 64. Csütörtökhelyy beleolvadtak Barsba (Starý Tekov) — Bars megye; 65. Rimaszombat (Rimavska Sobota) Hont megye; 66. Arus (Lénártfalva — Linkartovce — határában a Sajó folyó mellett); 67. Balogvásárhely (Vyšný Balog); 68. Újvásár (Ratkovský Rybník) — Gömör megye; 69. Szepezzombat (Spišská Sobota); 70. Csütörtökhely (Štvrtok nad Hornadom) — Szepes m.; 71. Vásárhely (Trhovište); 72. Bodrogszerdahely (Bodrogserdahel’) — Zemplén m. 73. Monajkedi (Abaúj megye); 74. Pétervására (Heves m.); 75. Szerdahely — Nógrád m.; 76. Gézavására (Felhéz) Pest-Pilis m.; 77. Cseményvására (Bodrog m.); 78. Szombathely (Mihályvására); 79. Kisdivásárhely; 80. Vásárosvár (Novi Sad); 81. Szerdahely (Bács m.); 82. Vásárhely; 83. Csütörtökfalva; 84. Csütörtökhely; 85. Szombathely; 86. Kedhely (Valkó m.); 87. Falkos-

Legnagyobb bizonyítéka azonban e kapcsolatoknak az, hogy a vásárhelyek nyomon követhetik a székelyek keletre való áttelepítését. Ismeretes, hogy a székelyek 1230 előtt részben éppen a biharmegyei Telegd környékéről települtek át a mai Székelyföldre, és pedig több ütemben. Szászsebesi, orbói tartózkodásuk emlékét őrzi a Sepsí és Orbai-szék neve. Nem lehet véletlen, hogy éppen Sebes és Orbó vidékén található egy *Szerdahely*. A mai székelylakta területen viszont megtaláljuk *Marosvásárhelyt*, tőle nem messze *Nyárádszeredát*, továbbá *Kézdivásárhelyt* és *Csikszeredát*.

A székely településekkel való kapcsolat okait keresve, egy további összefüggésre találtunk.

Már említettük, hogy az egykori Trencsén, Turóc, Nyitra, Máramaros, Ung, Bereg, Szatmár stb. megyék területén ez a helynévtípus hiányzik. Ez a megfigyelés adta azt a gondolatot, hogy a vásárhelyek elterjedését vessük össze a magyarság korai szállásterületével, amelyet *Kniezsa István* határozott meg nyelvészeti, régészeti adatok alapján.³⁵ Eltekintve a székelyföldi vásárhelyektől, amelyek későbbi kialakására már utaltunk, az összefüggés a mellékelt térképből egészen nyilvánvaló. Vizsgált vásárhelyeink túlnyomó többsége szinte pontosan a XI. századi magyar szállásterület premén helyezkedik el, lényegében annak a 13 megyének a területén, amelyek a statisztikai áttekintés szerint a vásárhelyek 70 %-át foglalják magukban. Ez már a székelytelepekkel való összefüggést is megmagyarázza. A székelyek mint határőrök a magyar szállásterületet körülvevő gyepek mentén telepedtek meg. Ezek szerint vásárhelyeink legnagyobb részben a magyar szállásterület peremén a korai időkben kialakult kereskedelmi kapcsolatok emlékei lennének. Az országhatár menti kereskedelemről a korai magyar törvények is beszélnek. Így pl. Szt. László II. törvényének 15. fejezete megtiltja, hogy a kereskedők az országhatárokon lovakat, vagy ökröket vegyenek, vagy adjanak el, ill. csak hadi célokra szolgáló lovak és szántásra alkalmas ökrök vételét engedélyezi. Természetesen megfigyelhető a vásárhelyek és az országot átszelő középkori főútvonalak közötti kapcsolat a szállásterület szélein éppúgy mint a

belső részekén. Ez abból is következik, hogy a székelység határvédelmi tevékenysége is elsősorban az utaknak a gyepekkel való metszéspontjainál, a gyepek kapuknál összpontosult, s könnyen belátható, hogy a határon megállított, megvizsgált, lerakódásra kényszerített, a belépési engedélyre váró kereskedők a várakozás idejét szívesen használták fel a hasznothajtó kereskedelemre.

A vásárhelyek és a XI. századi magyar szállásterület közötti összefüggések keresése közben még egy feltűnő kapcsolat vonta magára figyelmünket.

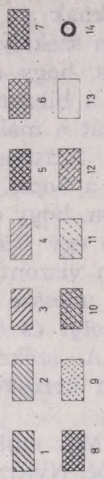
Kniezsa István nyelvészeti, régészeti adatok alapján rekonstruálta a XI. századi Magyarországi etnikai viszonyait is. Meghatározta a magyar és szláv lakosságú vidékeket és a vegyes szláv-magyar területeket, valamint az egyéb népszigeteket. Ha most vásárhelyeinket összevetjük a Kniezsa által megrajzolt etnikai képpel, akkor kiderül, hogy elhelyezkedésük szinte kivétel nélkül az etnikai határvonalakat követi.

A Nyitra- és Vág-menti vásárhelyek ott fekszenek, ahol a tiszta magyar terület a vegyes magyar-szláv területtel érintkezik, illetve északabbra ott, ahol a magyar-szláv vegyes terület a tiszta szláv területbe megy át.

Egy szláv-magyar vegyes népességcsoport közelében található Detreköcsütörtök. A tiszta magyar, ill. vegyes szláv-magyar etnikum választóvonalát pontosan követi a Nagyszombat, Alsó-Felső-Vásárd, a Bars melletti Szombathely és Csütörtökhely vásárhely-sorozata. Északabbra a Nyitra mellett Nyitraszerdahely jelzi a tiszta szláv terület kezdetét, délen a Vág mellett vegyes szláv-magyar terület és egy kisebb vegyes tömb között helyezkedik el Vágszerdahely. Ez utóbbi és egy kisebb szláv-magyar vegyes terület között találjuk Tardoskeddet. A Csallóközben Dunaszerdahely egy török népességfolt közelében fekszik, szláv-magyar és török-magyar etnikumú vidékek találkozási pontjára esik Fertőfőszombathely is. A mosoni Csütörtökhely szintén magyar és török népek érintkezési vonalát jelöli.

A Kisalföld dunántúli felében Komárom, Veszprém megyében a tiszta magyar területen belül található vegyes foltokhoz kapcsolódó

szombata (*Szubotiste*) Szerém m.; 88. *Szubotica*; 89. *Vásárhely*; 90. *Szerdahely* (*Krassó m.*); 91. *Cikó-vásárhely* (*Temes m.*); 92. *Szombathely* (*Sámbáteni*) *Arad m.*; 93. *Vásári* (*Zaránd m.*); 94. *Vásárhely-Makó*; 95. *Hódmezővásárhely* (*Csanád m.*); 96. *Turkedi* (*Szolnok m.*); 97. *Szoboszlóvására*; 98. *Tassvására* (*Szabolcs m.*); 99. *Asszonyvására* (*Asonvaar*); 100. *Fugyivásárhely* (*Oşorhei*); 101. *Vásári* (*Bihar m.*); 102. *Sálvására* (*Saŭlu*); 103. *Gyerővásárhely* (*Oşorhei*); — *Kolozs m.*; 104. *Marosvásárhely* (*Tágu Mură*); 105. *Nyárád-Szereda* (*Mercurea Niraj*) *Marosszék*; 106. *Csikszereda* (*Mercurea Ciuc*) *Csik szék*; 107. *Kézdivásárhely* *Tárgu-săcucesc* *Háromszék*; 108. *Szerdahely* (*Mercurea*) *Seben m.*

dik Csoldkedde, Vérteskethely, a Lovászpatonna melletti Szerdahely. Sopron megyében a Rábamenti Vásárosfalú és az Ikva mellett fekvő Szerdahely. A Kisalföld szélén hasonló helyzetű a vasmegyei — ma burgenlandi — Kedhel Borsmonostornál, Kőszegszerdahely és Szombathely. Már itt, de még inkább Zalában, annyiban módosul a vásárhelyek földrajzi fekvése, hogy többnyire pontosan a Kniezsa által lakatlannak jelölt erdővidékek és a lakott területek érintkezési vonalán találhatók, mint pl. Vasban a Strém melletti Szerdahely, a Szentgotthárd melletti Kethely, Zalában Szelcevásárhely, Csütörtökhely, Zalaszombatfa, Tótszerdahely, Magyar-szerdahely, a Sümeg melletti Kisvásárhely.

Ugyancsak vegyes és tiszta magyar népességű területek érintkezésénél fekszik Déldunántúlon Somogy megyében mindkét Szerdahely, Csütörtökhely, Baranyában a Szigetvár- Váty körüli Kedhely, Vásárhely, Csütörtökhely. Délkelet felé Drávaszerdahely és Vásárosfalú szintén etnikai határvonalak közelében helyezkedik el, akárcsak a Drávától délre eső egykori baranyai részekben fekvő Szombathely. Ugyanígy a Mecsek előterében levő Kethely és a két tolnai Szerdahely.

Nehezebb a párhuzam kimutatása Bácsban és az egykori Szerémségben, mivel a török pusztítások előtti helyrajzi viszonyok topográfiai rekonstruálását ezidő szerint pontosan nem lehet elvégezni. A körülbelüli lokalizálás is valószínűsíti azonban az etnikai határok erőteljes érvényesülését ezen a területen is.

Áttérve a keleti részekre, Bihar megyében Asszonyvásárra tiszta magyar és vegyes szláv-magyar terület választóvonalának közelében fektűt. Fugyivásárhely és Vásári mellett ugyanúgy kisebb szláv csoport található, mint Szoboszlóvásáránál. Az Arad megyében fekvő Maros melletti Szombathely pontosan a tiszta ma-

gyar és vegyes szláv-magyar népesség érintkezési vonalán fekszik. Az innen délre a Dunáig húzódó vásárhely-sorozat tagjai (Cikóvásárhely, Szerdahely, Vásárhely, Szomathely) szintén a magyar-szláv érintkezés sávjába esnek valamennyien. Ugyanezt mondhatjuk a Kalotaszeg-vidéki Sálvásárra és Gyerővásárhely elhelyezkedéséről is.

Végül északon és északkeleten a zempléni Vásárhely és Bodrogszerdahely, a gömöri Rimaszombat környéki vásárhelyek és a nógrádi Szerdahely teljesen hasonló környezetben alakultak ki. A hevesi Pétervásárra egy kisebb tiszta magyar és egy kisebb tiszta szláv etnikai csoport közötti vegyes területen fekszik.

Meg kell említeni, hogy természetesen a székelyföldi vásárhelyek — a székelység későbbi odaköltözése folytán — a XI. századi etnikai viszonyokkal nem hozhatók kapcsolatba. Vonatkozik ez a szepességi vásárhelyekre is. Ezzel szemben az Orbó melletti Szerdahely XI. századi etnikai határvonalon helyezkedik el. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy az ország belső vidékén is van néhány olyan vásárhelyünk, amelyek nem etnikai érintkezési vonalak mellett fekszenek. A Csallóközben Csütörtök és Újvásár, Fejér megyében Martonvásár, az Alföldön Hódmezővásárhely tisztán magyarlakta területen található, viszont a muraközi Szombathely tiszta szláv környezetbe esik. Ez a néhány kivétel azonban aligha változtat az esetek döntő többségéből levonható törvényszerűségeken.

A részletes vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a vásárhelyek szempontjából döntő jelentősége a szláv és magyar érintkezésnek volt. Azt kell gondolnunk tehát, hogy az itt élő szlávok a nomád magyarságban kapta meg azt a partnert, amely a vásári intézmény kialakulásához kellett és viszont.

A XI. századi etnikai viszonyok és a „vásárhely”-típusú helynevek elterjedése

Az etnikai viszonyokat Kniezsa István — Glaser Lajos: Magyarország népei a XI. században c. térkép alapján ábrázoltuk. (A szláv területre való XII. századi magyar előnyomuláshoz nem tettünk különbséget a szláv és ritkán lakott szláv területek között.)

Jelmagyarázat

1. Magyar terület
2. Magyar terület ritka lakossággal
3. Szláv terület
4. Szláv terület ritka lakossággal
5. Vegyes magyar-szláv terület
6. Vegyes magyar-szláv terület ritka lakossággal
7. Vegyes magyar szláv-terület magyar többséggel
8. Vegyes magyar szláv-terület szláv többséggel
9. Török (besenyő) terület
10. Vegyes magyar-besenyő terület
11. XII. századi magyar előnyomulás
12. XII. századi magyar előnyomulás szláv területre
13. Erdő, tó, mocsár, lakatlan terület
14. „Vásárhely”-típusú helynevek

A VÁSÁRHELYEKKEL FUNKCIONÁLISAN ÖSSZETARTOZÓ TELEPÜLÉSCSOPORTOK ÉS AZOK SZERKEZETÉT MEGHATÁROZÓ TENYEZŐK

Amikor a vásárhelyek eloszlásának földrajzi és etnikai összefüggéseit megismertük, nyilvánvaló lett előttünk, hogy ez a felvetett problémát csak részben oldotta meg. Arucsere lehetősége az etnikai-foglalkozási különbségekből adódóan megvolt, de felmerül az a kérdés, hogy elég volt-e ez önmagában rendszeres hetivásárok lebonyolítására szolgáló állandó vásárhelyek fenntartására? Nem tudjuk azt sem, hogy milyenek voltak ezek a korai vásárhelyek, hogyan helyezkedtek el a településekhez képest: valamely — a vásárhely nevét viselő — település belsejében, vagy azon kívül feküdtek? Egyáltalán létezett-e velük kapcsolatos település? Miközben e kérdésekre kerestük a helyes választ, új kérdések vetődtek fel, melyek egyre távolabb, végülis a kor termelési és műveltségi színvonalának, társadalomszervezési módszereinek problémájához vezettek.

A kutatások előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a vásárhelyek problémája a korai magyar városfejlődéstől elválaszthatatlan.

1. A vásárhelyek kialakulásának kora és a munkamegosztás szerepe a körülöttük létrejövő településcsoportokban

A vizsgált vásárhelyeknek a korai magyar szállásterülettel és a XI. századi etnikai viszonyokkal való szoros földrajzi kapcsolatából kialakulásuk idejére is támpontot nyertünk. Abból a tényből, hogy a mai Székelyföldre áttelepülő székelység magával viszi e helynévtípust, következik, hogy kialakulásuknak az országban mindenütt a tatárjárás előtt kellett megtörténnie. A tárgyalta vásárhelyekre vonatkozó legkorábbi ismert — előzőekben említett — adatok szerint is ez a helynévtípus már a XI—XII. században elterjedt volt Szabolcsban, Biharban, Baranyában, Komárom és Pest megyében, tehát a legkülönbözőbb, egymástól távoleső vidékeken. A szombatnapi vásárok gyakorisága még I. Béla azon rendelkezéseivel függ össze, amely az addig vasárnap tartott vásárokat (innen a vasárnap név) szombatra tette át, a zsidó kereskedőknek a vásároktól való távoltartása céljából.³⁷ A hét napjainak neve nyelvünkben erős szláv hatást mutat. Ebből következik, hogy a honfoglalás után bizonyos időnek el kellett telnie, míg a hét napjairól elnevezett vásárhelyek kialakulhattak. Meg kell azonban jegyezni, hogy Pais

Dezső lehetségesnek tartja *szombat* szavunk honfoglalás előtti eredetét.³⁸ „Az, hogy a Fekete-tenger, a Kaukázus tájain való tartózkodásuk folyamán — írja Pais Dezső — esetleg a zsidó vagy zsidózó vallású elemeket is magában foglaló kazársághoz való viszonyuknál fogva ősünk megismerkedhettek olyan népelemekkel, amelyeknek jellemző sajátosságuk volt a *szombat* ünneplése — valóban a lehetőségek határán belül van.” Az elmondottak arra utalnak, hogy e vásárhelyek az államalapítás után kibontakozó kereskedelemmel egyidősek. Mindezek figyelembevételével *e helynévtípus kialakulásának és elterjedésének korát a XI—XII. században határozhatjuk meg*, annak ellenére, hogy legtöbb esetben a rájuk vonatkozó adatok későbbiek. A névtípus régiségére vall egyébként a helynévadási mód primitív jellege is.³⁹ Minden valószínűség szerint a királyi vásárhálózat korán kialakult tagjai.

Ismerünk azonban néhány olyan esetet, amikor a vásárhelynek korábban más neve volt és az új név adatszerűen igazolható módon az általunk meghatározott időnél később szorítja ki a régit, vagy társul a korábbihoz. A kérdést azért tekintjük kritikusnak, mert ha e helynévadási mód a XIII. század után is alkalmazásra került, akkor a vásárhelyeknek ez a típusa aligha tekinthető történetileg egységes csoportnak és így az elterjedésükből levont eddigi összefüggések is érvényüket veszítik. A probléma megoldásához a kérdéses vásárhelyek közelebbi vizsgálata szükséges. Az egyik ilyen vásárhely, melynek eredetileg igazolhatóan más neve volt, a mai Burgenlandban fekvő *Répeckethely* (Mannersdorf). Ennek legkorábban ismert neve *Meynhart*. Ez a helynév eredetileg német személynév (Meginhart), de *Mollay Károly* szerint magyar környezetre vall a névadásnak a XI. századra jellemző módja, ti. hogy pusztá személynév lett helynévvé. Ennek a prédiumnak a határában állott az a *Babaduri* nevű hegy, melyen a Miskolc-nembeli Domonkos comes, ill. fia, Bors comes, az ausztriai heiligenkreuzi cisztercita apátság fiókjaként családi monostort alapított 1194-ben. *Mollay* szerint a ciszterciek megjelenésével függ össze e vidék gazdasági fellendülése, melynek egyik jele a keddi vásártartási jog. Innen származik szerinte a hely magyar neve: Kedhel, melyre az első adatot 1277-ből hozza.⁴⁰ E szerint a helynév kialakulása az előbb kifejtett állásponthoz képest igen késői,

valamikor az 1200 és az 1270-es évek közé volna tehető.

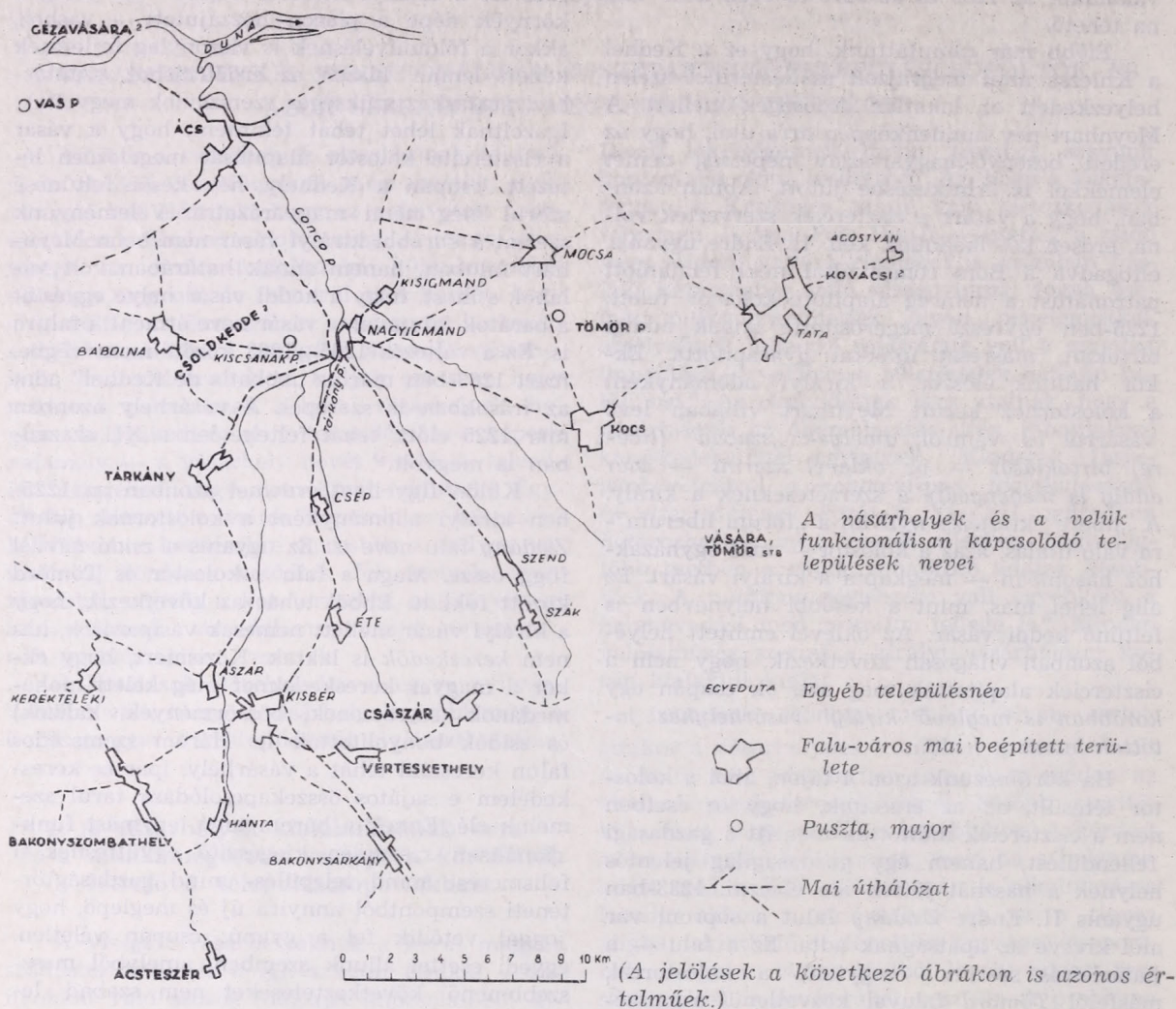
Előbb már rámutattunk, hogy ez a Kedhel a Kniezsa által megrajzolt szállásterület szélén helyezkedett el, lakatlan erdőségek mellett. A Meynhart név mindenképpen arra utal, hogy az eredeti besenyő-magyar-szláv népesség német elemekkel is érintkezésbe jutott. Abban azonban, hogy a vásárt a ciszterciek szervezték volna, erősen kételkednünk kell. II. Endre ugyanis, elfogadva a Bors comes által neki felajánlott patronátust a nemrég alapított kolostor felett, 1225-ben egyrészt megerősítette annak addigi birtokait, másrészt újakkal gyarapította. Ekkor hallunk először a királyi adományként a kolostorhoz került Meynhart villában levő vásárról és vámról, amelyek „szabad” (libere) birtoklását — az oklevél szerint — már addig is megengedte a szerzeteseknek a király. A „libere” kifejezés nyilván a „forum liberum”-ra való utalás, azaz a kolostor — más egyházakhoz hasonlóan — megkapta a királyi vásárt. Ez alig lehet más, mint a későbbi helynévben is feltűnő keddi vásár. Az oklevél említett helyéből azonban világosan következik, hogy nem a ciszterciek alapították meg azt, ők csupán egy korábban is meglévő királyi vásárhelyhez jutottak hozzá.

Ha körülnézünk azon a tájon, ahol a kolostor létesült, az az érzésünk, hogy ez esetben nem a ciszterciek indították meg itt a gazdasági fellendülést, hanem egy gazdaságilag jelentős helynek a hasznát jöttek ide élvezni. 1233-ban ugyanis II. Endre Zsidány falut a soproni vár alól kivéve az apátságnak adta. Ez a falu — a határleírás szerint — egyfelől a kolostorral, másfelől Tömörd faluval közvetlenül szomszédos.⁴¹ Ez utóbbi falunév török eredetű és magyarul *vasat* jelent. Hogy itt nem véletlenül van vasról szó, azt a Tömörd—Zsidány határát jelölő *Vigna Potoka* víznév bizonyítja. Ez a szláv szó magyarul kovácsot, kovácsműhelyt jelent. A kovácsok korai ittlétét Heckenast Gusztáv régészeti adatok alapján is kimutatta. Szinte magától jön az a gondolat, hogy a keddi vásár helye és a szomszédban lakó kovácsok nem véletlenül kerültek egymás mellé. A vásáron — egyebek között — a kovácsok adhatták el azt a termékfelesleget, amit nem kellett beszolgáltatniok. Nyilván só is szerepelt a vásári cikkek között — amiből 200 zuan mennyiséget a soproni várból a király 1225-ben adott a borsmonostori apátságnak. Hogy a vas a korai időkben a vásárokon szereplő árucikk volt, azt bizonyítja a tihanyi apátság alapítólevelének Szent I. ászlókori toldaléka. E szerint a veszprémi vásárra vitt élelmiszer-, edény-, vödör-, és vasáruból a vásárvám királyi-részét, azaz $\frac{2}{3}$ -át kb.

1060-tól a tihanyi kolostor kapta.⁴² Ha pedig a környék népe a piacon hozzájutott a vashoz, akkor a földművelésnek is viszonylag fejlettnak kellett lennie, hiszen az erdőirtáshoz, szántáshoz, aratáshoz szükséges szerszámok megvoltak. Igazoltnak lehet tehát tekinteni, hogy a vásár a cisztercita kolostor alapítását megelőzően létezett, csupán a Kedhely név késői feltűnése szorul még némi magyarázatra. Véleményünk szerint a korábbi királyi vásár nem benn Meynhart faluban, hanem annak határában volt valahol, s most, hogy a keddi vásár helye egyesült a barátok falujával, a vásár neve átment a falura is. Ez a változás 1225—1263 között ment végbe, mert 1263-ban már az „abbatis de Kedhel” adat az írásokban is szerepel. A vásárhely azonban már 1225 előtt, tehát feltehetően a XI. században is megvolt.⁴³

Külön figyelmet érdemel azonban az 1225-ben királyi adományként a kolostornak jutott Zsidány falu neve is. Ez ugyanis a zsidó névvel függ össze. Maga a falu a kolostor és Tömörd között feküdt. Ebből tehát az következik, hogy a királyi vásár mellett nemcsak vasiparosok, hanem kereskedők is laktak. Közismert, hogy ekkor a magyar kereskedelmet még keleti mohamedánok (szerecsenek, böszörmények, kalizok) és zsidók bonyolították le. Három szomszédos falun keresztül tehát a vásárhely, ipar és kereskedelem e sajátos összekapcsolódása tárul szemünk elé. Ennek a három tagú, egymást funkcionálisan szervesen kiegészítő együttesnek a felismerése mind település- mind gazdaságtörténeti szempontból annyira új és meglepő, hogy joggal vetődik fel a gyanú: csupán véletlen, egyedi esettel állunk szemben, amelyből megszabbbmenő következtetéseket nem szabad levonni.

Számos más hasonló példával igazolhatjuk azonban, hogy nem egyedi képződményre bukantunk. Ezek között is vannak olyanok, amelyeknél látszólag szintén késői a vásárnévből képzett helynév kialakulása. A Komárom-megyei *Vérteskethely* neve még 1250-ben „possessio Teregen, Teryan”. A „possessio *Kethel*, alio nomine Teryen”-adat csak I. Károly korából, azaz a XIV. század elejéről ismert. A Teregen, Teryan szó Kniezsa István szerint a Tárkány szóval, illetőleg a magyar Tarján törzsnévvvel vehető azonosnak.⁴⁴ Ez a méltóságnév eredetileg — mint látni fogjuk — kovácsmesterségre utal. Itt is azt kell feltételeznünk, hogy a keddi vásárhely és a kovácsmesterek települése között szoros kapcsolat lehetett, eredetileg azonban a vásárhely és a kovácstelep nem alkotott egységes települést. A két locus egy birtoktesten belül különálló telephely lehetett. A két szomszédos rész összeolvadása 1250 után mehetett vég-

be, ezt bizonyítja a néhány évtized múlva párhuzamosan előforduló két név. Hogy ez miképpen történhetett, arra többféle megoldást is fel lehet tételni, erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.

Most csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Vérteskethelytől északra 12 km-re egy másik *Tárkány* falut is találunk (1235. Csánki III. 505.), mely ma is ezen a néven szerepel. Tárkány mellett 6 km-re fekszik Nagyigmánd, melynek nyugati szomszédja Csanak pusztá, ennek területén viszont 1257-ben *Forum Choldkedde* nevű vásárhelyet említenek (Csánki III. 496.). Erről a vásárhelyről már adatszerűen is bizonyítani lehet, hogy egy nagy birtoktest része. 1235-ben ugyanis terra Vata, terra nomine Chonuk, ill. Luaz Chonuk, 1257-ben pedig Wathachonuk neven fordul elő egy, a komáromi várispánsághoz tartozó település és birtokkomplexum, melynek területén feküdt Choldkedde vására is.

Choldkedde közelében Tárkánynál még konkrétan kovácsok telephelyére utal a *Tömörd* helynév Mocsá—Kocs között.⁴⁵

Itt tehát a Vértes, Grecse előterében egy — a kor viszonyaihoz képest — erősen ipari jellegű vidéket találunk, különösen, ha megemlítjük, hogy a szomszédságban van a kocsigyártásról híres *Kocs*, továbbá, hogy Vérteskethelytől délre fekszik *Ácsteszér*, Nagyigmándtól északra *Ács*, *Tata* és *Agostyán* között pedig még egy *Kovachy* (1366. Csánki III. 505) nevű possessio terült el. Nem messze Ácstól volt a kocsikészítők faluja, *Vas* (i), — ma pusztá *Alsó-Felsővas* néven — (1273-ban: terra Wasy coturnuchariorum regis. Csánki III. 517.), melynek birtokosa a vasi *Zsidó* (fi) család. Ez a fejlett ipar tette nyilván szükségessé a vásárok sűrítését is, úgyhogy nem csodálkozhatunk, ha Vérteskethelytől nyugatra 6 km-re egy harmadik vásárhelyet is találunk: a szombati vásáráról elnevezett *Ba-*

konyszombathelyt. Vas pusztával szemben viszont a Duna túlsó partján feküdt Gézavására. Azt kell gondolnunk, hogy ebben a körzetben már nem csupán a földművesek és iparosok egymásrautaltsága jelentkezik a vásárhelyek sűrűsödésében, mert az ácsok és kocsigyártók sem tudtak volna vasszerszámok nélkül dolgozni. Tehát valóságos ipari kooperáció alakult ki itt, a jelek szerint vásárok közvetítésével. Összehasonlítva ezt a vidéket Borsmonostor környékével, joggal hiányolhatjuk a kereskedő-elem telephelyét. De figyelembe kell venni a Vas-on birtokos Zsidó (fi) családot és tudunk a közeli Tata korai zsidóságáról is.⁴⁶

Mindennek megértéséhez megemlítjük, hogy ezen a területen ment keresztül a marhahajtó út, vagy Mészárosok útja, mely már a középkorban egyik legjelentősebb kereskedelmi útvonala volt az országnak. (Ennek egyik pontja volt Bánhida, mely a pozsonyi krónikában „Oppidum circa pontem Báni, iuxta Tatam” szerepel és később maga is vásárhely). Vérteskethely a Székesfehérván — Győr közötti ősi útvonal mentén feküdt, Bakonyszombathely pedig ennek, valamint a Veszprém — Győri útnak a Bakony előtti összekötő szakaszán. Magyarázatot kapunk ezzel Tata korai városiasodására is. Itt bencés apátságot, Bakonyszombathely mellett pedig a *Hantai* prépostságot találjuk jelentősebb egyházi intézményként, mint Répce-kethelynél a cisztercita kolostort.

Úgy tűnik tehát, hogy miközben a névadás korai időpontját kívántuk igazolni, *egy sajátos gazdasági-települési szerkezetre bukkantunk, melyre, az jellemző, hogy viszonylag kis területen egymás mellett találhatók különböző iparosok — elsősorban kovácsok — és kereskedők falui, továbbá vásárhelyek, esetleg kolostorok, várak*. Véletlenül a sokasodó adatok mellett már nyilvánvalóan nem lehet szó, s ezért bátran nyomozhatunk további példák után. Vásárhelyeinknél maradva, a középkorban Győr, jelenleg Veszprém megyei Lovászpata mellett feküdt *Szerdahely*, a mai Heitermajor helyén.⁴⁸ Lovászpata északkeleti szomszédja viszont a 6 km-re fekvő ma is meglevő *Szerecseny* (1256. Csánki III. 560.) azaz a mohamedán kereskedők telepe. Nem messze van *Gerencsér* (puszta) és *Pápatesér* (Thezer 1410), mint az iparosfalvak képviselője. Szerecseny 1256-ban mint „villa *Sid* alias *Zerechyn*” fordul elő,⁴⁹ itt tehát megelőzően zsidók is lakhattak. Lovászpata határában Szalmavár és Gárdon puszták fekszenek, melyeket 1698-ban „Szalmavára aliter *Szerecsengardon*” néven említenek.⁵⁰ Ennek szomszédja nyugaton *Vaszar* falu — melynek neve a vassalakkal hozható kapcsolatba — és egy Ács nevű puszta.

Hasonló komplexumot találunk a Bács-megyei *Szond* területén is. A nagykiterjedésű birtokterületen már 1192-ből van a vásárhelyre adatunk, melyet hol Mihályvásárának (ad locum fori Michaelis), hol Szombathelynek (ad locum fori Zumbath)-nak, ill. Wassarhel-nek (1450) neveznek, melyhez a Dunán való átkelést biztosító Erdőd—Belszond közötti Úrrévétől a birtoktessen fekvő Szawonca várán keresztül, út vezetett. A vásárhely közelében ment el a bácsi főút is. A Szonddal szomszédos község a mohamedán izmaeliták faluja: *Opus* volt. Úrréve közelében e birtok szomszédtságában egy másik átkelőhely is volt a Dunán: Tölréve. Emellett egy újabb mohamedán kereskedőtelep feküdt: *Beszermény*.⁵¹ Együtt van tehát itt is a vár-kereskedőtelep—vásárhely-komplexum, melyet kiegészít az Apos-Opus melletti Szent Gergely kolostor. Lehetséges, hogy az 1192-es határjárásban közvetlenül a vásárhely déli szomszédtságában előforduló *Wosokerequi* helynév kovácsok, a kissé délebbre fekvő *Fonó* falu pedig iparos szolgáltató nép jelenlétére mutat. A területen szintén fontos kereskedelmi útvonal megy keresztül. A Duna másik oldalán, Erdőd közelében, egy *Szombathely* nevű possessióról is tudunk.

Ugyanílyen képletek találhatók *Litér*—*Papkeszi között*, Veszprém megyében. A vásárhelyet a Székesfehérvár—veszprémi út közelében fekvő *Patvására* képviseli, mely még 1483-ban is a királyé, ill. jövedelme a veszprémi püspöké. A közelben Peremarton és Pét között feküdt *Kálozd* (villa Kaluzdy — 1082? — villa Kaluzt — 1240. Csánki III. 236), valószínűleg a mohamedán kálizok telepe⁵² és ugyancsak itt találjuk a Berhidába beolvadt *Kiskovácsit* (Koachy 1352 — Csánki III. 239.). Berhida (Berenhyda 1363 — Csánki III. 212), a későbbi mezőváros neve az e tájon átvezető említett út egyik pontját jelöli. Fehérvár felől a régi út ugyanis nem Várpalotán, hanem Peremartonon, Berhidán át érkezett Veszprémbe.⁵³

Nem szükséges talán külön kiemelnünk, hogy a vásárhely-kereskedő-iparostelegek együttese más foglalkozású, egyebek között agrár jellegű települések közé illeszkedett be.

Ha nem is találjuk meg mindenütt ezeket a képződményeket ebben a teljességben, érdekes azok közül is néhányat felsorolni, ahol a vásárhely mellett a két falutípus egyikét, vagy az iparosfalut, vagy a kereskedőtelepet találjuk, természetesen szintén egyéb jellegű települések között.

Az egykori Vas megye, a mai Burgenland területén a már említett Borsmonostor melletti Kethelytől délre egy másik *Kethely* (Neumarkl) is van Szalonak és Vörösvár között, az ún. Felsőrségben. E vásárhely nyugati szomszédja az

egykori *Vasverőszék* (Csánki II. 808), ahol Heckenast Gusztáv kutatásai szerint vassalak, agyagfúvóka is előkerült az egykori vaskohászat emlékeként.

A Sopron megyei *Városfalu* mellett falunév ugyan nem őrzi az egykori iparosok ittlétét, ha csak a kissé délebbre, Uraiújfalú, Vámoscsalád, Jákfa vidékén jelzett egykori ácstelepet, *Taszárt* (terra castrensius Castris Ferrei Thezhar vocata, 1221 — Csánki II. 803) nem vesszük figyelembe. A szomszédos *Páli* határában azonban 1737-ben *Soós* Imre közeléséből ismeretes egy *Vasszaros* és *Vasárok* nevű dűlő, *Gyóró* határában pedig 1841-ben egy *Tarjánbűrű* nevű helynév fordul elő.⁵⁴ Nem kétséges, hogy a késői előfordulás ellenére igen régi elnevezések ezek, mivel a korai magyar kovácsművességhez kapcsolhatók. Ebben az összefüggésben nem lehetetlen, hogy a *Gyóró* községnév (villa Gyurou — 1241, Csánki III. 609), nem a György-névből ered, mint eddig magyarázták, hanem talán a vasművesség egyik munkafázisának emlékét őrzi, akárcsak a népmesékben szereplő *Vasgyűrű* nevű figura,⁵⁵ akinek óriási ereje a kovácsmesterség mítikus eredetével hozható összefüggésbe, amiről később még szó lesz. A vasolvasztáshoz szükséges tüzelőfát az itt akkor elterülő nagy erdőségek biztosították. Erdőóvokról tudunk éppen Gyóróból⁵⁶ és a szomszédos — elpusztult — Szekas nevű földről (Terra Scekas, Zekas, Zekos. 1265. — Csánig, Dénesfart és Cirák mellett. Csánki III. 630). Nem kizárt, hogy az ugyancsak Sopron megyei *Szerdahely* mellett fekvő *Vitnyéd* falu neve a szláv vichnye — kovács szóval függ össze⁵⁷ (Possessio Vichnyed 1387. Csánki, III. 635).

A burgenlandi Stodra, egykori *Szerdahely* a gyepűörök által lakott *Vulkapordány* északi

szomszédja. Ez is jelzi a régi ausztriai kereskedelmi út közelségét. Kissé északabbra találjuk Kismartont, melynek német neve: *Eisenstadt* és a környéken talált régészeti emlékek szintén korai vasművességre vallanak.

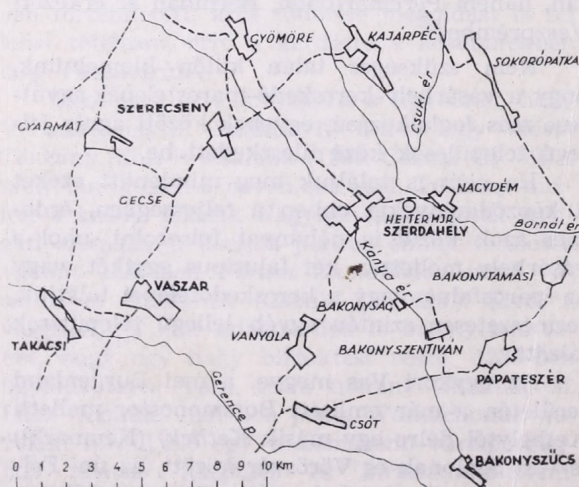
Nyugatdunántúl más vidékein a vásárhely mellett keleti kereskedőkre valló helyneveket találunk. A Vas megyei Szombathely város északi szomszédjában — Söpte, Vasasszonyfa határában — feküdt az 1287-ben possessióként, 1284-ben faluként említett *Kazar*, mely 1392-ben már csak mint prédiom, pusztá szerepelt (Csánki II. 762—3.). A név alapján mohamedán kereskedőkre, vámszedőkre következtethetünk. Ma Szentgotthárd részét alkotja a *Kethely* nevű vásárhely, közvetlen déli szomszédja a szintén Szentgotthárdhoz tartozó *Zsida*. A vásárhely elsőlegességét mutatja, hogy Kethelyen volt Szentgotthárd plébániája, noha 1183-ban már megalapították a cisztercita kolostort.⁵⁸ Ez a cisztercita kolostor tehát ugyanúgy vásárhely mellé épült mint a borsmonostori.

A vásárhely és iparosfalú együttese természetesen Dunántúl más részein is kimutatható.

Zalában a Sümeg melletti *Kisvásárhely* nyugati szomszédja volt *Ötvös* (possessio Wthus, 1433. Ethwes, 1483. Csánki II. 90.), ahol királyi ötvösök laktak. *Tótszerdahely* mellett — Csánki szerint — Letenyével együtt tűnik fel 1366-ban egy *Chatár* (1499-ben Chytar) nevű falu, a királyi fegyverkovácsok telepe (Csánki III. 41.).

A Zala megyei *Pacsa* mellett 1312-ből ismeretes egy *Vásárdhegy* nevű határrész. A név kétségtelenül vásártartásra utal, noha Pacsa vásártartási jogot csak 1316-ban kapott. (Nyilván országos vásártartásról van ekkor szó!). Pacsától északra fekszik 4 km-re *Vörrű*, ahol vasverők, azaz kovácsok laktak (Poss. Werech 1412. Csánki III. 123.). A szomszédos Rokolyánban a Zalapáti egyház kovácsairól tudunk.⁵⁹

Zalában tehát szintén megtalálhatók a vásárhelyek közelében az iparosok falú együttesei, mint a kereskedőkre utaló falvak. *Pórszombat* másképpen *Szombathely* vásárhely északi szomszédja *Kálócsfa* (Possessio Kalozfalua al. nom. Ilwagh, 1426. Csánki II. 67.). A falunévvel kapcsolatban ugyanúgy mohamedánokra kell gondolnunk, mint a Nagykanizsától északra fekvő *Magyarszerdahely* környékén, a Csánki által Bánokszentgyörgy mellé lokalizált *Kozar* (1379. Csánki II. 73.) esetében. Ugyanígy együttes alakult ki a *fejérmegyei Martonvásár* körül is. A vásárhely északi szomszédja Tordas közvetlen közelében *Kálózd* pusztá, (Paulus de Kaloz 1377. Csánki III. 334.), mely az egykor itt élt mohamedán kalizokra utal. Ezzel szomszéd a *Kuldó* melletti *Gyuró* nevű falu. Nem lehetet-

len, hogy a Sopron megyei hasonló helyzetű és nevű Gyórával együtt ez is a vasgyúró-művelet emlékét őrzi s ez esetben a vásárhely közelében a kereskedőtelep mellett az iparosok jelenléte itt is igazolható lenne.

Könnyen kimutathatók hasonló együttesek Dunántúl délkeleti, déli részein is. Tolna megyében *Szerdahelytől* 8 km-re nyugatra találjuk Tevel mellett *Kovácsi* falut (Kowachy 1397, Csánki III. 437). Szintén Tolna megyében a Csánki által Szalatnak vidékére lokalizált *Kedhely* vásároshely mellett *Kisvaszar* falu neve (Vassary, Voszar 1328. Csánki III. 457) feltehetően vasiparosok emlékét őrzi. Szalatnak mellett *Ráckozár* (Kazar 1330. Csánki III. 437) viszont valószínűleg mohamedán kazár kereskedőkről kaphatta nevét. Itt tehát esetleg ismét a vásárhely — kereskedő — iparostelep teljes együttese alakult ki. Nem messze délre a mai helynévanyagban feltűnik *Szerecsen* hegy és *Hetény* erdő — mindkettő mohamedánokra utal.

Baranyában *Drávaszerdahely* mellett található *Kovácsida*. (Koachhyda 1342 Csánki II. 499) a szomszédos Ipacsfa mellett viszont a térképen *Zsidszölő* nevű földrajzi hely található. Megemlítjük, hogy a Sálfölde határában említett „hétfői vásárra vezető út” esetleg összefüggésbe hozható Sálfölde északi szomszédjával, a görögökre utaló *Geréc* faluval (Guerech 1296. Csánki II. 485).

Somogyban Nagyatád és Tarany között helyezkedett el egy *Szerdahely*, viszont Nagyatád északi szomszédja az egykori *Ötvös*, ma *Ötvöskönyi* (1389, Wthwes, 1449; Etwes, Csánki II. 634). A Kaposvár melletti *Szerdahelytől* kissé távolabb (13 km) nyugat felé találjuk *Kiskovácsit* (Kowaczy 1421. Csánki II. 622). A Balatonlellettől délkeletre fekvő *Péntekhelytől* 7 km-re, Szöllőskislak mellett fekszik *Tömör* puszta (The-mer 1485, Csánki II. 651). Ugyancsak vasműveségre utal itt a kissé délebbre — Lengyeltóti mellett — található *Vasad* puszta (Villa Bosad 1378., Villa Vasad 1411 — Csánki II. 655).

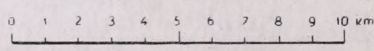
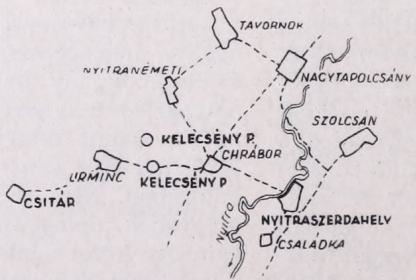
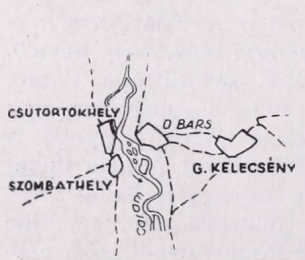
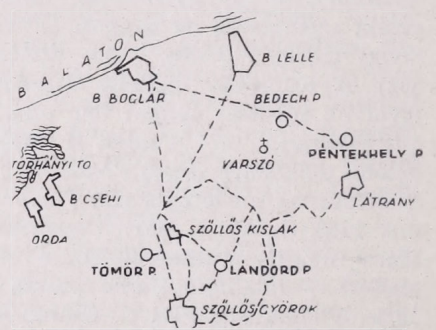
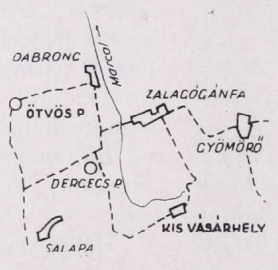
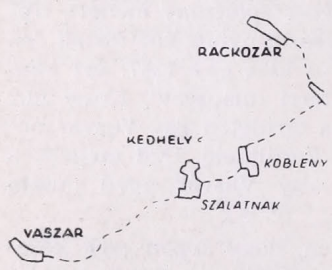
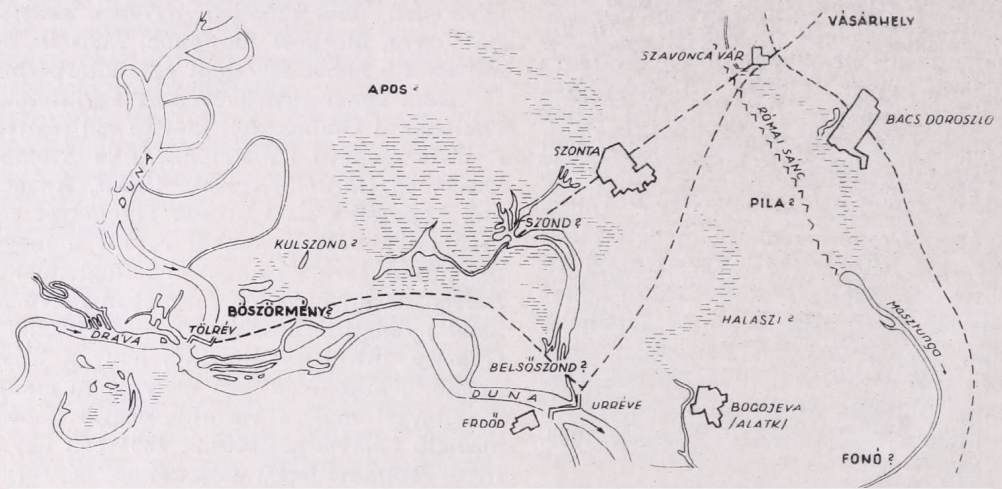
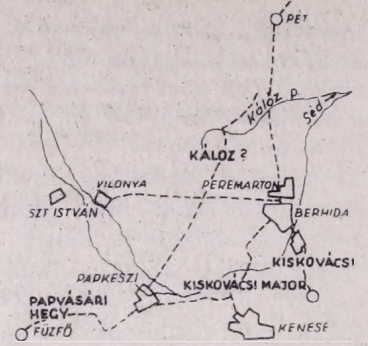
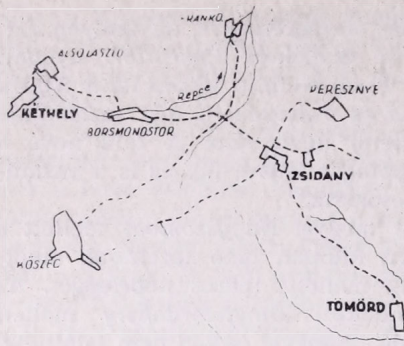
Másfajta vasiparosok nyomaira bukkanunk a Bakony szélén elhelyezkedő *Somlővásárhely* közvetlen szomszédtságában. Tőle délnyugatra *Mizsér* (Possessió Mesereu, 1372, Miser 1376, Csánki II. 83) nevű falu — ma puszta — található. Ez a falunév szintén vasiparosok emlékét őrzi. Nem lehetetlen, hogy az ettől északra fekvő *Oroszi* (Vruzy, Orozi — 1288. Csánki II. 245) faluban orosz kereskedő-elemek laktak. Ez esetben itt is meglenne a vásárhely-iparostelep-kereskedőtelep együttese, melyet más vonatkozásban a somlővásárhelyi apácák kolostora (1212: Monasterium B. Lamperti de Thorná — Csánki III. 257) egészíti ki.

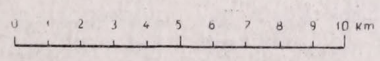
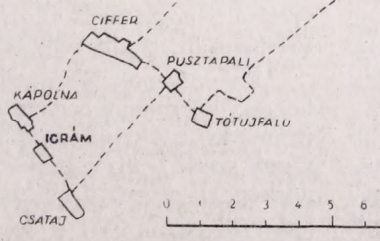
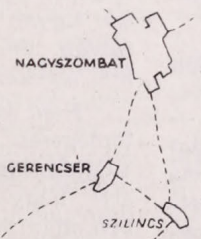
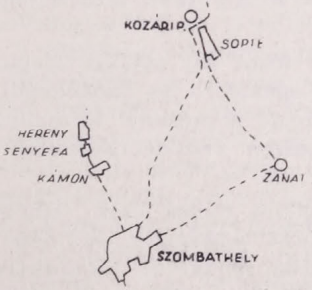
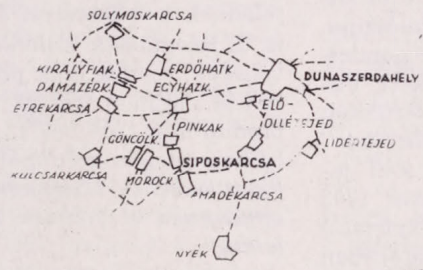
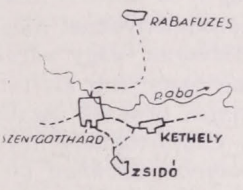
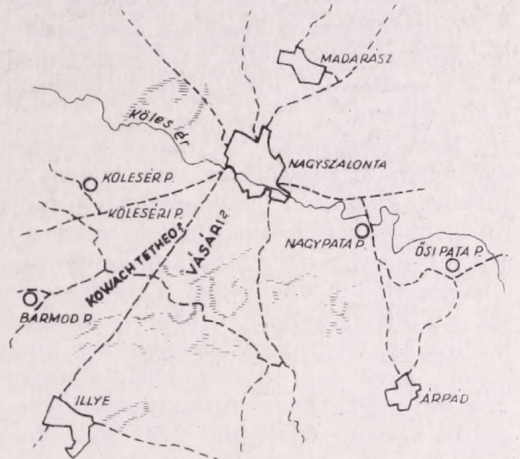
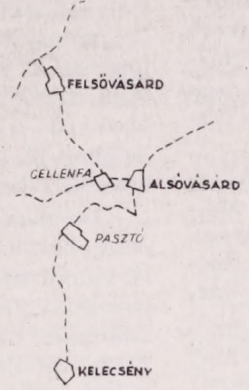
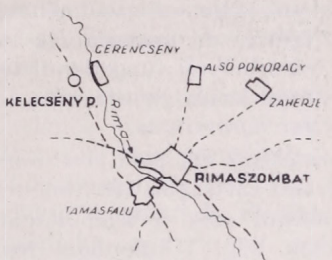
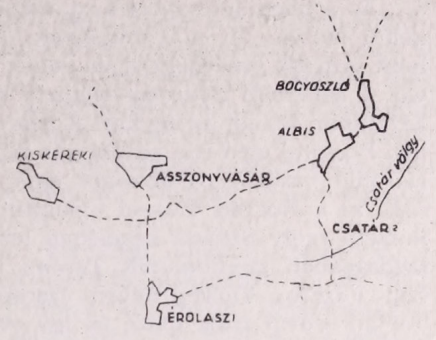
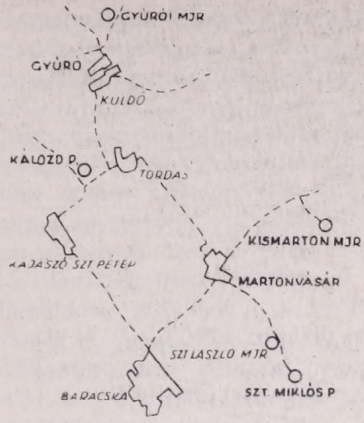
Áttérve más országrészekre, ugyanilyen iparosok laktak a csallóközi *Csütörtök* nyugati szomszédját, a Torcsa melletti *Misérd* falut. *Nyitra* megyében *Alsó* és *Felsővásárd* déli szomszédja viszont *Kelecsény* nevű falu. A falu neve a szlávban harapófogót jelent, így ez is a vasművességhez kapcsolódik.⁶⁰

A Pozsony megyei *Nagyszombat* mellett a *Gerencsér* nevű faluban lakó fazekasok alkották a piachely melletti iparos népséget. Az ugyancsak csallóközi *Dunaszerdahely* mellett iparosokra utaló falunévet ugyan nem találtunk, de esetleg kereskedő zsidó népségre lehet következtetni a szomszédos *Karcsa* nevű községek egyikében, ahol 1253-ban egyebek között *Syda* fia Vogya, Mackow fia Jakob, Elias fia Joanca, Mihály fia Móric szerepelt egy határperben.

Nem ismeretlenek ezek az együttesek Szlovákiának a Csallóköztől keletre eső részein sem. A Bars melletti *Csütörtök* és *Szombathely* közelében *Garamkelecsény*, *Csitár*, *Kovácsi* falvak képviselik az iparosok lakóhelyét — ezek azonban a vásárhelyekkel együtt a megyeközpont, Bars tartozékaiként is felfoghatók. A mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében fekvő *Monajkéd* nyugati szomszédja *Tomor* (1222: Tumur. Gyórfy 151. 1.). Valószínű, hogy a helynév a „tömör”, azaz „vas” szó mélyhangú alakja. Ezt a feltevést más, a vasműveséssel kapcsolatba hozható adat is megerősíti, 1331-ben ugyanis az itteni Tomori János megszerezte a Torna megyei *Kovácsi* (Egerszög) birtokot, ahol Heckenast Gusztáv a korai vasipar jelenlétét régészetileg is igazolta. Szintén Heckenast említi, hogy nem messze innen, Dédestapolcsány mellett, Uppony területén vasolvastó-nyomokat tártak fel. Dédes vasműveségéről idéz egy 1247. évi adatot is: „ubi cultura ferri inciperet”. Közel ide, a Sajó melletti Vadna területén egy Vasvár nevű dűlőben vassalak került elő. Ozd mellett, a Hangony völgyében egy Vasvár nevű puszta van.

Nem lehet véletlen, hogy éppen ezek közelében találunk ismét sűrűbben vásárhely-adatokra. *Kühne László* földrajzi helynév-gyűjteményében éppen *Uppony* határában említi a *Vásárosút* helynevet („ma is erre jár vásárra a nép” — írja, de nem mondja meg, hogy hova?), Dédestapolcsány határából gyűjtötte a *Vásárhelyparlag* helynevet.⁶¹ Erre a környékre esik az Ila Bálint által idézett „Árus” helynév is 1379/1461-ből, *Lénártfalva* (*Szent Miklós* falva) határában. Nem messze északra a Balog folyó völgyében *Balogvására* földrajzi név is előjön és ehhez közel található *Rimaszombat* is. A vasműveséget képviselték az említett vásárhelyek közelében sűrűn előforduló *Kelecsény* nevű falvak és a gyakori *Kovácshegy* helynevek.

Ez a településcsoport az ország északi, északkeleti részein ott is kimutatható, ahol az általunk vizsgált vásárhely-típus csak elvétve fordul elő. A zempléni *Bodrogszerdahely* mellett, Borsi határában feküdt az egykori *Kovácsi*, mely 1212-ben Borsival együtt a pataki vár tartozéka volt.⁶² Hasonló vásárhely-iparosfalu együttes nyomozható ki a Nógrád megyei elpusztult *Szerdahely* mellett, mely Szanda közelében lehetett. Szomszédságában szembetűnik *Terény* (a középkorban *Vásáros Terjén* néven szerepelt), neve a Tarján szóval függ össze és így vasművességre utal. Nyugatra tőle 3 *Kelecsény* pusztát is találunk. Ezek *Magyarnándor* területéhez tartoznak, amely viszont volgai bolgár mohamedán lakóiról kapta a nevét. Szandától keletre kb. 12 km-re egy *Kozárd* nevű falu is van, ennek Nagymező nevű határrészében feküdt a középkori *Varas-Kalapács* nevű település.⁶³ Lehetséges, hogy ezek már a szomszédos, igen korán városiasodó *Pásztó*hoz vehetők.

Nem magánosan helyezkedtek el az Alföldön található vásárhelyek sem, hanem az eddigiekhez hasonló településcsoportok tagjaként. Itt azonban a nagy pusztulások miatt a helységek lokalizálása nehezebb. Egy kettős vagy hármas összetételű csoportnak a nyomai mutathatók ki Bihar megyében, ahol *Asszonyvásár*-tól keletre, kb. 5 km-re, Albis határában feküdt egy *Csátár* nevű falu (Satar 1208, Györffy 607). Megjegyezzük, hogy *Asszonyvásár* déli szomszédja *Érolaszi* (első adat 1291-ből). Valószínű, hogy itt korai nyugati kereskedőtelepre gondolhatunk.⁶⁴ A Nagyszalonta melletti egykori *Vásári* szomszédja volt *Kölesér*. Ennek területén egy 1327. évi határjárás „in loco *Kowachtetho*” nevű helyet említ (Györffy 636). Meg kell jegyeznünk, hogy *Kölesér*nek is volt már 1203 előtt vására. A szabolcsi *Tasvására* (Nyirtass) keleti szomszédja *Kárász*, melynek határában egy *Szerecsenhegy* nevű domb ismeretes. Bizonyos, hogy ez a helynév összefügg a Váradi Regesztrumban említett *nyíri szaracénokkal*.

Az egykori Bács megyei *Szerdahely* közelében — melyet *Csánki Nagyács*—*Mindszent*—*Óbánca*—*Gőző* és *Cselia* vidékére helyezett — *Mindszent* déli szomszédjaként egy *Tarján* nevű falu feküdt, nem messze innen, a Duna mellett pedig a görögök nevét őrző *Geréc* található. Esetleg idevehető a *Hódmezővásárhely* mellett recens helynévként ismert *Tarjánvég* (vasúti megállóhely) is. Bár erre középkori adatot nem ismerünk, tudjuk, hogy 1750-ben *Vásárhely* egyik városrészének *Tarján* volt a neve.⁶⁵

Közel 50 vásárhelyről tudtuk több-kevesebb valószínűséggel kimutatni, hogy szomszédságukban iparosok, kereskedők éltek. Ezek közül néhány nagyobb területre kiterjedő komplexumot

alkotott, ahol viszonylag fejlett munkamegosztásra kell következtetnünk. Adatgyűjtésünk nem teljes, alaposabb kutatásokkal a példák számát valószínűleg még tovább lehetne növelni. Nehézséget okoz, hogy a török időkben elpusztult déli országrészekben a minket érdeklő települések egy részének pontos helye ez idő szerint nem ismeretes, így sok vásárhelyre, iparos- és kereskedőtelepre utaló helynév között az esetleg lehetséges területi összefüggés nem deríthető ki. Várható tehát, hogy a topográfiai problémák megoldásával még további együttesek is kibontakoznak. Kétségtelen azonban, hogy különböző okok miatt egyes vidékeken nem is jöttek létre ilyen együttesek — mint pl. a Székelyföldön, melynek gazdasági-társadalmi struktúrája eltért az ország többi részétől. Másutt egyéb okok játszhattak közre abban, hogy e képződmények nem fejlődhettek teljessé, az iparosfalvak és kereskedő-telepek a vásárhelytől függetlenül települtek és országrésznyi területeken a vizsgált vásárhely-típus teljesen hiányzik is.

De nemcsak összetételük komplexitása szempontjából, hanem térbeli zártságuk tekintetében is különböztek egymástól ezek a településcsoportok. Voltak olyanok, ahol a különböző foglalkozású népek települései egészen közel — 2–3, legfeljebb 5 km-re — feküdtek a vásárhelyhez, ritkábban a távolság a 10 km-t is meghaladta. A legfejlettebb képződményeknél megjelennek a kolostorok és földvárak, vagy várak is. E települések külön-külön legfeljebb kis falvacskák, esetleg csak prédiумok lehettek (Szabó István említést tesz pl. egy *Csütörtökhely* nevű prédiумról 1206-ból⁶⁶), *együttesen azonban térbelileg nagyon széttagolt városnak is fel lehetne fogyni őket. A középkori város nem más, mint ugyanilyen elemeknek a szorosabb térbeli foglalata.*

Megismerkedtünk tehát egy sajátos településjelenséggel, amely egészében és funkcionálisan ugyan városszerű, de alkatrészei formailag falvak. Pontosán ismerjük viszont összetételüket, szerkezetüket.

Nem egyes elszigetelt esetek ezek, hanem tömegesen megfigyelhető jelenségek. Mindezen tulajdonságaiknál fogva rendkívül alkalmasak arra, hogy összehasonlítsuk velük a korai időkben már városként szereplő települések ismert vonásait, hogy ezek városiasságának fokát pontosabban meghatározhassuk.

Ehhez azonban az szükséges, hogy a vásárhelyek környezetében található, funkcionálisan egymásra utalt településcsoportokról a lehetőségek szerint teljes képet alkothassunk, s különösképpen a térbeli széttagoltságot előidéző okokat tisztázzuk.

Még egy következtetéssel kell megalapozni a további vizsgálatokat. Mivel a vizsgált vásárhely-együttesek és a korai városok egyaránt királyi területeken jöttek létre, fel kell tételeznünk, hogy kialakításukban a körülményeket gondosan figyelembevevő, tudatos szervező munka működött közre, mely eleget tett a korra jellemző civilizációs és kulturális követelményeknek egyaránt.

2. A termelési eljárások, hiedelmek, szokások és a vásári funkciók hatása a településcsoportok szerkezetére

Az előzőkben megismert települési csoportok szerkezetének feltűnő sajátágaiként állapítottuk meg a gazdaságilag egymásra utalt, egymással kooperáló települések területi széttagoltságát.

A széttagoltság a korai magyar települések általános vonása, melynek behatőbb tárgyalására most nem térhetünk ki. Ez a szerkezet a 12 csallóközi *Karcsa* nevű faluban szinte napjainkig megmaradt. Későbbi falvaink az ilyen, legfeljebb nagycsaládi méreteknek megfelelő kis szállások összetelepülése által jöttek létre.⁶⁷ Vásárhelyeink kettős elnevezése, ill. az egységes név kialakulása is ezzel az egyesülési folyamattal hozható kapcsolatba. A következőkben arra a kérdésre kívánunk hipotetikus jelleggel választ keresni, hogy a vásárhelyek környezetében miért nem alakult ki térbelileg zártabb települési együttes. Fejtegetéseink a termelés fejletlen technológiájából következő objektív és tudati viszonyokból indulnak ki.

A néprajzi kutatások szerint primitív népeknél a *termelő munka minden mozzanatához babonás eljárások fűződtek, melyeknek a célja a kezdetleges technológia bizonytalanságának el-
lensúlyozása, a munka sikerének biztosítása volt.* Ezeknek az előírásoknak az ismerete és alkalmazása rendkívül nagy „tudásanyag” elsajátítását tette szükségessé, ami a kor viszonyai között legalább olyan fontos volt, mint az egyes munkafogások begyakorlása és ismerete. Ez a földművelésre éppúgy vonatkozott mint az ipari munkára — így különösen a vas előállítására. A vasgyártás egyik legfiatalabb és legnagyobb jelentőségű találmánya lévén az emberiségnek, a kovácsoknak és a vasnak rendkívüli varázserőt tulajdonítottak. A vas jelentőségét jól mutatja, hogy a földművesek életében is rengeteg babonás cselekmény kapcsolódott hozzá. Ha a kovácsok és vásárok szoros kapcsolatát láttuk az előzőkben, fel kell tételeznünk, hogy nem csupán a munkához szükséges vaseszközök cseréjére került sor, hanem az ártó szellemek ellen

védelmet nyújtó vastárgyakéra is. A koraközépkori faluásatások során azt tapasztalták, hogy a talált szerszám- és eszköz-anyag nagyon szegényes, mivel a házak elhagyásakor az emberek minden használható darabot magukkal vittek.⁶⁸ Ez is bizonyítja e szerszámok — elsősorban vasszerszámokról van szó — nagy jelentőségét a ház életében.

Oldalakon keresztül lehetne felsorolni a vashoz tartozó babonás szokásokat. Mi itt csak néhányat ragadunk ki annak illusztrálására, hogy milyen széles kört fogott át a vas erejébe vetett babonás tisztelet. A jószág első legelőre hajtásakor az istállóküszöbre kést, baltát, csipővasat helyeztek, hogy a teheneknek jó tejük legyen és a boszorkány ne árthasson nekik. Mikor zivataros eső esett, a küszöbre baltát tettek, hogy a villám be ne csapjon a házba. Hogy az asszony könnyebben szüljön, ágya alatt szétszedett fejszét tartottak. A násznép templomból megtérve, szekerce fölött lépett be a házba. Ha valaki nehezen halt meg, a templom kulcsát tették a feje alá. Szentiván nap reggelén a gyerekek házról házra jártak s ezt mondták: „Acelat hozok és tüzet verek nektek”. Ezáltal a ház tűzvéstől, a vetés szárazságtól mentes marad. Őriszentpéteren, amikor a lány eladósorba lépett, az apa ölnyi magas oszlopot ásott a ház elé, melynek *hegye vashól volt.* Ezt a vasdarabot a cégér eltávolítása után visszaadták tulajdonosának, a falu *kovácsának.*⁶⁹ Kemeneshőgyészben beköltözés előtt az új házba az ablakon keresztül vasbaltát dobtak be.

Láthatjuk, hogy valóban szinte az élet minden mozzanatában szerepet kapott a vas. Az etnológiai irodalom szerint az emberiség akkor jött rá a vas szelleműző természetének elgondolására, amikor helyenként más-más korszakban a vasnak a többi ismert fém felülmúló tulajdonságaival megismerkedett. A vas megismerésével együttjáró forrongásnak mélységes benyomást kellett az akkori emberiségre gyakorolnia. A tekintélyüket veszített bronz- és rézszerszámokkal és tárgyakkal együtt a régi szellemek is elvesztették hatalmukat.⁷⁰

A tűz és a vas misztikuma átháramlott a velük foglalkozó mesteremberekre, a kovácsokra is. A kovácsok a legtöbb helyen nagy befolyású, előkelő emberek voltak, akiknek hatalma néha királyi tekintélyig emelkedett. A kovácsok mesterségük titkait féltve őrizték, csak a beavatottak ismerhették. A titokzatossággal függ össze, hogy a mesterség eredeti magyar szókincese nagyrészt elveszett.⁷¹

Mivel ennek következtében ismeretlenek a magyar kovácsmesterség ősi szokásai, bizonyításképpen távoli, idegen és rokon népek kovácsainak eljárásra kell hivatkoznunk. Afrikában

a *Paugwe*-k csak akkor látnak munkához, amikor a varázsló a szükséges drága varázsszereket elkészítette. Az olvasztás ideje alatt a varázsló jelenléte feltétlenül szükséges, aki a vasolvasztáshoz szükséges autorizációt drágán adja meg: 5 juh, 5 tyúk és 5 db. sárgarézdrót (!) ellenében. Az olvasztáshoz szükség van egy levélkőtegre, „szent” bőrre, méregre és az egyik ős agyának egy darabjára, akinek az olvasztási folyamatot „ellen kell őriznie”. Ezeket a tárgyakat agyagedénybe teszik, amelyet az olvasztógödörbe helyezve faszén-, vasérc- és ismét szénréteget raknak rá. Ezután izzó széndarabot helyeznek a gödörbe és a fűttatót működtető dolgozók a varázsló vasharangjának hangjára elkezdik munkájukat. A varázsló eközben ordít, táncol és antilop-szarvból készült kürtjét fújja.⁷²

A magyarsághoz közelebb álló burjátokról *Lips* azt írja, hogy náluk csak az lehetett kovács, akinek ősei között már volt ilyen foglalkozású. Más közönséges törzsbeli ezt a szent mesterséget nem gyakorolhatta. Annak viszont, aki az előfeltételeknek megfelelt és a kovácsmesterség magas megtiszteltetését visszautasította, meg kellett halnia. A burjátok régi mítosza szerint valamikor régen a *tengrik*, azaz jó szellemek leküldték a földre *Boshintoj* istent és 9 fiát, hogy megtanítsák az embereket a kovácsmesterségre. Maga az isten hamarosan visszatért az égbe, fiai azonban földi lányokat vettek feleségül és első tanítványaik lettek az összes későbbi kovácsok ősei, a 9 istenfiú lett a kovácseszközök védőszentje, akinek tiszteletére meghatározott vallási ünnepségeket rendeznek, ahol a sámánok szent litániát mondanak.

A belsőázsiai mongolok a kovácsmesterséget tehát isteni eredetűnek tartották, királyi családjaik egyrésze kovácsostól származtatta magát, ezért *tarchánnak*, azaz kovácsnak hívták. Azonos ez a magyar *tarján*, *tárkány* szóval, amellyel helynévként az előzőekben gyakran találkozunk. Ez a kultikus közösség volt a későbbi céhek pogánykori előzménye.

Nagyon érdekes, amit *Róna-Tass András* ír a mai Mongóliáról és a régi nomádokról. Az egyik népcsoport neve *darhat*, (illetve egyesszáma *darhan*), azaz „tárkány”, ami tulajdonképpen *kovácsot* jelent, de Mongóliában általában így hívják az iparosokat. A kovács régen nagyon fontos szerepet játszott minden nomád társadalom életében. A vas török—mongol neve, a *tömür*, vagy *temür*, felbukkan a nomád birodalmak nagyjainak nevében, pl. Temüdzsin-ben és Timur Lenkben. A kovácsok fontos szerepet töltöttek be a pásztortársadalomban, hiszen nemcsak zablát, kengyelt, házieszközöket készítettek, hanem a hatalom és elnyomás eszközeit is, a fegyvereket. A nomád hódítók a műveseket

mindig megkímélték, s már Dzsingisz és utódai is a világ minden tájáról összeszedték és az Orhon vidékére hozatták a különféle mesterembereket, akiknek adómentességet, különleges jogi helyzetet biztosítottak. A „darhan” szó így „adómentes”-t is jelentett. A kovácsok régen javasi hivatást is betöltöttek, gyógyítottak, gyógykovácskodtak. Fontos szerepüket egy igen magas nomád méltóságnév is őrizi, amelyet a magyarok a törököknél ismeretek meg: a *tárkány*.⁷³

Valószínűnek kell tartanunk, hogy nemcsak a kovácsoknak, hanem pl. a Szántó nevű falvakban élő földművelő csoportoknak is megvoltak mesterségük titkai. A földműveléssel kapcsolatos tilalmaknak, előírásoknak a néprajzi adatok szerint nem volt se szeri, se száma. Ezek megtanulása rendkívül nagy feladat volt, márpedig ezek ismerete nélkül a mesterség termelőtevékenysége teljesen eredménytelennek tűnt. Példaképpen csak a búzavetés előírásait említjük meg, de minden növény vetésének, ültetésének, ápolásának, terménybeszedésének, betakarításának, s az állattenyésztés minden mozzanatának megvoltak a maguk előírásai, amit a nem földműves nem is ismerhetett. A primitív technológiával összefüggően létrejött munka- és kultikus csoportokkal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell azonban az elkülönülésnek társadalmi szervezési vonatkozásait is, mivel a különböző foglalkozású csoportok számára kötelezővé tett szolgáltatások teljesítése és a közösségek ebből származó társadalmi helyzete, „kondíciója” is szükségszerűen elkülönítette egyik közösséget a másiktól.

A települési viszonyok megértéséhez azonban még azt is figyelembe kell vennünk, hogy — Heckenast Gusztáv megállapítása szerint — a korai időkben a vaskohászat munkahelyei soha sem a falutelepülés belső részén, hanem kint a falu határában, sőt esetleg egyébként lakatlan erdőségekben voltak. A primitív kohók általában a gyenge minőségű gypvasércet dolgozták fel a helyszínen, s így a munkahelyek követték a gyorsan kimerülő vasérctelepeket. A lakóhely és munkahely tradicionális elkülönülése azonban ott is megfigyelhető, ahol már vaskohászattal nem foglalkoztak. A pannonhalmi apátság kovácsainak lakóhelye *Himod* = *Nyalka* községben volt, munkahelyük pedig *Tarjánpusztán* holott a vasat, legalább is már 1226-ban a vasvári királyi vasraktárból szerezték be.⁷⁴

Részletes indoklás nélkül is érthető, hogy a mohamedán és zsidó vallású népcsoportok szintén külön foglalkozási, nyelvi és kultikus közösségeket alkottak. Sajátos társadalmi kondíciójukat a korabeli törvények velük kapcsolatos paragrafusai is világosan mutatják.

Ilyen körülmények között ebben a korai időben szó sem lehetett arról, hogy e különböző csoportok valamilyen keretek között — pl. a városprivilegium alapján — nagyobb társadalmi és települési egységet hozzanak létre.

De nemcsak a termelő munkát, hanem az adás-vevést is babonás szokások kísérték. Természetes, hogy az életnek ez a mozzanata is tele volt bizonytalansági tényezőkkel, melyeket pontos szokásbeli előírásokkal igyekeztek ellen-súlyozni. Ezek a szokások egyrészt a vásár sikerének biztosítására szolgáltak, másrészt a tulajdonát ruházással kapcsolatos problémákra vonatkoztak. Valami módon ugyanis biztosítani kellett pl. az állatvásároknál, hogy az eladással az eladó birtokában maradó állatok „haszna” ne kerüljön el a háztól, ugyanakkor az eladott állattal együtt annak „haszna” is az új tulajdonosé legyen. Mintha az a gondolat jelentkezne itt, hogy a tulajdonátadás pillanata különös lehetőséget adott az ártó erőknél rontó hatásuk érvényesítésére. Sajátos magyar babonának minősíti a Magyar Néprajz pl. azt a szokást, hogy a lovat kantárral együtt adták el. Úgy gondolták, hogy a nála maradt kantárral az eladó mindig megronthatja az új gazdához került lovat, megbőszítheti, visszahívhatja magához. A vásári kézfogás azt jelentette, hogy vele az eladó átengedi a vevőnek a rendelkezési jogot is. Eladás-kor a tulajdonos önként lemondott tulajdonjogáról és így nem kell félnie, hogy aki jószágát megvette, az kárt okozhat, rontást idézhet rá.⁷⁵ Ezért a vásárra való indulás pillanatától a hazaérkezésig, az előírások, szokások tömkelegével találkozunk.

Önkéntelenül is adódik az a gondolat, hogyha a vásárlás ilyen nagy emóciókkal járó aktus volt, akkor a vásárhelynek is — e műveltségi felfogásnak megfelelően — sajátos követelményeknek kellett megfelelnie. Lényege az lehetett, hogy a hely ártó szellemei ne érvényesíthessék befolyásukat éppen ott, ahol erre a tulajdonát ruházással kapcsolatban különleges lehetőségük volt.

Amikor Kunszentmiklós 1794-ben vásártartási jogot kapott a török idők után, „régis szokásoknak megfelelően” a következő ceremónia zajlott le. A privilegiumlevelet tekintélyes férfiak muzsika kísérettel vitték a vásártérre, ahol ezt felolvasták „kívánván az egész népség szövetségének hosszú életet” — majd „egy fel-emeltetett helyről bor eresztetett le”, amelyből a vásáron résztvevők a király és a város boldogulására ittak.⁷⁶

Úgy gondoljuk, a vásár felavatásának ebben a mozzanatában valami ősi eljárás emléke maradhatott fenn: a borral eredetileg a vásárhely szellemeinek megbékítésére tettek kísérle-

tet. A némileg homályos szövegből ugyanis arra gondolhatunk, hogy a bor a földre folyt le. Nem maradt fenn a részletesebb értelmezése annak, hogy hogyan és miként történt a bornak „fel-emelt helyről való leeresztése”, de nem lehetetlen, hogy ez összefügg a vásárhelyekre vonatkozó azon adatainkkal, melyek szerint a vásárokat régen *kiemelkedő helyeken*, dombokon, hegyen tartották.

A vásárhelyek konkrét helyét körvonalázó adatok száma nem sok. Egy ilyenre a zalamegyei Pacsa 1312. évi határjárásában bukkanunk, mely a Kanizsa patak mellett egy *Vásárdhegy* nevű helyet említ. A leírásból arra kell következtetnünk, hogy ez a hegy elég távol feküdt a falutól. A falu Szent György tiszteletére szentelt templomától ugyanis — melyet a határvonal felezett — déli, majd nyugati irányban haladva egy kis hegy következett, majd egy rét, ezután a határjárás északra és újra nyugatra fordulva egy „nagyút”-hoz ért, mellette északra, majd nyugatra fordulva egy „Nagytó”-hoz jutott s egy *régi úton* cserjésen keresztül következett csak a már említett *Vásárdhegy* — mely ott volt, ahol ez a régi út a Kanizsa-vízen átvezetett. (Zalai okt. 141. l.)

Ugyancsak „hegyen” feküdt a Tisza melletti *Alpár* régi vásárhelye, melyről egy 1340—41. évi határjárás így emlékezik meg: ad montem illum ubi erat forum Barata (Győrffy 891.). Ez a régi „barátok vására” név a garamszentbenedeki apátságra utal, amely 1075-ben kapta meg a határ egy részét — s vele a valószínűleg már meglévő királyi vásár vámjogát. Ez a vásárhely valamiképpen összefüggött a XII. században a szávaszentdemeteri „görög” monostor kezében levő, Anonymus által is említett görög révvel, vagy azzal a szabad gázlóval, amit a garamszentbenedeiek a Tisza túlsó oldalán levő *sági vásárral* együtt kaptak. Mivel a „ság” szó a régi magyarban hegyet, dombot jelentett, feltehető, hogy ez a vásárhely is emelkedettebb helyen volt. Ezek szerint a tiszai átkelőhely mindkét oldalán vásárhely alakult ki. 1075-ben az apátságnak átadott rész lakatlan lehetett, mert engedélyt kapott az apát arra is, hogy embereket ekékkel telepítsen rá. (Győrffy I. 899.)

Egy 1450-es határjárás szerint a már tárgyalt bács megyei Szond területén levő *Mihályvásár* vagy *Szombatvásár* is kiemelkedő térszínen feküdt. A leírás a határ e szakaszáról ezt írja: „ad Wasarhel, et illo monte prima meta bene constat” — azaz: „a vásárhelyhez (ti, jutottak a határjárás során) és azon a hegyen az első határjel épségben áll”. Megjegyzik még ekkor, hogy e helyen valaha falu állott, de most pusztá (Győrffy 235—6.) Hozzá kell tennünk azonban, hogy 1192-es, már idézett s rendkívül

részletes határjárás e vásárhelyen településről nem beszélt, csupán mint helyről — „ad locum fori Michaelis” ill. 1206-ban „ad locum fori Zumbath” — emlékezett meg róla. A falunak tehát később kellett kialakulnia. Egyébként Szond tagolt, széteső települési szerkezetét az előző fejezetben közölt adatok elég világosan feltárták.

Még néhány — részben későbbi — adattal egészítjük ki az eddigieket; 1786-ban *Rimaszécs* határának egyik helyét *Vásárhegy* néven említik, mint legelőt, ami egyrészt e helynév régiségére utalhat, másrészt azonban valószínűvé teszi azt is, hogy e hely a falun kívül feküdt. Egy 1345-ös szatmár megyei adat *Pányok* és *Semjén* falvak határában *Vasármező* nevű helyről tesz említést, s ha a névben a vásárhely emelkedettebb szintje nem is jut kifejezésre, a „mező” szó világosan utal arra, hogy ez a terület is a településen kívül volt.⁷⁸ Ugyanerre utal a *dédes-tapolcsányi* modern helynévanyag *Vásárhelyparlag* adata.⁷⁹ Egy 1698-ban előforduló dülönév a háromszéki *Árkos* határában a *Vásártető* szóban újra a magasabb térszint juttatja kifejezésre.⁸⁰ Szintén a mai helynévanyagból ismert *Csákvár* (Fejér m.) mellett északra egy *Vásárhegy* nevű domb, (délre pedig *Vashegy* nevű szőlő és Vaskapu). Egy 1718-ból való sepsiszentgyörgyi adat *Vásármezejének* nevezi a határ egy pontját. Sepsiszentgyörgyön — *Bogáts Dénes* szerint — „Thököly jársa előtt” a baromvásárt a *Daczók kúriája* körüli „puszta helyen” tartották, melynek *Vásármező* volt a neve. Ez a hely az Olt folyó és a Debren patak között terült el. Később a baromvásárt áthelyezték a város ellenkező oldalán fekvő, azelőtt „Borjújáráhely”-nek nevezett területre, melynek egy része szántóföld volt. A XIX. század elején ide, a későbbi „Szabadság térre” helyezték át a kirakodóvásárt is.⁸¹

Ugyancsak a falun kívüli vásárhelyként értelmezhető legvalószínűbben az a *Csanád* megyei *Tömpösről* szóló 1256. évi adat, miszerint „a Maroshoz közel vannak a *Tembes* nevű falvak, 3 templommal és 3 faluhellyel, továbbá a *Tembes* szigeten a *Boldogasszonyról* elnevezett monostor, a halastavakkal, melyek a *vásárhelyektől* a mező felé fekszenek”. (Györffy 874—5.). A halastavak a *Maros* elhagyott medreiből lehettek kiképezve, s a leírás valószínű értelme az, hogy a vásárhelyek mellett más irányban, azaz a falvak felé is voltak halastavak. Ezek között a vásárhelyek szigetszerűen emelkedhettek ki a mocsaras, alacsony fekvésű térszínből. Bizonyos, hogy ezek a vásárhelyek sem a falvak belsejében helyezkedtek el. A települési szerkezet tagoltságára utal viszont itt is a 3 faluhely és 3 templom említése egyazon falunév alatt.

Ugyancsak falun kívüli vásárhely emléke él *Felsőbalog* (Gömör megye) egyik dülönévében 1500-ból: „*Balogwasarhel particula terre.*”⁸² Az aradmegyei *Szombathellyel* szemben a *Maros* déli oldalán egy *Vasárnap* hegy nevű 158 m magas domb található. Végül megemlítjük, hogy a *Kiskunságban* még a XVIII. században is két hétfő tartó állatvásárokat tartottak a pirtópusztai csárdánál a pusztában.⁸³

A közölt adatok valószínűvé teszik tehát, hogy régen a vásárhely számára szívesen választották ki magasabban fekvő helyet, másrészt arra utalnak, hogy a *vásárhely nem a településben, gyakran nem is annak szélén, hanem a határ valamely megfelelő — esetleg távoli — pontján feküdt.*⁸⁴

Annak, hogy a vásárhelyek emelkedettebb helyen feküdtek, nyilván volt racionális értelme is. Messziről látszottak, amellet talajuk így száraz volt, ami a látogatók szempontjából bizonyára nem volt közömbös. Valószínű azonban, hogy irracionális követelmények is belejátszottak a vásárhelyek magasabb helyen való kijelölésébe. Bár a hegyek és vásárterek közti irracionális kapcsolatra közvetlen adatot nem találtunk, a hegyeknek a babonás hitvilággal való összefüggésére a néprajzban több utalás van.

Gondolatmenetünk szempontjából itt újból a vásárral kapcsolatos babonás szokásokra utalunk, mivel úgy gondoljuk, ezek összefüggenek a fenti adatokkal. Történetileg ez nem is lehetett másképpen, hiszen ha a honfoglalás előtti magyaroknak voltak vásáraik — amire vásár szavunk eredetéből következtethetünk — akkor világos, hogy a nomád szállásokon belül vásártér aligha lehetett. A vásárhelynek, mint távolról jövő emberek találkozási helyének, feltétlenül rögzítettnek kellett lennie, míg a nomád szállás mozgott. *Makkai László* még a XIII. századi magyar szállások mozgékonyágát is kimutatta.⁸⁵ Emlékeztünk újra a *Princz Gyula* által leírt karkarai vásárra. A vásárhelyeknek ez a hagyományos kötöttsége a honfoglalás után is tovább élhetett egyideig. Ezért nemcsak a vásárhely nem tudott térben egysülni a vele funkcionálisan kapcsolódó többi településsel, hanem azok sem a vásárhellyel.

Említettük, hogy a vásárhelynek biztosítania kellett a vásár szerencséjét. Nyilvánvaló azonban, hogy az eladók szempontjából nem volt mindegy, hogy a vásárhely területének formalmasabb vagy félreesőbb részére kerülnek-e. Ezért a *vásári rend kialakítása igen fontos dolog volt a vásár sikere és a vásári béke fenntartása céljából.* Úgy tűnik, hogy eleinte az elhelyezkedést a szerencsére, a sorsra bízta, ezért az eladóhelyeket nyílhúzás útján osztották ki⁸⁶ — ugyanúgy mint a földközösségi keretekben

az ideiglenes egyéni használatra átengedett földdarbokat. Ez azonban a vásárterület előzetes értékelését, felmérését, befogadóképességének megállapítását tette szükségessé. Ilymódon el lehetett kerülni, hogy a vásárosok az előnyösebb helyek miatt összevesszenek. Valószínű későbbi módszer az állandó vásári rend kialakítása. Az árusok helyének kijelölése Budán a Budai Jogkönyv szerint árucsoportokként történt meg. A budai vásárjog nemcsak az egyes kofacsoportok helyét határozta meg, hanem azok létszámát is, külön megállapítva a német és magyar árusok arányát. Ezen felül meghatározták azt is, hogy szerdán a németek a Boldogasszony-templom körül, pénteken pedig a magyarok a Mária Magdolna-templom körül tartásuk a (heti) vásárjukat, míg a harmadik, szombati vásárnap régi szokás szerint (von gewonheit dar chomen) mindkét náció számára megengedett. E hetipiaci eladóhelyeken kívül hallunk az *Anger-Jarmarckt*-ről és az *Aigen Jarmarckt*-ről, mely utóbbi Kubinyi szerint a váron kívül, a Bem térnél elhelyezkedő egykori *Gézavásárával* azonos.⁸⁷

A vásári rend harmadik módjára jóval későbből, 1794–95-ből *Kunszentmiklóson* találunk példát. Itt, miután az első — felavató — vásáron „az idő mostohasága és az nagy hó miatt az vásárosoknak rendben sátorhely nem adatott, hanem ki ki ott telepedett meg, ahol *legjobbnak itélete* (!) a vásárhoz mesteremberek azt kívánták, hogy „az helyik és elsőségek *determináltatván* kimutattasson, hogy *több-több civódások közöttük ne támadhassanak*.” A tanács kifogásolta viszont azt, hogy a vásárosok „az ország útjába nagyon belé teszik sátoraikat, melyek az utasoknak akadályt tesznek”. Végülis a tanács úgy határozta meg a rendet, hogy első a pesti mesteremberek, utána a budaiak, aztán a kecskeméti, kőrösi, ráckevei következők, majd azon városoknak mesteremberei, akik Kunszentmiklóshoz közelebb fekvő helységeiben laknak. Itt tehát nem áruk vagy mesterségek szerint határozták meg az elhelyezkedés rendjét, hanem a résztvevők lakóhelye szerint, kombinálva a városok jelentőségét és távolságát. Ez a sorrend egyáltalán nem az egyes városokból jövő vásárolók számán alapult, az első vásáron pl. Pestről csak négy sátor mesterember volt jelen, míg kecskeméti 34, ráckevei 20, a dunavecsei 12, a páhiak 16 sáort állítottak fel (4-nél kevesebb sátorral voltak jelen Dabról, Dömsödről, Tassról, Szalkszentmártonból, Apostagból, Soltról, Dabasról, Dunaföldvárról, Kalocsáról és Soroksárról).⁸⁸

Ez a rendtartás csak a mesteremberek elhelyezkedéséről intézkedik országos vásár alkalmával. A vásár egyéb részlegeiről, így a kör-

nyék mezőgazdasági népességét közvetlenül érintő állatvásár-terményvásárról nem tudunk részleteket. Bizonyos azonban, hogy a korai vásárokon is jelentős volt az állatforgalom. Egy kokadi ember 1219-ben egy jánosdi ember ellen azt a vádat emelte, hogy 5 vásárolt disznója eltűnt, mindön nála aludt. Ez a biharmegyei Jánosd azon korai vásárhelyek közé tartozott, amelyek vásárvámját 1203-ban Imre király nem adta a bihari püspöknek.⁸⁹ A Várad Regesztrumból tudunk egy lólopási esetről a zempeleni Vásárhelyen (132. l.).

Arra vonatkozólag, hogy a vásárhely közelebről hogyan volt kialakítva, jóformán semmi adatunk nincs. Esetleg az Óbecse melletti „forum ville Saracenorum Curlach” (korlát) nevéből következtethetünk valami halvány vonásra. Ez úgy is felfogható, hogy egyes vásárhelyeket korlátok vettek körül. Mindenesetre valaminek jeleznie kellett, hogy a terület vásárhely, mert a vásárhelyen a vásár idején sajátos törvények uralkodtak a vásári béke biztosítására, ami nélkül a pirmitív népek vásárai sem képzelhetők el. A vásári béke fenntartása szükségessé tette valamilyen apparátus jelenlétét is, mely a vásárbíró, a vásári vám-, helypénz beszedőjéből, a béke fenntartását biztosító fegyveresekből állt. A már többször említett karkarai vásáron pl. a vásár ideje alatt ott tartózkodott a járási főnök az egész apparátusával. A Tihanyi alapítólevél nagyon korai „Mortis uasara kuta rea” adata mutatja, hogy a vásárhelyek kúttal is el lehettek látva.

Említettük már, hogy a honfoglalás utáni idők magyar társadalmának életében a vásárok még periférikus szerepet játszottak. A vásárra vonatkozó másik kifejezésünk, a *sokadalom* jelzi, hogy elsőrendű alkalom volt az emberek találkozására. A XVIII. századi *hódmezővásárhelyi* vásárokról írva, *Tárkányi Szűcs Ernő* is kiemeli annak jelentőségét, hogy rokonok, ismerősök, a szomszédos községek lakói itt találkozhattak, kicserélhették nézeteiket, étellel kapcsolatos tapasztalataikat, megbeszélhették az eseményeket. Aki sokat járt vásárban — állapítja meg — tapasztalt embernek számított.⁹¹ Fontos, hogy a vásáron nők is jelen voltak. A vásár alkalmat adott a fiatalok összeismerkedésére. A későbbi „leányvásárban” valószínűleg ősi hagyományok emléke maradt fenn egyes vidékeken. A lányok csinosan felöltözve sétáltak a búcsú és vásár sátrai között, ismerkedés után együtt maradt a két család, kölcsönösen informálódtak, majd közös megbeszélés esetén sor került a háztűznézésre. A néprajz álláspontja szerint a magyar leányvásár voltaképpen az ismeretszerzés egyik fajtája olyan helyen, ahol más faluból is szokás volt nőszülni.⁹²

A vásárok periferiális jellegüknek megfelelően a gazdasági funkción kívül számos más, a sokaság együttlétéből következő funkciót is betöltöttek. Hivatalos kihirdetés helyei voltak, e célból valami emelvény is rendelkezésre állott. *Tárkányi Szűcs Ernő* közli az 1774. évi hódmezővásárhelyi parasztfelkeléssel kapcsolatban, azt az egykori tanúvallomást, miszerint „ottléven Szolga Bíró Uram is, aki a M. Feő Ispány Eő Ex-ja leveleit akarja kihirdetni, fel is méne Szolga Bíró Uram azon deszka polczra, amely a végre van építve, hogy a Nótáriusok ami kihirdetni való onnan publicállják, de mindjárt kezde a nép zúgolódní...”⁹³ Valószínűnek tartjuk, hogy a Veszprémben emlegetett *Beszédő* hasonló szerepet töltött be a róla elnevezett piactéren.⁹⁴

Ezt a vásári sokadalmat használta fel az egyház arra, hogy az embereket istentiszteletre gyűjtse össze — amit a vásárnap és vásárnap etimológiai összefüggése bizonyít. A vásár tehát kultikus tartalmat is kapott — s nem lehetetlen, hogy ilyenkorábban is rendelkezett.

A vásárnak ezt a tarka sokrétűségét még fokozták egyéb kiegészítő funkciók is. Az áldomásívás szokására már az Anjou-korból van okleveles adat.⁹⁵ Bizonyára nem maradtak el a gyógyítók, jósök és az énekes koldusok ősei, a regősök utódaiból kialakult mulattatók, joculatorok sem. *Erre utal az a megfigyelésünk, miszerint valamennyi Igrici nevű falunk valamely vásárhely közelében feküdt. Ílymódon az igricek felüi mint foglalkozási — kultikus közösségek —, újabb településtípussal gyarapítják a vásárhelyek környékét. A Pacsa melletti Vásárdhegy közvetlen szomszédságában találjuk a zalamegyei Igrici falut a kovácsok Vörrü nevű települése mellett. A csallóközi Szerdahely szomszédja a Sípos- vagy Igrici Karcsa, ahol igricek éltek. 1253-ban a „Karcha joculatorum”-nak nevezett faluból név szerint is ismerjük *Fintort*, *Fényest*, *Tukát*, *Mezat*, *Chipert*, akik pozsonyi vár népei. Pais Dezső szerint e nevek összefüggenek a mulattatók foglalkozásával. Nagyszombathoz nem messze esik *Igrám* ahol szintén igricek éltek. A Sopron megyei *Vásárosfalu* közelében fekvő *Vicó*ról szintén ismerünk igriceket⁹⁶ A falu 1359 évi felosztásakor *Ábrahám joculator* kúriájának telkét jelölték meg mint határpontot. Igen korai a korábban már említett borsodmegyei *Hejőszalonta* szabad vására. Szalonta déli szomszédja *Igrici* falu. (Hirrich, 1237. Györffy 777.) A falu melletti elhagyott folyómedreket *Énekes érnek*, ill. *Dallosérnek* nevezik, ma is őrizve az egykor itt élt énekesek emlékét. A szabolcsi *Tasvásártól* kb. 20 km-re található *Igrici tó* és *dűlő* szintén egykori igricek telepére utal. Az énekmondók, hegedősök, síposok lakóhelyének és a vá-*

sárhelyeknek szoros területi kapcsolata összefügghet azzal a Pozsonyi Krónikában megőrzött hagyománnyal, hogy az addig „sátorról sátorra koldulva járó” énekmondók helyzetét Szent István rendezte „úgy vélném, hogy senki nem élhet jól főnök és vezető nélkül, ezért megparancsolta nekik, hogy az esztergomi Szent Lázár keresztseknek vessék magukat alá”. Amennyiben ennek következtében Esztergomban is megtelepedtek — ami a fenti összefüggések alapján nem lehetetlen — akkor a Kovácsfalva déli szomszédjában fekvő Lázár-dombon telephelyük egészen megfelelne a Pacsa melletti kovácsok és igricek elhelyezkedésének.⁹⁷ A krónikának ez a beállítása egybevág az Egyháznak azzal a törekvésével, hogy a pogány kultuszoknak egyházi tartalmat és formát adjon. Ez a törekvés a vásárral kapcsolatban is kimutatható.

A vásár egyházasítását maga a vásárnap szó is jól kifejezésre juttatja, mely még mélyebb értelmet nyer, ha Szent László III. törvényének 14. cikkére gondolunk. Ez a vásárt azonosítja az ecclesiával, amiben azonban egy általános középkori felfogás jut kifejezésre.⁹⁸ A törvény szerint a borkimérésről is gyakran a plébánosnak kellett gondoskodnia a vásáron.

Mint láttuk a szerzetesrendek is előszere-ttel telepedtek le a vásárhelyek közelében.

Ahogy az iparosok kultikus közösségei a céheken keresztül egyházi tartalmat kaptak, ugyanez a törekvés a kereskedelem területén, így a vásári szokásokban is érvényesült. A kereskedelem Szent Miklós-kultuszának elterjedése a városokban és a vásárhelyeken, valamint azok szomszédságában, valóban elgondolkoztató. Ennek igazolására néhány példát közlünk.

A Sopron megyei és zalai *Szerdahelyek* közvetlen déli szomszédjai Fertő- ill. Magyarszentmiklós a Szent Miklós tiszteletére szentelt plébánia-templomukról kapták nevüket. A Baranya megyei *Vásárosboya* Szent Miklós tiszteletére szentelt egyháza már 1340-ben előfordul, holott a „vásáros” jelző csak 1408-ban tűnik fel, annak jeléül, hogy a vásári funkció is jóval korábban megvolt. (Csánki II. 474.) A Csanád megyei *Feltömbösön* — melynek vásárhelyeit említettük — Szent Miklós a templom védőszentje. (1387 Györffy 875). A már 1293-ban vásárhelyként ismert *Szendrőlád* (Györffy 784.) északi szomszédja *Szentmiklós* nevű falu. *Martonvásár* déli szomszédja Fejér megyében *Szentmiklós* (puszta). A Gömör megyei *Lénártfalva*, melynek egy határrészét a Sajó mellett „Árus”-nak nevezték, másik neve, templomának védőszentje után *Miklósfalva* volt. A Bács megyei *Szond* 1450-es határjárásakor a vásárhely felé vezető utak mentén több *Szent Miklós szoborról* emlékeznek meg, így a szomszédos Ar-

nath falu mellett jeleznek egyet a Gergely nevű falu előtt, egy másikat „Naghzentgert” falu végén, a harmadikat Szentpál falu előtt, mely a Vásárhelyre vezető sóút mellett feküdt (Győrffy 238). Szent Miklós volt a *bodrogolaszi* plébánia-templom védőszentje is. Közismert, hogy az *esztergomi latinváros* plébániatemploma Szent Miklósról volt elnevezve, akárcsak *Besztercéé* (Győrffy 874), *Nagyszombaté*, *Marosvásárhelyé*. *Nagyvárad*, *Veszprém* egyik városrészét vicus Szent Miklósnak nevezték. *Debrecen* egyik utcája — mely a vásártérről nyílt — az ottani kápolna után szintén a Szent Miklós nevet viselte. *Szegeden* és *Budán* Szent Miklós kolostor és templom állott. *Székesfehérvár* külvárosában a középkorban Szent Miklósról elnevezett prépostság működött. Csánki szerint a Vas megyei *Szombathely* és *Muraszombat* plébánia temploma Szent Miklósról volt elnevezve. Ugyancsak Szent Miklós volt a védőszentje a *csepregi*, a *fertőfőszombathelyi*, a Borsmonostor melletti *kethelyi* plébániatemplomoknak is. A bihari *Asszonyvásárától* nem messze *Hegyközszentmiklós* szintén ilyen kapcsolatra utal, akárcsak a *Turkedi* mellett fekvő *Szt. Miklósi zug* neve. A felsorolt példák — melyeket tovább lehetne folytatni — elegendőnek tűnnek a kereskedelem és Szent Miklós tisztelete közötti szoros kapcsolatot bizonyítására. Ez a kapcsolat egyik szála lehetett azoknak a törekvéseknek, amelyek a vásári szokások pogány hagyományait keresztény formába igyekeztek burkolni, ami hozzájárult ahhoz, hogy a vásárhely bekerülhessen a település belsejébe. Az Egyház számára annál is fontosabb volt a vásárokon való érvényesülés, mivel az előzőekben láttuk, hogy a vásárhelyek közelében mindenütt mohamedán-zsidó kereskedők éltek, nem beszélve a külkereskedelmi kapcsolatairól.

A kereskedelem és a templomok gyakorlati szükségességéből származó kapcsolatára újabbant mutatott rá Johansen, bizonyítva, hogy a Keleti Tenger-menti vásárvárosokban, kereskedőtelepeken a templomok az áruraktár szerepét is betöltötték. Arra vonatkozóan, hogy a templomok nálunk is kincs- és értékőrző szerepet játszottak, sok adat maradt fenn, áruraktár szerepükről azonban ezideig nem tudunk.⁹⁹

Az eddigieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az etnikai határok és a vásárhelyek között megfigyelt szoros kapcsolat azt mutatja, hogy a vásárhelyek általában ott keletkeztek, ahol a földművelő szlávok és a nomád magyarság érintkezett egymással. A két nép életformabeli különbségéből következő gazdasági kapcsolatok hozhatták létre végső fokon vásárhelyeinket, a köztük lezajló termékcseré adta meg a vásárok forgalmának alapját. Ahol erre még az

iparcikkek forgalma is ráépült, ott találhatók vásárhelyeink legfejlettebb példányai. Azt hisszük, hogy ebben a tekintetben is városfejlődésünk táji differenciálódásával állíthatók párhuzamba a különböző országrészekben fekvő vásárhelyek környezetében kialakult településcsoportok. Az etnikai és földrajzi egyformaság, az ipari nyersanyagokban való szegénység, az árucseré kialakulásához szükséges differenciáltság hiánya mutatkozik meg már ekkor az Alföldön. Ez az Alföld késői, sajátos városfejlődésében is kifejeződik.

A vásári élet vizsgálata megvilágította, hogy a gazdasági funkció hogyan egészült ki a sok egyéb nem gazdasági jellegű tevékenységgel. Ez a fonal a vásárhelyek körül kialakuló településszerkezet új alkatrészének felismeréséhez vezetett. A vásárhelyek a vásár alkalmával egymás közelébe tudták vonzani az egyébként elkülönülő csoportokat. A sokadalom szó szépen fejezi ki a sokféle embercsoport egybeolvadását a vásár forgatagában, attrakcióiban. A vásári béke a vásár napján és helyén lehetővé tette, hogy az emberek kilépjenek társadalmi kondíciójuk korlátaiból és közös problémáikat megismerhessék. A sokadalom állandó együttartására azonban a vásári intézmény önmagában nem volt alkalmas, különösen nem addig, míg a foglalkozási és kultikus alapokon álló csoport-elkülönülés és a vásárral kapcsolatos régi tradíciók fennálltak. Úgy gondoljuk, hogy a további fejlődés szempontjából nagyon fontos volt az egyháznak az a törekvése, hogy az egymástól elkülönülő részek közös kultikus és ideológiai alapot kapjanak. Nézetük szerint ez nagyban elősegítette, hogy a vásárhely bekerülhessen a település belsejébe. Azt hisszük, ennek a jelentőségét a magyar városfejlődés szempontjából is méltányolni kell.

Igyekeztünk részletesen leírni és magyarázni a vásárhelyek környezetében kialakult települési együtteseket. A település-csoportok szerkezetére azt találtuk jellemzőnek, hogy pár kilométeres távolságban feküdt egymás szomszédságában a vásárhely, valamilyen iparos és kereskedő nép, esetleg igricek telepe, s ezt az együttest kiegészítette valamelyik szerzetesrend kolostora, s esetleg földvár, várkastély, vár. Sok esetben ezek közé a városias jellegű elemek közé más, agrárjellegű települések is közbe ékelődtek. Ezek jelenléte a vásárhelyen végbemenő árucseré szempontjából teljesen logikusnak mondható.

Ami keveset legrégebb városaink szerkezetéről tudunk, az több szempontból is összehasonlítható a vásárhely körüli településcsoportokkal. Vegyük mindjárt *Buda* (ill. *Óbuda*) példáját, annál is inkább, mert a *Gézavására* révén maga is a vásárhelyek általunk vizsgált típusába

tartozik. Kubinyi András, az állítólag I. Géza által a jení rév budai oldalán alapított Gézavásárát nagyjából a mai Bem térre helyezi.¹⁰⁰ Itt haladt át a keleti kereskedelem egyik fő útíránya a Dunán. Az iparostelepét a közeli *Nagykovácsiban* ismerhetjük fel, az itt élő kovácsok Heckenast Gusztáv szerint 1269 táján be is költöztek Óbudára. A kereskedőtelepet egyfelől a pesti mohamedánok képviselték,¹⁰¹ északabbra viszont Budakalász őrzi a mohamedán kálizok emlékét.¹⁰² Teljessé teszi a komplexumot az óbudai királyi vár és a Péter által alapított óbudai prépostság.

Esztergomban hasonló, csak valamivel zártabb szerkezetet találunk. Az eredeti vásárhely kérdése még nem tisztázott, egyes adatok szerint közvetlenül a dunai átkelőhely mellett állott. Az iparosokat a *Kovácsi* községben élő fémművesek és az Örmény faluban lakó őrök képviselték. A kereskedő elemet az esztergomi latinusokon kívül a két helyen is nyomozható zsidók alkották. Korai zsidó temetőt tártak fel a város keleti szélén, de a Zsidódi patak, a zsidódi rév, s az egykori Zsidód falu egy másik telepük emlékét őrzi. Az idézett krónika-adat alapján igricek telepével is számolhatunk.¹⁰³ A vár, a királyi palota és egyházi létesítmények természetszerűen adóttak. Esztergom különleges helyzetéből magyarázható még sok másfajta népesség jelenléte.

A dunántúli királyi kovácsok központja, a vasmegyei *Vasvár*, melynek királyi része 1279-ben Székesfehérvár kiváltságait kapta, Heckenast Gusztáv kutatásai szerint a királyi ková-

csok által beszolgáltatott vas raktározó helye volt, de környékén a vasművesség régészetiileg is igazolt. Közelében Szarvaskend is kovácstelep volt (Csánki II. 795: első adat 1236-ból). Közvetlenül Vasvár szomszédja volt *Zsidóföldre*, mely bizonyára a kereskedő elem telepe volt. A várra már 1243—54 körül van adatunk, ugyanakkor már áll a Domonkosok kolostora is.¹⁰⁴

Ismert, hogy a megyeszékhelyek kezdetűl vásárhelyek voltak, s az iparos elemek is kimutathatók szomszédságukban. Így pl. Veszprém mellett *Csatár*, Sopron mellett *Kovácsi*, Bihar ill. Nagyvárad mellett *Kovácsi* és *Csatár*, Nyitra mellett *Gerencsér* és *Csitár* (valamint *Sarló*) nevű falvakat találjuk a középkorban. Az Arad melletti *Tarján* és *Tömörkény*, mely utóbbi *Mukgörög* és *Mike böszörmény* földje volt, vasművességre és egyben kereskedőkre utal (Györffy 187). Arad közelében volt a Maros mellett *Szombathely* is, jelentős sókereskedelemmel. Heckenast Gusztáv hívta fel a figyelmet arra, hogy mikor a Sopron melletti Kovácsi pusztává válik, feltűnik a városban — Óbudához hasonlóan — egy Kovácsszer nevű utca.¹⁰⁵

A korai jelentős városaink példája — azt hisszük — igazolja, hogy a vásárhelyek környéke csak annyiban volt eltérő, hogy ugyanazok a funkcionális elemek térben lazábban kapcsolódtak, bár a középkori magyar városok szerkezetére is jellemző a terjengősség, lazaság. Az ennek következtében sokfelé közjük ékelődő agrárjellegű telepek sem ismeretlenek azonban korai városainkban: azok népességének nagy része is földműveléssel foglalkozott.

III. fejezet

A VÁSÁRHELYEK KÉSŐBBI SORSA ÉS A KÖZÉPKORI MAGYAR VÁROSFEJLŐDÉS

Nem ismerünk egyetlen Kovácsi, Csatár, Kelecsény stb. nevű várost Magyarországon, viszont Szombathely, Vásárhely stb. nevű város már több is akad. Ebből következtethetünk arra, hogy az előzőekben vizsgált település csoportok legfejlődiképesebb tagja a vásárhely volt, noha a száznál több vásárhely közül nagyon sokból még falu sem lett, legfeljebb csak prédiám. Másrésztük faluvá fejlődött ugyan, de vásári funkcióikról nem tudunk, a faluvá fejlődött vásárhelyek között csak néhány olyan akadt, mely a XIV—XV. században is vásártartási joggal rendelkezett. Kevés vásárhely kapta meg a mezővárosi rangot és még kevesebb lett közülük valódi város a középkorban. Nagyon sok vásárhely előbb vagy utóbb, különböző okoknál fogva

véglegesen elpusztult és valószínű, hogy egy részükből még állandó település sem lett.

Ha ebben a perspektívában azt akarjuk mérlegelni, hogy mi a szerepük a magyar városfejlődésben, akkor célszerűnek látszik különbséget tenni közvetlen és közvetett hatás között. A közvetlen hatás alatt azt értjük, hogy a várossá fejlődött vásárhelyek mit jelentettek a magyar városfejlődés számára, hogyan ment végbe fejlődésük és miféle várostípust képviseltek a középkorban. Ennek megvilágítása érdekében különös figyelmet fordítunk annak vizsgálatára, hogy mi volt a vásárhely-, vásártér-, piac szerepe a települések, városok szerkezeti alaprajzi kialakulásában.

Valószínűnek látszik azonban, hogy a vásárhelyeknek a városfejlődésre gyakorolt közvetett hatása nagyobb volt a közvetlennél. Ez elsősorban a városhálózat kialakulásában mutatható ki. Mindez a magyar várostörténeti irodalomnak a vásárhelyre vonatkozó említett negatív értékelését látszik igazolni. Mi viszont arra igyekszünk rámutatni, hogy e negatívumokból olyan következtetések vonhatók le, amelyek a magyar városfejlődés tatárjárás utáni gyors kivirágzását egészen új oldalról világítják meg.

1. A vásárhelyekből lett falvakról

A fejlődésükben megrekedt, legfeljebb faluvá fejlődött vásárhelyeknek 3 csoportját célszerű megkülönböztetni. Az elsőt azok a vásárhelyek alkotják, amelyek középkori vásári funkcióiról nevükön kívül nem maradt fenn adat, az idők folyamán maguk is elpusztultak és gyakran egykori helyük is feledésbe ment. Ezeknek csupán a felsorolására kell szorítkoznunk, megjegyezve, hogy pusztulásuk idejének és körülményeinek vizsgálata fontos eredményekre vezethet, mint arra a későbbiekben még visszatérünk. Elpusztultak: *Monajkedd* Abaújban, *Choldkedde* Komárom megyében, a tolnai, baranyai, Valkó megyei *Keddhelyek*, a győri, somogyi, Krassó és Bács megyei *Szerdahelyek*, a nógrádi *Szerdahely*; a mosoni, baranyai, somogyi és a Valkó megyei *Csütörtökhelyek* (ill. Csütörtökfalva), a somogyi *Péntekhely*, a Bács és Arad megyei *Szombathelyek*, a bihari *Vásári*, a baranyai *Újvásár*, a Krassó és Valkó megyei *Vásárhelyek*, a somogyi, vasi *Vásárosfalvak*, a zalai *Szelcevásárhely* és Veszprém megyei *Patvására*, a Bodrog megyei *Cseményvásár* és a Bács megyei Szond melletti *Vásárhely* (ill. más néven Mihályvására, Szombathely.)

Sokkal kevesebb az olyan vásárhely, mely faluvá fejlődött és vásáráról későbbi adat is ismeretes. Ilyenek *Répekedhely* (Mannersdorf, Burgenland), Tolna megyében a Bonyhád melletti elpusztult *Szerdahely*, a zalai *Magyarszerdahely*, *Bodrogszerdahely* Zemplénben, *Csütörtökhely* Zalában (ma puszta Zalalövő mellett), a Zemplén megyei *Vásárhely* és a bihari *Fugyivásárhely*. Mint látható, ezek közül is több elpusztult.

A többiek abba a harmadik csoportba tartoznak, amelyek középkori vásári szerepéről adatunk szintén nincs, de mint falvak napjainkban is tagjai településállományunknak. Az utóbbi két csoportból egy-két példán keresztül vizsgáljuk a vásárhely szerepét a településalaprajzban.

A faluvá fejlődött egykori vásárhelyek többsége jelentéktelen kis hely maradt napjainkig. Amelyek vásáraitól a falu nevéen kívül adat sem maradt fenn, azok alaprajzában többnyire a vásár, piac befogadására alkalmas helynek, térnek nyomát sem találjuk. Így pl. *Kőszegszerdahely* egyutcás kis falu, akárcsak a Szentgotthárd melletti *Kethely*, csak még kisebb méretekben. A sopronmegyei *Vásárosfalva* alaprajza a József-kori térképeken két rövid, egymásra merőleges utcaszakaszból áll, vásártérnek sehol sincs nyoma. Egészen egyszerű egyutcás falu *Kisvásárhely* is Sümeg mellett. Ugyanilyen Sopron megyében a Fertőszentmiklóssal összeépült és abba beolvadt *Szerdahely*. Szemben az egyutcás Szerdahellyel, a szomszédos Szentmiklós házsorai egy nagy térséget vesznek körül. Fertőszentmiklós eredetileg *Neweg* néven bukkant fel 1228-ban, mint „terra”. A „terra” szó arra mutat, hogy földesúri kezelésben álló üzem és nem falu volt. Még 1274-ben is terrának nevezik, 1324-ben azonban felmerül a „*possessio Nyumygh*” Szent Miklósról elnevezett temploma, majd 1376-ban a *possessio Zenmiklós* név s ekkor már biztosan falu.¹⁰⁶ Már láttuk, hogy Szent Miklós tisztelete hogyan kapcsolódott össze a vásárokkal. A templom patrociniuma és a falu közepét alkotó nagy térség vásári funkcióra utal. Szentmiklós alaprajzáról először az 1660-as Nádasdy-urbarium tájékoztat. Ekkor már 3 házsorból áll: a keletin 30 ház, a délin 24, a nyugatin 44 ház (köztük a plébánia-épület) sorakozott, azaz világosan kirajzolódik egy háromszög alakú tér. Ugyanilyen formában találjuk a falut a József-kori térképen is. Aból, hogy a plébánia a tér nyugati oldalán található, joggal következtethetünk arra, hogy ez a házsor a legrégebbi. A faluban az 1660-as években 108 ház volt. Ennyi a falu telepítésekor biztosan nem épült, tehát vagy később aprózódtak el a teret körülvevő telkek, vagy azt gondolhatjuk, hogy a tér teljes körülépülése későbbi fejlemény volt.

A két szomszédos falu alaprajzának elemzése arra a meglepő következtetésre vezet, hogy a későbbi Szent Miklós templom és falu Szerdahely eredeti vásártérére épült. Szerdahely vásáraitól — a falu nevéen kívül — középkori adatunk nincs, tempolma sem volt, viszont a vele szorososan egybeépült Szentmiklós később mezővárosi rangban szerepel (Fényes IV. 114.). (Erre utal egyik dűlőjének a neve is: Városföld, 1863-ból, közli Soós Imre.) A kérdést nem tekintjük véglegesen lezártnak, ezért megemlítjük *Szentmiklós* határában a Szered dűlőnevet, amely esetleg a vásárral szintén összefüggésbe hozható.¹⁰⁷

Meg kell jegyeznünk, hogy a szerdai vásárról elnevezett vásárhely és a szomszédos Szent Miklósról elnevezett falu párhuzama megismétlődik Zala megyében. A Nagykanizsától északra fekvő *Magyarszerdahely 1323-ban mint forum provinciale* szerepel, közeli déli szomszédja pedig a mai *Magyarszentmiklós*. Míg tehát a sopronmegyei Szerdahely vásári tevékenységéről nem maradt ránk adat, addig Magyarszerdahely a későbbi forrásokban is vásárhelyként szerepel. Bizonyára ezzel függ össze, hogy Magyarszerdahely a József-kori térkép szerint egy térszerűen széles utcából állt, melynek keleti végén, középen helyezkedett el a templom. Magyarszentmiklós ekkori alaprajzán viszont térség nem észlelhető.

2. A vásárhelyek és oppidumok

Kevés azoknak a vásárhelyeknek a száma, amelyek nemcsak megtartották vásárfunkciójukat, hanem a középkor későbbi szakaszában a mezővárosi rangot is elérték. Ezek a következők:

Muraszerdahely — Zala m. Oppidumként szerepel 1458-ban (Csánki III. 25).

Dunaszerdahely — Pozsony m. (Borovszky: Pozsony m. 55. Fényes IV. 125).

Szered — Pozsony m. (Borovszky 116 — Fényes IV. 126).

Csütörtök — Pozsony m. XIV. sz. elején városként említik (Borovszky 46, Fényes I. 229).

Fertőfőszombathely — ma Nezsider — Moson m. Oppidumként említve 1437-ben (Csánki III. 673).

Szombathely — egykori Baranya m. Drávántúli részén ma Szubotica pusztá Valpótól délre, Koska közelében (Csánki II. 466) 1494-ben castelumát is említik (Csánki II. 459).

Martonvásár — Fejér m. Oppidumként említve 1486 (Csánki III. 314—5).

Pétervására — Heves m. 1445-ben városként szerepel (Borovszky: Heves m. 64).

Kisdí-Vásár(hely) Bács m. Oppidumként 1465 — Karlovicával szemben, a mai Gardinovec táján feküdt, elpusztult (Csánki II. 140).

Cikó-Vásárhely — Temes m. Oppidumként 1480-ban szerepel, Fadimak — Kutina — Balinc környékén feketett (Csánki II. 12).

Somlóvásárhely — Veszprém m. — civitasként említve 1367 oppidumként 1409-ben (Csánki III. 212).

Muraszombat — Vas m. — civitas Murazombata 1365, 1431, később Oppidum: 1423, 1483 (Csánki II. 726).

Mindössze 12 vásárhely jutott el tehát a mezővárosi színvonalra. Annak a kérdésnek a vizsgálatára azonban, hogy ebben a fejlődésben milyen szerepet játszott maga a vásár, illetőleg annak helye hogyan illeszkedett be a városszerkezetbe, a legtöbb felsorolt település nem alkalmas. Kisdivásárhely, Cikóvásárhely, a Baranya

megyei Szombathely a török időkben teljesen elpusztultak, Martonvásár ugyan újraépült, de középkori alaprajzát nem ismerjük. Az alaprajz eredetisége Somlóvásárhelyen is kétséges. Fertőfőszombathely — Nezsider esetében 1313 előtt — mikor német neve először feltűnik — német betelepítésre kell következtetnünk márcsak a Neusidel név jelentéséből is, az alaprajz tehát a XIII. század vége előtti állapotok tanulmányozására itt sem látszik alkalmasnak. A hagyományok szerint Muraszombat sem eredeti helyén fekszik.¹⁰⁸

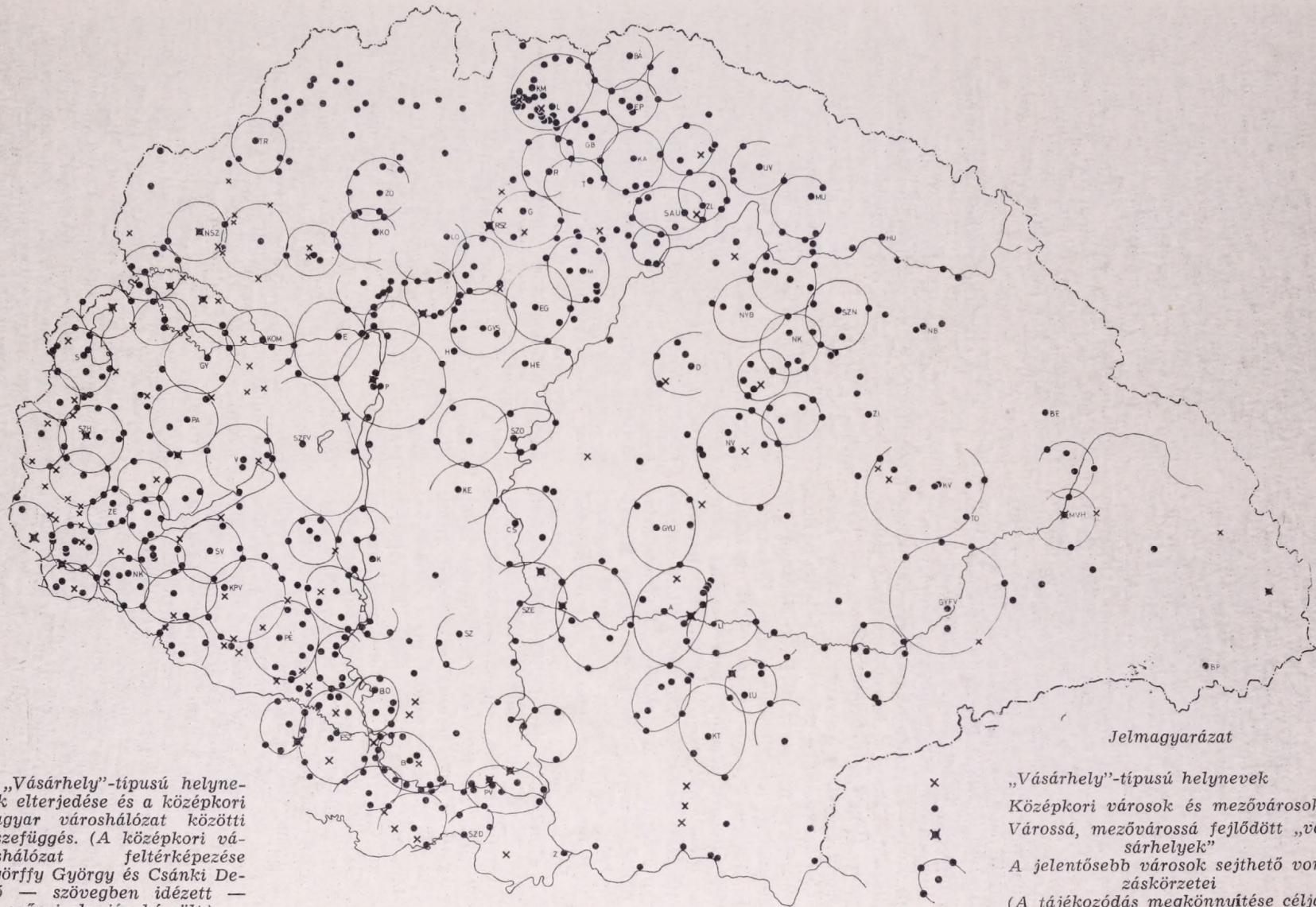
A pozsony megyei Szeredről Fényes megemlíti széles főútját, egyesek szerint azonban ennek helyén korábban egy elhagyott Vág-medder volt, s ennek valamivel keletebbre való át-helyezkedésekor választódott el egymástól Szered és az ősi Semptei vár.¹⁰⁹ A csallóközi *Dunaszerdahely* alaprajzáról tudjuk, hogy hajdan erőssége is volt és 4 részből állott; Szerdahelyből, s a nemesi jogállású Nemesszeg, Újfalú és Előtejed helységekből.¹¹⁰ A hevesi Pétervására Józsefkorai alaprajzán a falu belsejében vásártér nem ismerhető fel, legfeljebb a falu déli végén álló templom körül találunk olyan szabad területet, mely vásártartásra alkalmas lehetett.

Az oppidummá fejlődött vásárhelyeket az elmondottak miatt alaprajzi fejlődésük szempontjából körülményes lenne részletesen vizsgálni. Bár ezek vásárfunkciójukat a középkorban is megőrizték, tehát egykori alaprajzukban a vásár helyének meg kellett mutatkoznia, mezővárosi fejlődésük fő tényezője nem vásártartási joguk volt, hanem az, hogy nagy uradalmak központjai lettek. Valószínű, hogy vásártartási joguk is földesúri jogként maradt meg.

A megoldatlanul maradó kérdés helyett azonban egy sokkal általánosabb probléma vetődik fel, nevezetesen a *vásárhelyek és az oppidumok viszonya*. Szinte párhuzamosan megy végbe ugyanis két ellentétes folyamat. Egyrészt a száznál is több vásárhely túlnyomó többsége elveszti vásári funkcióját és ha nem pusztulnak el, általában a településhálózat jelentéktelen tagjai maradnak. Ezzel a folyamattal szinte ellentétesen viszont megindul a sokszáz oppidum fejlődése, melyek — bizonyos értelemben — a vásárhelyek szerepét veszik át.

Ez a gondolat annál jogosabbnak tűnik, mert ha a korai vásárhelyek és a későbbi mezővárosok földrajzi elhelyezkedését összehasonlítjuk, feltűnik, hogy a *korai vásárhelyek szomszédságában mindenütt oppidumok találhatóak*. Sopron megyében a burgenlandi Szerdahely mellett Kis- és Nagymarton fejlődtek oppidummá, várossá. A másik Sopron megyei Szerdahely mellett Fertőszéplak (ill. Fertőszentmiklós), Vásárosfalú helyett a szomszédos Beled, Pápóc.

Jelmagyarázat

A „Vásárhely”-típusú helynevek elterjedése és a középkori magyar városhálózat közötti összefüggés. (A középkori városhálózat feltérképezése Györffy György és Csánki Dezső — szövegben idézett — művei alapján készült.)

- x „Vásárhely”-típusú helynevek
  - Középkori városok és mezővárosok
  - ⊗ Várossá, mezővárossá fejlődött „vásárhelyek”
  - A jelentősebb városok sejthető vonzáskörzetei
- (A tájékozódás megkönnyítése céljából a fontosabb városok nevének kezdőbetűit feltüntettük.)

Veszprém megyében *Kisvásárhely* helyett a mellette fekvő *Sümeg*, *Szerdahely* helyett a szomszédos *Lovászpátona*, *Patvására* helyett pedig *Berhida* és *Peremarton*, Vas megyében *Répcetekhely* ill. *Közszerszerdahely* helyett a mellettük fekvő *Locsmánd* és *Kőszeg*, a *Vasverőszék* melletti *Kethely* szomszédságában pedig *Szalónak* ill. *Vörösvár*, *Szerdahely* és *Szombatfa* helyett *Németújvár*, *Lugasvásárhely* helyett pedig *Nagyrákos*, az *Őrségben*. Tolna megyében a *Szerdahely* melletti *Gyánt*, a másik *Szerdahely* helyett pedig *Varasd*, ill. *Széplak*, *Kedhely* helyett pedig *Máré* lett oppidum. Zalában teljesen hasonló megfigyeléseket tehetünk. *Lentiszombathely* helyett a mellette fekvő *Lenti*, *Pórszombat* helyett *Nova*, *Tótszerdahely* helyett *Letenye*, *Bekcsehely* kapott mezővárosi kiváltságokat. Somogyban a példák tovább folytathatók: *Kéthely* helyett déli szomszédja *Marcali*, *Kaposszerdahely* helyett *Kaposvár*, *Péntekhely* helyett *Somogytur*, *Csütörtökhely* helyett a szomszédos *Bélavár*, *Kedhely*, *Csütörtökhely* és *Vásárhely* helyett pedig a közöttük fekvő *Szigetvár*, ill. *Pata*. **Baranya** megyében szintén lehet példát találni: *Drávaszerdahely* helyett a nem messze fekvő *Siklósból* lett oppidum, *Vásárosbóya* helyett pedig *Bere-mend*. Bihar megyében ugyanilyen párként megemlíthető *Vásári* és a mellette állott *Kölesér* oppidum. Északon Zemplénben *Bodrogszerdahely* helyett *Sátoraljaújhely*, Borsodban *Monajkedd* helyett *Forró* kapott mezővárosi jogokat. Hogy miképpen ment végbe ez az átrendeződés, azt részleteiben nem tudjuk, mert csak néhány konkrét esetről maradt adatunk. Bars melletti *Csütörtökhely* és *Szombathely* példája ismert, ezeket 1331-ben királyi parancs telepítette be Bars városába. (Győrffy 438.) Ismeretesek olyan esetek, amikor a földesurak erőszakkal vitték át a vásárt a szomszéd faluba, pl. a varasdi vásárt 1466-ban Aporba helyezték az Aporiak (Tolna m. Csánki III. 413.) Itt azonban nem egyes esetekről van szó, hanem egy nagyszabású átszerveződésről. Ez az átszerveződés a királyi birtokrendszer felbomlásával indulhatott meg, s utána viszonylag gyorsan ment végbe. Eredménye az, hogy a városálózat az oppidumok révén — mint a mellékelt térkép mutatja — az ország területének jelentős részein eléggé sűrűn, szabályosan kialakult. Mivel a vásárhelyek az oppidumok elrendeződésében felismerhető vonzáskörzetek vonalaiba — az előbb mondottak értelmében — pontosan beilleszkednek, nyilvánvaló, hogy az egész középkori mezővárosi hálózat kialakulására *közvetve igen jelentős hatást gyakoroltak*. Ebből viszont következik, hogy a korábbi vásárhelyhálózat a maga vonzáskörzeteivel nagymértékben determinálta a

városálózatot. Mivel pedig a vásárhelyek elhelyezkedésében kétségtelenül meg lehetett állapítani a XI. századi etnikai viszonyok hatását, áttételesen ezek a korai etnikai viszonyok a városálózat kialakulására is hatással voltak, noha ebben az időben már az etnikai kép teljesen megváltozott. Ezzel természetesen nem akarjuk egyedül a korai etnikai viszonyokra visszavezetni a későbbi fejlődést. Mivel azonban az etnikai viszonyok és a földrajzi tájak között nagyfokú egyezés mutatható ki, az életmódbeli különbségek később is megmaradhattak és hatással lehettek a fejlődésre.

3. A vásárhelyekből lett városok

A vásárhelyek közvetlen szerepe a középkori város és városálózat-fejlődésében — mint a vásárhelyekből lett oppidumok mutatták — nem nagy.

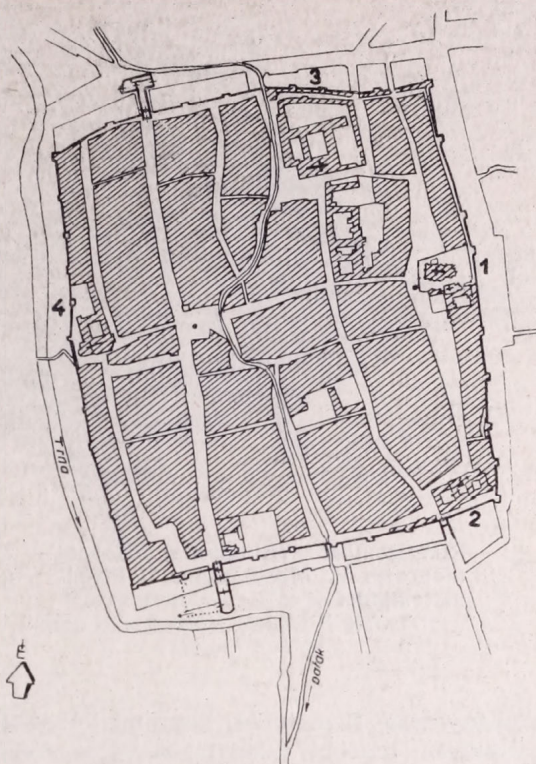
Még kisebb csoportot alkotnak azok a vásárhelyek, amelyek a középkorban magasabb városi rangot értek el és máig is városok maradtak. Ilyenek voltak: 1. Nagyszombat (Pozsony megye), 2. Rimaszombat (Hont megye), 3. Marosvásárhely, 4. Kézdivásárhely, 5. Csikszereda (Erdély), 6. Szombathely (Vas megye), 7. Hódmezővásárhely. Mint látni fogjuk, igazolható, hogy ezeknél a városoknál a nevet adó régi vásárhely vonzotta magához a városi funkciókat, ez játszotta az integrátor szerepét. Próbáljuk meg a korai bizonytalan és gyér adatok ellenére nyomunkövetni, hogy mi volt a vásárhely szerepe e települések városá fejlődésében.

Nagyszombat az igen korai alapított városok közé tartozik, de alapításának ideje és körülményei nem tisztázottak, az irodalmi adatok ellentmondók. Egyesek szerint először 1140-ben tűnik fel az írott forrásokban, s II. Géza már 1152-ben fallal kezdte körülvenni. A városfal építését — e szerint — III. Béla leánya, Konstancia, I. Przemiszl Ottokár cseh király felesége fejezte volna be 1220. körül, aki Nagyszombatot hozományul kapta. Sajátosnak tűnik azonban, hogy városi szabadalmi jóval későbből, 1238-ból datálódnak. A privilégiumot állítólag 1267-ben megújították. Újabb jelentős fejlődést Nagy Lajos alatt ér el, aki itt is halt meg.¹⁴¹

Mencl alapos városépítéstörténeti ismeretek birtokában, megfelelő kritikával sok tekintetben egészen más eredményekre jutott. A város fejlődését a XIII. század elejétől követi nyomon, amikor Konstancia királynő birtokában volt. 1211-ben már állott a *Szent Miklós* templom, melynek tizedét János esztergomi érsek az esztergomi káptalannak adta. A város megalapítását mégis 1238-ra datálja, amikor IV. Béla

az itteni hospeseknek privilégiumlevelet adott. Megjegyzi, hogy Konstancia királynő szerepe — akit Pulkova cseh krónikás a város alapítójaként említ — a városalapításban nem világos. („Item construit Costantia in Ungaria civitatem Trnaw, que in vulgari Ungarico Sambach Constantie muncupatur”). *Mencl* világosan meghatározza az alaprajz kialakulásának menetét. E szerint a város legrégebb része a Trnawka mellékágát képező Patak nevű vízfolyás mellett orsószzerűen kiszélesedő észak-déli irányú piacutca, melynek pontosan a közepén helyezkedik el az utca vonalából kiugró, románkori alapokon álló, keletelt *Szent Miklós plébániatemplom*. Az utca déli végét még a tatárjárást megelőzően épített klarissza zárda jelzi, északi végét pedig a domonkosok temploma és kolostora, akik — a ferencrendiekkel együtt — még 1313 előtt megtelepedtek. Ez a nagyon kisméretű, egy utcából álló városka *Mencl* szerint az Ottokárral vívott háborukig nem volt fallal körüvéve, s a harcok közben 1271-ben porig leégett. Hamarosan újjáépült, a XIII—XIV. század fordulóján már városfalai is kiépültek. Közben azonban a növekvő város újonnan épülő részei a Patak nyugati odalára is átterjedtek. Így jöttek létre a piacutcával párhuzamos É—D-i utcák. Az új keleti városrészben épült fel a városfal mellett a ferencesek kolostora és temploma. Ezt az épülettömböt a város túlsó oldalán vele szemben fekvő ősi plébániatemplommal egy majdnem szabályos négyszögű tér közbeiktatásával — „forum maius” — egy városépítészeti tengelyt alkotó keresztutca kötötte össze.¹¹²

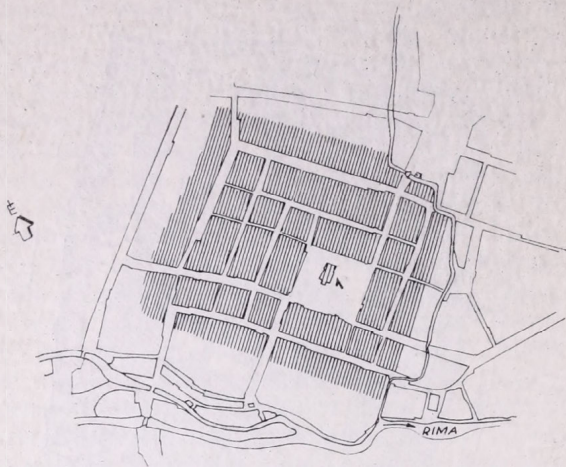
Mencl megállapításaival — aki erősen hangsúlyozta az alaprajz tervezett, komponált jellegét — teljesen egyet kell értenünk. Sajnálatos azonban, hogy a városalapítás kérdésében ő sem tudott egyértelmű véleményt kialakítani. Ha ugyanis a Szent Miklós templom tizedét már 1211-ben az esztergomi érsek eladományozta, de a városalapítást csak 1238-ra datáljuk, akkor ezt megelőzően valaminek, legalább is vásárhelynek lennie kellett. A templom védőszentjének korai feltűnése határozottan egyházi kultusszal szentesített kereskedelmi tevékenységre vall. Az orsóalakú piacutca szabályos vonalai kétségtelenül alapított településre utalnak, mely összevethető a kb. 10 évvel később, 1249-ben alapított Kassa magját képező orsó piacutcával. Úgy véljük, hogy a meglévő vásárhely értékelése hangzik ki IV. Béla szabadságleveléből: „mivel Pozsony megyében a Szombathelynek nevezett hely (locus!) a legalkalmasabbnak látszik hospesek letelepítésére, az e helyen lakó civiseknek és azoknak, akik ezután akarnak idetelepedni, a következő szabadságot biztosítjuk...” A szabadságlevél kiadásakor tehát már

Nagyszombat (Trnava) alaprajza V. *Mencl* után

1. Szent Miklós plébániatemplom
2. Klarisszák
3. Domonkosok
4. Ferencsek

bizonyos számú népesség ott lakott — s így valószínű, hogy a telepítés megkezdése Konstancia királyné idejére nyúlik vissza.¹¹³ Béla kiváltságlevele a további fejlődést kívánta elősegíteni, felismervén a helynek városfejlesztésre való alkalmasságát. Nagyszombat földrajzi fekvését, környezetét vizsgálva, látjuk, hogy itt volt a „cseh út” átkelőpontja a Trnawa folyón, a város a Kiskárpátok és a Kisalföld találkozásánál, tehát „vásárvonalon” fekszik. Korábban már említettük, hogy itt haladt az egykori szláv-magyar érintkezési vonal. Környezete, a mellette fekvő iparosfaluvall, Gerencsérrel és az igricek falujával Igrámmal, a korai vásárhelyekre jellemző. A város kialakulásában a vásárhely elsődlegessége tehát alig vitatható. A városalapítás előtt Nagyszombat Gerencsérrel és Igrámmal együtt a pozsonyi ispán hatósága alá tartozott, ezért kell a kiváltságlevelnek hangsúlyoznia az ispán joghatósága alól való mentesítést. Világosan mutatja ez azt, hogy a vásárhely csak a régi kötelékekből való kibontás által fejlődhetett várossá. Az iparosfaluvall való szoros kapcsolatot jelzi Gerencsér 1267-ben történt oda-

Rimaszombat (Rimavska) Sobota
alaprája V. Mencl után. 1. Plébá-
niatemplom

adományozása. Nem tudni, hogy mi lett a falu iparosával, későbbi feladata a város élelmi-szerrel való ellátása volt.

Nagyszombat egyik legelső képviselője ennek az új várostípusnak, amely nem a vár és vár-alja kettősségéből alakult. A város központja egyértelműen a térszerű piacutca, feltehetően a régi vásárhely amely mellé korán plébániatemplom épült, ezáltal a közös vásári és egyházi vonzásközpont alkalmassá lett a továbbfejlődésre. Ez azonban nem autochton módon, hanem hospesek betelepítésével indult meg. Az önálló jogszolgáltatással, gazdasági privilégiumokkal ellátott hospesek szabadságukat készen kapták, ezért Nagyszombat példája a kötöttebb viszonyok között élő vár-váralja típusú városok továbbfejlődése szempontjából igen nagy jelentőségű. Pár évtized múlva tágabb környékének vár-váralja összetételű települései: Sopron, Győr, Pozsony szintén városi privilégiumot kaptak.

Ugyancsak nem látszik autochtonnak Rimaszombat várossá fejlődése sem. Mencl¹¹⁴ szerint a XIII. század közepén a Rima folyó mellett a kalocsai érsek birtokain aranybányászat folyt. Az itteni falvak közé tartozott Rimaszombat is, melyet István érsek 1270-ben adott át a hospeseknek. A hely 1334-ig maradt a kalocsai érsek tulajdonában — ekkor birtokesere következtében a Szécsiek kapták. Nem sokkal ezután Károly Róbert Szécsy Tamás kérésére a budai jogot adta Rimaszombatnak és megengedte a városfalak építését is. Ennek ellenére a város továbbra is földesúri fennhatóság alatt maradt. Mencl szerint a teljesen szabályos derékszögű

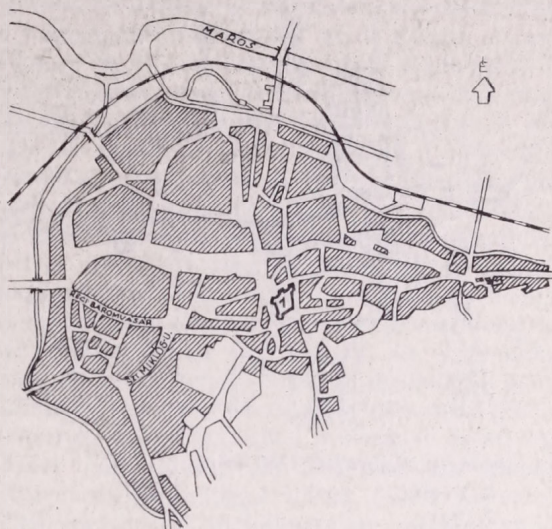
utcahálózat, a négyszögletes főtér kialakítása az 1334-es városprivilegiummal hozható kapcsolatba. Ez esetben azonban kérdéses, hogy mi történt 1270 és 1334 között, ugyanis az alaprajz annyira szabályos és egységes rendszerű, hogy régebbi falu nyomai a város területén sehol sem fedezhetők fel. Mencl ugyan sajnálkozva állapította meg, hogy sem a régi várfalak, sem középkori épületek nem maradtak meg, de nem említi az 1506-os tűzvészt, mely a magyar várostörténeti irodalom szerint az addigi faépületeket teljesen elpusztította. Ez az esemény a középkori építészeti emlékek hiányát megmagyarázza, de a régebbi magyar kutatások ebből további megállapításokhoz is eljutottak. Tudni vélik ugyanis, hogy a földesúr — Losonci Zsigmond — a tűzvész után vette rá a polgárokat arra, hogy nagy négyszögű piacteret tartsanak fenn vásárok céljaira. Ha ez így volna, akkor a szabályos városalaprájban nem a középkori, hanem esetleg már a reneszánsz városépítés hatását kereshetjük. Egyébként a vásárok valóban ezen a téren tartattak és figyelmet érdemel az a tradíció, hogy a helybeliek a főtéren sohasem árultak, ezt teljesen az idegen kereskedőknek engedték át, még a hetivásárokon is.¹¹⁵

Anélkül, hogy a kérdésben véglegesen állást foglalnánk, megjegyezzük, hogy Rimaszombat fekvése teljesen analóg a többi vásárhellyel. Szlovák-magyar érintkezési vonalon van, átkelőhely a Rimán, ipari és mezőgazdasági jellegű vidék találkozási pontja. A körülötte fekvő települések földrajzi neveiben előforduló vásárosút-
adatok¹¹⁶ (Gortva 1240: via forensis, Lászlófalva 1679: vásáros útra kijáró, Hanva 1751: vásáros út, Uppony: vásáros út) közül főként az 1240-es adat figyelemreméltó, mert korábbi a város alapításánál és így valószínűvé teszi, hogy Rimaszombat is — nevének megfelelően — korábbi vásárhelyre települt rá.

Szemben e telepített városokkal, autochton jellegű fejlődés hatását kereshetjük Marosvásárhely és Kézdivásárhely esetében. Kézdivásárhelynél figyelmet érdemelnek a Bogáts Dénes által a környező falvak régi földrajzi helynévanyagában felfedezett „Orosz utak” és „Szász út”, melyek Brassó felől három irányból is Kézdivásárhelyre tartanak. Mivel ezek az utak váltakozva Orosz-út, ill. Vásáros-út néven fordulnak elő, nem lehet kétséges, hogy itt egy nemzetközi útnak a Brassó—Ojtozi-szoros közti szakaszával van dolgunk. Ezek az utak biztosan középkoriak, bár Otto Mittelstrass Erdély középkori útjaira vonatkozó adatgyűjteménye nem tud róluk.

Kézdivásárhely eredetileg Torja területén keletkezett, a Torja patak mellett, ősi neve is Torjavásárja.¹¹⁸ A város határa alig terjedt túl a be-

épített területen. Ott alakult ki, ahol az említett vásáros- ill. orosz út átkel a Feketeügy folyón. Szomszédja a Kászon patak és Feketeügy torkolatánál *Oroszfalu*. Tipikus példája az átkelőhely mellett a puszta határban létrejött vásárhelynek, mely a vásárok idejének ideiglenes kereskedőtelepéből vált állandóan lakott településsé, ill. várossá. Első említése 1407-ből ismert, de 1427-ben Zsigmond már királyi városi rangra emelte és vásárjoggal is felruházta. (Nyilván országos vásárról van ekkor szó.) Ezek az évszámok az állandó településsé való átalakulás megtörténtét jelezhetik, a vásárhelyi funkció azonban sokkal korábbi. 1567-ben már 60 kapuval szerepel az összeírásban. Tulajdonképpen nem is állt másból, mint egy háromszög alakú térből, mely feltehetően a vásárhely ősi formáját őrzi. A keskeny, egyforma hosszú (150—170 m) telkek egységes rendezésre utalnak. A tér déli végén áll a középkori eredetű református templom. *Treiber* ebből a formából már tipikusan német eredetre következtetett, amit azonban semmi sem támaszt alá.¹¹⁹ Már az ide vezető utak nevei is elárulják, hogy nem csupán német kereskedők jártak erre. A tér formája erősen emlékeztet a nyugat-dunántúli Szombathely főterére. (A háromszög alakú teret itt is hosszú, keskeny szalagtelkek szegélyezik s a tér összehúzó végén a kézdívasárhelyi ref. templomhoz hasonlóan helyezkedik el a ferences templom a kolostorral.) Nem lehet most célunk a sajátos udvarközösségekké ill. utcákká átalakult szalagtelkek eredetkérdését feszegetni. Ez vég-

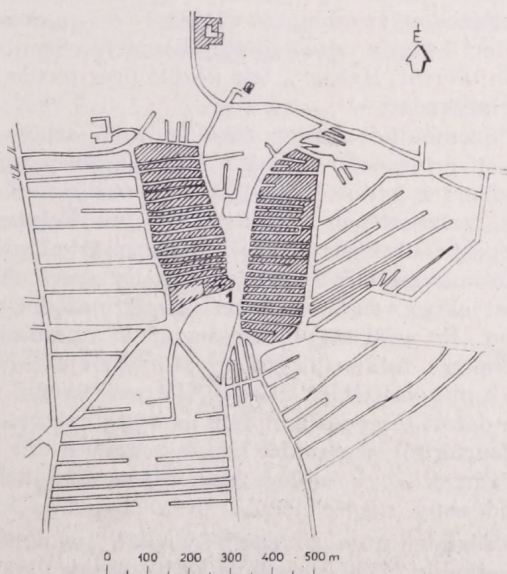

Marosvásárhely (Târgu Mureș) alaprajza a XIX. század második felében. 1. Vár

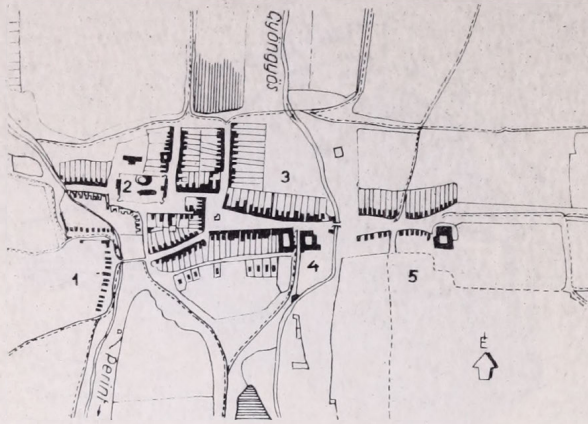
ső soron a nagyfokú helyhiány következménye. Ki kell azonban emelni — s már a területnélküliség is erre utal —, hogy a középkori Magyarországon ennyire az iparra és kereskedelemre utalt városi település nem ismeretes. Keletkezése bizonyos értelemben párhuzamba hozható a Balti-tenger partján létrejött, említett kereskedőtelepekkel, melyek a vásárok idején benépesedtek, máskor szinte teljesen kihaltak. Kézdívasárhely az iparnak és kereskedelemnek a piachelyen való integrálódásából autochton módon kialakult várost példázza, erősen keleties formában. A Székelyföldön, annak későbbi betelepítése miatt, azokat a település-komplexumokat természetesen hiába keressük, amelyeket másutt találtunk a vásárhely körül. Nem lehetetlen azonban, hogy a Kézdívasárhellyel szomszédos Oroszi falu — az Orosz úttal összefüggésben — a vásárhely mellé húzódtott kereskedők települése volt.

Marosvásárhely hasonlóképpen a vásárhelyre rátelepült város példája, a Maroson átvezető ősi (római?) útvonal mellett, ott ahol a Poklospatak a Marossal egyesül.¹²⁰

A város több térszíni lépcsőn fekszik, melyek a Maros teraszai. Azt hihetnők, hogy az eredeti vásárhely a mélyebb szinten fekvő széles piactér lehetett. Ez azonban — Orbán Balázs adatai szerint — régebben a Maros medre volt (akárcsak Szered főutcája a Vágé). A régi városmag a magasabb teraszon épült. Itt volt tehát az 1288-ban először említett Székelyvásárhely, ahol a székelyek tradicionális ököradójukat beszolgáltatták. A kutatók szerint a „Régi barom-

Kézdívasárhely (Târgu-secuiesc) alaprajza G. Freiber után. 1. Ref. templom

Szombathely alaprajza 1760 körül.

1. Perint
2. Vár
3. Szombathely
4. Ferencesek
5. Szent Márton

vásár” utca neve jelöli ennek a helyét. Az egykori marhavásártér helyén kialakult utca egy fokozatosan szélesedő, négyszögletű térben végződő, piacjellegű utcába torkollik. Ez az egykor itt állott plébániatemplomról a *Szent Miklós* nevet kapta. Kissé odább, a magasabb Marosterasz szélén, áll az egykori domonkos vagy ferences kolostorból a XV. sz. végén kialakított, s később átépített vár. A Szent Miklós utca és a városszéli kolostor között a Fazekas utcában, nevéből következően, iparosnépesség települt meg. Ez a mag bővült tovább a XVI—XVII. században Vásárhelyre betelepült 6 szomszédos falu népességével. 1567-ben már 125 kaput írtak össze. 1482-ben Mátyás király 3 országos vásár tartását engedélyezte, s így elnyerte a mezővárosi státust. Királyi városként Bethlen Gábor ismerte el 1616-ban. Az erdélyi fejedelemség megalkalulása után gyakran országgyűlések színhelye, s ez jelzi, hogy Marosvásárhely az egyszerű vásárhelyfunkciókat meghaladó városi szerepkörhöz jutott.

Végül néhány szót a Vas megyei *Szombathely-ről* is kell szólni ezekben az összefüggésekben. Előre kell bocsátani, hogy itt is teljes a bizonytalanság a középkori adatok szegényessége miatt. Ennek jele az is, hogy Csánki Dezső „Történeti Földrajza” a város plébániatemplomaként Szent Miklós templomot nevezi meg — ami az elmondottak alapján nem is volna elképzelhetetlen — a város monográfiái azonban ilyen templomról mit sem tudnak. Annyi tény, hogy a IV. Bélának tulajdonított, tatárjárás után épített vár és a benne, valamint mellette fekvő települések, továbbá az 1930-as évek ásatási ered-

menyei szerint római alapokra épült középkori Szent Márton templom és település¹²¹ között helyezkedik el a háromszög alakú főtér, feltehetően a szombati vásár helye. A mai Szombathely területén ugyanis különböző fennhatóság alá tartozó településrészek feküdtek. Közülük a Vár, továbbá Kál és Perint a királyi birtokhoz tartozott, az utóbbiak azonban a mosoni ispánság fennhatósága alatt állottak, Kálon erdőóvók laktak. Ugyanakkor a Szombathely nevű rész, a győri püspöké, bizonyos azonban, hogy ezt megelőzően királyi vásárhely volt és adományképpen jutott a püspökség kezére. A vásárhely eredetiségére utal Szombathely német neve is. A német elnevezés először 1491-ben a *szombathelyi várra vonatkozóan fordul elő*: „Castrum Sabaria... Stein am Anger (Csánki II. 721.). A „Stein am Anger” névben Mollay Károly magyarázata szerint a „Stein” szó várat jelent. Ez esetben a német név csakis a vár felépítése után — azaz a tatárjárás után — jöhetett létre. Az Anger szó eredeti etimológiai értelme: „mit Gras bewachsenes Land”, mi azonban ebben az esetben inkább a későbbi „vásármező” értelmezést tartjuk helyesebbnek. „Anger Jarmakt” a budai jogkönyvben is az országos vásár helyét jelöli. Fűvel fedett, rendszerint vízmedencével ellátott, gyakran háromszög alakú teret jelent a szó az „Angerdorf” nevű középkori faluformában is. (A szombathelyi téren is volt később vízmedence.)

A Gyöngyös—Perint patakok átkelőhelyét védő, a tatárjárás után felépült új vár német neve tehát véleményünk szerint arra utal, hogy az idegenek számára a tájékozódás alapját a régóta ismert vásárhely, az „Anger” képezte. A vár felépítésekor azonban a vásárhely — a későbbi főtér — még nem lehetett beépítve, Szentmárton, Perint, Kál és a vár között üres területként helyezkedett el.

Szombathely mint átkelőhely, a szláv—magyar érintkezési vonalra eső vásárhely, amely mellett a kereskedőtelepet a szomszédos Kazár, az iparosteletet a kissé távolabbi Felsőcsatár képezte, tipikus példája a korai vásárhelynek. A háromszög alakú tér kialakítása tervszerű telepítési akcióra utal, a XIII. század második felében. Ez jelzi az 1264-es adat a szombathelyi hospesek falujáról.¹²³ A telepítés befejezését jelzi a műtörténetesek által a XIV. század első felére datált ferences templom és kolostor¹²⁴, mely a vásártérből kialakuló háromszög alakú tér déli végén áll, a koldulórendek városszéli elhelyezkedésének megfelelően.

Végigtekintve a vásárhelyekből kialakult települések középkori fejlődését, láttuk, hogy a királyi birtokszervezet felbomlása miatt vásári funkcióját csak kevés tudta a későbbi időkben

megtartani. A néhány vásárhelyből lett város kialakulásának és alaprajzának elemzése — úgy gondoljuk — megerősíti a vásárhelyekre vonatkozóan az előző fejezetben tett megállapításokat. Kézdivásárhely esetében egészen világosan nyomon követhető a Torja határában kialakuló ideiglenes vásári telepek állandó településsé való fejlődése. A bizonytalan adatok ellenére is hasonló következtetésekre jutottunk a többi vásárhelyvárosnál is.

A városalaprajzban is kifejeződik ami ezekben a városokban megoldást nyert, ti, az, hogy a vásárhely — a városfejlődésben betöltött szerepének megfelelően — a körülötte kialakuló város középpontjává tudott lenni. A vásárhelyből fejlődött kevés városunk jelentőségét akkor tudjuk csak megfelelően értékelni, ha meggondoljuk, hogy mintegy az eredeti szerkezet ellentétéként sikerült létrehozniok olyan zárt, egységes alaprajzi rendszert, amelyben szoros közelségben tudott egyesülni mindaz, ami a vásárhelyt várossá tette: piac, kolostor, kereskedők és iparosok telephelye. A vár vagy külön részként, vagy az egész komplexumot körülölelő városfalak formájában volt jelen.

Ezt a fejlődést azonban csak nagyon mélyreható változások tették lehetővé, amelyekre röviden még ki kell térnünk, annál is inkább, mert amit a vásárhelyek későbbi sorsáról elmondunk, az már nem a magyar várostörténet első fejezetébe tartozik. Az összefüggések megvilágítása céljából tehát várostörténetünk következő korszakára is vetnünk kell egy pillantást.

4. A magyar városfejlődés tatárjárás utáni gyors kibontakozásának alapjai

Fügedi Erik, a korai magyar városok két típusát különböztette meg. Szerinte az egyiket a mentsvárszerű szerepet betöltő, katonai jellegű, állandó „civil” lakosság nélküli, urbs-nak, castrum-nak nevezett képződmények alkották (mint Fehérvár, Veszprém, Győr, Nyitra, Pest és talán Csanád), a másikat pedig Esztergom és Óbuda példázza, melyek (szinte az előbbi csoport ellentétéként) nem voltak megerősítve, s olyan zsúfoltak voltak, hogy *bennük vásár számára sem maradt hely.*¹²⁵ Fügedi e megállapításhoz hozzáfűzte, hogy a vásároknak a városokban belüli elhelyezését védelmi követelmények sem engedték meg, ezért azok a falakon kívül, de a közelben helyezkedtek el.

Ez a magyarázat két kérdést vet fel: ha e második típus városai nem voltak fallal megerősítve, akkor miért voltak olyan zsúfoltak, hogy a vásár sem fért meg bennük, másrészt viszont,

ha nem rendelkeztek városfalakkal, akkor miféle védelmi követelmények miatt kellett a vásárokat a nemlétező falakon kívül elhelyezni?

Azt hisszük, hogy az eddig elmondottak alapján ezt az ellentmondást fel lehet oldani. A régi városok vásárhely-nélkülisége csak a mai város-szemlélet szempontjából feltűnő jelenség. Iga-zolni próbáltuk, hogy a vásárhely eredetileg a településeken kívül helyezkedett el és így alkotott a környező településekkel egy világosan meghatározható gazdasági komplexumot. Ezek a komplexumok azonban területileg rendkívül lazák voltak. Szinte úgy látszik, az a gondolat, hogy az egyes településrészek területileg integrálhatók, egyideig fel sem merülhetett. Ennek bizonyos, a kor technikai tudásával összefüggő okaira már rámutattunk. Ezek az egész társadalomszervezetre hatással voltak, minek következtében egymástól foglalkozásilag, társadalmilag, településileg elkülönülő csoportok jöttek létre. E csoportokat a munkajáradék nagy részének feudális elsajátítása miatt a vásárhelyek gazdaságilag is csak lazán kapcsolhatták össze.

Ahhoz, hogy ezek a térben széttagolt városias elemek integrálódhassanak, hogy ez a gondolat felmerülhessen, óriási változásokra volt szükség.

Azt hisszük, hogy az alapfeltételt a technikai tudás fejlődésében kell keresni. Ezt az átalakulást a jelenlegi kutatások csak a kovácsiparnál tudják kimutatni. Heckenast Gusztáv a korai magyar vasiparról szóló — gyakran idézett — művében megállapította, hogy nálunk a XIII. század második felében a vaskohászatban döntő változás következett be.¹²⁶ Ekkor kezdett ugyanis elterjedni az az új találmány, mely kézi erő helyett vízierővel működtette a kohó levegőbefűvő berendezését, miáltal a hőmérsékletet jelentősen fokozni lehetett. Ennek következményeként a termelés minőségileg megjavult, mennyiségileg megnövekedett, mivel a korábban bizonytalan kimenetelű technológiát új, hatékonyabb és eredményesebb eljárás váltotta fel. Az új technológiának kettős társadalmi hatása jelentkezett. Arra a következményre Heckenast Gusztáv is rámutatott, hogy a vaskohászat a vasfeldolgozástól szükségszerűen elvált. Míg a méreteikben is megnövekedett vaskohók a vízierő mellé telepedtek, a kész vasat eszközzé formáló kovácsok tőlük földrajzilag is elváltak, s így lakóhelyükön állíthatták fel műhelyeiket. Ez a csoportelkülönülés lazulásához vezetett. Hangsúlyoznunk kell azonban a másik következményt is: a biztonságosabb, eredményesebb technológia az addig nélkülözhetetlen varázsló-eljárásokat háttérbe szorította, miáltal a mesterség titokzatossága csökkent, ami a kultikus összetartozás lazulásával járt. Nyilvánvaló, hogy a régi szakrális kötöttségű eljárások csak hagyományó

san kialakult termékek előállítását tették lehetővé. Az ezektől való megszabadulás tehát maga után vonta új cikkek előállításának lehetőségét, a mesterség további szakosodását. Ennek következtében lehetővé vált az új igények fokozottabb kielégítése, a piachoz való alkalmazkodás, a piaccal való szorosabb kapcsolatok kialakulása. Ez a bonyolult folyamat végül is az ipar részéről megteremtette a piaccal való területi integrálódás lehetőségét.

Alapvető változásoknak kellett végbemennie azonban a kereskedelemben is. Láttuk, hogy a helynevek alapján milyen sokféle lehetett kimutatni a vásárhelyek közelében keleti kereskedőelemek jelenlétét. Abu Hamid al Granade spanyolországi származású, a Volga torkolatánál, Szakszin városában élő arab kereskedő, aki a XII. század közepén járt Magyarországon, több ezerre tette az itt élő mohamedánok számát. Khorezmieknek nevezi a „Káliz” néven ismert kereskedőket, akiknek „utódai a király szolgálatában állnak, keresztényeknek vallják magukat; izlám voltukat eltitkolják”.¹²⁷ Ez a tudósítás Szent László és Kálmán vonatkozó törvényei alapján teljesen hitelesnek tekinthető. A mohamedán hitre visszatért izmaelita kereskedőket már László áttelepítette a mohamedánok falujából magyar falvakba.¹²⁸ Azt is tudjuk viszont, hogy a sókereskedelem területén és a vásárvámok megszerzése révén, az egyháznak milyen nagy szerepe jutott a korai magyar kereskedelemben.¹²⁹ Nyilvánvaló, hogy az egyház és a mohamedán, valamint zsidó kereskedők harca elkerülhetetlenné vált. Az egyház hatalmi helyzetét is kihasználta a konkurens visszashorításában, s erre a vallási különbségek kitűnő lehetőséget nyújtottak.¹³⁰ A szerecsenek és zsidók száma az Aranybulla előtti évtizedekben nagyon meggyarapodott. A szerecseneké a latin uralom alá került bizánci-birodalomból és a felszabadított spanyol tartományokból menekülő arabokkal, a Volgán átkelt tatár hatalom elől futó mohamedán bolgár, baskir, kun bevándorlókkal növekedett, a zsidóké a kereszteshadjáratok és a toledói valamint lateráni határozatok nyomán magukat biztonságban nem érző nyugat-európai menekülőkkel.¹³¹ A magyar királyok a pénzverést és vámszedést mohamedán és zsidó vállalkozóknak adták bérbe, akik nyilván saját apparátusukkal oldották meg ezt a feladatot. Az egyháznak gazdasági feladatai ellátására szintén gondoskodnia kellett megfelelő apparátusról. Világos, hogy az egyház nem használható a maga gazdasági tevékenységében keleti „pogányokat”, neki keresztény „szakemberekre” volt szüksége. Nyugat-európai kapcsolatai lehetővé is tették, hogy ellássa magát ilyen „hospesek”-nek nevezett elemekkel.

A harc különösen az Aranybulla idején élestedt ki. A király az egyház fellépése ellenére is a zsidó és izmaelita bérlőkre támaszkodott, minek következtében 1232-ben az esztergomi érsek hatályba helyezte a pápai átkot.

Az egyház és király között létrejött *beregi egyezmény* az izmaelita és zsidó tőkések működését teljesen lehetetlenné tette. Megkülönböztető jel viselésére kötelezték őket, eltiltották keresztény nők feleségül vételétől, keresztény családok, szolgák tartásától, s mindezt szigorú ellenőrzésekkel tették nyomatékosná. Ez a fordulat összefügg azzal, hogy a mongol előnyomulás miatt az orosz és bizánci kereskedelmi utak bezárultak és a nyugati kereskedelmi orientáció került előtérbe.¹³²

Alig kétséges, hogy az a jelentős változás, ami Pesten éppen ezekben az években lezajlott, a fenti háttérrel szorosan összefügg. 1218-ban Pesten még jelentős számú mohamedán volgai bolgár élt, Rogérius viszont már csak pesti németekről emlékezett meg a tatárjárás eseményeivel kapcsolatban. A pesti németek a 30-as években tűntek fel, egyidőben a kelenföldi szászokkal. Pest az 1230-as években nyerte el városjogát, ami Kubinyi szerint valószínűleg a németek idetelepülésével volt összefüggésben.¹³³

De nemcsak a pesti változások ideje egyezik a beregi egyezmény időpontjával, hanem ugyanekkor kerül sor a különböző egyházak iparosnépeinek — köztük a pannonhalmi apátság kovácsainak — lázadására is.¹³⁴ Ez az az idő, amikor a királyi birtokszervezet és várispánsági rendszer felbomlik, s ennek következtében a királyi birtokkeretek között létrejött vásárhelyek körüli településcsoportok is széthullanak.

Ugyancsak az 1230-as években történik az első hitelesnek elismert magyar városprivilegium kiadása a nagyszombati hospesek számára.¹³⁵ Ezeknek az eseményeknek az időbeli egyezése — és végső fokon okozati összefüggése — jelzi, hogy a magyar várostörténet fordulóponthoz jutott. A konzekvenciák levonását a tatárjárás közbejötté késleltette.

Jellemző, hogy közvetlenül a tatárjárás után IV. Béla városkonceptiója még nélkülözi a piac és a város egységének gondolatát. Amikor Esztergomot, Győrt, a Várhegyre akarta feltelepíteni, nyilvánvaló, hogy a kis területen már csak helyhiány miatt sem lehetett szó vásárhely létesítéséről. De Buda alaprajzában is hiába keressük a piactér központi szerepét: a hetipiac — a Budai Jogkönyv szerint — később is a legkülönbözőbb tereszkéken és utcaszakaszokon zajlott le. Nézetünk szerint a Magdolna-templom körüli piac „Szombathely” nevében az egykor különálló vásárhely emléke él. Utólag kerül be Sopron belsővárosába is a piactér, a XIII. század

végén. Bars esetében pedig — mint már említettük — írásos adatunk van a városon kívüli Szombathely és Csütörtökhely beköltöztetésére 1331-ből.¹³⁶

Mind a technikai-társadalmi fejlődés, mind a kereskedelemért folyó harcok egyértelműen a XIII. század közepére teremtették meg a nagyobb méretű városfejlődés társadalmi-gazdasági lehetőségét. Így válik érthetővé a magyar városiasodásnak a tatárjárás után meginduló robbanásszerű kibontakozása. Mindezek a fejlemények a vásárhelyekre és a körülöttük kialakult együttesekre kedvezőtlenül hatottak.

Az a lehetőség, hogy a vásárhelyek környezetében meglévő városias elemek várossá integrálódjanak, csak kivételesen vált valóra. Ennek ellenére a vásárhelyek kutatása által a magyar városok és városhálózat kialakulását új oldalról lehet megvilágítani. Az a véleményünk, hogy az elmondottakat inkább csak problémafelvetésnek lehet tekinteni, s ha többet nem is, azt talán sikerült bizonyítanunk, hogy a kérdés további vizsgálata megéri a fáradságot.

JEGYZETEK

1. *Makkai László*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Mérnöki Továbbképző Intézet kiadványa. Kézirat. Budapest, 1963.
2. *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából XIV. 1961. 18. l. (A későbbi hivatkozásokban: Fügedi).
3. A német álláspont legalaposabb kifejtése *Schünemann K.*: Die Entstehung des Städtewesens in Südost-Europa. Bd. I. Breslau 1928. A római kontinuitás elméletét *Pleidell Ambrus* dolgozta ki „A magyar várostörténet első fejezete” c. sok tekintetben alapvető tanulmányában. Századok 1934. Cáfolatára vonatkozóan: *Székely György*: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából XII. Bp. 1957. 7—24. l.
4. *Fügedi Erik*: A középkori város keletkezése a legújabb lengyel irodalomban. Tanulmányok Budapest múltjából. XIII. 1959. 570—605.
5. *G. Heckenast*: Die Verbreitung des Wasser- radantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn. Nouvelles Études Historiques. Separatum. Budapest, 1965.
6. *Fügedi* 21. l.
7. *Gunther Nitschke*: Neue Stadtzentren in Japan. Bauen und Wohnen 1964, 5.
8. *Herbert Jankuhn*: Die frühmittelalterlichen Seehandelsplätze in Nord- und Ostseeraum... Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Reichenau Vorträge 1955—1956. Hg. Th. Mayer. Lindau—Konstanz, 1958. 451—499. l.
9. *Fügedi* 28. l.
10. *Makkai László*: A magyar városfejlődés... i. m. 16. vö. *Pleidell A.* i. m. 12.

11. *Bárczi Géza*: A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1963. 43—49.
12. A piachelynek a primitív népek életében betöltött szerepét Afrikában *P. Bohaunan* és *G. Dalton*: Markets in Afrika c. munkájukban elemezték (Evanston 1962). A piacon kívüli csere sokféle formájáról l. *Bodrogi Tibor*: Társadalmak születése. Gondolatár 13. Budapest, 1962. 19. l.
13. *Dr. Csinády Gerő*: Pápay József utazása a cári Oroszországban és földrajzi érdemei. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominata. Series Geographica, Geologica et Meteorologica. Tomus VIII. Seriei I. Budapest, 1962. 163—164. l. a 16. jegyzetben.
14. *Dr. Princz Gyula*: Utazásaim Belső-Ázsiában. Budapest, 1911. 34. és 93. l.
15. *Bárczi* i. m. 117.
16. *Hóman—Szekfű*: Magyar Történet. Budapest, 1935. I. 477.
17. Uo. 215. l.
18. *Hóman—Szekfű*: I. 404.
19. III. Béla koráig legfeljebb egy-egy vám- és vásárhely jövedelmének bizonyos hányadát adományozták állandó jövedelemül a nevezetesebb egyházaknak. II. András óta azonban a királyi vámok és vásárok egy része minden jövedelmükkel egyházi és magánrölesurak kezébe, vagy kiváltságolt vásáros községek tulajdonába kerültek. *Hóman—Szekfű*, i. m. I. 476.
20. *Fügedi* 28. l.
21. *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963. (A továbbiakban: Győrffy) 443. l.
22. *Győrffy* 186. l.
23. *Kubinyi András*: Budafelhőviz topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest múltjából XVI. 1964. 87. l. (A továbbiakban: Kubinyi).
24. Érsek- és Nagylél közelében a Duna mellett fekvő *Bártfay Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei. (1002—1599-ig) Budapest, 1938. 21. l.
25. Kubinyi is Mályusz Elemérnek már korábban kifejlesztett álláspontját tartja a legelfogadhatóbbnak. (Kubinyi 89).
26. *Győrffy* 212, 894.
27. *Győrffy* 301. A mohamedán kereskedőkre utal itten a Dráva *Szerecsen* nevű holtága.
28. *Verbényi (Veszélka) László*: Sopron régi német-sége és a német nyelv feltűnése a városi kancelláriákban. Sopron, 1934. A megyeszékhelyeken folyó vásárookra: *Fügedi* i. m. 31.
29. *Récei Viktor*: Az esztergomi Sz. Lőrinc-tempom maradványai. Esztergom, 1893.
30. *Pleidell A.*: A magyar várostörténet... i. m. 12. l.
31. *Győrffy*: 509 (Akjel—Vásári), 595 (Asszonyvására), 627 (Jánosd), 636 (Kölesér).
32. *Győrffy*: 804 l.
33. A vásárhelyeket felsoroló és első előfordulásukat feltűntető összeállításban az egyszerűsítés céljából a forrásokat rövidítve jelöltük meg. A hivatkozott források a következők: *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I—V. Budapest. *Borovszky Samu* (szerk.) Magyarország vármegyéi és városai c. sorozatból az alábbiakat használtuk: Nyitra vármegye. Budapest, é. n.

- Pozsony vármegye és Pozsony város, Budapest, é. n.
 Nógrád vármegye. Budapest, é. n.
 Heves vármegye. Budapest, é. n.
 Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Budapest, é. n.
 Gömör—Kishont vármegye. Budapest, é. n.
 Vas vármegye. Budapest, 1898.
- Makkai László:** Nógrád megye története 1848-ig c. tanulmánya. Dercsényi Dezső (szerk.) Nógrád megye műemlékei. Budapest, 1954. c. kötetben.
- Ila Bálint:** Gömör megye. Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből. I. sor. 2. szám. Budapest, 1946.
- Jakó Zsigmond:** Bihar-megye a török pusztítás előtt. Település és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Budapest, 1940.
- G. Fejér:** Codex Diplomaticus Hungariae X—XI. I. Buda, 1829—1844.
34. **Georg Györffy:** Der Ursprung de Szekler und ihre Siedlungsgeschichte. Siebenbürgen und seine Völker. Hg. Elemér Mályusz. Budapest, (Leipzig) Milano, 1943. P. 83—85. A székelek eredetkérdésére nem térünk ki.
35. **Knieszta István:** Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv. Bp, 1938. II. kötet, 365—472.
36. Az úthálózat megrajzolásához felhasználtuk: **Otto Mittelstrass:** Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter. München, 1961. Kartenanhang; és **Györffy i. m.** térképmellékleteit.
37. „Benyn Béla ... omnia fora die sabbathi esse voluit pro vendendo ac emendo.” Kézai Simon: Gesta Hungarorum. Scriptores rerum hungarorum. Vol. I. 180.
38. **Pais Dezső:** A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 50. sz. Budapest, 1939. 9. 1.
39. A vásárhely (Keddhely, stb.) elnevezés olyan primitív körülményekre utal, amikor még valamely funkció ellátására különleges berendezésre nem volt szükség, csupán a helyét kellett meghatározni. A kérdést említettük már „A teletípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon” c. tanulmányban. Településtudományi Közlemények 12. Budapest, 1960. 34. 1.
40. **K. Mollay:** Zur Chronologie deutscher Ortsnamentypen im Mittelalterlichen Westungarn. Acta Linguistica. Tom. XI. Fasc. 1—2. Separatum. Budapest, 1961.
41. **Kovács Ignác:** A Borsmonostori apátság története. Sopron 1910. 232. l.: „Forum eciam in villa Mainharth et aliud forum in Michsa cum tributis, sicut hactenus libere eos possidere concessimus”. A határleírás vonatkozó részlete: „inde incipit tenere metas cum Tömör in eadem valle, et ad Occidentem versus monasterium vallis illa dividitur sic, quod medietas vallis pertinet ad Vasuarienses, medietas vero ad terram Sydan, deinde ad Vigna Potoka...” Uo, 235.
42. **Korompay György:** Veszprém, Városképek, műemlékek. Szerk. Papp Imre. Budapest, 1956. 21. l.
43. Figyelmet érdemel, hogy Domonkos comes alapítólevelében Meinhart és Babaduri *prædiumként* szerepel, 1222 körül is „reditus de predio in Meinhart”-ról olvasunk. Ezzel szemben III. Béla és II. Endre megerősítő okleveleiben Meinhart következetesen mint villa fordul elő. A „forum in villa Meinhart” ugyanúgy fogható fel, mint a „de predio in Meinhart” kifejezés, azaz világos, hogy itt egy nagyobb terület különböző részeiről van szó. A „villa” szó tehát itt nem falut jelent, hanem vegyes jellegű települést. V. ö. **Szabó István** megállapításaival: A predium c. tanulmányában. Agrártörténeti Szemle. V. 1963. 44. l.
44. Magyarország népei a XI. században. i. m. 458. A tarján-tárkány törzsnévnek a kovácsmesterséggel való kapcsolatára **Róna—Tass András:** Nomádok nyomában. Budapest, 1961. 154.
45. **Predium quod a colono nomen suum accepit** Timurdi. Szt. László kora és 1213-ban, Pred. Temurd 1235 körül. Villa Temurd 1382. Csánki III. 516.)
46. A tatai zsidóság történetírója szerint „Sajátos általunk nem ismert körülmények kedvezhettek a zsidók (XIII. század előtti) letelepülésének...” **Goldberger Izidor:** A tatatóvárosi zsidóság története. Budapest, 1939. 3. l. Úgy gondoljuk, hogy a vázolt összefüggések, a „kedvező körülmények” gazdasági vonatkozásait kellően megvilágítják.
47. **Abbas de Tota — 1221.** (Csánki III. 491). Prepositus de... Hanta. 1244. (Csánki III. 233.
48. **Ila Bálint — Kovácsics József:** Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp, 1964. 364. l.
49. **Lengyel Alfréd dr.:** Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében (1000—1711) Győr, 1944.
50. **Ila Bálint — Kovácsics József:** Veszprém megye... i. m. 358, 364.
51. Az Apossal szomszédos Aranyán faluban egy **Caliz** nevű embert említenek 1211-ben. Eből **Györffy** arra következtet, hogy Aposban is bőszőrmények éltek. (Györffy 705).
52. A Kálozd, Kalász stb. helyneveknek az egykori kálizokkal való kapcsolatára **1. Karácsonyi János:** Kik voltak a mikor jöttek hazánkba a bőszőrmények vagy izmaeliták? Akadémiai értekezések a tört. tud. köréből. XX. III. K. 7. sz. Budapest, 1913., továbbá: **Kossányi Béla:** A kalizok vallása. Domanovszky emlékkönyv, Budapest, 1937. 355—368. A falu emlékét ma a **Káloz** patak neve őrzi.
53. **Korompay György** Veszprém. im 19.
54. Ősi sopronmegyei nemzetségek. Szerk. **Horváth László.** Sopron, 1940. 223. 167. l.
55. Erre a magyarázatra alapot ad az is, hogy a középkorból ismeretes a **Vasgyűrő** családnév is 1470-ből. (Csánki II. 703). Nagyván és Karcag között egymás közelében találjuk **Üllő völgy** és **Vasgyűrő** domb helyneveket.
56. A győri erdőővők 1272-ben szerepelnek. **Nagy Imre:** Sopron vármegye története I. 34. l.
57. A Vitnyéd falunév értelmezésénél figyelembe vettük a falun keresztül folyó **Kardos** ér nevét. Ugyancsak kovácsok működésére utal a Szerdahely nyugati szomszédságában fekvő Rőjtökmuzsajon átfolyó **Vaszari** patak neve, melynek a Pápa vidéki **Vaszar** faluhoz földrajzilag semmi köze sincs.
58. **Békefi Remig:** Kethely és környékének néprajza. Budapest, 1884.
59. Rokolyánban 1513-ban is élt Kovács és Vas nevű egyetlen kisnemesi család (Csánki III. 99.)
60. A mecsér és kelecsény szavak vasművességgel való kapcsolatát **Heckenast Gusztáv** igazolta. Itt mondok köszönetet neki, hogy a régi ma-

- gyar vaskohászatról szóló kéziratát felhasználhattam.
61. Kühne László: Földrajzi helynévkutatás a Bükk északi részén és Mezőcsát környékén. Miskolc, 1962.
  62. Magyarország vármegyéi és városai (Szerk. Borovszky S.) Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely város. Budapest, é. n. 32.
  63. Nógrád m. műemlékei. i. m. 423. 1. A terényi templom melletti egykori pálos kolostor teljesen elpusztult. Szerdahely helyére: *Makkai László* tanulmánya, uo. 40. 1.
  64. *Győrffy György* szerint a lakosság a szerémségi Nagyolaszi melletti Eng városból származott. (Győrffy 648.)
  65. *Bodnár Béla*: Hódmezővásárhely környékének régi vízrajza. Szeged, 1928.
  66. *Szabó István*: A prédiüm. i. m. 41. 1.
  67. Az 1898. évi „Magyarország távolsági térképe” c. kiadvány szerint Dunaszerdahely mellett feküdt: Solymos-, Erdőhát-, Domazér-, Királyfia-, Erte-, Kulcsár-, Mórocz-, Gönczöl-, Amadé-, Sipos-, Pinke-, Egyházkarcsa. 12 Karcsa nevű falu állt tehát egy 4x5 km-es területen. 1913-ban a legnagyobbak 272, a legkisebbek 80 lakosa volt. A 12 falu együttes lakossága 1582 fő volt. A korai települési rendnek említett formáját *Makkai László* ismerte fel: „A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései” c. tanulmányában. Kelemen Lajos Emlékkönyv. Kolozsvár 1957.
  68. *Méri István*: Árpádkori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti füzetek Ser. III. 12. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1964. 17. 44. 1. Külföldi hasonló tapasztalatokra utal a 140. jegyzet.
  69. Magyarország néprajza. Harmadik kiadás. IV. 293—303. IV. 149.
  70. Magyarország néprajza IV. 302. 1.
  71. *Heckenast Gusztáv* i. m.
  72. *Július E. Lips*: Vom Ursprung der Dinge. Leipzig 1961. 190. 1. A sárgarézdrot még esetleg a rézkorszaki kultusz hagyománya!
  73. V. ö. 44. jegyzet.
  74. *Heckenast Gusztáv* i. m.
  75. Magyarország Néprajza IV. 318, 319.
  76. *Bors Károly*: Kunszentmiklós város történelmi adatai. Kunszentmiklós, 1892. 65. 1.
  77. *Ila Bálint*: Gömör megye, i. m. III. 308.
  78. *Maksai Ferenc*: A középkori Szatmár megye. Település és népiségtörténeti értekezések 4. sz. Bp., 1940. 190. 1.
  79. *Kühne László* i. m. 142. 1.
  80. *Bogáts Dénes*: Háromszéki helynevek. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Szerk. Csutak Vilmos 1929.
  81. *Bogáts Dénes*: Sepsiszentgyörgy. A Székelyföld írásban és képben. Szerk. Dávid József. Bp., 1941. 265—294.
  82. *Ila Bálint*: Gömör m. i. m. II. 266. Ila Bálint adataiból érdemes kiemelni az alábbiakat: Felsőbalog falu neve Vásárosbaloggá változott, amikor Balogvár alatt feltűnik egy újabb, Alsóbalog nevű falu. Felsőbalog az országos vásártartás jogát 1520-ban kapta, a Vásárosbalog elnevezés azonban már 1506-ban (!) előfordul. Ha ehhez hozzáteszük, hogy a „Balogwasarhel” dülönévre viszont már 1500-ból van adat, akkor világos, hogy itt sokkal korábbi heti-vásárnak kellett lennie. Ugyanezt a különbséget láttuk a zalai Pacsa „Vásárdhegy” nevű határrésze elnevezésének és a vásárjognak a dátuma között.
  83. *Nagy Cirok László*: Pásztorélet a Kiskunságon. Budapest, 1959. 22. 1.
  84. Így van ez a primitív népeknél is. „A közösségek közötti csere — írja *Bodrogi Tibor* — többnyire meghatározott helyen megy végbe, rendszerint a határ valamelyik pontján. Ezt a helyet idővel megszokják és lassan vásárhellyé alakul.” (Társadalmak születése. id. m. 24.)
  85. *Makkai László* id. cikke a Kelemen Lajos Emlékkönyvben. Részletesen foglalkozik a Pest-megyei falvak kialakulásával, a primitív földművelő telepek mozgékonyságával a Pest megye műemlékei (szerk. Dercsényi Dezső) c. kötetben írt „Pest megye története 1849-ig” c. tanulmányában.
  86. Magyarország néprajza IV. 237.
  87. Das Ofner Stadtrecht. Herausgegeben von *Karl Mollay*. Budapest, 1959. A kofák számára, helyére vonatkozóan 114 l., a piacnapokra vonatkozóan 137. 1., az országos vásárok helye: 198. 1. Az Aigen Jarmarkt és Géza vására azonosságáról *Kubinyi* írt, i. m. 111—115. 1.
  88. *Bors Károly* id. m. 65. 1.
  89. *Győrffy* 627.
  90. 1283: Forum de villa Sarachenorum que vocatur Curlach. A curlach falunévnek — *Győrffy* szerint — megfelelne a Korlát szó. (*Győrffy* 217).
  91. *Tárkányi Szűcs Ernő*: Vásárhelyi híres vásárok. (Adalékok Kiss Lajos munkájához a XVIII. századból). Néprajzi Közlemények III. évf. 4. szám. Kézirat gyanánt. Budapest, 1958. 347. 1.
  92. Magyarország néprajza (IV. 152.)
  93. *Tárkányi Szűcs Ernő*: A vásárhelyi urbérrendezés néhány néprajzi értékű dokumentuma. Néprajzi Közlemények. III. évf. 1—2 sz. Kézirat gyanánt. Budapest, 1958. 303. 1.
  94. A Beszédkő és a róla elnevezett piac helyével részletesen foglalkozott *Korompay György*: Veszprém c. i. m. 21—22. 1.
  95. Magyarország néprajza IV. 238. Az adásvételi áldomás a Tripartitumba is bekerült, mint olyan követelmény, amely nélkül az adásvetés nem érvényes.
  96. A karcsai igricekről *Pais D.*: Árpád és Anjou kori mulattatóink. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp. 1953. 99. 1. A Pozsony megyei Igram igriceit *Borovszky* i. m. 72. l. említi, a vicai jocularorra *Nagy Imre*: Sopron vármegye története 300. 1.
  97. *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Ed. *Emericus Szentpétery*, Vol. II. Budapestini, MCM XXXVIII. 51. 1. A Lázár domb helyére: *Dercsényi—Zolnay*: Esztergom. Magyar műemlékek. Budapest, 1956. 11. lapon közölt helyrajz.
  98. *Pais Dezső*: Veszprémvölgyi apácák. im. 9. 1. Kimutatja, hogy a középkori görög nyelvben is a „panégüris” szó „ünnepi vagy kereskedelmi gyülekezetet, ill. hetivásárt” jelentett.
  99. *Paul Johansen*: Die Kaufmannskirche c. i. m. A magyar falusi templomok értékmegőrző szerepére: Veszprémi regeszták c. mű 48. 1.
  100. *Kubinyi*, 88. 1. Szerző a vásár közelében ideiglenes kereskedőszállást tétel fel, mely megfelelt a nyugati wic-nek, a szláv poszad-nak, s úgy gondolja, hogy ezt a telepet nevezték Gézavásárának. Később a név Felhévízre változott volna. Érdemes megjegyezni, hogy a szemben fekvő *Jenőn* 1225-ben az egyik vár-

- jobbágy neve *Árus* volt (Bártfai Szabó László: i. m. 4—5. l.)
101. Anonymus szerint a pesti castrumot Taksony vezér adta Billa és Bocsu izmaelitáknak. (Scriptores... i. m. I. 115.)
102. Item in Meger (Békásmegyer) iuxta Danubium infra generacionem Kalez... 1135. Uo. 2. l.
103. *Dercsényi—Zolnay: Esztergom*. Magyar műemlékek. Bp., 1956. A kovácsok faluját és a zsidó temetőt l. a 11. old. ábráján, Zsidófalut a 23. oldalon levő topografiai rekonstrukción
104. Particula possessionaria sive terre Sydoufelde... in fine civitatis Castriferrei adiacens, 1385. Ekkor már a vasvári káptalané. (Csánki II. 731, és 810).
105. *Heckenast Gusztáv: Helységnév és történelem. Élet és tudomány*, XXI. évf. 19. sz. 1966. 870 l.
106. Csánki. III. 631. A kanizsaiaké, vagyis az Ostffy nemzetsége volt.
107. Ósi sopronmegyei nemzetségek, i. m. 158—162.
108. Muraszombat korábbi helyéről *Borovszky* (szerk.) im. Vas vármegye. 68.
109. *Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. IV. 126, és *Borovszky* (szerk.) Pozsony vm. i. m. 116.
110. *Fényes Elek* i. m. 125. *Borovszky* u. o. 55. l.
111. *Borovszky* u. o. 172—200.
112. *Václav Mencl: Štředověká mešta na Slovenska*. Bratislava, 1933. A krónika-részt idézi *Borovszky: Pozsony vm. i. m. 525*.
113. Az alapítólevélből vett részt idézi: *Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete*, i. m. Újabban *B. Varsik: Vznik a pozvoj miest na Slovensku v. 13-a 14. st. Historicky Časopis XVI. 1958. c. művében* a németek megtelepedését 1228-ra teszi, de az eredet kérdését sem ő, sem Surányi Bálint nem oldja meg, *Surányi: Kereskedőgilde Nagyszombaton a Visegrádi Kongresszus évében* (KlNY Történeti Szemle, 1959. 3—4 sz.) c. munkája (amelyből Varsik művéről tudást szerzettünk) szempontunkból különösen azért fontos, mert Nagyszombat korai fejlődésében a *kálizok* szerepét feltételezi.
114. *Mencl* i. m. 117, 119. l.
115. *Borovszky* (szerk.) Gömör—Kishont vm. vm... 108—120 és 466.
116. A Gömör megyei vásárosutakra vonatkozó adatokat *Ila Bálint* i. m.-ből vettük. *Gortva: II. 348. Lászlófalva II. 577., Hanva II. 371.* Az upponyi adatot *Kühne* i. m.-ben találtuk.
117. *Bogáts Dénes: Háromszéki helynevek*, i. m. 52—71. l. „*Vásárosút—vásárréve*” név szerepel Albis Alsó- és Felső Csernáton, Árkos Bodos, Lisznyó, Sepsimogyorós, Sepsiszentkirály, Szentkatolna 17—18. századi helynevei között, viszont *Orosz út, Oroszréve, Oroszkapu* szerepel Imecsfalva, Aldoboly, Alsócsernáton (Alsó és Felső orosz út!) Dálnok (Felső orosz út), Lécfalva, Maksa, Márkosfalva, Kovászna, Nagyborosnyó helyneveiben. Alsócsernáton határában tehát mind a két út neve előfordul.
- A *Szászút* Alsó- és Felsőtorja (Kézdivásárhely anyaközsége!) Dálnok, Angyalos, Sepsiszentiván és Réty határában ismert. Meg kell említeni, hogy az utak keresztül mentek 2 Orosz nevű falun is: Árkos mellett volt egy elpusztult Oroszfalu, a másik pedig Kézdivásárhely déli szomszédja.
118. 1427-ben a Kézdiszék főemberei az ő öt nemzetségüknek megfelelően felosztották a város területét, *Győrffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A Magyar Néprajzi Társaság könyvtára*. Bp., 1959. 70. Az adat mutatja, hogy a vásárhely eredetileg a székely közösség tulajdona lehetett.
119. *Treiber Gusztáv: Die Siedlungsformen im Burzenland. Das Burzenland. Burzenländer Sächs. Museum. Kronstadt, Bd IV. 9—10.*
120. A Marosvásárhelyről elmondottakban *Orbán Balázs* ma is jelentős összefoglalása mellett (Maros-Vásárhely leírása Pest, 1870), *Kiss Pál: Marosvásárhely története* (Marosvásárhely, 1942) c. munkájára támaszkodtunk, mely néhány újabb adattal egészítette ki Orbán kutatásait.
121. A szombathelyi Szent Miklós templomra: Csánki II. 729. A Szent Mártonról elnevezett templomot Szombathely plébániatemplomának fogja fel *Kádár—Horváth—Géfin: Szombathely*. Budapest, 1961. c. mű.
122. *Mollay Károly* előadása a szombathelyi várostörténeti konferencián, 1965-ben.
123. Csánki II. 729.
124. *Genthon István: Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1959. I. 370.
125. *Fügedi Erik* im. 21. l.
126. *G. Heckenast: Die Verbreitung des Wasserradantriebs... i. m.*
127. *Haraszti—Pethő: Úti kalandok a régi Magyarországon. Az előszót és a jegyzeteket dr. Makkai László készítette*. Budapest, 1963. 38. l. és a 41—42. l. jegyzetét.
128. *Hóman—Szekfű* I. 317.
129. *Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Bp., 1959. 200.
130. *Elekes—Lederer—Székely: Magyarország története* (Egyetemi tankönyv). Az őskortól 1526-ig. Budapest, 1961. I. 122—123.
131. *Hóman—Szekfű* I. 506.
132. *Hóman—Szekfű* I. 511. Egyetemi Tankönyv im. I. 123. 154.
133. *Kubinyi* i. m. 97. l. 1240-ben már a telki és kánai apátok a nagypesti német telepéseknek adtak bérbe 200 hold földet (Bártfai—Szabó, im. 6.) 1336-ban, 100 évvel később a Pest melletti jenői birtok határjárásakor említenek egy dombot, ahol „a régi időkben a pogányok sírjai voltak”. (u. o. 46. l.) Ez, valamint a Rákos patak közelében fekvő „Bezermenkut” (u. o. 38. l.) őrizte az egykori mohamedán lakosság emlékét.
134. Az 1230-as években igen erős megmozdulások zajlottak az egyházi birtok különböző népei között, így a pannonhalmi apátság szűcsei, vargái, kovácsai, a Ság falubeliek, a garam-szentbenedeki apátság népei lázadoztak. Egyetemi Tankönyv. im. I. 122.
135. *Pleidell János: A magyar várostörténet első fejezete* im. 7. l.
136. A budai vár Szombathely-piacára vonatkozóan ezzel egyezően ír *Kubinyi* i. m. 96. l. A soproni piactér kialakulására *Major Jenő: A városalaprajz mint a korai magyar városépítéstörténet forrása*. KlNY, az Építés és Közlekedéstudományi közlemények 1965. évi I. számából. 162. l.

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYUNK KÖZELEBBI MÚLTJA

DR. GRANASZTÓI PÁL,
a műszaki tudományok kandidátusa

Ez az áttekintés nem törekedhet bibliográfiai vagy lexikális jellegű teljességre, szabatoságra, csupán lényeges és jellegetes mozzanatok, jelenségek kiemelésére településtudományunk múltjából.* Magát a településtudományt, egy tágabb értelmezés jogossága ellenére, itt szűkebben értelmezzük. Tehát elsősorban az építészeti, a műszaki jellegű művelését értjük, hiszen komplexebbé válása nemrégben kezdődött folyamat, s ezt megelőzően művelése főként a városépítéstan körében folyt. A tiszteletreméltó társ- illetve határos tudományok — így a településföldrajz, az egészségtan, az igazgatás-, a közlekedéstudomány és mások — jelentős korábbi előzményeit nem volna jogosult munkánk körébe vonni. Végül magát a múltat is korlátoznunk kell, hiszen nem lehet célunk évtizedekre, éppenséggel a múlt századig visszamenően felgombolyítani tudományágunk előzményeit, még ha ez érdekes tudománytörténeti feladat is volna, — a közlebbi múltat tekintjük itt át, értve ezen a felszabadulás utáni és a közvetlenül azt megelőző tudományos tevékenységet.

Elméletileg, s fogalmilag eddig még nem tettünk különbséget tudományos munka és kutatás között, e kettőt többnyire szinonimaként használjuk. Holott, ha a múltba tekintünk, az előbb említett keretek között, nyomban az ötlük szemünkbe, hogy a tudományos munka — legalább is az, amit a mai településtudomány lényeges, megalapozó értékű előzményének tekinthetünk, — vajmi ritkán nyugodott kutatáson. (Az viszont, ami ma kutatás, nem mindig jut tudományos eredményhez.) A kutatás jellegű tudományos munka a fejlődés, az újabb művelés terméke, amint erre még visszatérünk. Értve rajta adatok, tapasztalatok, jelenségek, forrásmunkák

* A hivatkozott munkákra vonatkozó bibliográfia ismeretét együttesen a tanulmány végéhez csatlakozó jegyzetek tartalmazzák.

gyűjtését, kritikai vizsgálatát, kísérletek végzését, vagy más, a tudományos felismeréseket megalapozó s igazoló szervezett, módszeres előzetes munkálkodást. E kétféle fogalom megkülönböztetése még hátra van, sőt e megkülönböztetés jogosságának eldöntése is. Kétségtelen azonban: tudományágunk művelésében még napjainkban is, s még inkább a közeli múltban szép számban találhatunk olyan, tudományos jelentőségűnek elismert vagy vélt munkákat, amelyek nem külön e célra irányuló kutatásokon, hanem szakismereteken, tapasztalaton alapulva logikai úton következtetések, elvek rendszerezésével, elmélyült kifejtésével, ilyen igazolásával érik el céljukat.

Tudományágunk művelésének gyökerei ilyen jellegű munkákhoz nyúlnak vissza, ha a felszabadulás előtti, a harmincas, negyvenes évek munkáira gondolunk. Kiemelkedő ezekből az 1937. évi VI. törvénycikk, a városrendezésről, aminek az adott periódusban feltétlenül tudományos jelentőséget kell tulajdonítanunk, ugyanilyen jelentőségű az 1940-ben publikált, de éveken át készült *Budapest városfejlesztési programja*. Mindkettő elsősorban dr. Harrer Ferenc nevéhez fűződik. E munkák átfogó, elvi jelentőségű tartalma, rendszerezettsége, előremutató és módszereket adó volta kétségtelen. Ezeket és hozzájuk hasonló, de kisebb jelentőségű ilyen munkákon kívül (pl. Székesfehérvár, Szeged városfejlesztési programja, a szegedi városvizsgálatok, Vácna az 1937. VI. Tc. alapján készített programja, vizsgálati és általános rendezési terve, építésügyi szabályzattervezete stb.) — a tudományos vagy ilyen jelentőséggel is bíró munkák zöme cikk, tanulmány, esszé jellegű volt. E termés legjellemzőbb vonása, hogy igen bőséges, aminek lehetőséget adott a sokféle építészeti, egyéb műszaki, társadalmi stb. folyóirat, hetilap, sőt olykor napilapok is, ugyanakkor ez a

terjedelmet, az elmélyültséget, módszerességet korlátozta. Az elmélyülés, a szükséges kutatások megalapozása kutatási szervek hiánya folytán is alig vált lehetővé. Így ez az igen terjedelmes és figyelemreméltó szakirodalom inkább problémákat vetett fel, az akkori társadalmi és gazdasági viszonyok között általában megoldhatatlan javaslatokat tett, de csaknem mindig haladó szellemben és nagyfokú nemzetközi tájékozottsággal. Az ilyen jellegű munkásságnak kiemelkedő alakja volt dr. Bierbauer (később Borbíró) Virgil, akinek egyrészt Budapest városépítési problémáiról készült korai elemzése, másrészt a vidéki városok jellegzetes fejlesztési problémáinak feltárása terén, általában a modern városépítés érdekében végzett inspiratív, olykor agitív munkája kiemelkedő jelentőségű. Jelentős volt ez időszakban Pálffy Budinszky Endre, Hergár Viktor, Kaffka Péter, Molnár Dezső, Ruisz Rezső munkássága, idesorolták mások szerző egyes munkáit is. A társadalmi tudományok eredményei közül jelentős hatással voltak ez időszakban Erdei Ferenc szociológiai, Mendöl Tibor településföldrajzi, Magyary Zoltán és Kiss István igazgatástudományi munkássága, publikációi. Ez utóbbiakat azonban már többnyire alapos kutatások, ezek módszeres feldolgozása előzte meg. Ilyen jellegűnek az akkori városépítéstan köréből — néhány átmeneti jellegű, az előzőekhez is sorolható munkán kívül (pl. Bierbauer Virgil egyes munkái) — leginkább Krompecher (később Korompay) György 1940-ben publikált doktori disszertációja tekinthető: *A városi főterek kialakulása. Tanulmány a középkori olasz városépítés fejlődéstörténetéből*, — mely alaposságával, módszerességével, helytálló s jelentős felismeréseivel ma is példaadó.

A felszabadulást követő években — többkevesebb módosulással, amit a megváltozott viszonyok tettek lehetővé, — lényegében, s jórészt érthetően is, átmenetileg a megelőző időszakra jellemző munkák folytatódtak. Fővárosi vonatkozásban megemlíthető Nagy-Budapest általános rendezési tervének első feldolgozási kísérlete, mely több módszertani újítást, (környéktervezés, fajlagos beépítés, szomszédsági egységek tervezése stb.) indított útnak, mégha kielégítően nem is oldott meg. Vidéki városaink vonatkozásában kiemelendők a Papp Imre által akkor kezdeményezett városvizsgálatok, módszerük később meghatározó jelentőségű lett a tervezési gyakorlat számára, továbbá a regionális rendezésnek Perczel Károly munkásságához fűződő első, korai felvetései. Végül említést érdemel az akkor készült, első Országos Építészügyi Szabályzat (Városrendezési rész), mely ugyan a magánépítésre szabott volta miatt rövid életű volt, de

az előző szabályzatokhoz képest első ízben kísérte meg a vidéki városok saját problémáit haladó szellemben s egységesen megoldani, úgyszintén — s ez fokozza jelentőségét — a falurende-
zés problémáit is.

Mindezeknek a munkáknak a vázlatos áttekintése két okból is fontos. Egyrészt felfedezhetünk benne olyan vonásokat, amelyek később is felbukkannak településtudományunkban, sőt nem egy későbbi gondolat, elv csíráit, másrészt jó léptéket adnak a fejlődésnek a megítéléséhez, mely ezt követően — a társadalmi és gazdasági viszonyok gyökeres változásaival összefüggésben — az ötvenes évek legelején bekövetkezett. A későbbi fejlődés tükrében ugyanis e megelőző időszakok munkássága túlzottan spontánnak, egyéni kezdeményezésekre alapultnak, fogyatékos egyéni erőkből folyónak és így a problémákat inkább felvetőknek mint megoldani képesnek bizonyult. A jelentős itt kiemelt munkák kivételével összképében mozaikszerű, a későbbiekre gyakorolt hatását tekintve pedig jórészt idejétmúlt. Sorsa az lett, mint többnyire minden előző korszaknak: alapokat adott, de a fejlődés meghaladta, még hozzá ez esetben sok vonatkozásban ugrásszerűen.

*

A településtudomány új hazai korszaka az 50-es évek legelejétől számítható, s ha eltekintünk kisebb, még részletezendő változásoktól, alakulási jelenségektől, akkor mondhatjuk, hogy napjainkig tart. Nem csak azért napjainkig, mert a múltat csak eddig számíthatjuk, hanem azért is, mert településtudományunk, úgy tetszik, újból jelentős, s az eddigtilt különböző fejlődési szakasz előtt áll, amire befejezésként még visszatérünk.

Az új korszak fő meghatározóit és jellemzőit a következőképpen foglalhatjuk össze. Megnyílt a szervezettebb, intézményesebb művelés, sőt most már valóban kutatás lehetősége azáltal, hogy az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékén szerény keretekben ugyan, de kutatócsoport alakult, a Magyar Tudományos Akadémián, a Műszaki Tudományok Osztálya keretében pedig létrejött a Településtudományi Bizottság (akkor ún. Főbizottság), s megindult első ízben e tudományterület önálló folyóirata — eleinte ugyancsak szerény külsőségekkel s méretekben — a Településtudományi Közlemények. Mindez elsősorban dr. Perényi Imre nevéhez fűződik. Maga e megnevezés: településtudomány is ekkor született, feltehetően egy komplexebb, a műszakin túlterjedő művelés igényével, ami azonban később mégis problémákat okozott. E komplexebb művelési igény már a főbizottság első összetételében is megnyilatko-

zott, ahol más tudomány- illetve szakágak képviselői is helyet foglaltak. Az új korszak legfőbb meghatározóját azonban abban kell látnunk, hogy míg a településtudomány addigi művelése a kapiltalista társadalmi és gazdasági rend kereteiben folyt, noha többnyire haladó szellemben, mégis szükségszerű eszmei s gyakorlati korlátok között — s ez a vonása jórészt a felszabadulás utáni években is megmaradt, — addig most a kibontakozó szocialista átalakulás szabta újszerű feladatok, lehetőségek vártak megoldásra, illetve kiaknázásra; — a tervezés, a városépítés, sőt most már faluépítés, -fejlesztés újféle szervezeti, megvalósítási módjait kellett kielégíteni. Ez nem bizonyult könnyű s gyorsan, főként időtállóan megoldható feladatnak.

Az új jellegű településtudományi tevékenység mindenekelőtt az akkor, és éppen ilyen céllal megindult Településtudományi Közleményekben tükröződik, hiszen ennek részbeni célja volt a Városépítési Tanszéken folyó kutatási munkák eredményeit publikálni. Az új feladatok, szemlélet, célok világosan kirajzolódnak dr. Perényi Imre bevezető cikkében, az első, 1952. évi számban, és a Településtudományi Bizottság első munkatervében. A Közlemények első száma, valamint a továbbiak az elkövetkező évek során (évenként általában egy terjedelmes szám, 1953-ban három jelent meg) olyan új és időszerű témákkal foglalkoznak, amelyeket már az új társadalmi és gazdasági rend, igények, feladatok tettek időszerűvé: — így lakótelepülések helyki-jelölésének gazdaságossága, városrendezési tervek költségvetése, települések közintézményellátása, a magyar városok szanalási módszerei, a városkörnyék-tervezés módszerei, a település-egészségügy problémái, a várostervezés feladatai a kormányzati programmal kapcsolatosan, a regionális tervezés alapkérdései, a falufejlesztés különböző kérdései, feladatai (ez utóbbival külön szám, a Közlemények 6. 1954. évi száma foglalkozott). E felsorolásból is, mely korántsem teljes, kitűnik, hogy a feladatok újszerűek, akkor időszerűek s előremutatók voltak. Hozzá kell tenni, hogy a kutatás egy másik fontos irányban is elindult, melynek szervezett művelése korábban nem folyt: a városépítés-történet és a városépítészeti esztétika irányában, amint azt nem egy jelentős, kezdeményező tanulmány tanúsítja, ideértve egyes magyar városok központjának a tanszéken végzett vizsgálatait, illetve ezek bemutatását. Ugyanakkor a Közlemények mindinkább rendszeres tájékoztatást is adtak a településtudomány eredményeiről, külföldi eredményekről, később bibliográfiát, s ezzel is betöltötték egy szakterület egyetlen tudományos folyóirata nélkülözhetetlen szerepét.

Még egy hely volt, ahol ha nem is tudomá-

nyos kutatás, de a szakterület újszerű igényeinek módszeres kielégítése, s a tudományos színvonalat, jelentőséget megközelítő — mai szóval műszaki fejlesztésnek nevezhető — tevékenység folyt: az újjáalakuló város- illetve településtervezési intézmények, elsősorban az Építésügyi Minisztérium illetékes részei és az akkor kialakult új tervező szervek keretében. Itt többek közt a már korábban említett Papp Imre kezdeményezte módszeres városvizsgálatok immár hatósági szervezetségű végzésére, a vizsgálatok körének jelentős bővítésére (így pl. az ekkor kezdeményezett műemléki és városképi vizsgálatokra), a települések új tervezési rendjére (valójában az első, mai szóval metodikának nevezhető munkára), a város- és községrendezési normákra és több más, a teljesen újszerű feladatok módszerét, a tervezéssel kapcsolatos eljárást, így pl. az intézményes falutervezést, tanyaközpont-tervezést meghatározó ténykedésre gondolunk. A feladatok általában jelentős új települések — esetenként városok — ipar s egyéb telepítések megoldására, operatív lebonyolítására irányultak. A későbbi, sőt mai tervezési módszerek alapjai jórészt ekkor — néhány év alatt rakódtak le. Ez a vidéki városokra, s a falvakra vonatkozott. Hasonló munka folyt — a főváros méreteinek s problémáinak megfelelően nagyobb dimenziókban, egyedileg, de sokrétűbben — a megnagyobbodott Budapest (az egykori Nagy-Budapest) rendezésével kapcsolatosan, melynek ekkor készült — az 1945 utáni vázlatok 1949-ben történő első jelentős továbbfejlesztésével, majd további igen alapos, sokrétű vizsgálatok alapján és nagyfokú, következetes módszerességgel — a teljes általános rendezési terve, a jelenlegi jóváhagyott terv megalapozása. Ennek kapcsán bukkant ki talán legnagyobb arányokban az új tervezés megnövekedett lehetőségei mellett egy újszerű, hovatovább tudományosan is vizsgálendő probléma — ez kisebb arányokban természetesen jelentkezett a vidéki városokban is — a népgazdasági tervezéssel való kapcsolaté, a településtervezés, -fejlesztés és a népgazdasági tervezés közötti összefüggéseké. Valójában tehát a tervek megvalósulásának kérdése. E tekintetben ugyanis az új módszerek, dimenziók ellenére a településtervezés a korábbi nyomokon haladt tovább: kellő programok híján maga volt kénytelen a szükségleteket megállapítani, a módszertani munkálatok, sőt a tudományos kutatások is jórészt így folytak. A nehézségek gyakran a kész tervek jóváhagyása körül bukkantak, hacsak nem robbantak ki, továbbá az egyes jelentős konkrét beruházások telepítésénél. Ehhez persze nagyrészt hozzájárult a népgazdasági tervezésnek is még kialakulatlan, változékony, nem egyszer improvizált módja.

A másik probléma, ami mindkét említett fő művelési területen — a tudományos kutatásban, és a műszaki fejlesztésben, hovatovább a tervezésben is — megnyilvánult, hogy az újszerű problémákat nem lehetett egy-egy tanulmány-nyal, rendelkezéssel, még kevésbé tervvel hosszabb időre megoldani; az élet, a fejlődés, a követelmények változása, sokasodása egy-kettőre meghaladta őket. Ezért már a Településtudományi Közlemények 1952. és 1953. évi számaiban is hamarosan találkozunk a jelenséggel — ami mindmáig jellemzi tudományágunk művelését —, hogy ugyanazon téma hamarosan új kutatás, tanulmány alakjában ismét megjelenik, így pl. a környéktervezés, a regionális tervezés. Ez a jelenség később csak fokozódik. Az első ilyen vonás — összefüggésben a Városgazdasági Tanszék akkori megalakulásával is —, hogy e tudományág mondhatni első ízben, fordult önmaga létének, tagozódásának, határainak, fogalmainak kérdései felé, amit egyrészt a Településtudományi Bizottság által tárgyalt, elfogadott, majd az Építés- és Közlekedéstudományi Közleményekben (1957. 1. sz.) közzétett állásfoglalás tanúsít a településtudomány fogalmának meghatározása és tudományterületének elhatárolása tárgyában. E koncepciózus állásfoglalás, bár több vonatkozásban revízióra és bővítésre szorult, lényegében eddig fontosnak és helytállóknak bizonyult. A fontosabb fogalmak meghatározása is egyidőben folyt a Városépítési Tanszéken, a Városépítési Tervező Vállalatnál, majd a Településtudományi Bizottság részéről is. (Az első fogalom-meghatározásokat korábban a Települések Tervezési Rendje tartalmazta.) A Városgazdasági Tanszék felállításával együtt, dr. Borsos József irányításával megkezdődött a településtudomány ezen ágazata mibenlétének, szerepének, tagozódásának, módszereinek és fogalmainak meghatározása, vizsgálata, majd különféle publikációkban (egyetemi jegyzet, stb.) közzététele is. Végül, bár abbamaradt és hiányos, mégis jelentős kezdeményezés volt a Településtudományi Bizottság részéről az alkalmazott számszerűségek vizsgálata, illetve ennek kísérlete, ami első megközelítése volt egy később kibontakozott problémának: számszerűségeink eredete, igazoltsága, igazolhatósága, általában a mérés és mérhetőség alapvető kérdésének. Ezen időszakra esik az előbb már említett Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények megindítása is (1957), ami több akadémiai bizottság, köztük a Településtudományi Bizottság közös negyedévi folyóirataként jött létre, s ez időtől kezdve a Településtudományi Közlemények mellett a tudományág másik — bár korlátozottabb — publikációs lehetősége lett. Szerepe a későbbiekben akként alakult ki, hogy míg a Városépítési Tan-

széken készült kutatómunkák a Településtudományi Közleményekben, addig az egyéni kezdeményezésű tudományos tanulmányok, közlemények ez utóbbiban, a gyakorlatihoz közelebb állók általában az előbbiben, az elméletibb jellegűek inkább ez utóbbiban láttak napvilágot.

Ez idő tájt két további jelentős mozzanat következett be a településtudomány fejlődésében: az egyik a tudományos fokozatok elérése a tudományág több művelője részéről, a másik a kibontakozó könyvkiadás, illetve az e téren elért jelentős eredmények. A tudományos fokozatok megszerzése többek részéről nem csak azért bír jelentőséggel, mert emeli egy tudományág súlyát, méri fejlettségét, hanem azért is, mert a benyújtott és megvitatott értekezések maguk is jelentős tudományos munkák, amelyek vitájukkal együtt — céljuknak megfelelően — továbbfejlesztik, illetve fejlesztették a településtudományt. Itt ezen időszakból Perényi Imre doktori értekezésére (l. később is, a könyveknél), Borsos József, Faragó Kálmán, Gerle György, Novák Péter, Perczel Károly, Preisich Gábor és szerző kandidátusi értekezésére, ezeknek vitájára utalunk. A viták közül többnek részletes ismertetése megjelent később az Építés- és Közlekedéstudományi Közleményekben (1962. 4. sz.), részben olyanok, amelyek a tudományterület tárgytását, elvi és fontos gyakorlati kérdései (pl. a városgazdálkodás, a regionális tervezés, a mezőgazdasági települések, az ipari területek, a gazdaságosság) tisztázását is szolgálták. Egy részük könyvalakban vagy más módon (Településtudományi Közlemények, Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai) látott napvilágot.

A könyvkiadás révén mindinkább jelentős, és a közönséghez is utat találó munkák kerültek nyilvánosságra, ami a szakmai folyóiratoknál lényegesen nagyobb mértékben bizonyult alkalmasnak a tudományág eredményei, szemlélete terjesztésében. Ezt ugyanis a fejlődés lényeges velejárájának, s az ennek érdekében tett erőfeszítéseket fokozott jelentőségűeknek véljük, ami a megszerveződés, kialakulás után soron következő s szükségszerű mozzanat lett: kitörni a szakmai művelés zárt kereteiből, szélesebb tudományos, majd társadalmi körben hitelt, érvényt szerezni a tudományág eredményeinek. A nagyszámú különféle, s e célt nagymértékben szolgáló városmonográfiákon kívül (itt főként a Papp Imre előkészítette „Városképek-Műemlékek” sorozatra s Borbíró—Valló: „Győr” c. monográfiájára gondolunk), a viszonylag bő, bár heterogén és határaiban is nehezen körvonalazható termésből kiemeljük Perényi Imre „Városépítéstan” című műve I. és II. kötetét: „A városépítés története” és „Településtervezés”, ez utóbbi legutóbb második kiadásban is megjelent),

melyek tankönyv céljukon jóval túlmenően előremutatóan és a tudományágat kutatások alapján fejlesztően foglalják össze, rendszerezik a fontosabb ismereteket. Ez tehát olyan mű, mely szinte ismérve egy tudományág fejlettségének, belépője ahhoz, hogy helyet foglaljon az elismert és valóban művelt tudományágak között; megalkotása és közzététele a tudományterület fejlődésének ilymódon kétségtelenül fokmérője. Kiemeljük még Pogány Frigyes „*Terek és utcák művészete*” című nagysikerű könyvét, mely ugyancsak később második kiadásban jelent meg, s nagymértékben hozzájárult nemcsak a városesztétika egyes problémáinak feltáráshoz, hanem széles körű népszerűsítéséhez is. Jelentős mű, részben témája folytán Perényi—Fargó—Major: „*Mezőgazdaság és településtervezés*” c. könyve, továbbá a Borsos József—Valló István szerkesztette „*Vidéki városaink*”, Budapest vonatkozásában pedig Preisich Gábor „*Budapest városépítéstörténete*” című munkájának eddig megjelent két kötete. A városépítészeti esztétika néhány alapkérdését, s a magyar városépítészeti sajátosságait kísérli megvilágítani szerző „*Város és építészet*” c. könyve. A társtudományok könyvalakú műveiből mint a legközelebb állót és számunkra jelentőset kettőt emelünk itt ki: Mendöl Tibor „*Településtudomány*” és Vásárhelyi Boldizsár: „*Közlekedésügy*” c. összefoglaló művét. Ha meggondoljuk, hogy az itt említett — és a még több itt helyszüke miatt nem említett — könyvek nem is egészen tíz év foyamán jelentek meg, úgy véljük, hogy a magyar településtudomány bizonyoságot tett megalapozottságáról, fejlődőképességéről, művelői az aktivitásokról, ami nagyobb országnak is becsületére válnék. Kívánatos volna ezt a lendületet megtartani! Hozzá kell tennünk, s ez elgondolkodtató, hogy e könyveknek túlnyomó többsége nem tudományos terv, külső szándék, hanem alkotói indítékok, szerzőik belső fejlődése és saját munkája révén jött létre, vált könyvméretű és jelentőségű tudományos művé.

Ezt azért is említjük meg, mert a tudományterület fejlődésében, kronológiailag is a következő jelentős mozzanat a tervezett, a tervszerű művelés, — azáltal, hogy létrejött az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv, s ennek a hetvenet meghaladó számú ún. főfeladatában az egyik, a jelenlegi 60. sz. főfeladat a településtudományi kutatásoké. E ténynek — jelentős pénzügyi, szervezeti kihatásain kívül — az is a jelentősége, hogy a tudományág elismertségére, fontosságára utal. Sok önálló tudományágnak ugyanis nem jutott külön főfeladat. A pénzügyi lehetőségek ezáltal megnövekedtek, s mód nyílt átgondolni a kutatási szükségleteket, a kutatásokat koordináltan, szervezeten megindítani. Ez a

működés nem volt minden előzmény nélküli; a Magyar Tudományos Akadémia már korábban is évente hiteleket bocsátott meghatározott kutatások részére, ezeknek tervét a Településtudományi Bizottság állapította meg, végehajtatását ellenőrizte, maguk a kutatások a Városépítési és a Városgazdasági Tanszéken folytak, eredményeiket a Településtudományi Közlemények ismertette. A műszaki fejlesztés keretében pedig az Építésügyi Minisztérium bocsátott évről évre nagyobb összegeket kezdetben műszaki fejlesztési, de mindinkább kutatási illetve tudományos jellegűnek, jelentőségűnek is tekinthető munkálatok számára, amelyeknek készítése tervező vállalatok, főként az ÉM. Városépítési Tervező Vállalat, fővárosi vonatkozásban a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat keretében folyt. E munkák kétségtelenül nem voltak egymással koordináltak, még kevésbé más tudományágak kutatásaival, ami legelőször s leginkább a bontakozó jelentőségű, s a határokat leginkább el is bizonytalanító regionális tervezés, illetve a gazdaságföldrajzi irányában nyilvánult meg. Ez utóbbi kutatásai pl. az OTTKT-ban is más főfeladatba tartoztak.

Az első öt éves, most befejezett kutatási tervidőszak (1961—65) vegyes eredménnyel zárult. Egyrészt túlzott, túlszervezett kutatási adminisztráció, mondhatni bürokrácia bontakozott ki, az egyes szervek, bizottságok ebben való szerepe elmosódott, keveredett. A Településtudományi Bizottság pl. elvesztette kutatásirányítási szerepét, viszont kutatások, tézisek tudományos megvitatásának mindaddig úgyszólván egyetlen fóruma maradt. Túlméretezett és az eredeti céltől eltérően kevésbé koordinált, túlságosan szerteágazó, mennyiségi jellegű kutatási munka indult meg. Ezeknek eredménye, illetve a valóban eredményesen s nem csak formálisan lezárt, a gyakorlatba vagy a további kutatásba felszívódott kutatások száma a befektetett erőkhöz, a témák számához viszonyítva kevés volt. Mindinkább megnyilvánult, hogy a *gyakorlat nem szív fel ilyen mennyiségű kutatást*. Ez egyfelől a bevezetőben említett problémát hozta felszínre: azt, hogy kutatás és tudományos munka nem okvetlenül azonos fogalmak, mégha azonosságuk kívánatos is volna, másfelől egy új hiányosságot, azt hogy a szakterület nélkülözi az egységes tagozódást, rendszert, a kutatás koncepciózus programját. Bár az első távlati tervek ilyen igényekkel készültek, a későbbi módosulások során még ennek az igénynek a nyomai is eltűntek a kutatási tervekből. Viszont megnyilatkozott két másik jelenség: az egyik, hogy a gyakorlati feladatok rohamos növekedése, változása folytán úgyszólván minden téma kutatásra vár, olyanok is, amelyekkel kapcsolatosan már lezárt

kutatások folytak, méghozzá minden téma sürgős is, — továbbá, hogy a témák olymértékben összefüggnek, ami egyre inkább maga után vonta az átfedéseket, a párhuzamos kutatásokat. Ezek a jelenségek a mennyiségi növekedés és sok kétségtelen tisztázódás, eredmény ellenére is kúszává, egyenetlenné tették a művelés összképét. Úgy mondhatni: a tervszerűség első menete nem hozta meg eléggé a töle vélt, várt eredményeket, illetve egészében nem múlta felül a korábbi, ilyen irányítás nélkül létrejött, s már említett jelentősebb tudományos eredményeket, műveket. Ez később a tudományterület fejlesztése számára több vonatkozásban is hasznos felismerésnek bizonyult.

E jelenségek mögött ugyanis nemcsak a kutatás tervezésének, irányításának problémái, a tudományszervezés kezdeti hiányai húzódtak meg, — az ilyen problémák ma, állíthatjuk, minden tudományágban tapasztalhatók —, hanem mindenekelőtt a kutatási helyeké, intézményeké, — azoké tehát, amelyeknek feladatuk volt, lett volna a nagyarányú kutatási terveket megvalósítani. Előfordult, hogy a kutatási terveket több személy, sőt csaknem több bizottság tárgyalta, mint ahány kutató elvégzésükre összevéve rendelkezésükre állt. A legelsőként kifejlődött, s leginkább erre hivatott kutatóhely: a Városépítési Tanszék feladata elsősorban az oktatás lévén, kicsiny kutatói létszámával nem vállalkozhatott sok s nagy feladatra, — ennek ellenére az elméleti művelés s nem egy jelentős gyakorlati kihatású kutatás itt folyt továbbra is. Kiemeljük ezek közül, mint egyik legjelentősebbet s jellegzetesebbet: dr. Perényi Imre—Fragó Kálmán: „A racionális városnagyságok meghatározásának elvei”, majd „A racionális településnagyságok kialakulásának lehetőségei Magyarországon”, dr. Major Jenő: „A magyar városhálózatról” c. tanulmányait. A Városépítési Tervező Vállalatnak a gyakorlati tervezésre irányuló szerepe, szervezete inkább csak megtúrta keretein belül, a műszaki fejlesztés mellett azt a néhány kutatót, akiknek létjogosultságukat mindúntalan igazolnia kellett a vállalat egyéb részei számára. Feladataikat is részben a később részletezendő nemzetközi kötelezettségek, részben szintén a közvetlen gyakorlat igényei szabták meg, méghozzá elsődlegesen műszaki igények. A településtudomány komplexebb művelésére — pl. a mindinkább feszítő szociológiai problémák vizsgálatára már csak ezért sem volt itt lehetőség. A Város-terv-ben ez időszakban készült munkák közül kiemeljük Zsitva Tibor, Kárpáti Andorné és mts. nagyméretű analitikus munkáját („Lakóterületek komplex gazdasági költségkihatásai”), továbbá a közintézményellátás hazai kutatásait (Korompay György s Halmos Béla munkája), az

egészségügy s a városrendezés feladatainak kutatását (Gyárfás Iván, Halmos Béla és az egészségügyi szervek munkája). A Budapesti Városépítési Tervező Vállalatnál bár néhány fontos, mégis jellegzetesen fővárosi, illetve nagyvárosi kutatás folyt, ehhez hasonló helyzetben. Itt a kezdeményező jellegű szociológiai s matematikai módszerű vizsgálatok bizonyultak jelentősnek. Mint az akkoriban kifejlődő KGST-kutatók, együttműködés révén megállapításra került, a tagállamok közül *egyedül Magyarországnak nem volt településtudományi kutató intézete*, éppen annak az országnak, mely az Építésügyi Állandó Bizottság Regionális és Városrendezési Szekciójának titkársági szerepét, s ezen kívül a nemzetközi feladatok aránytalanul nagy részét vállalta! Ilyen önálló kutatóhely, intézmény hiánya tehát mindinkább érezhetővé vált, bénítóan hatott. Úgyszintén megnyilatkoztak a káderutánpótlás hiányai, nehézségei is, főként a fiatalabb korosztályok tekintetében. A kutatás mindinkább a szakma idősödő művelőire hárult.

Az ekkoriban (1961) megkezdődött KGST-kutatások két keretben is folytak, s lényeges új vonását, részben eredményeit is jelentették a településtudományi munkának. Az egyik keret az Építésügyi Állandó Bizottság kutatási tervében szereplő ún. kiemelt témák, amelyek közül négyben vett részt Magyarország, kettőnek témafelelőseként. Ezek a témák a metodikai, a közintézmény-, a mezőgazdasági települési és a közműkutatások voltak. Ugyanakkor a Regionális és Városrendezési Szekció keretében is évről évre folyt részben egyes témák feldolgozása, kutatása — így pl. a nemzetközi terminológiáé, a lakókörzetek szervezéséé, a városok szocialista rekonstrukciójáé, majd a városi közlekedés, az ipari területek, az üdülőterületek témakörében. Némelyekben való részvétel pusztán kérdések megválaszolására, kisebb, de hasznos referátumokra szorítkozott. A KGST keretében folyt munka településtudományunk számára kétségtelen s jelentős gazdagodást hozott; egyfelől szervezett nemzetközi kutatásokban való részvétel lehetőségét, másfelől ennek kapcsán jelentős kérdésekben a magyarországi helyzet analízisét, sőt esetenként önálló s továbbiakban felhasználható eredményeket (így pl. metodikai, a közintézmény, a közműkutatások terén). Rávilágított azonban a településtudomány korszerű fejlődésében egy új, s valójában csak ezután kibontakozó problematikára, tényezőre: az informáltság, a dokumentáció fontosságára. Megítélésünk szerint a településtudomány területén a KGST, de bármilyen nemzetközi együttműködés is kevésbé alkalmas közös eljárások bevezetésére, a szerepek szétoztására, mint az iparban, vagy ehhez közelebb álló kutatási ágakban, — hanem

elsősorban a szervezett korszerű tájékozódást segítheti elő, mint ahogyan nagy mértékben elő is segítette. Ugyanis, s ez éppen a KGST-ben való részvétellel vált nyilvánvalóvá, a településtudomány a műszaki tudományok között a legkevésbé alkalmas — tájhoz, társadalomhoz, élet-szokásokhoz, hagyományokhoz kötött volta miatt — külföldi műszaki eredmények, eljárások változatlan átvételére, hanem ilyenek jelentős adaptációs, mondhatni csaknem minden esetben több-kevesebb saját kutatási munkát igényelnek. Ez kétségtelenül növelően hat az amúgyis nagyméretű hazai kutatási igényekre. Ugyanakkor mégis rávilágít az informáltság, a szervezett tudományos dokumentáció növekvő fontosságára, sőt összeérésére magával a kutatással, hiszen sok részeredmény, előzmény párhuzamos kutatások nélkül — amire volt hajlandóság — felhasználható, egybevethető. Különösen a táji, társadalmi kötöttségektől kevésbé befolyásolt témákban, így pl. biztonsági, egészségügyi, gazdasági hatékonysági vonatkozásokban. Ennek ellenére a közös eljárások, eredmények elérésének igyekezete csaknem minden téren végül is — a különbségek kielégítési igénye folytán — általánosságokban mozgó, nem egyszer igen keveset mondó ajánlásokhoz vezetett. Sajnos ez is igen nagy apparátus, bonyolult s késedelmesen működő adminisztráció árán. Mégis megállapítható, hogy elsősorban metodikai téren és a gazdaságossági módszerek terén, továbbá a magyar viszonyoknak, problémáknak (pl. a lakosság letelepülésének, a közintézményellátásnak) az együttműködés kötelezte feltárása terén a KGST kutatások ezideig haszonnal jártak. Ez vonatkozik a később az ENSZ Lakásügyi Bizottságában, ennek városrendezési vonatkozású munkáiban történt aktív s eredményes részvételre is.

A nemzetközi együttműködés egy másik téren is kibontakozott: a szocialista országok tudományos akadémiáinak „Városépítéstörténet és építés történeti városokban” c. munkaközössége révén, mely első ízben 1956-ban Erfurt-ban tartotta konferenciáját, s itt a Magyar Tudományos Akadémiát az együttműködésbe bevonta. Ezen, valamint a később Varsóban tartott konferencián magyar referátumok is elhangzottak, az utolsó konferenciát pedig, 1962-ben az MTA, illetve Településtudományi Bizottsága rendezte, együttesen az Építéztörténeti és -elméleti Bizottság műemlékvédelmi konferenciájával. Témája a történeti városközpontok újjáalakítása volt, a bevezető referátumok magyar részről hangzottak el. (A konferencia teljes anyagát az Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1964. évi 1—2. száma tartalmazza.) Hasonlóan a KGST-hez, e konferencia — mely inkább véleménycserére, tájékoztatásra szorított — mó-

dott adott a hazai kutatásoknak a téma irányában való elmélyítésére, jelesül a magyar történeti városközpontok problémáinak szervezett kutatására, ami a Városépítési Tanszéken több éven át eredményesen folyt. (Részletes beszámolót erről l. a Településtudományi Közlemények 15. 1964. évi számában, kiegészítését pedig dr. Perényi Imre: „A magyar történelmi városközpontok reorganizációjának kérdéséhez” c. tanulmánya révén, az ezt követő számban.)

Hátra volna egyik legfontosabb kérdésként ezen időszak, tehát az elmúlt mintegy tíz év tartalmi, tematikai vizsgálata, áttekintése, — az, hogy a településtudomány milyen területeken, ágazatokon ért el eredményeket, s melyeket hanyagolt el. Ezt már helyenként érintettük, mégis befejezésül meg kell röviden világitanunk. Megkönnyíti az, hogy az 1966-ban kezdődő kutatások távlati terveinek megalapozása végett 1965-ben a VÁTERV-ben — sietve, vázlatosan és így hiányosan ugyan, — mégis szervezeten és módszeresen megvizsgálásra került az 1957—64-években folyt településtudományi kutatómunka lehető egésze. Hangsúlyoznunk kell, hogy e vizsgálat célja főként a hiányok felderítése volt, s mi is most akkor véljük feladatunkat teljesíteni, ha — a tényleges eredmények tudata, kiemelése mellett, — a jövő fejlődés érdekében főként a problematikus vonásokat vizsgáljuk. Egy tudományág fejlődésének sohasem válik hasznára, s kifelé sem emeli hitelét az önelégültség, aminek jelei olykor a településtudomány területén is mutatkoztak, hanem az eredmények reális számbavétele mellett elsősorban a hiányok, gondok tudata, ennek hajtóereje szükséges hozzá.

A beszámoló, amelyet munkabizottság készítet (témafelelőse Kárpáti Andorné volt), ideiglenes ún. szakrendet készített, kísérletet a településtudomány tagozására, hogy az anyagot csoportosíthassa. 464 kutatóhely és folyóirat anyagai kerültek átvizsgálásra, ideértve a határterületekét is. Ennek során összesen 2289 (!) munka került nyilvántartásba s vált a témacsoportonként végzett értékelés alapjául. Az átvizsgált anyag nagy száma egyrészt a határterületek jelenleg bizonytalan megvonási lehetőségére mutat (így pl. igen nagyszámú statisztikai munka került bele), másfelől arra a jelenségre, hogy — hasonlóan a felszabadulás előttihez — a településtudomány művelését ismét nagy mértékben jellemezte a különböző szakfolyóiratokban közzétett cikkek nagy száma, amelyek csak részben tekinthetők kutatási eredményeknek, sőt részben tudományos jellegű is vitás lehet, — mindenesetre igen nagymennyiségű és szerteágazó tevékenységre mutatnak. Meg kell említeni, hogy a tudományos jellegű publikációk, munkák

az utóbbi években olyan szervezetek révén is növekedtek, mint az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, a Mérnöki Továbbképző Intézet, amelyeknek kiadványai több esetben jelentős tudományos jellegű illetve jelentőségű munkáról számolnak be, más folyóiratok pedig (pl. az Építésügyi Szemle) nagy számban adtak helyt településtudományi vonatkozású kisebb cikkeknek. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság keretében Perényi Imre és mts.-nak a városi rekonstrukció témakörében végzett munkáját, a Mérnöki Továbbképző Intézet esetében Perczel Károlynak és Gerle Györgynek a regionális tervezés, valamint a gazdaságos tervezés témakörében végzett munkáit emeljük ki. Nem kaphatott helyt e kimutatásban, mert vele párhuzamosan készült az Építés- és Közlekedéstudományi Közleményeknek a Magyar Tudományos Akadémia újjáalakulása 15 éves jubileuma alkalmából — más szakterületekhez hasonlóan — kiadott településtudományi különszáma (1965. 1. sz.), mely 11 jelentős településtudományi tanulmányt tartalmaz, a tudományág jeles művelőitől, továbbá Szemle rovatában e tizenöt év könyvtermését, a Településtudományi Közlemények és az Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények településtudományi vonatkozású anyagát tekinti át. Úgy véljük, e szám nemcsak a tudományág fejlettségének vált bizonyosságává, hanem a főbb problémák összegzésével utat nyitott a további fejlődés számára is, s ilyen értelemben jelen beszámolóink számára zárókönek is tekinthető. Az 1965. évi kutatások ugyanis még túl közel vannak ahhoz, hogy róluk összefoglalóan szóljunk, ezek egyébként is részben már a most folyók illetve eljövendők előkészítését szolgálták. Ezért befejezésül — újabb összefoglalás, áttekintés helyett — célravezetőnek látjuk, ha magának az előbb említett, az 1957—65 évi kutatásokat áttekintő munkának összefoglaló értékelését közöljük itt, egyrészt mert az itt elmondottak összegzésére is alkalmas, másrészt, mert ezt a Településtudományi Bizottság 1965. évi szeptemberi ülésén megtárgyalta és elfogadta.

„Ebben az összefoglalásban, a rendszerezés főbb fejezetei szerint kívánunk helyzetképet adni — túlnyomóan a végzett vizsgálódás alapján — a hazai településtudományi kutatások egészéről. Persze különös tekintettel a hiányokra és ebből eredően a további feladatokra.

Bár a feladat a hiányok megállapítása volt a további kutatások meghatározása céljából, előljáróban meg kell állapítani, a tudományterület lényeges fejlődését, és pedig:

a) sikerült figyelmét kiterjesztenie a települések tervezése, fejlesztése, üzemeltetése, csaknem minden mozzanatára,

b) a települések elszigetelt szemlélete he-

lyett felismerte a települések közötti hálózati összefüggéseket, kapcsolatukat a népgazdaság fejlődésével és a társadalmi átalakulással,

c) irányelveket dolgozott ki vagy ilyenekhez alapokat szolgáltatott különböző jellegű települések fejlesztésére,

d) tudományelméleti szempontból körvonalazta saját feladatait, vizsgálta szemléleti kialakulását.

E fejlődés folyamán azonban a településfejlesztés gyakorlati tevékenysége és az elméleti kutatás egymástól bizonyos fokig elkülönült, ami a hiányosságok egyik okának is tekinthető.

Az összeállítás első fejezetében foglalt, más tudományokhoz, ismeretekhez tartozó anyagok vonatkozásában mindenekelőtt tudományszervezési kérdések merülnek fel. E témakörök kutatása, saját szempontjaik szerint és szervezeti kereteikben az egyes témákban többé-kevésbé kielégítően folyt, folyik. Nem kielégítő azonban egyfelől a párhuzamosságok megszüntetése (pl. a gazdaságföldrajzi, mezőgazdasági témakörbe tartozó kutatások a regionális tervezés keretében), másfelől a településtudomány sajátos igényeinek világos meghatározása e kutatások felé, ami az előbbi jelenségnek is egyik oka. Sőt egy harmadik összefüggésben is hiány mutatkozik: a településtudomány és a településfejlesztés nem minden vonatkozásban kellőképpen tájékozott más kutatási területek ismeretanyagát illetően, ami főként olyan témák esetében probléma, amelyek alapvetően befolyásolják a településtudomány és településfejlesztés elgondolásait, távlatait, tendenciáit. Itt különösen a mély- és magasépítés várható hazai műszaki lehetőségére, a kereskedelem és közlekedés fejlesztési távlataira gondolunk. Nem helyes, ill. nem kielégítő az az állapot, hogy a településtudományi kutatások vagy a jövő fejlődés reális alaptevékenyítőinek nem teljes ismeretében folytak, vagy pedig a maguk kereteiben törekedtek irányt szabni más szakterületek fejlődésének.

Külön kiemelendő, ha egyáltalán ide tartozik, a közművesítés kérdése. Itt a kutatási lehetőség jelentős mértékben függ attól is, hogy e témának van-e és ki a gazdája. Minthogy tudomásunk szerint a jövőben az ÉM. Lakás- és Kommunálisgazdálkodási Főosztálya lesz az, kézenfekvő e szerteágazó mélyépítési vonatkozásokkal bíró témakörnek központos, éppen településtudományi megalapozású továbbfejlesztése, aminek alapjai a közelmúlt kutatásai révén részben meg is vannak. E vonatkozásban továbbfejlesztést igényel, ideértve a vízgazdálkodást is, egyes közművesítési kérdéseknek településközi, ill. regionális értelmezése, megoldása.

A településtudomány egyik általános megoldatlan problematikája már az előzőekben is

mutatkozik, a társkutatási területekkel való még hiányos együttműködésben. Saját mivoltának, problematikájának, szemléletének tisztultsága ugyanis még nem elegendő; itt egyrészt a szemléleti határookra, a társtudományok felé való világos elhatárolásra gondolunk, másrészt művelésének módszerére. A műszaki és nem műszaki megközelítések együttes alkalmazása, tehát egy komplexebb értelmezés alapjai még nem világosak. A módszerek tekintetében pedig az ismeretek igazoltságának feltételei, az igazolás módszerei nagymértékben hiányosak, sőt — miként jelen összeállítás is tanúsítja — vitathatók a rendszerezési lehetőségek is. Fokozott feltárássra várnak a tervezésen kívüli — azzal részben összefüggő — településfejlesztési műveletek és ezek tudományos megalapozása (igények kutatása, programadás, végrehajtás, igazgatás). Ezeknek az alapvető szemléleti és módszerbeli kérdéseknek még nem kellő tisztázottsága teszi nehezen értékelhetővé azt, hogy a határterületeken (mint a településföldrajz, településszociológia, településstatistika, településesztétika) mi a sajátosan idetartozó eredmény, és milyen kutatási feladatokat kell az építéstudomány keretében, a településtudományi vonatkozásokban kitűzni. Jellegzetes példája ennek a településegészségügyi folyó kutatás, amelyik két önálló tudományág nem teljesen tisztázott megalapozottságú kooperációjaként folyik. E szempontból a legbővebben feltárt és művelt területnek a településföldrajz és statisztika, ill. demográfia tekinthető. Kérdésesebb a településtörténeté (épitéstörténeté), amennyiben hazai településeink vonatkozásában nincs még elegendő történettudományi megalapozottsága. Kezdeti fokon áll a településegészségüggyel együtt a településszociológia. Sok egyeztetni és tisztázni való van a településigazgatás és jog — más tudományágak terén történt művelésével, eredményeivel, a kiindulások alapvető különbözősége folytán. A településesztétika — inkább városépítészeti esztétika — művelése jórészt a múlt alkotásaira vonatkozott és a jelen számára még nem kellően kimunkált, elméleti megalapozása sem teljes.

A telepítéspolitika célkitűzései az igények és a lehetőségek lehető pontos ismeretén kell, hogy nyugodjanak, és mindkettő feltárása — akár a népesedési, akár a települési igényeket tekintjük, nagymértékben hiányos. A közintézményellátás nagy munkával történt kutatása sem tekinthető még szociológiai és tapasztalati szempontból kellően megalapozottnak, inkább átmeneti érvényű eredményekhez jutott, részben az egyes szakágazatok váltakozó és ugyancsak nem eléggé megalapozott igényei miatt is. Ezek a megállapítások vonatkoztathatók egyben a lakás- és kommunális politikára is. Jelentős-

nek kell tekintenünk e szempontból a tényleges helyzetek (lakótelepek) részben elvégzett, részben folyó vizsgálatát. Külön feladatként jelentkezik még általában a lakás- és kommunális gazdálkodás helyének szabatos meghatározása a településtudomány rendszerében. Tisztultabb képet ad az e fejezetbe sorolt természet- és tájvédelem, valamint műemlékvédelem; e tekintetben inkább metodikai feladatok és értékelési alapok várnak megoldásra.

A területrendezés terén a regionális, valamint a településrendezés témakörének elsősorban értelmezése vár fokozottabb tisztázásra. A rendezés fogalma átfogó, és ide voltaképpen a teljes művelet minden eredménye és módszere értendő, lényegében a tervezés is. Ezért itt volna legnagyobb mértékben szükség arra — ami eddig túlnyomóan hiányzott —, hogy a megvalósult állapotok kritikai elemzésével az előkészítő — tervező, végrehajtó — módszerekre visszaható következtetésekhez jussunk. Ugyanezért ennek keretein belül lenne szükség és lehetőség az építési igazgatás irányító és végrehajtó tevékenysége hiányzó tudományos alapjait — a tervezéshez hasonlóan — megteremtetni, igénybevéve az igazgatástudomány általános eredményeit is.

További feladat az eddiginél egységesebb szemléleti alap teremtése; ez idő szerint a regionális rendezése túlságosan gazdaságföldrajzi, a településrendezése pedig túlságosan építészeti-műszaki kiindulású.

A regionális vizsgálatokkal kapcsolatosan, amelyeknek terén igen nagyarányú és eredményes munkálatok folytak, merült fel elsősorban az a kérdés, ill. feladat, és ez vonatkoztatható települések általános vizsgálatára is, hogy ezeknek vizsgálati módszere tudományos megalapozottságú legyen. A regionális vizsgálatok már eddig is e szempontból átmeneti helyzetet foglaltak el a kutatás és a tervezés gyakorlati előkészítése között.

A gazdasági hatékonyság vizsgálati a településtudomány és fejlesztés egészében jelentős kezdő lépéseknél tartanak, erre vonatkozóan már megalapozó munkálatok is vannak, de — főként a matematikai módszereknek jövőbeni, elsősorban ide történő koncentrálásával — nagymértékű fejlesztésük szükséges, ismét az egészre és nem csupán a tervezésre vonatkoztatva. A lakásépítés és a hozzátartozó kommunális létesítmények építése, az erre vonatkozó kutatások ki szélesítésével, továbbra is egyik legjelentősebb kutatási feladat a gazdasági hatékonyság vonatkozásaiban.

A településfejlesztési előírások területe egyike a leggazdagabbnak nemcsak kutatásokban, hanem adatszerű feldolgozásokban, eredmé-

nyekben, kiadványokban, sőt művekben is. Ezekben inkább alapjai (eredete, módszere, igazoltsága) vitások, összefüggésben a tudományterület egészére mondottakkal, főként a kísérleti igazolások eddigi nehézségeivel. Ennek hiányában igen nagy részben többé-kevésbé bevált tapasztalati megalapozottságúak, viszont a kiindulási adatok gyakori változása miatt változékonyak is. Kérdéses és vitatható a túlzottan területfelhasználási szemlélet, mely egyes hálózati és pontszerű, jellegzetesen térbeli rendszerű témáknál (pl. közlekedés, közintézmény, közmű) egyenesen félrevezethető lehet. Ilyen rendszerezésben is azonban kevésbé az újból készítés, mint inkább a revideálás és főként a mutatószámok szilárdabb megalapozása válhat a legfőbb feladattá. Leginkább pedig a tervezési előírásoknak a rekonstrukciós feladatokra való átalkítása, illetve fejlesztése, az eddigi túlzottan új települési területekre vonatkozó előírások helyett. Igen hiányos viszont a települések építészeti kialakításának kutatása, az erre vonatkozó elvek, módszerek. Általában a településtervezési műszaki és gazdasági előírások problematikájának az alapkutatásokhoz való fokozottabb illesztése és a településhálózat egészére való módszeres kiterjesztése látszik a fő feladatnak.

A településtervezés módszerei a legtöbbet kutatott terület, önmagába véve is és még inkább akkor, ha meggondoljuk, hogy pl. a kutatás módszereivel, a végrehajtás, az igazgatás, az üzemeltetés módszereivel alig, vagy egyáltalán nem foglalkoztunk. Rendszere tisztázottnak tekinthető. A végzett munkálatok jelentős része nem tudományos, inkább közvetlen gyakorlati segédlet igényű. Ez utóbbi célkitűzés azonban a módszerekre általában rányomja a bélyegét. A vizsgálatok célirányulása nem egy esetben túlzott — bár néha éppenséggel ettől elvonatkozott — és módszeresebb megalapozásra vár. Eredményeinek nagymértékben igazolt és jól rendszerezett eredményeknek kell lenniök. Általában a metodika szemléleti alapjai, bár jelentős fejlődésen és tisztuláson mentek át, egyes vonatkozásokban még nem kellőképpen tisztázottak: a folyamatos újratervezés ténye a korlátozott számú városok vonatkozásában nem jut kifejezésre bennük, általában újonnan kezdődő és egyszeri feladatra irányulnak. Metodikai téren a folyamatos részletbeli fejlesztés szüksége mellett általában még elvi és szemléleti kérdések tisztázása szükséges. Így pl. összefüggés mutatkozik a folyamatosan megújuló vizsgálatok, tervek és az országos településtervezési nyilvántartás között.

A város- és községgazdálkodás — erre vonatkozó alapvető művek ellenére — nem kellően művelt és még kevésbé felszívódott területe

a kutatásoknak. Az üzemeltetés s a tervezés kapcsolata nem tisztázott, úgyszintén több általános településfejlesztési témának (pl. szanalás, átépítés) mikénti idetartozása sem.

Összevéve: a tudományterület kutatása nagymennyiségű, mégis töredékes és alapjai tekintetében még bizonytalan szemlélet, művelés összképét adja. Rendszerezése is ezért még csak kísérleti, úgyszintén határterületeinek feltárása. Alapvetően hiányzik maguknak a kutatásoknak a módszeressége, módszere. A felkutatott anyag azonban gazdag nyersanyag, köztük számos jelentős, megalapozó művei, ilyen utóbbiak több részterületen is vannak. Az anyag sok részletében, ill. vonatkozásában maradandó is, de teljes, módszeres és kielégítő értékelése külön nagyobb kutatómunka témája, melyet célszerűbb volna a külföldi kutatási eredményekkel összehasonlítva, ill. párhuzamban végezni. Jelen helyzetkép tehát csupán vázlat, egy kényszerűen gyorsan és így hiányosan összeállított és értékelt anyag alapján, főként a jövő feladatai kidolgozásának mielőbbi megalapozásához. Ez utóbbinak elsősorban a hiányzó elvi, szemléleti, módszerbeli alapokat kell megteremteniök.”

*

Mint előláróban említettük, az 1950-es évek elején kezdődött új korszak a hazai településtudományban esetleg egy most kezdődő újabbal folytatódik. Ezt arra alapozzuk, hogy 1965-ben létrejött a magyarországi településtudományi kutatószervezet az ÉM. Városépítési Tervező Vállalat keretében, annak Településtudományi Irodája, egyben a hazai településtudományi kutatások koordináló illetve bázis-intézeteként. Továbbá elkészült és elfogadásra került a tudományág távlati kutatásainak ún. koncepciója, s ennek alapján készült új ötéves kutatási terve. Ezek a tények a gyakorlattal intézményesen összekötött, koncepciózusan és határozottan irányított, szervezett, valamennyi rendelkezésre álló kutatóerőt és helyet egybefogó tudományos működésnek képezhetik kereteit. Ez viszont csak az itt ismertetett eddigi fejlődés alapján, valamint a hiányok felismerése révén jöhetett létre.

JEGYZETEK

Az említett munkák bibliográfiai adatainak esetenkénti megjelölése helyett — miután e munka célja nem tételes áttekintés, hanem jellegzetes jelenségek feltárása volt — itt az alábbi, összefoglaló munkákat említjük meg. Ezek nagy része a bibliográfiai adatokat is tartalmazza. Mindenekelőtt dr. Harrer Ferenc: „A hazai településtudomány helyzete és feladatai” c. bevezetőjét az Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1965. évi 1. számában (településtudományi különszám), ugyanezen szám Szemle rovatában pedig „A tele-

püléstudomány hazai kiadványairól” c. alatt: I. Településtudományi tárgyú könyvek bibliográfiája, 1950—1964; II. A Településtudományi Közlemények anyagának kivonatos ismertetése, 1952—1964; III. Az Építés- és Közlekedéstudományi Közleményekben közzétett településtudományi vonatkozású tanulmányok, közlemények, 1957—1964. — Ezen kívül: „Az 1957—64. évi településtudományi kutatások kiértékelése” (készült az ÉM. Városépítési Tervező Vállalatnál 1965-ben, témafelelős Kárpáti Andorné.) Megemlítendő még a városrendezési szakirodalomnak a Városgazdasági Tanszéken dr. Borbíró Virgil által készített, 1956-ban befejezett, kiadatlan bibliográfiája, továbbá Faragó Kálmán: „Városrendezés a felszabadulás után (a „Vidéki városaink” c. kötetben, Budapest 1961); a felszabadulás előtti irodalmat illetően: „A városépítés magyar irodalma”, összeállította Pálfy Budinszky Endre (A Korszerű Közszolgálat útja 11. számú

„Városfejlesztés, városrendezés, városépítés” c. kötetében, Budapest, 1940.) Témája folytán a szokásosnál nagyobb hazai és külföldi, 1945 előtti és utáni bontású bibliográfiát tartalmaz szerző: „A modern urbanisztikai szemlélet, építészeti megvilágításban” c., tartalmában is a jelen összeállítást kiegészítő tanulmánya, az Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1961. évi 3. számában, az általános tudományelméleti kérdéseket illetően pedig „Településtudományunk néhány tudományelméleti kérdéséről” c. munkája, az Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1965. 1. sz.-ban, Budapest korábbi városrendezési terveire vonatkozó adatokat szerző „Nagy-Budapest városrendezése” c. tanulmánya a Városi Szemle 1949. évfolyamában (XXXIV. kötet), részletes bibliográfiát a „Budapest holnap” c. kötete (1959), a magyar városépítészet részletes bibliográfiáját pedig a „Város és építészet” c. kötet tartalmazza.

A VÁROSKÖRZET TÍPUSÚ TELEPÜLÉSCSOPORTRÓL*

DEAK SÁNDOR

Míg korunk gazdasági fejlődésére az iparosodás, településhálózati fejlődésére az ezzel párhuzamos urbanizálódás jellemző. Az urbanizálódás folyamatát a termelőerők átcsoportosulása, ezen belül pedig a lakosság soha nem látott mértékű mozgása kíséri.

E mozgás a népgazdaságon belül az egyes ágak közötti arányváltozásban nyilvánul meg: a mezőgazdasági lakosság csökkenésében, valamint az ipari és egyéb lakosság növekedésében.

Másrészt e mozgás földrajzilag jelentkezik a lakosság effektív helyváltoztatásán: tartós, vagy periodikus helyváltoztatásán keresztül.

A tartós helyváltoztatás abban áll, hogy a lakosság jelentős része mind munkahelyét, mind lakóhelyét megváltoztatja, városokba költözik, új városokat hoz létre: a termelőerő és a lakosság egyes góccokban, *városokban* koncentrálódik.

A periodikus helyváltoztatás abban nyilvánul meg, hogy a lakosság, kihasználva a közlekedéstechnika lehetőségeit, más településeken levő munkahelyekre rendszeresen ingázik, így a sok munkaalkalmat nyújtó városok, nagyvárosok *körül* koncentrálódik. Az ilyen koncentrációt elősegíti az is, hogy a városi funkciók differenciálódása szükségessé teszi a közeli településekkel való fokozott kooperáció kiépítését, ami e településeknek új fejlődési lehetőségeit nyitja meg és a város és a városkörnyéki települések szorosan összefüggő, együtt funkcionáló egységét, *városkörzetet* hoz létre.

Mind a városi, mind a városkörzeti koncentrációnak megvannak a maga történelmi-gazdasági feltételei, melyeket itt nem kívánunk részletezni. Napjainkra általában jellemző, hogy a kétféle koncentráció egyidejűleg jelentkezik egyrészt a városok, másrészt a városkörnyéki települések fejlődésében, növekedésében és

hogy e koncentráció spontán fejlődés esetén könnyen vezet egészségtelen mértékű túlnövekedésre.

A város ill. városkörzet két szempontból lehet túlméretezett, aránytalan:

a) az országos településhálózat szempontjából, amennyiben erős szívóhatása révén más városok, városkörzetek fejlődését akadályozza, és

b) *önmagában*, amennyiben rosszul funkcionál, költségesen üzemeltethető, egészségtelen életkörülményeket teremtő formációt képez.

Az a tény, hogy a fent említett koncentráció spontán tendenciája világszerte érvényesül, *önmagában* is mutatja, hogy e koncentrációban jelentkező urbanizálódás mellett jelentős érvek szólnak, mindenekelőtt:

a) a termelés gazdaságosabb, nagyobb egységekben való szervezésének,

b) a szakképzett munkaerő nagyobb választékának,

c) az egyes üzemek jobb kooperációjának,

d) a meglévő kommunális beruházások jobb kihasználásának,

e) a lakosság igényes, magasabb szinten való kiszolgálásának érvei.

Ezek az érvek azonban csak a fejlődés bizonyos határáig állják meg a helyüket. A spontán mozgatóerők a termelés és társadalom felaprózottsága közepette érvényesülnek és egymás hatását figyelmen kívül hagyva olyan telítődési állapotot hoznak létre, melyet a társadalom e felaprózottság következtében csak elkésve észlel, még kevésbé képes arra megfelelően, egészségesen, időben reagálni. Ilymódon az ilyen kaotikus, a spontán erőkre bízott fejlődés — mire a társadalom felocsúdik és megfelelő ellenintézkedéseket tesz — már olyan állapotokat eredményez, melyekben a korábbi érvek visszajukra fordultak, a „fejlődés” fékezi drágítja a termelést, a lakosság életfeltételei romlanak, a

* Részlet a városkörnyékekkel foglalkozó nagyobb tanulmányból.

város funkcionális gépezete akadozik és csak nagy áldozatok árán tartható üzemben, a város és a környező települések kapcsolatában rejlő kölcsönös előnyök kihasználatlanul maradnak.

A spontán koncentráció valóságos eredményei nyilvánvalóvá teszik, hogy a termelőerők és a lakosság tömörödése az urbanizálódás természetes és elkerülhetetlen velejárója. De a spontán koncentráció egyre inkább kiütköző súlyos hibái azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy e folyamatot az eddiginél komolyabban kell elemezni és tervszerűen irányítani.

Településhálózati szempontból a koncentráció három nagyságrendi és egyben minőségi fokozatát célszerű megkülönböztetni:

- a városon belüli,
- a város körüli (városkörzet),
- a több város laza, de urbanizálódott özszenyveséséből származó koncentrációt (konurbáció).

A koncentráció említett formái nagyjából a fenti történelmi sorrendben már régóta kialakultak ill. alakulóban vannak, de tudatos tervezési egységet viszonylag csak rövid idő óta képeznek.

E tanulmány keretében a városkörzet típusú településcsoporttal kívánunk foglalkozni, mely mintegy átmenetet képez a település (város) és a régió típusú formációk között. Miként a városon belüli koncentráció elsősorban a kis- és középvárosok fejlődési perspektívája, úgy a városkörzet mindenekelőtt a nagyvárosok fejlődésének már eddig is kialakult és a jövőben is célravezető módja.

Hazai tervezési gyakorlatunk a városkörzet tervezés fontosságára csak az utóbbi időben kezd felfigyelni. A kérdés elhanyagolását az is tükrözi, hogy településtudományi elméletünk egészen a legutóbbi időkig nem is vezette be a városkörzet fogalmát, csak városról és városkörnyékről külön-külön beszélt, amely szemléletbeli magatartás (a települések egymásra utaltságának elhanyagolása) nemcsak a városkörzet-tervek hiányát, hanem a városkörnyék-tervek elhanyagolását is eredményezte.

A városnövekedéssel szembeni magatartásban három olyan elvi-gyakorlati hibát szeretnénk kiemelni, melyet a szűken értelmezett „város”-szemlélet eredményezhet:

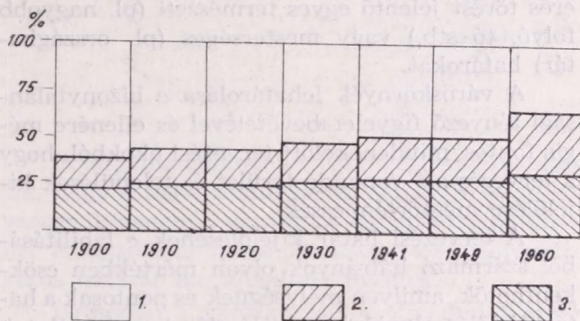
1. *A városfejlődés szabadjára engedése.* Ez a magatartás vezetett egyes városok — mind önmagukban, mind településhálózati vonatkozásban való — túlnövekedésére, ill. szerzetlen, egészségtelen fejlődésére.

2. *A városnövekedés bürokratikus lezárása.* Ez a módszer, mely az előbb említett liberalizmus visszahatása, helyenként időleges eredmé-

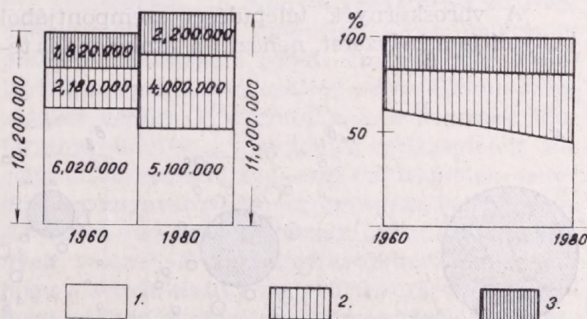
nyekre vezetett, mivel rövid ideig valóban feltartóztatta egyes városok növekedését. Rövidesen kitűnt azonban, hogy ezt az eredményt azon az áron tudta csak biztosítani, hogy a város ellenállhatatlan fejlődése az igazgatási határokon túl, a városkörnyéken folytatódott tervszerűen, spontán módon.

3. *A város és a városkörnyék külön-külön való kezelése.* Ez a magatartás mindenekelőtt a város rendezési tervének és a városkörnyék rendezési tervének külön tervekként való elkészítésében, kezelésében mutatkozik meg, ami megnehezíti a város és környéke szerves egységként való kezelését a funkciómegosztás optimális megtervezését.

Fenti hibák csak akkor kerülhetők el, ha a várost és környékét olyan szorosan együtt funkcionáló, sorsközösséget alkotó egységnek fogjuk fel, melynek jövőjét csak együtt, e kölcsönhatások egyidejű számbavételével lehet megtervezni.

A mai Magyarország területének százalékos népességi változása népgazdasági áganként. 1. Mezőgazdasági, 2. Ipari-építőipari, 3. Egyéb népesség. (Kovacsics J. adatai alapján. Kovacsics J.: Magyarország történeti demográfiája.)

Magyarország lakosságának várható területi elhelyezkedése 1980-ban abszolút számban és százalékosan. 1. Budapest 2. Vidéki városok 3. Községek. (Sebestyén Gy.: Az építés hatékonysága c. műve alapján.)

A városkörzet funkcionális övezetei

A városkörzet különböző funkcionális részekre oszlik, melyek részben élesen lehatárolhatók, egymástól elválaszthatók, részben azonban fokozatosan folynak át egymásba, közöttük nem vonható éles határvonal.

Ez bizonyos fokig természetes és elkerülhetetlen, mivel a városkörzet élő, fejlődő organizmus, melyen belül a különböző igények, ennek megfelelően a különböző funkciójú területek és létesítmények állandó mennyiségi és minőségi változásban vannak, egyesek egyszerre több funkciót is ellátnak és a különböző funkciók területileg gyakran nem hirtelen szűnnek meg, hanem fokozatosan gyöngülve lassú átmeneteket képeznek. Ennek folytán nemcsak a városkörzet egyes funkcionális részeinek elválasztása ütközik nehézségbe, hanem rendszerint az egész körzet egyértelmű lehatárolása sem lehetséges. A városkörnyék külső határának kijelölése számos komponens mérlegelése révén történik, tehát ritkán határozható meg teljesen egyértelmű, egzakt módon, kivéve a területi kapcsolatokban erős törést jelentő egyes természeti (pl. nagyobb folyó, tó stb.) vagy mesterséges (pl. országhatár) határokat.

A városkörnyék lehatárolása e bizonytalan-sági tényező figyelembevételével és ellenére mégis fontos, mindenekelőtt tervezési okokból, hogy a tervezés alá vonandó terület és települések kijelölése megtörténhessék.

A tervezési határ kijelölésének e labilitásából származó hátrányok olyan mértékben csökkenthetők, amilyen mélységűek és pontosak a határkijelölés alapjául szolgáló előzetes vizsgálatok és program-előirányzatok. Esetleg ezek a vizsgálatok indokolhatják a városkörnyék határán túli területek, települések kisebb mélységű és egyes speciális funkciók szempontjából való figyelembevételét (pl. a Balaton szerepe Budapest lakossága hétvégi üdülésének biztosításában).

A városkörnyék települései szempontjából bonyolítja a helyzetet, nehezíti a funkcionális te-

rületek kategórikus lehatárolását, hogy a környékhatáron belüli települések nem egyformán, mégcsak nem is az anyavárostól való távolságuk arányában töltnek be városkörnyéki funkciót, miután az anyavárossal való kapcsolat intenzitását nem annyira a légvonalbeli távolság, mint inkább az illető település jellege (típusa) és a település-kapcsolatok, elsősorban közlekedési kapcsolatok lehetősége határozza meg.

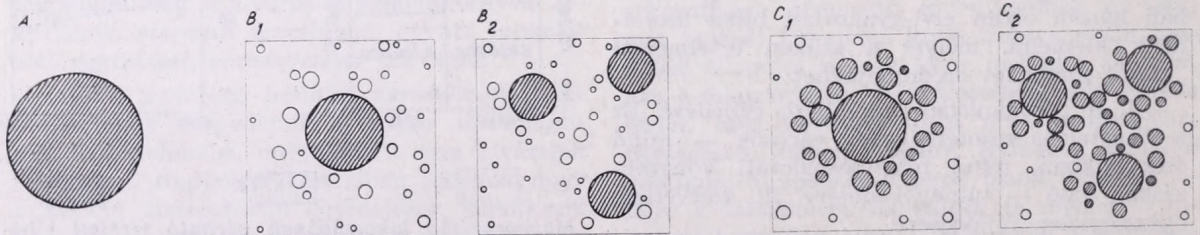
Fenti rugalmasságra intő megfontolások figyelembevételével a városkörzeten belüli funkciómegosztás, valamint a települések elhelyezkedése, profilja és fejlődési lehetőségei szempontjából a városkörzetnek négy funkcionális övezetét célszerű megkülönböztetni:

1. Az anyaváros területe tartalmazza a jelenlegi városhatáron belüli, valamint a város racionális növelése folytán további beépítésre előirányzott, távlati városhatáron belüli területeket. A város ily módon kialakuló perspektívikus határa, — mely egyben a várost körülvevő zöld védőövezet belső határát is jelzi — éles és egyértelmű határvonalnak tekintendő, melynek feladata kettős:

- egyértelműen meghatározza azt a perspektívikus városnagyságot, melyre a tervezett városszerkezetet ki kell alakítani, elejét veszi a városszerkezet városnövekedésből származó folytonos, kapkodó módosításának;
- a határvonal védi a város körüli zöldövezetet a város meg-megújuló spontán terjeszkedésével szemben.

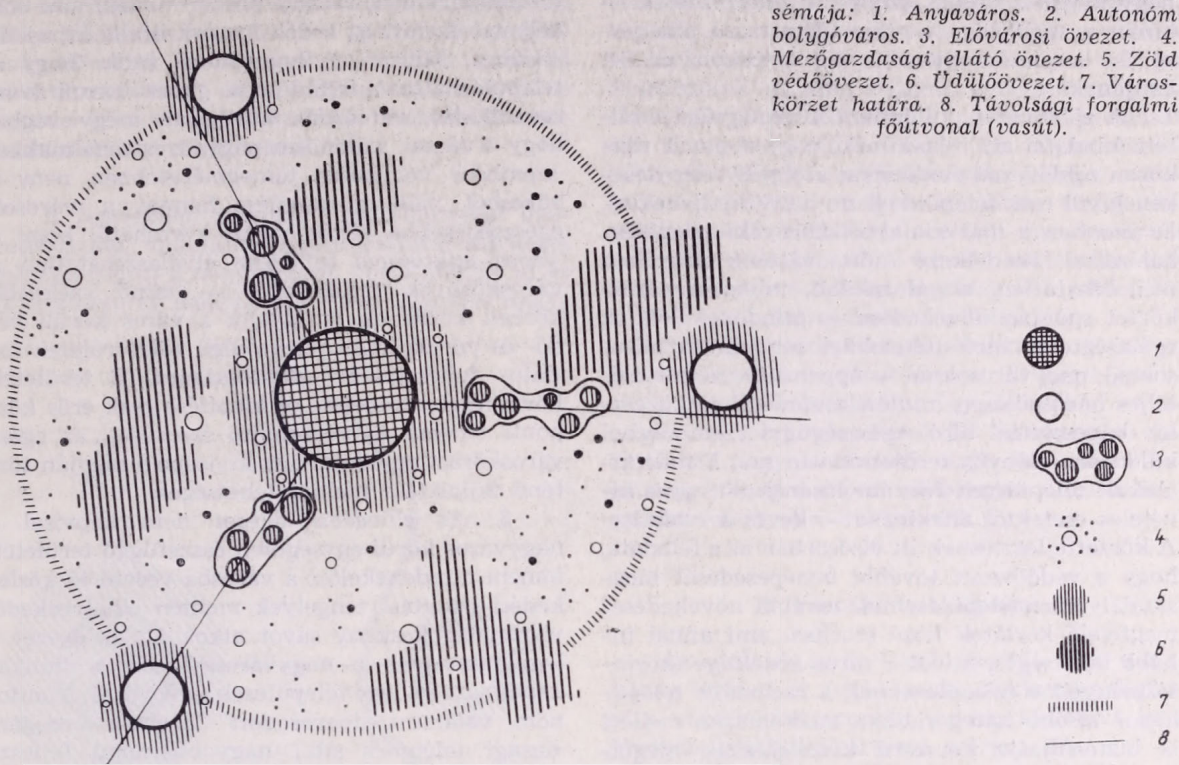
2. A zöldövezet több funkciót lát el a városkörzet életében. Ezek közül kettőt kívánunk kiemelni, mely két funkció az övezeten belüli területi megkülönböztetést is szükségessé tesz: a városkörnyéki jellegű védő, és a városkörzeti jellegű üdülő-pihenő-sport funkciót.

A védő zöldövezet fontos szerepet játszik a város mikroklímájának kialakításában. Megtöri a nagy erősségű szeleket, óvja a várost a környék porától és üzemeinek levegőártalmaitól, szabályozza a levegő páratartalmát és hőfokát, elősegíti a város kedvező szellőzését. A város te-

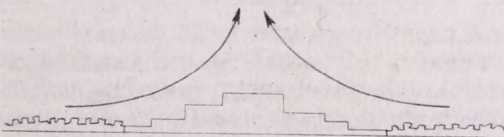

A lakosságkoncentráció különböző formái: A) városon belül, B₁ B₂ monocentrikus és policentrikus agglomeráció, C₁ C₂ monocentrikus és policentrikus konurbáció. Vonalkázott nagy kör: anyaváros; vonalkázott kis kör: városias település; üres kör: falusias település

Városkörzet övezeti rendszerének sémája: 1. Anyaváros. 2. Autonóm bolygóváros. 3. Elővárosi övezet. 4. Mezőgazdasági ellátó övezet. 5. Zöld védőövezet. 6. Üdülőövezet. 7. Városkörzet határa. 8. Távolsági forgalmi főútvonal (vasút).

rületén ugyanis az épületek tömege, a sok burkolt felület erősebb felmelegedése folytán keletkező felszálló légáramlat a városkörnyékről a központ irányába mutató szélmozgást eredményez. Ez annál jelentősebb, mivel a város belső zöldterületei — egyébként igen fontos egészségügyi funkciójuk mellett — nem képviselnek olyan növényzet-tömeget, mely anyagcsereje kapcsán a levegő széndioxid-tartalmát jelentősen csökkenteni, ill. oxigén-tartalmát növelni tudná. A városkörnyéki zöldterületek viszont számottevő lombzatukkal már kedvezően befolyásolhatják a városi levegő összetételét. A városközpont felé irányuló légmozgás tehát azt indokolja, hogy a védő zöldövezetet ne csak az uralkodó ill. kritikus szelek irányában, hanem gyűrűszerűen alakítsuk ki a város körül. A védő zöldövezet egyben szolgálja a városi lakosság rövid időtartamú pihenésének, üdülésének, sportolásának igényeit is.

A város felett kialakuló légmozgás a zöld védőövezet gyűrűszerű kialakítását igényli.

Fenti funkciókból értelem szerűen következik, hogy a védő zöldövezetet nemcsak az anyavárosnál, hanem a városkörnyék más településeinél is létre kell hozni, miután azok perspektívikus határai megállapítást nyertek.

Ilymódon a városkörzetben kialakul a védő zöldterületek bizonyos szövevénye, amely azonban a zöldterületi funkció szempontjából még nem tekinthető teljesnek. Ezek a zöldterületek ugyanis a települések elhelyezkedésének megfelelően alakulnak ki és így nem mindig tudják kellően kihasználni a sajátos helyi, természeti adottságokat, meglévő erdőket, vízfelületeket, táji szépségeket stb. Ezért a városkörzet zöld védőhálózatát ki kell egészíteni olyan további a pihenés-üdülés-sport céljait szolgáló zöldterületekkel, melyek a kedvező táji adottságokat, szépségeket kellően kihasználják és a hosszabb időtartamú üdülés, gyógyüdülés szükségleteit kielégítik. Természetesen ezek a területek nemcsak az anyaváros, hanem az egész városkörzet, sőt egész régió, vagy ország lakosságának igényeit szolgálják és természetükből következik, hogy a város körül nem gyűrűszerűen, hanem a helyi sajátos adottságoknak megfelelően helyezkednek el, általában a főközlekedési útvonalaktól — ahol a városkörnyék települései sűrűsödnek — távolabb. Tekintettel az esetleges kedvező közlekedési kapcsolatokra, indokolt lehet,

hogy a tartós üdülés mellett e zöldterületek — bizonyos mértékig — rövid időtartamú pihenésre is berendezkedjenek, változatosabb profilt kapjanak.

A zöldövezet, különösen a védőgyűrű említett feladatai azt inkodolnák, hogy abban a tipikusan zöldövezeti funkciókat szolgáló településeken kívül más települések ne helyezkedjenek el. Ez azonban a már kialakult környéki településhálózattal rendelkező nőtt városok esetében megoldhatatlan, annál inkább, mivel a városkörzet spontán növekedése — mindenekelőtt az egészségtelen életfeltételekkel rendelkező városoknál, nagyvárosoknál — éppen itt vezetett erőteljes letelepülésre, miután a várossal jó közvetlen kapcsolattal bíró, egészségügyi szempontból különösen előnyös területről van szó. E már kialakult települések felszámolásának — egyes kivételes esetektől eltekintve — kevés a realitása. A körzetfejlesztésnek itt elsősorban az a feladata, hogy a védőövezet további benépesedését megakadályozza, településeinek további növekedését megfelelő korlátok közé szorítsa, ami annál inkább lehetséges, mivel a város közelsége (közintézményei) e településeknek a racionális településsor alsóbb kategóriáiban való tartása mellett is biztosíthatja korszerű kiszolgálásuk megoldását. A fejlesztés másik feladata, hogy a rekonstrukció során e településeknek olyan profilt adjon, mely zöldövezeti elhelyezkedésükkel jól összeegyeztethető: pl. üdülőtelepülés, gyümölcsstermelés, intenzív zöldségtermelés, alvótelepülés, oktatási-tudományos létesítmények stb. Az említett funkciókon túl a zöldterület jelentős erdőgazdasági értéket képvisel és mint ilyen is munkaalkalmat nyújt az itt elhelyezkedő lakosságnak. Indokolt lehet a város egyes kiszolgáló létesítményeinek (pl. víztároló, repülőtér stb.) védőövezeti elhelyezése is.

A zöldövezetben — a védőövezetben különösen — elhelyezkedő létesítmények ill. üdülőtérületek, sportterületek a városhoz való közelségük és kényelmes közlekedési kapcsolataik folytán erős időszakos szívóhatást gyakorolnak a városra és az abból kifelé irányuló ingázás zömének célterületét képezik.

Ami a zöldövezet határait illeti, az elmondottakból is kitűnik, hogy az övezetnek csak a belső ill. a településekkel érintkező határa állapítható meg egyértelműen, külső határai kevésbé egzaktak. Annyi megállapítható, hogy a zöldövezet a fő közlekedési sugarak mentén keskenyebb lehet (a védőgyűrűre szorítkozhat), míg a sugarak között kevésbé szabályozzák a városkörzet közvetlen igényei és a városkörzet határain is túlterjedhet.

Korábban a város körüli erdők a városterjeszkedés, valamint a mezőgazdasági termelés

tartalékterületei, szabad prédái voltak, ami sok helyen vezetett az erdők katasztrófális kipusztításához. Miután nyilvánvalóvá válik, hogy a településhálózat fejlődése a gyors ütemű koncentráció, városodás irányában megy végbe, hogy a városi, különösen nagyvárosi ártalmakkal szembeni védekezés tömegméretekben nem a városból való menekülés, hanem a városok egészségesebbé tétele útján kereshető, hogy a város egészséges fejlődése elválaszthatatlan a városkörnyék fejlődésétől — mind szélesebb körben kezdenek felfigyelni a város körüli védő- és városkörzeti jelentőségű zöldterületek tudatos fejlesztésének fontosságára. E területek következetes védelme és kiépítése csak erős központi tervező és végrehajtó szervezet, az egész városkörzet egyidejű, egy koncepció alapján történő fejlesztése mellett lehetséges.

3. Az *elővárosi övezet* nem képvisel a nagyváros körül egységesen összefüggő területet, hanem mindenekelőtt a városba vezető fő közlekedési-szállítási tengelyek mentén elhelyezkedő, viszonylag keskeny sávot alkot. Ez az övezet a legalkalmasabb a nagyvárossal szoros munkakapcsolatban levő települések (alvóváros, félautonóm, valamint „iparosodott” intenzív mezőgazdasági település stb.) nagyobbarányú fejlesztésére, valamint az erősen zavaró hatású üzemek (pl. vegyipar, cementipar stb.) elhelyezésére.

Az övezet határai itt sem állapíthatók meg teljes egzaktsággal. E határokat lényegében a közlekedési-szállítási technika színvonala dönti el, tehát ennek fejlődésével a határok is messzebbre tolódhatnak. Ezért az övezet kiterjedését nem távolságban, hanem közlekedési időtartamban célszerű megállapítani, abból a követelményből kiindulva, hogy a rendszeresen ingázók utazása fordított ideje ne haladja meg a napi 1—1,5 órát.

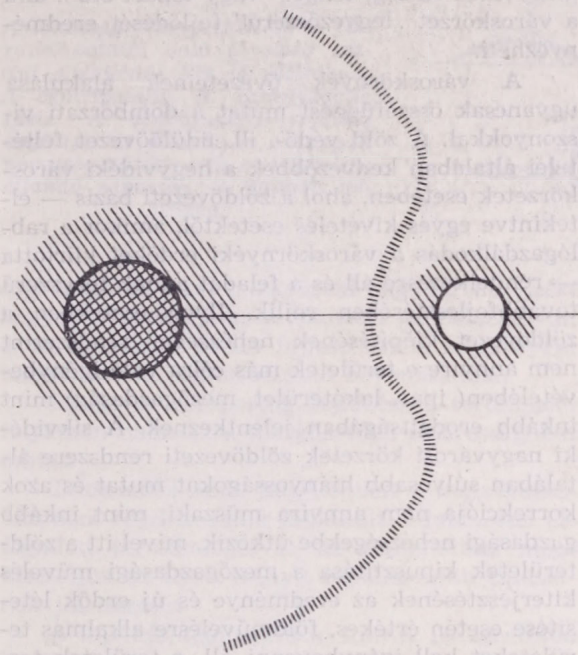
4. A *külső ellátó övezet* a városkörzet területileg legnagyobb övezete, mely a városkörnyéki mezőgazdasági termelés fő bázisát alkotja. Itt már erősen csökkennek az anyavárossal való közvetlen közlekedési jellegű munkakapcsolatok és helyükbe fokozott mértékben szállítási kapcsolatok lépnek.

Az övezetben lehetnek nem városkörnyéki funkciókat betöltő települések, mint pl. nem a nagyvárosi piacra termelő mezőgazdasági települések, kitermelő iparra és helyszíni feldolgozásra létesült települések.

A nagyvárosi körzet külső szélén elhelyezkedő autonóm bolygóvárosok, melyeknek a nagyvárostól való távolságuk, valamint nagyságuk fokozott önállóságot biztosít, fontos szerepet játszhatnak a nagyváros tehermentesítésében, sőt jelentős környékképző erővel is bírhatnak, erős vonzást gyakorolva saját környékük települé-

léseire. Ezáltal az autonóm városok kifejlődésük ill. a környező településekre gyakorolt befolyásuk, növekvő önállóságuk arányában bizonyos vonatkozásokban csökkenthetik a nagyváros vonzási körzetét és a városkörzet határának viszhúzódására vezethetnek.

A fentiekben jellemzett városkörnyéki övezetbeosztás, valamint településhálózat-szerkezet mindenekelőtt a nagyvárosok körül alakult ki és fejleszthető az említett irányban. Közepes nagy-

A bolygóváros önállósodása a városkörzet határának viszhúzódását eredményezi.

ságú városoknál — amilyenek a mi vidéki „nagy”-városaink is — e fejlődési tendenciák egyike-másika korlátozottabb mértékben juthat kifejezésre.

A városkörnyéki övezetek és településhálózat változását befolyásoló erők közül ki kell emelni a közlekedési-szállítási hálózat szerepét, melynek fejlődése a közlekedés sebességének növekedése következtében döntő szerepet játszik a városkörzet övezeteinek alakulásában.

Igy mindenekelőtt a nagyvárosból kifutó vasútvonalak, városkörnyéki villamosított gyorsvasutak játszottak fontos szerepet a településközi kapcsolatokban és elsősorban a vasútvonal menti települések fejlődését eredményezték, míg a vonalaktól távolabbi települések zöme megrekedt a mezőgazdasági profil szintjén.

Az utóbbi évtizedek közötti forgalmi fejlődése jelentős változásokra vezetett és további vál-

tozások lehetőségét hordja magában: jobban bekapcsolja a városkörzet vérkeringésébe a vasútvonalak közötti településeket, elősegíti a friss élelmiszerek átrakás nélküli, gyorsabb szállítását, a személyközlekedési kapcsolatok javulását stb. Ezen keresztül erősödik sok olyan városkörnyéki település városkörnyéki jellege, változatosabb profilja, melyek korábban elszigeteltségük miatt korlátozva voltak városkörnyéki funkciók ellátásában. A közötti közlekedés különösen kedvező feltételeket biztosít újabb üdülőtérületek bekapcsolására és feltárására.

Bizonyos városkörnyéki funkciók továbbra is megkövetelik a vasút menti, ill. helyi gyorsvasút menti elhelyezkedést. Így elsősorban a vasútigényes ipari települések és lökészerűen jelentkező, nagy volumenű napi ingavándorforgalmat, tömeges rövid időtartamú üdülési forgalmat lebonyolító települések.

A városkörzet típusai

Az eddigiek során megkíséreltük főbb vonalaiban területi ill. funkcionális rendszerbe foglalni a városkörzet spontán módon kialakult és a jövőben továbbfejleszthető szerkezetét.

A városkörzet fejlődésének, kialakulásának legfontosabb tényezőjét az iparosodásban láttuk. Ha tehát a városkörzetek főbb típusait meg kívánjuk különböztetni, úgy mindenekelőtt az iparosodásban elért színvonaluk ill. a településhálózatban betöltött szerepük alapján célszerű ezt az osztályozást elvégezni. Ugyanakkor azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a termelés fejlődésének, az iparosodásnak a törvényszerűségei különböző természeti és történelmi adottságok feltételei között érvényesülnek, melyek sajátos jegyeiket ugyancsak rányomják a városkörzetek különböző típusaira.

A települések ellátása, egymásra utaltsága folytán kialakuló településhálózatban belüli hierarchia, nagy vonalakban kijelöli a városok helyét, egymáshoz való viszonyát. Az így kialakuló településhálózat bizonyos geometrikus törvényszerűséget tükröz, melyet Christaller foglalt rendszerbe és e sémát dr. Major Jenő alkalmazta a magyar településhálózatra.* (Mint e tanulmányból kitűnik, a magyar településhálózatban belül a települések központi szerepkörén keresztül érvényesülő kapcsolatokat kifejező geometrikus törvényszerűségek jól kimutathatók.) E séma felállítja a településhálózat hierarchiájának maximálisan racionális rendszerét, melyet lehe-

* Christaller, Walter: Die Zentralen Orte in Südostdeutschland. Jena, 1933. Dr. Major Jenő: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények 16. sz. 1964.

tőség szerint megközelíteni a tervszerű településhálózat-fejlesztés egyik feladata.

Természetesen a valóságos helyzet ettől az elvi állásponttól kisebb-nagyobb mértékben eltér. Amilyen mértékben a településhálózat e szabályos sémát megközelítené, olyan mértékben érvényesülne a nagy (országos) egységre kimutatott törvényszerű szabályosság a kisebb egységeken, városkörzeteken belül is, olyan mértékben válnának az egyes körzetek is egymáshoz hasonlóvá. Hogy e hasonlóság spontán módon az azonos nagyságrendű egységeken belül nem következett és a tervszerű fejlesztés során sem következik be, annak elsősorban az eltérő helyi adottságokban található a magyarázata. Arra már korábban utaltunk, hogy különböző nagyságrendű városkörzeteken belül a városkörzet szerkezete a funkciók teljesebb gazdagságát, vagy korlátozottabb jelenlétét tükrözheti. A továbbiakban megkíséreljük a városkörzeteknek a helyi adottságok alapján való megkülönböztetését.

A városkörzeteket négy főbb szempont szerint kívánjuk csoportosítani:

- A) földrajzi adottságaik,
- B) szerkezetük,
- C) gazdasági adottságaik (az anyaváros jellege) és
- D) fejlesztési lehetőségeik alapján

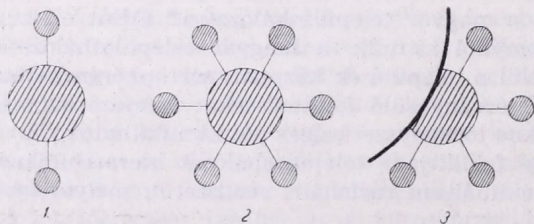
A) A földrajzi adottságok szerint célszerű különbséget tenni síkvidéki és hegyvidéki városkörzetek között. A sík-, vagy hegyvidéki jelleg gyakran — és hazai viszonyaink között különösen — meghatározta a városkörzet termelési profilját, jellegét is. A síkvidéki körzetek rendszerint kedvezőbb mezőgazdasági adottságokkal és jelentős mezőgazdasági hagyományokkal ill. mezőgazdasági feldolgozó iparral rendelkeznek, míg a hegyvidéki körzeteket inkább a kitermelő ipar és ennek nyomán kialakult feldolgozó ipar jellemzi.

A domborzati viszonyok hatására különböző városkörzeti településhálózati rendszerek jönnek létre. A hegyvidék korlátozottabb telepítési, valamint közlekedési lehetőségei folytán „völgy-

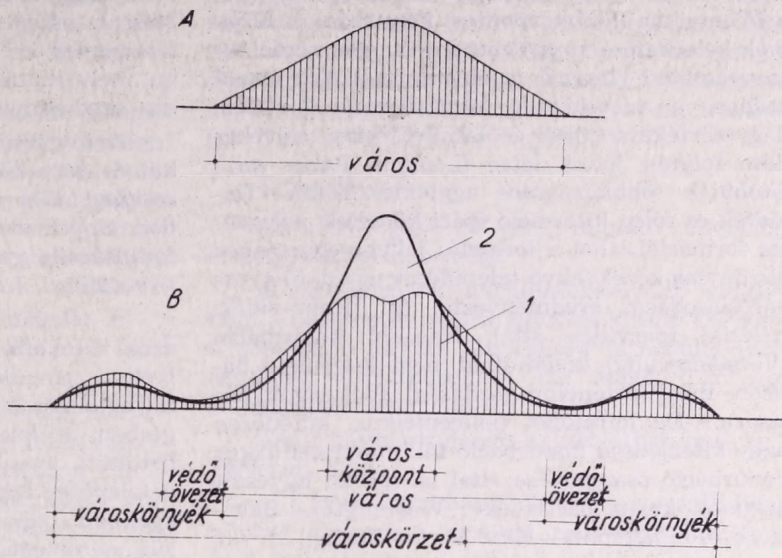
menti” elnyúltabb, a síkvidéken a szabadabb fejlődési lehetőségek folytán inkább „csillagalakú” településcsoportok jönnek létre. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fenti fejlődés mindegyikét a településhálózatnak a „vasútkorszak” időszakára (tehát nagyvárosaink zömének kialakulása idejére) jellemző. A közúti közlekedés fejlődése csökkenti a mozgalmas terep települései közötti kapcsolatok kötöttségét és így új lehetőségeket teremt az ilyen városkörzetek településkapcsolataiban. Gyakran létesülnek városok különböző földrajzi formációk találkozásánál (hegyvidék-síkság, tenger- vagy tópart stb.), ami a városkörzet „legyezőszerű” fejlődését eredményezheti.

A városkörnyék övezeteinek alakulása ugyancsak összefüggést mutat a domborzati viszonyokkal. A zöld védő-, ill. üdülőövezet feltételei általában kedvezőbbek a hegyvidéki városkörzetek esetében, ahol a zöldövezeti bázis — tekintve egyes kivételes esetektől, amikor a rablógazdálkodás a városkörnyéki erdőket kiirtotta — rendelkezésre áll és a feladat annak tervszerű továbbfejlesztésében rejlik. Ilyen esetekben a zöldövezet kiépítésének nehézségei rendszerint nem annyira e területek más célra való igénybevételeiben (ipar, lakóterület, mezőgazdaság) mint inkább erodáltságában jelentkeznek. A síkvidéki nagyvárosi körzetek zöldövezeti rendszere általában súlyosabb hiányosságokat mutat és azok korrekciója nem annyira műszaki, mint inkább gazdasági nehézségekbe ütközik, mivel itt a zöldterületek kipusztítása a mezőgazdasági művelés kiterjesztésének az eredménye és új erdők létesítése esetén értékes, földművelésre alkalmas területeket kell igénybevenni, ill. e területek termelésben elfoglalt profilját megváltoztatni (pl. intenzív gyümölcsstermelésre áttérni), aminek egyes települések további sorsára is kihatásai vannak. Ezek szerint a síkvidéki városkörzeti zöldövezetek következetes kiépítése rendszerint több nehézséget vet fel és a településhálózatban is lényegesebb változásokkal jár együtt, mint a hegyvidéki körzetek esetében. Ami a mezőgazdasági övezetet illeti, ez a hegyvidéki nagyvárosok esetében gyakran korlátozottabb kiterjedésű (a terület mezőgazdasági művelésre való alkalmatlansága folytán), kevésbé képes a nagyváros ilyen irányú kiszolgálását ellátni, ill. fokozott mértékben lép előtérbe az intenzívebb, belterjesebb, kevésbé területigényes termelési módszerek alkalmazásának szükségessége.

Végül a földrajzi adottságokkal kapcsolatban meg kell említenünk, hogy azok nagymértékben meghatározzák a nagyváros fejlesztési lehetőségeit. Általában az erős domborzaton elhelyezkedő nagyvárosnak nagyobbak a terepadottságokból származó, a város területi növelését befolyá-

Földrajzi adottságok kihatása a városkörzet szerkezetére. 1. Völgymenti szerkezet. 2. Síkvidéki szerkezet. 3. Végyes szerkezet.

A lakosság elhelyezkedése a városközponttól való távolság szerint a fejlődés két fő fázisában. A centripetális, B. centrifugális fázis. A centrifugális fejlődés együttjár az állandó és a nappali népesség közötti erős eltéréssel. 1. állandó népesség 2. nappali népesség.

soló korlátai, mint a síkvidéki nagyvárosé. Ezért hegyes terepen gyakran fokozott jelentősége van a városhatáron kívüli fejlesztésnek, a környéki települések fejlesztésbe való bevonásának.

B) A város csoportok fejlődése a történelem folyamán határozott szerkezetbeli sajátosságokat mutat.

Tekintettel arra, hogy ebben a vonatkozásban nem rendelkezünk kialakult, általánosan elfogadott terminológiával, az alábbiakban megkíséreljük az ilyen irányú fejlődés főbb típusainak jellemzését.

A fejlődés agglomeráció típusú, jellegzetesen korábbi szakaszát az jellemzi, hogy a mezőgazdasági jellegű települések hálózatában szigetként helyezkednek el a városkörzeteket összetartó centrumok, nagyvárosok és csaknem kizárólag ezek szívják fel az ipari fejlődésnek a városiasodást előmozdító elemeit. A környező települések azáltal, hogy a nagyváros közvetlen kiszolgáltatását (élelmiszer, munkaerő) biztosítják és nélkülözik a városalakító létesítményeket és intézményeket, megrekednek a mezőgazdasági jellegű települések szintjén. E települések termelési profiljából következik, hogy azokat a mezőgazdasági művelésű területek széles övezete veszi körül és választja el a nagyvárostól (legalábbis addig, míg a nagyváros beépítési területe a terjeszkedés folyamán utól nem éri őket). Az agglomerációban az anyaváros és a környéki települések között szigorú fölé- és alárendeltségi függő viszony áll fenn: az anyaváros (esetleg városok) meghatározza a környéki települések „egzisztenciális” helyét, szerepét a városkörzeten belül, esetleg előmozdítja azok növekedését, gazdagodását — ugyanakkor azonban tartóssá te-

szí alárendeltségüket, konzerválja a termelésben kialakult profiljukat és városiasodási szintjüket. Az agglomeráció a városfejlődés centripetális típusú fejlődésének megfelelő településcsoport-szerkezet.

Az agglomeráció típusú szerkezet — mint azt már korábban érintettük — a városodás korai szakaszára ill. a városnagyság alsóbb kategóriáira jellemző. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy napjainkban és a jövőben nagyobb városoknál is ne számoljunk ilyen jellegű fejlődéssel, különösen iparilag elmaradott területeken, ahol a nagyváros területi fejlesztésének kedvező lehetőségei adva vannak. A tudatos, tervszerű településhálózat-fejlesztés azonban, mely a települések változatosabb profiljának kialakítására, az alapfokú ellátottság azonos szintjének városias fokon való biztosítására törekszik, lényegesen megváltoztatja a városkörnyéki települések státuszát, meghagyja területi különállóságukat, de alsó- és középfokú közintézmény-ellátottságukat, műszaki ellátottságukat illetően a város színvonalára emeli őket, miáltal minőségileg új szerkezet, *konurbáció* jön létre.

A konurbáció, a nagyváros centrifugális fejlődése ill. a városok összenövése folytán keletkezett urbanizálódott településcsoport és az utóbbi félszázadra jellemző típusa az urbanizálódás irányának, noha csirái már korábban is fellelhetők — különösen kitermelő ipari körzetekben. A konurbáció műszaki- és közintézmény-ellátottságukat, laksűrűségüket tekintve, városias jellegű települések sűrűbb szövetévé, melyek egymással szoros funkcionális kapcsolatban vannak és együtt lényegében folyamatosan beépített területet alkotnak.

Vannak monocentrikus (egyközpontos) és policentrikus (többközpontos) konurbációk. Előbbiek keletkezése az egyközpontos agglomerációkra vezethető vissza és azok nagymértékű iparosodása, a városkörzet lakosságának hirtelen, nagymértékű területi és laksűrűségbeli növekedése folytán jöttek létre (London, Párizs stb.) Utóbbiak többközpontos agglomerációkból fejlődtek és főleg kitermelő ipari körzetek jellegzetes formációi, ahol a termelés jellege egymáshoz viszonylag közel fekvő települések egyidejű gyors városiasodását eredményezte, (pl. Ruhr-vidék, sziléziai iparvidék stb.). Hasonló konurbáció (Verstädterung) kialakulhat nem kitermelő bázison, más, történelmi-gazdasági adottságok hatására.* De létrejöhét policentrikus, különösen nagy kiterjedésű konurbáció több monocentrikus konurbáció összenövése által is. (pl. az Egyesült Államok keleti partvidéke: Washington—Baltimore—Philadelphia—New York—Boston).

A többközpontos, policentrikus agglomerációk és konurbációk korábbi értelmezésünk szerint már nem tekinthetők városkörzetnek, hanem átmenetnek a városkörzet és gazdasági körzet, régió között.

Az agglomeráció és konurbáció említett jellegzetes típusai spontán fejlődés eredményeként alakultak ki a gazdasági fejlődés, a termelés tendenciájának megfelelően és mindkét településcsoport tartalmaz olyan pozitív elemeket, melyek a fejlődés törvényszerű vejejárói. De tartalmazznak ugyanakkor negatív elemeket is, ami az agglomerációnál elsősorban a városkörzeti települések közötti színvonalbeli aránytalanságban, egyes településeknek a fejlődésben való visszamaradásában, mostohább kezelésében, a konurbációnál pedig az ellenkező végletben, a települések differenciálásának hiányában, egészségtelen mértékű összenövésükben jelentkezik, aminek az egész településcsoport racionális és gazdaságos funkcionálása vallja kárát.

C) A városkörnyék településhálózata része az országos teepüléshálózatnak és így fejlesztésére az országos településhálózat törvényszerűségei, fejlesztési irányelvei érvényesek. Ezen belül azonban a nagyváros közelsége, befolyása olyan adottság, mely e településekkel szemben különleges követelményeket támaszt, ill. számukra különleges lehetőségeket nyújt és így döntő módon határozza meg fejlődésüket, sajátos helyüket és szerepüket a településhálózaton belül.

A nagyváros vonzáskörzetébe tartozó települések hálózatára és az egyes települések profiljára

* Egy ilyen sajátos elvárosiasodott területről szóló tanulmányt ismertet Dr. Major Jenő a Földrajzi Értesítő 1964. 2. füzetében: Kreuzlin, A.: Werden und Gefüge des rhein-mainischen Verstädterungsgebietes.

ra a nagyváros két adottsága van döntő befolyással: jellege valamint központi szerepköre és lényegesen befolyásolhatja azt a város nagysága, mely azonban mindenekelőtt e két tulajdonság eredményeként, függvényeként fogható fel.

A továbbiakban megkíséreljük a nagyvárosokat és városkörnyéki településeket, majd a városkörzeteket fejlődésük szempontjából oly módon csoportosítani, hogy abból bizonyos elvek, tanulságok, gyakorlati feladatok leszűrhetők legyenek.

A *településjelleg*et döntően és jellegzetesen azok a lokális adottságok határozzák meg, melyek a településeknek a településhálózaton belül betöltött sajátos szerepével vannak összefüggésben. A településjelleg a településhálózatban betöltött olyan funkció jellegű tulajdonság, mely a település lakosságának a különböző termelési ágakban (iparforgalom—mezőgazdaság—kiszolgálás) való megoszlásában tükröződik. A településjelleg nagymértékben befolyásolhatja a település nagyságot, amennyiben az ipari jelleg serkentően, a mezőgazdasági jelleg bizonyos határon túl fékezően hat a lakosság növekedésére. A fejlődés iránya általában a mezőgazdaságtól az ipar felé mutat és ennek megfelelően a településhálózat gyors átrétegződése van folyamatban. Tekintettel arra, hogy az anyaváros jellege döntően befolyásolja a városkörnyéki települések hálózatát és profilját, ez az átrétegződés jelentősen kihat a városkörnyéki települések fejlődésére is.

A városok jellegét illetőleg a városkörnyéki települések szempontjából hazánkban a következő kategóriákat célszerű megkülönböztetni*:

1. Ipari város

(60% fölötti ipari, 15—30% „egyéb”, 10% alatti agrár népesség).

a) Kitermelőipari (bányaipari) város

Egyoldalúan ipari profil jellemzi. Szerkezetét a termelés területi jellege határozza meg. Eszerint lehet tömör, amikor a munkahelyek koncentráltan helyezkednek el (pl. Komló, Várpalota, Ajka) és laza, amikor a munkahelyek szét-szórtsága folytán több település összenövéséből keletkezett (pl. Tatabánya). Előbbi esetben a munkahely szívóhatást gyakorol a környező mezőgazdasági jellegű települések lakosságára, mi-

* A kategorizálásnál Dr. Major Jenő: A magyar városhálózatról c. tanulmányának elemzését vettük alapul (Településtudományi Közlemények 16. szám. 1964.) Az ott közölt csoportosításon jelen tanulmány sajátos vizsgálati területének megfelelően, némi módosításokat (összevonást ill. bővítést) alkalmaztunk.

által e településekben jellegzetesen vegyes (kétlaki) életmód alakul ki, utóbbi esetben a környékre gyakorolt befolyás inkább az élelmiszerellátás igényével jelentkezik.

A bányakincsekre való „rátelepülés” jelentősége a szállítás-közlekedés fejlődésével csökken. Különösen mérlegelendő belátható időn belül kimerülő, vagy gazdaságtalanná váló bányák esetében, amikor a településfejlesztést fokozott mértékben határozzák meg a kapcsolódó egyéb iparágak és a városalakító tényezők sajátos érdekei.

b) *Jellegzetesen együzemű feldolgozó ipari város.*

Ide olyan fiatal városaink tartoznak, melyek létüket egyetlen nagyszabású ipari létesítménynek köszönhetik, (pl. Ózd, Kazincbarcika, Dunaujváros). E városok közül a mezőgazdasági környezetben létesülők jelentős környékképző erővel bírnak, amit központi szerepkörükön túlmenően tovább növel az a tény, hogy a termelés és a lakosság foglalkoztatásának érdekei rendszerint az ipari profil bővítését követelik (pl. nők foglalkoztatási) és ez a város további fejlődését eredményezi.

2. *Ipari jellegű város központi szerepkörrel* (40—60% ipari, 40—50% „egyéb” 15% alatti agrár népesség).

E csoportba tartozik nagyobb városaink zöme (Budapest, Miskolc, Pécs, Győr, Szombathely, Székesfehérvár). E városok sokoldalú kapcsolatban vannak a környék településeivel: az ipar erős vonzást gyakorol a környék lakosságára, a város ellátásának igénye és munkaerő-elszívó hatása a városkörnyék mezőgazdaságát az intenzívebb termelésformák keresésére és bevezetésére serkenti, fokozott igény jelentkezik a városi lakosság pihenési, üdülési, sportolási igényének városkörnyéki kielégítésére. A város fejlesztése, rekonstrukciója, a rekonstrukció racionális ütemezése, a város ellátásának, kiszolgáltatásának gazdaságos szervezése különös módon megköveteli a városkörnyéki településekkel való szoros együttműködést, koordinálást.

3. *Központi szerepkörű város*

a) A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy országhatárainkon kívül „tisztán” központi szerepkörű, politikai-igazgatási várostípussal is találkozunk: pl. Róma, Ankara, Brasília, Canberra, Washington.

b) *Központi szerepkörű város iparral, ill. vegyes termelő jelleggel*

(20—40% ipari, 40—60% „egyéb”, 10—30% agrár népesség).

A városkörnyéki településekkel való kapcsolata annyiban különbözik az előző kategóriáktól,

hogy abban kisebb szerepet játszik a munkakapcsolat, a városi üzemek munkaerő-szívó hatása. A városnak a környékkel szembeni igénye döntően ellátás-kiszolgáltatás jellegű, a tehermentesítés igényével minimális mértékben lép fel. (pl. Kaposvár, Eger, Nyíregyháza stb.)

4. *Agrár város*

(15—30% ipari, 20—40% „egyéb”, 35—60% mezőgazdasági népesség).

A városkörnyéki településekkel való kapcsolatai a hasonló termelési jelleg és kisebb központi szerepkör folytán lényegesen lazábbak, mint az előző várostípusoknál. (pl. Makó, Túrkeve, Hajdúböszörmény, stb.)

Fenti kategorizálással kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy

a) a jelen tanulmányunk szempontjából bennünket elsősorban érdeklő nagyvárosaink a 2. és 3. kategóriában foglalnak helyet,

b) az ipari fejlődés kapcsán városaink állandó átalakulásban, fejlődésben vannak; a fejlődés a közbelső alkategóriákon keresztül mindkét oldalról a legfejlettebbnek tekinthető 2. kategória felé (ipari jellegű város központi szerepkörrel) irányul.

D) A fejlesztés *lehetősége* szerint meg kell különböztetni:

1. *növelhető* városokat, melyek területileg, vagy laksűrűségben racionálisan fejleszthetők;

2. *nem növelhető* városokat, melyek területi vagy laksűrűségbeli fejlesztésének olyan természeti, szerkezeti, műszaki, vagy anyagi akadályai, nehézségei vannak, melyek indokoltá teszik, hogy jelentősebb fejlesztés szükségessége esetén annak útját a város határán kívül, a városkörnyéki települések fokozott bevonásával keressük;

3. *tehermentesítendő* városokat, melyek fejlesztése, korszerűsítése a város egyes területeinek olyan lazítását, a lakosságnak vagy üzemi létesítményeknek olyan mérvű átcsoportosítását teszi szükségessé, ami célszerűen már nem oldható meg a városhatárokon belül, csak decentralizáció (a városkörzeten kívüli településekre való kitelepítés), vagy dekoncentráció (a városkörnyék településeibe való, tehát a városkörzeten belül maradó átcsoportosítás) útján.

A nem növelhető és tehermentesítendő városok esetében különös jelentősége van a városkörzet szemléletű fejlesztésnek.

A nagyváros fejlesztésének lehetőségeit jelentősen befolyásolhatja — esetleg el is döntheti — a meglévő üzemek, munkahelyek területi elhelyezkedése. Ha azok a város perifériáin találhatók, úgy az itt dolgozók részére a városkör-

nyéki települések kényelmesebb elhelyezést nyújthatnak, mint maga a nagyváros.

A városkörzetek fejlődését befolyásoló tényezők között fontos szerepet játszhatnak gazdaságpolitikai, igazgatási, néha tisztán politikai szempontok is. Így például országon belüli politikai, gazdaságpolitikai szempontok döntőek lehetnek egyes területek, egyes termelési ágak fejlesztésében, igazgatási megfontolások pedig egyes városok kiemelésében, központi szerepkörének növelésében, közigazgatási vonzaskörzetének meghatározásában. Ezek a tényezők a természeti-gazdasági adottságok mellett másodlagos szerepet játszanak, azoknak nagymértékben függvényei, de a természeti és gazdasági adottságok hatását jelentős mértékben fokozni, vagy visszaszorítani képesek. Egyes esetekben politikai megfontolások elsődlegessé válhatnak és olyan nagyvárosi körzetek kialakulására vezethetnek, melyek a továbbiakban környékképző erővé, jelentős gazdasági tényezővé válnak még akkor is, ha kezdetben a természeti és gazdasági adottságok ellentmondanak a városkörzet fej-

lesztésének (gondoljunk pl. Leningrád—Pétervár vagy Brasília esetére).

Politikai adottságok befolyásolják az országhatár közelében elhelyezkedő nagyvárosi körzetek kiterjedését és fejlődését is. Ilyen esetekben ugyancsak gyakori, hogy a természeti és gazdasági adottságok megfelelő kihasználása nehézségekbe ütközik, különösen olyankor, amikor az államhatárok a nagyvárosi körzet kialakulása után megváltoztak és ennek folytán a városkörzet részbeni átszervezése válik szükségessé. Ilyen példákkal találkozunk hazánkban (Sopron, Szeged stb.), de találkozunk az ellenkezőjével is, hogy ti. a növekvő nemzetközi együttműködés, a javuló államközi kapcsolatok előmozdítják a határmenti városkörzeteknek egyes gazdaságilag indokolt vonatkozásokban az államhatáron túl való kiterjesztését (pl. csehszlovák—magyar határmenti regionális koordináció). A határmenti városkörzetek ilyen fejlődésével távlatban mindinkább számolni lehet, ami ezeknek a körzeteknek új fejlődési perspektíváit nyitja meg.

A NÉPESSÉG-REPRODUKCIÓ NÉHÁNY TÉNYEZŐJÉNEK VIZSGÁLATA BÁCS-KISKUN MEGYE HÁROM TELEPÜLÉSÉBEN

FÜLÖP DÉNES—DR. RENDES LAJOS—BÖHM ANTAL

Hazánkban az iparosodással, a mezőgazdaság kollektivizálásával jelentős társadalmi változások kezdődtek, melyek eredményeként társadalmi struktúránk korábbi arányaiban nagymérvű eltolódás történt az iparban foglalkoztatottak javára. E társadalmi változások egyik fontos mozzanata a nagyon gyors városiasodás, mely világviszonylatban is érzékelhető. Hazánkban a városiasodásnak egyik formája a népesség faluról városba történő migrációjában figyelhető meg. Ez a változás a mezőgazdaságban foglalkoztatottak csökkenését, a falvak lakosságának fogyását, és a városok létszám-emelkedését jelenti. A városiasodás tendenciája kihat a lakosság életmódjára, szemléletére, megváltoztatja vagy befolyásolja a lakosság igényeit s ezen belül természetesen lakóháza, házának berendezése, sőt településének jelleg iránti igényeit is.

Szociológiai felmérésünk két falura (Harta, Kunszentmiklós) és egy mezővárosra (Kiskunfélegyháza) terjedt ki. Témánk vizsgálatánál igénybe vettük a nevezett településekkel kapcsolatos KSH adatokat, s az illetékes Tanácsok helyi anyagait. Ezt kiegészítettük saját reprezentációs felmérésünkkel (a reprezentáció fokát ld. 1. sz. táblázat), majd ankétokkal, személyes beszélgetésekkel zártuk az anyaggyűjtést.

E három alföldi település vizsgálata azt mutatja, hogy a népesség alakulásában olyan tendenciák hatnak, melyeket a távlati fejlesztési tervekben nem lehet elhanyagolni. Bár felmérésünk három sajátos településre korlátozódik, úgy véljük, néhány általunk vizsgált probléma túlnő a helyi sajátosságokon és bizonyos fokig általánosítható megállapításokat enged számunkra.

* Jelen tanulmány a három településre végzett szélesebb körű általános településszociológiai felmérés során nyert adatokra támaszkodik, és így egy nagyobb, összefoglaló munka egyik fejezetének tekintendő.

1. sz. tábla

A kérdőíves felmérések reprezentációjának
foka (%)

A település neve:	Családok esetében: 15 évnél id-nél	
Harta	15,2 (200 család)	11,1 (506 fő)
Kiskunfélegyháza	10,3 (896 család)	10,1 (2436 fő)
Kunszentmiklós	11,2 (261 család)	10,8 (667 fő)
Összesen:	1357 család és 3609 fő	

1 .A népesedés alakulásának főbb mutatói

A három település lakosságának alakulása a történeti fejlődés sajátosságai miatt különböző, mégis rejt magában azonos tendenciát. A két község lakossága 1960 óta évenként kimutathatóan rendszeresen csökken; a mezővárosi lakosságnál ez a tendencia szintén megfigyelhető, azonban olyan minimális, hogy inkább stagnálásnak tekinthető.

A lakosság számának alakulásában szerepet játszik az élveszületések és a halálozások arányának különbsége. Ez eredményezi a lakosság természetes szaporodását, illetve fogyását.

A számok világosan mutatják a természetes szaporodás évenkénti alakulását. Ahhoz, hogy a természetes szaporodás ilyen alakulását értékelni, egymáshoz és az országos átlaghoz viszonyítani tudjuk, szükséges az 1000 lakosra jutó évi természetes szaporodás kimutatása.

Az évenkénti 1000 főre jutó természetes szaporodás alakulásában nagy a véletlen tényezők szerepe, emiatt a természetes szaporodás évenkénti ingadozásából különösebb következtetéseket levonni nem lehet. Megbízhatóbbak a hosszabb időszak átlagai, — jelen esetben 5 év át-

A lakosság számának alakulása

	1930	1941	1949	1960	1961	1962	1963	1964
Harta	4622	4853	5729	5964	5723	5602	5564	5424
Kkfháza	31754	31812	31470	33126	32922	32719	32684	32795
Kszmiklós	8406	8220	8239	8198	8087	7982	7900	7852

3. sz. tábla

A lakosság természetes szaporodásának alakulása

	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Harta	1. 76	78	68	64	73	61	57
	2. 46	57	51	41	58	39	44
	3. 30	21	17	23	15	22	13
Kkfháza	1. 552	537	471	451	436	460	445
	2. 308	354	364	316	383	354	327
	3. 244	183	107	135	53	106	118
Kszmiklós	1. 121	114	119	98	95	106	105
	2. 67	98	97	89	71	77	83
	3. 54	16	22	9	24	29	22

- (1. az élveszületettek száma,
2. a halálozások száma,
3. a természetes szaporodás.)

4. sz. tábla

Az évi természetes szaporodás alakulása 1000 főre számítva

Év	Harta	Kkfháza	Kszmiklós	Országosan
1960	2,9	3,2	2,6	4,5
1961	4,0	4,1	1,1	4,4
1962	2,7	1,6	3,0	2,1
1963	3,9	3,2	3,7	3,2
1964	2,4	3,6	2,8	3,1

5. sz. tábla

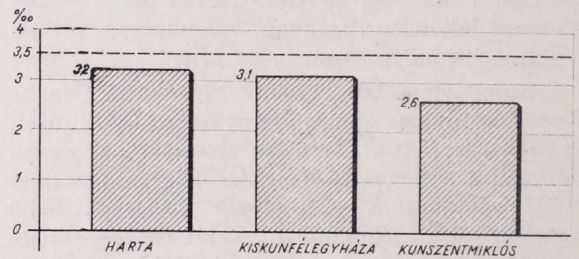
Az oda- és elvándorlások évenkénti alakulása

	Harta		Kkfháza		Kszmiklós	
	odavánd.	elváánd.	odavánd.	elváánd.	odavánd.	elváánd.
1960	122	297	824	980	316	393
1961	157	246	909	976	242	330
1962	149	198	873	1018	284	377
1963	94	226	965	954	240	329
1964			919	921		

laga — ugyanis az esetleges, véletlen tényezők jobban kiegyenlítik egymást. Ez az átlag azt mutatja, hogy a vizsgált helységek természetes szaporulata az országos átlag alatt marad.

A lakosság tényleges szaporodását, illetve fogyását a természetes szaporodáson kívül az oda- és elvándorlások is befolyásolják.

A lakosság tényleges szaporodását, illetve fogyását az oda- és elvándorlásoknak a természetes szaporodással való egybevetéséből állapíthatjuk meg. Ezek a számok (ld. 3. és 5. sz. tábla) eltérnek a lakosság számának tényleges alakulásától (ld. 2. sz. tábla). Ennek okai a következők: A lakosság számának felmérése mindenkor meghatározott időpontban, január 1-én, viszont az élveszületettek, az oda- és elvándorlók számának felmérése egész évi, folyamatosan beszerzett adatok alapján történik. Továbbá az oda- és elvándorlás adatait a KSH a ki- és bejelentésekből gyűjtötte ki, ami szintén torzítási lehetőséget ad.

Az évi természetes szaporodás alakulása 1000 főre számítva, az 1960—64 évek átlagában.

A lakosság számának jövőbeni alakulására kihat a házasságkötések száma.

6. sz. tábla

A házasságkötések számának évenkénti alakulása

Év	Harta	Kkfháza	Kszmiklós
1960	40	309	94
1961	35	278	68
1962	32	308	61
1963	27	299	67

A házasságkötések száma általában csökken, vagy stagnál. Ez a tény is alátámasztja a természetes és tényleges szaporodás irányzatából alakított képet.

Vizsgálatunk a népesedés alakulását előidéző legfontosabb okokra is kiterjedt, így: a munkaerő-mérleg változásaira, a lakó- és lakáskörülményekre, valamint a családok kulturális és civilizációs cikkekkel való ellátottságára és egyéb tényezőkre.

2. A munkaerőmérleg mint a népesedés alakulására ható tényező

A népesedés, különösen az elvándorlás vonatkozásában nagy jelentősége van a *munkaerőmérlegnek*, vagyis a helyi munkaerőkínálat és a munkalehetőségek alakulásának. Különösen fontos az újonnan munkábaállók, általában a fiatalok és a nők munkalehetőségeinek figyelembevétele. A munkaerő mérleg nemcsak az elvándorlásokra, hanem az ingázásra is kihat.

7. sz. tábla

A helyben dolgozók és az ingázók aránya (%)
(A reprezentációs felmérés alapján.)

	Harta	Kkfháza	Kszmiklós
Helyben dolgozók	81,4	88,1	76,7
Ingázók	18,6	11,9	23,3
Összesen: %	100,0	100,0	100,0

A munkalehetőségek a három helységben lényegesen különböznek. Harta kimondottan mezőgazdasági jellegű falu, ahol a munkalehetőségek a három jól működő, gazdag termelőszövetkezetben biztosítva lennének, azonban az újólag jelentkező munkaerők, különösen a fiatalok nem akarnak a mezőgazdaságban dolgozni. Az általános iskola igazgatójának adatai szerint az idén végzett nyolcadikosok 60%-a tanult tovább középiskolában, 30%-a pedig ipari tanulónak ment. A fiatalok a mezőgazdaságban csak ipari jellegű munkát vállalnak, pl. traktorosnak mennek, viszont nemigen vállalják a földmunkát, az állattartást. Az egyik termelőszövetkezet elnöke elmondta, hogy megpróbáltak tehenésztanulókat rendszeres fizetéssel felvenni, de jelentkező nem akadt. A fiatalok alacsony számára mutat az is, hogy a termelőszövetkezeti tagok korátalaga 45—50 év között van. Annak ellenére, hogy a hartai termelőszövetkezetekben az átlagkereset az ipari átlagkereset fölött van, a fiatalok többsége

mégis az ipari munkát, tehát az ingázást vagy az elvándorlást választja, mivel ilyen munkalehetőség a községben gyakorlatilag nincs. Ez arra mutat, hogy a mezőgazdasági munkáktól való tartózkodás nem elsősorban anyagi okokra vezethető vissza. Bár a termelőszövetkezetek rendszeres havi készpénzfizetést biztosítanak, ez sem jelent elég vonzerőt. Az ingázásnak és az elvándorlásnak az okait abban látjuk, hogy a fiatalok kulturális, civilizációs igényeit a falu nem tudja kielégíteni, az urbánus foglalkozások sokkal jobban vonzzák őket a munka kultúráltsága, a meghatározott munkaidő stb. miatt. Mindehhez a mezőgazdasági munkák iránti előítélet is hozzájárul.

Hasonló a helyzet Kunszentmiklóson, azonban itt néhány ipari üzem is működik. 1964. augusztusa óta üzemel egy vasszerkezeti gépgyár, amely a távlati tervek szerint mintegy 500 főt foglalkoztat majd, jelenleg azonban csak kb. félszáz munkása van. Ezenkívül tejüzem, malom van a községben, továbbá háziipari szövetkezet, amely kb. 800 bedolgozó nőt foglalkoztat, és kb. 400 környékbelit lát el munkával. Ezek a munkalehetőségek nem kötik le a helyi munkaerőt, amit az is mutat, — amint azt a 7. sz. táblázatban feltüntettük, — hogy a vizsgált három település közül Kunszentmiklósról ingáznak legnagyobb arányban. Ebben Budapest közelségének és a jó közlekedési viszonyoknak is nagy szerepe van.

A község három termelőszövetkezte igényli a fiatal munkaerőt, viszont a helyzet ebben a kérdésben is hasonlít a Hartánál már leírtakhoz, vagyis a fiatalok nagy többsége inkább a városias munkaköröket választja. A helyi általános gimnáziumban az idén végzettek közül 20% egyetemre és főiskolára, 20% adminisztrációs munkára a járásba ment, a fennmaradó 60% nagy része Budapesten vállalt munkát. A kunszentmiklósi kollégiumban 17-en érettségiztek az idén, közülük 12 egyetemre vagy főiskolára került, egy katonatisztnak ment, a többi ipari tanulónak állt. Ezek a fiatalok még a járásban sem szívesen helyezkednek el. Még ha helyben lehetőség is kínálkozik ipari szakmát tanulni, akkor is előnyben részesítik a pesti vagy más nagyvárosi munkahelyeket. Az említett vasszerkezeti gépgyár tíz ipari tanulót kívánt felvenni, azonban mindössze hárman jelentkeztek. Az idősebbek viszont itt szeretnének munkát találni. Ugyanez a vasszerkezeti gyár, amely ipari tanulót alig tudott felvenni, tíz új munkahelynek betöltésekor százával válogathatott a jelentkezőkből.

Lényegesen kedvezőbb a helyzet Kiskunfélegyházán, amely jelentős iparral rendelkezik. A városban 13 ipari és javító üzem működik, eb-

ből 5 állami, 9 szövetkezeti ipari üzem. A város ipari fejlődőben van, erre mutat, hogy a Kiskunfélegyháza iparának évi termelési értéke 1960-hoz viszonyítva 1964-re 54,5%-kal emelkedett. Az ipar fejlődésével együtt növekszik a munkalehetőségek száma. A következő ötéves tervben a vegyipari gépgyár alkalmazottainak száma 1030-ról 2000-re, a villamosszigetelő gyár alkalmazottainak száma 680-ról szintén 2000-re emelkedik. Az össziparban mintegy 2500—3000 fővel fog növekedni a foglalkoztatottak száma. Ez az 1958 óta tartó jelentős iparosodás kedvezően hat a népesedés alakulására, amely a természetes és tényleges szaporodását, valamint a népesség alakulását mutató tábláknál látható.

Bármilyen kedvezően alakult is a félegyházi iparosodás, a helyben jelentkező munkaerőt — a város vezetőinek véleménye szerint — nem tudja teljesen lekötni. Ez a munkaerő a mezőgazdaságból kikerülőkből, eddig nem dolgozó nőkből és a felnövekvő új nemzedékből adódik. A helyi szakemberek elmondták, hogy a város termelőszövetkezeteiben ugyanakkor munkaerőhiány van.

A munkaerőmérleg alakulását mindhárom vizsgált helységben befolyásolja az ingázás (lásd 7. sz. táblát).

8. sz. tábla

Az ingázók foglalkozási ágak szerinti megoszlása

(Reprezentációs felmérés szerint, %)

	Harta	Kkfháza	Kszmik- lős
ipari dolgozó	61,4	53,6	44,4
alkalmazott	24,6	21,6	38,4
mezőgazd. dolgozó	14,0	7,5	12,1
értelmiségi	0,0	4,6	2,0
egyéb dolgozó	0,0	12,7	3,1
	100,0	100,0	100,0

A 8. sz. táblából világosan kitűnik, hogy az ingázók nagy többsége az ipari dolgozókból és alkalmazottakból adódik. A mezőgazdasági ingázók viszonylagosan magas aránya többnyire abból adódik, hogy az ilyen dolgozók, habár a környéken dolgoznak, a község jogi határain kívül vállaltak munkát.

A három település közül legtöbben Kunszentmiklósról ingáznak (az összdolgozók 23,3%-a). Ennek okai között már megemlítettük a helyi kevés munkalehetőséget, Budapest közelségét és a jó vasúti összeköttetést. Szerepet játszanak to-

vábbá e község hagyományai, ugyanis az ingázás itt már több évtizedes jelenség. Ezt mutatja az intergenerációs mobilitás általunk felvételezett alakulása is, amely szerint a jelenlegi ipari dolgozók 72,3%-ban korábban is ipari főfoglalkozást folytatott. Az intergenerációs mobilitás mutatói szerint pedig a jelenlegi 15—25 éves ipari dolgozók apái 33,3%-ban voltak ipari munkások, tehát olyan időszakban, amikor Kunszentmiklóson ipari létesítmény még nem volt, vagyis másutt nyertek foglalkoztatást.

A Kunszentmiklósról ingázók 61,6%-a Budapestre jár dolgozni. Az ingázók nagy többsége, háromnegyed része naponta tér haza, amit a viszonylag jó közlekedés tesz lehetővé. De még így is napi 6—8 órát töltenek utazással és várakozással, s ez kihat szabadidejük kihasználására is.

Igen magas Hartán is az ingázók száma (18,6%). Itt azonban az ingázás okai és körülményei részben mások. A nem-mezőgazdasági munkalehetőség itt egészen minimális, Budapest vonzóereje kevésbé érvényesül, rosszabbak a közlekedési (vasúti) lehetőségek is. Az ingázás tradíciói sem olyan mértékűek mint Kunszentmiklóson, erre utal a társadalmi átrétegződés folyamata: a jelenlegi ipari dolgozók fele űzött korábban is ipari foglalkozást, másik fele a volt mezőgazdasági dolgozókból (24,5%) és a fiatalokból töltődött fel.

Harta rossz közlekedési adottságai miatt az ingázóknak csak kisebb hányada (20,9%-a) jár naponta haza, akik a közelben Dunapatajon, Kalocsán, vagy Solton dolgoznak. A ritkábban hazatérők közül a legnagyobb a Budapestre ingázók aránya, ilyen az össz ingázók 46,6%-a.

Kiskunfélegyházán az ingázás jellegében más, mint a két községben, mert itt az ingázás kétoldalú. Az elingázók az összdolgozók közül 11,9%-ot képviselnek, ezek többsége Kecskemétre (39,5%), és Budapestre (29%) jár. Jelentékeny a Kiskunfélegyházára beingázók száma is, ezekre azonban a mi területi mintavételünk nem terjedt ki.

Az ingázás okai itt is hasonlóak a másik két községnél leírtakhoz, azzal a különbséggel, hogy Kiskunfélegyházán kisebb az ingázók aránya, mivel több a helyi urbánus munkalehetőség.

3. A családok helyzetének néhány sajátossága a vizsgált településeken

Az 1960-as népszámlálási adatok képet adnak a vizsgált helységek családnagyságáról és a 15 évnél fiatalabb gyermekkel élő családokról. A KSH adatai azonban a családokat nem tipizálják, hanem összességükben jelzik azokat, tanulmányunk szempontjából viszont fontos a külön-

A családok nagysága százalékosan
(Az 1960. évi népszámlálási adatok alapján.)

Családtagok száma	Harta	Kkfháza	Kszmiklós
2	35,8	35,0	33,4
3	30,1	28,2	29,7
4	20,7	20,4	21,2
5	8,7	9,6	9,2
6 és több	4,7	6,8	6,5
	100,0	100,0	100,0

böző, így a mezőgazdasági, a nem-mezőgazdasági és vegyes családok — melyekben mezőgazdasági és nem-mezőgazdasági foglalkozású kereső is van — között több vonatkozásban különbséget tenni. A KSH adatai továbbá nem abból a célból közöltettek, hogy a családok jövedelmével, ellátottságával stb. összevessék őket. Számunkra pedig az adott aspektusból éppen ez a fontos. Ezért nem nélkülözhetjük a saját reprezentációs felvételt sem, amely mint említettük, a 10%-ot mindenütt meghaladta (lásd 1. sz. táblát).

A családoknak a gyermekek száma szerinti megoszlása és az egy családtagra jutó jövedelem azt mutatja, hogy az anyagi tényezők a népese-
dés alakulásaira hatással vannak. Ez megmutatkozik abban is, hogy a gyermekek számával fordítottan arányos az egy családtagra jutó jövedelem, vagyis minél több gyermekkel él a család, annál alacsonyabb a viszonyított jövedelme. Ez a megállapítás egy gyermek esetében alig érezhető, kivéve az 1001 Ft feletti jövedelemnél. A gyermektelenek esetében (illetve a 15 éven aluli gyermek nélkül élő családok esetében) az egy főre eső jövedelmet a nyugdíjasok magas száma kedvezőtlenül befolyásolja.

Az 1001 Ft feletti egy családtagra eső jövedelem megoszlása azt mutatja, hogy három vagy több gyermek esetében 1001 Ft feletti jövedelem csak véletlenszerűen fordult elő. A jövedelmek ilyen alakulását Kiskunfélegyháza esetében módunk volt kül- és belterületi bontásban vizsgálni (lásd 11. sz. tábla). Ezek szerint az előbbi tendencia — a gyermekszám és az egy családtagra jutó jövedelem fordított aránya — pregnánsabban jelentkezik, a külterület rovására jelentősen alacsonyabb az így vizsgált jövedelem és jelentősen magasabb a gyermekek száma. A bel- és külterület jövedelmi különbsége a két szélső értéknél (az 500 Ft-ig, illetve az 1001 Ft feletti jövedelemnél) polarizálódik, tehát az igen alacsony jövedelem (500 Ft-ig) elsősorban külterületen dominál, a magasabb jövedelmek pedig lényegesen nagyobb arányban találhatók a belterületen élő családoknál.

Megjegyezzük, hogy a jövedelemre vonatkozó kérdések általában bizalmatlanságot váltottak ki a megvizsgált családoknál, s emiatt azok tényleges értéke kétséges. A rendelkezésünkre álló adatok alapján azonban úgy véljük, hogy bár a jövedelmek abszolút számát igen, de azok arányát a bizalmatlanság és a bevallási pontatlanságok számottevően nem torzították.

Felmérésünk kiterjedt a családok kulturális és civilizációs cikkekkal való ellátottságára is.

Nagy különbség van a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági családok kultúrcikkekkal való ellátottságában. A mezőgazdasági családok ellátottsága a legkedvezőtlenebb, ami a rádióval is

megmutatkozik, de különösen a kevésbé hagyományos kultúrcikkeknél jelentkezik. A vegyes családok a kétféle keveredését képezik, tehát ellátottságban is a két alaptípus között foglalnak helyet. A három település között ebben a vonatkozásban lényeges eltérés nincsen, viszonylag a hartai családok a legjobban ellátottak, amit a hartai gazdálkodás országosan kiemelkedő színvonalára indokol.

A családok háztartási gépekkel való ellátottsága hasonló képet mutat, mint a kultúrcikkekkal való ellátottság (lásd 12—13. sz. táblát). A három település között Harta áll az első helyen mint a legjobban ellátott helység, itt minden

10. sz. tábla

A családok a gyermekek száma szerint
(Csak a 15 évnél fiatalabb gyermekkel élők esetében. 1960-as népszámlálási adatok alapján százalékosan.)

Gyermekek száma:	Harta	Kkfháza	Kszmiklós
0	17,8	25,4	30,7
1	40,5	37,6	35,5
2	27,9	22,6	22,5
3	9,0	8,9	7,0
4 és több	4,8	5,5	4,3
Összesen:	100,0	100,0	100,0

második családnak van varrógépe, mosógépe, tekintet nélkül a családtípusokra. Hartán a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági családok közötti ilyen irányú különbség nem számottevő. Mindennek okát a hartai viszonylag gazdag ter-

melőszövetkezeti körülményekben látjuk. A másik két település esetében a nem-mezőgazdasági családtípusok lényegesen jobban ellátottak, mint a mezőgazdasági családok. Kivételt képez a varrógéppel való ellátottság, amely azonban mint hagyományos háztartási gép, már régóta

megtalálható a mezőgazdasági családoknál. Az újabb, modern háztartási gépek használata inkább az urbánus (bérből és fizetésből élő) családokra jellemző, de megtalálható a kétlakiaknál is (vegyes családok).

11. sz. tábla

Az egy családtagra jutó jövedelem megoszlása a 15 évnél fiatalabb gyermekkel élő családok esetében

(Mintafelvétel alapján %-ban.)

Település neve:	1 családtag jövedelme Ft	Gyermekek száma:				
		0	1	2	3	4 és több
Harta	500 Ft-ig	16,2	19,0	35,6	20,0*	—
	501—1000	67,2	63,5	61,0	80,0	—
	1001 felett	16,2	17,5	3,4	—	—
Kunszentmiklós	500 Ft-ig	16,2	22,6	47,7	73,9	100,0
	501—1000	53,6	59,4	47,8	26,1	—
	1001 felett	30,2	18,0	4,5	—	—
Kiskunfélegyháza (összesen)	500 Ft-ig	37,3	38,5	50,6	81,0	81,2
	501—1000	41,8	48,9	43,0	18,1	18,8
	1001 felett	20,9	12,4	6,4	0,9	—
Kiskunfélegyháza (belterület)	500 Ft-ig	13,6	28,3	36,1	65,4	70,3
	501—1000	40,9	54,6	55,3	32,7	29,7
	1001 felett	45,5	17,1	8,6	1,9	—
Kiskunfélegyháza (külsőterület)	500 Ft-ig	48,9	64,2	82,3	93,7	96,3
	501—1000	42,2	34,6	16,6	6,3	3,7
	1001 felett	8,9	1,2	1,1	—	—

* Hartán 3 és több gyermek

12. sz. tábla

A családok kultúrcikkekkel való ellátottsága

Település neve:	Családtípus:	Rádió:	Lemezjátszó:	TV:	Magnó:	Fényk. gép:
Harta	mezőgazd.-i	88,3	6,3	21,5	2,5	17,7
	nem mg.-i	92,9	11,9	33,3	8,3	35,7
	vegyes	91,9	5,4	17,6	—	29,4
	összesen:	90,5	8,5	25,5	4,5	27,0
Kiskunfélegyháza	mezőgazd.-i	74,6	0,5	2,9	—	7,5
	nem mg.-i	88,9	9,7	35,1	1,8	26,3
	vegyes	81,3	6,6	12,1	1,1	14,3
	összesen:	85,4	7,6	26,6	1,3	21,4
Kunszentmiklós	mezőgazd.-i	73,5	—	—	—	17,6
	nem mg.-i	90,2	8,3	33,8	3,9	4,3
	vegyes	91,3	4,3	17,4	—	34,8
	összesen:	88,1	6,9	28,0	3,1	32,2

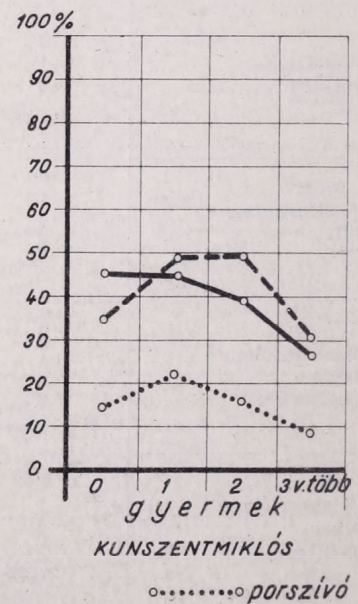
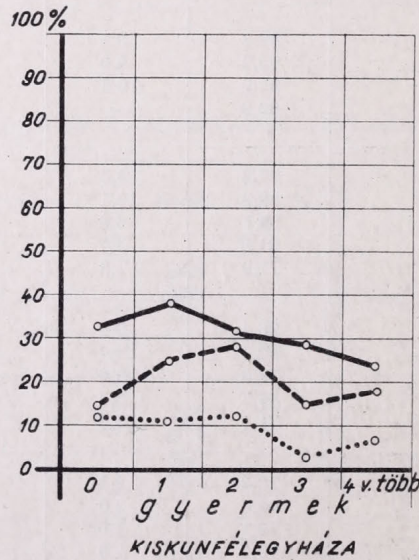
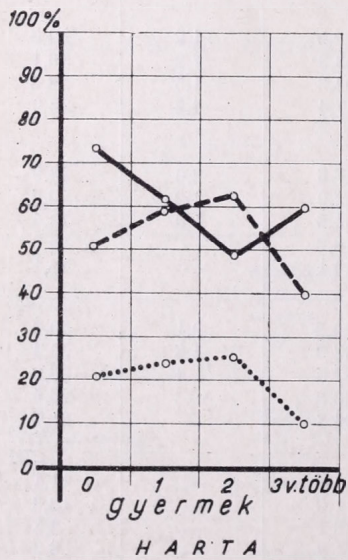
A családok háztartási gépekkel való ellátottsága

Település neve:	Családtípus:	Varró- gép:	Mosó- gép:	Centri- fuga:	Por- szívó:	Hűtő- szekr.
Harta	mezőgazd.-i	63,3	50,6	1,3	15,2	2,5
	nem mg.-i	58,3	61,9	3,6	32,1	3,6
	vegyes	70,6	61,8	2,9	17,6	—
	összesen:	61,5	56,5	2,5	22,5	2,5
Kiskunfélegy- háza	mezőgazd.-i	31,1	2,9	—	0,5	—
	nem mg.-i	34,7	30,7	5,9	12,2	5,4
	vegyes	29,7	10,0	1,1	5,5	3,3
	összesen:	33,3	23,2	4,2	9,3	4,1
Kunszent- miklós	mezőgazd.-i	29,4	20,6	—	—	—
	nem mg.-i	14,4	46,6	2,5	19,1	2,5
	vegyes	39,1	47,8	4,3	8,5	4,3
	összesen:	42,1	43,3	2,3	15,7	2,3

Kultúrcikkekkel való ellátottság gyermekek száma szerint

Település neve:	Gyermekek száma:	Rádió:	Lemez- játékos:	TV:	Magnó:	Fényk. g.
Harta:	0	86,8	7,4	11,8	4,4	16,2
	1	88,9	7,9	28,6	1,6	34,9
	2	93,2	10,2	39,0	6,8	30,5
	3 v. több	80,0	—	10,0	—	20,0
Kunszent- miklós	0	88,3	8,1	20,9	1,2	32,6
	1	95,2	6,0	33,3	7,2	36,1
	2	91,0	10,4	34,3	1,5	28,4
	3 v. több	60,9	—	17,4	4,2	25,0
Kiskunfélegy- háza	0	77,6	4,5	17,6	3,0	23,9
	1	89,3	10,1	31,0	1,2	25,5
	2	89,1	6,9	31,6	1,0	20,4
	3	81,0	3,4	13,8	—	15,5
4 v. több	71,9	7,8	14,1	—	14,1	
Kiskunfélegy- háza (belterület)	0	86,4	9,1	54,5	9,1	50,0
	1	92,7	13,4	42,9	1,6	30,4
	2	79,0	9,6	37,5	1,4	26,0
	3	94,2	5,8	28,8	—	26,9
4 v. több	81,1	13,5	24,3	—	21,7	
Kiskunfélegy- háza (külterület)	0	73,3	2,2	—	—	11,1
	1	80,6	2,0	1,0	—	13,3
	2	78,1	1,0	3,1	—	8,3
	3	70,3	1,6	1,6	—	6,3
4 v. több	59,3	—	—	—	3,7	

Település neve:	Gyermekek száma:	Varró-gép:	Mosó-gép:	Centri-fuga:	Por-szívó	Hűtő-szekr.
Harta	0	72,1	50,5	1,5	20,6	—
	1	61,9	58,7	1,6	23,8	6,3
	2	49,2	62,7	3,4	25,4	1,7
	3 v. több	60,0	40,0	10,0	10,0	—
Kunszent-miklós	0	45,3	34,8	1,2	14,0	3,5
	1	44,0	48,9	3,6	21,7	1,2
	2	38,8	49,2	2,5	14,9	2,8
	3 v. több	26,1	30,4	—	8,3	—
Kiskunfélegyháza (belterület)	0	50,0	45,5	22,7	36,4	13,6
	1	40,9	33,2	5,7	14,6	7,3
	2	27,8	34,3	5,3	14,1	5,6
	3	23,1	26,9	5,7	5,8	1,9
	4 v. több	27,0	29,7	10,8	10,8	—
Kiskunfélegyháza (külsőterület)	0	24,4	—	—	—	—
	1	27,6	2,0	—	—	1,0
	2	27,1	—	—	1,0	—
	3	32,8	4,7	—	—	—
	4 v. több	18,5	—	—	—	—
Kiskunfélegyháza (összesen)	0	32,8	14,9	7,5	11,9	4,5
	1	37,1	24,3	4,1	10,4	5,5
	2	31,3	28,0	3,9	11,8	4,6
	3	28,4	14,7	2,6	2,6	0,9
	4 v. több	23,4	17,2	6,3	6,3	—

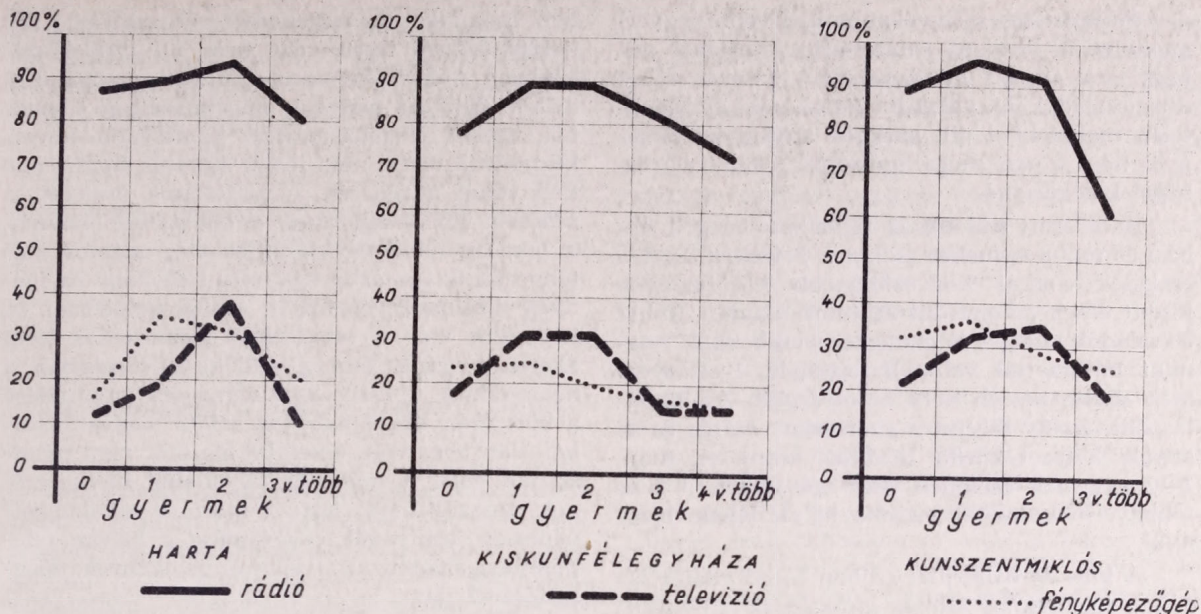

—○— varrógép

—○— mosógép

○.....○ porszívó

Háztartási gépekkel való ellátottság a gyermekek számával összevetve.

Kultúrcikkekkel való ellátottság a gyermekek számával összevetve.

Megvizsgáltuk a különböző gyerekszámú családok kultúrcikkekkel, háztartási gépekkel és bútortartással való ellátottságát. (Lásd 14—15—16. sz. táblát.) E vizsgálat során arra is választ kerestünk, hogy a gyermekek száma mennyiben terheli a családok anyagi helyzetét, amelyet az említett cikkekkel való ellátottság tükröz. Ezek a mutatók bizonyos aspektusból választ adhatnak arra a kérdésre, hogy az anyagi tényezők milyen szerepet töltenek be a népesség reprodukciójában, pontosabban az anyagi tényezők mennyiben hatnak ki a családnagyság alakulására. Egyesek véleménye szerint a gyermekek számának növekedése fordított arányban van az ellátottsággal, vagyis minél több gyermekkel élnek, annál rosszabb a családok anyagi, így kulturális, civilizációs stb. ellátottsága. Ez a feltételezés a vizsgálatok és az így nyert eredmények alapján nem igazolódott. Ugyanis a rendelkezésünkre álló adatok alapján megállapítható, hogy két gyermekig nem mutatkozik az ilyen ellátottságban rosszabbodás, sőt, több esetben (pl. Hartán a mosógép, centrifuga, porszívó, vagy Kunszentmiklóson a mosógéppel való ellátottság esetében) jobb a helyzetük a két gyermekkel élőknek, mint az egy gyermekeseknek. Sokszor a kultúrcikkek megoszlása is ezzel rokon képet mutat, így a televízió- és rádiótulajdonosok legnagyobb százalékát a kétgyermekes családok képezik. Ugyancsak ilyen következtetéseket enged levonni az új bútorttal rendelkező családok aránya is, hiszen ebben az esetben is az új bútorok legnagyobb százaléka a kétgyermekes családok tulajdonában van.

16. sz. tábla

A lakások bútortartásának állapota a gyermekek száma szerint

Település neve:	Gyermekek száma:	A bútortartás			
		régi	használt	új	vegves
Harta	0	35,3	13,2	17,7	33,8
	1	15,8	4,8	42,9	36,5
	2	10,1	13,6	44,1	32,2
	3 v. több	50,0	—	20,0	30,0
Kunszentmiklós	0	38,3	15,1	19,9	26,7
	1	19,1	9,6	28,5	42,8
	2	20,8	14,9	38,9	25,4
	3 v. több	34,9	21,7	21,7	21,7
Kiskunfélegyháza összesen	0	31,2	26,9	11,9	30,0
	1	33,1	18,6	25,9	22,4
	2	28,9	19,1	27,3	24,7
	3	38,8	25,9	11,2	24,1
	4 v. több	48,4	20,4	7,8	23,4
Kiskunfélegyháza belterület	0	18,2	27,3	22,7	31,8
	1	31,7	16,3	28,5	23,5
	2	28,8	12,5	32,2	26
	3	38,5	19,2	15,4	26,9
	4 v. több	45,9	10,8	13,5	29,8
Kiskunfélegyháza külterület	0	37,8	26,7	6,6	28,9
	1	36,7	24,7	19,4	19,4
	2	29,2	33,3	16,7	20,8
	3	39,1	31,3	7,8	21,8
	4 v. több	51,9	33,3	—	14,8

Természetesen figyelembe kell venni a gyermektelenek alacsony ellátottsági szintjénél azt, hogy ez a csoport mindenekelőtt idősebb, nyugdíjas családokból, valamint fiatal, még gyermektelen családokból áll, akiknek anyagi körülményei nem olyan megállapodottak, mint a közbülső kategóriáé.

Határozott különbség figyelhető meg a három és többgyermekes családok rovására. Ezek a családok sokkal kedvezőtlenebb körülmények között élnek az említett mutatók alapján. Tehát a családok kultur- és civilizációs cikkekkel, valamint bútortalattal való ellátottságát, 1—2 gyermek számottevően nem befolyásolja. Az az álláspont, amely szerint a gyermekek száma és az anyagi helyzet között fordított arány áll fenn, 1—2 gyermek esetében nem igazolható, a 3 és többgyermekeseknél viszont helytállónak bizonyul.

A kül- és belterület szóban forgó ellátottságában jelentékeny eltérés mutatkozik a belterületen élők javára. Ebben bizonyára nagy szerepe van a villanyszolgáltatás hiányának is egyes külterületeken, azonban ez a különbség nem szűkíthető a villanyszolgáltatás nélkülözésére, ugyanis a bútorellátottságban, a fényképezőgépeknél, varrógépeknél is jelentkezik.

4. A lakó- és lakáskörülmények hatása a népesedés alakulására

A népesedés alakulásában fontos tényezőnek tartjuk a lakó- és lakáskörülményeket.

1949—1960 között a lakások száma mindhárom helységben gyarapodott. Kiskunfélegyházán

17. sz. tábla

A lakások száma a három vizsgált községben 1949—1960 között
(Népszámlálási adatok)

Település neve	Lakások száma:			A népesség 1960-ban, 1949%-ában
	1949 évben	1960 évben	1960-ban 1949%-ában	
Harta	1376	1420	103,2%	104,1%
Kkfháza	3901	9471	106,4%	105,3%
Kszmiklós	2163	2375	109,8%	99,5%

és Kunszentmiklóson a lakások számának növekedése nagyobb volt, mint a lakosság számának emelkedése; Hartán, ha nem is túlzott mérték-

ben, de a lakosság növekedett gyorsabban. (1960—1963 között ilyen adat nem áll rendelkezésünkre.) A lakások számának gyarapodási üteméből, illetve a népesség növekedésének üteméből, ezeket összehasonlítva, komolyabb következtetést levonni nem lehet, ugyanis figyelembe kell venni a régi és az új lakások arányát, a műszaki körülményeket, a lakószobák számát, a lakások elhasználódását és még számos más tényezőt. Számításba kell venni továbbá az igények általános változását, azt a tendenciát is, hogy ma már a felnövekvő nemzedékek nem akarnak együtt élni a szülőkkel. Korábban a nemzedékek, sokszor 2—3 nemzedék együttélése a körülményekből adódóan szinte megváltoztathatatlan tény volt, amelybe ma már nem nyugszanak bele. A népesség társadalmi szerkezetének megváltozása, így az ipari és alkalmazott népesség arányának növekedése a három településben szintén az ilyen irányú igények növekedésével járt.

18. sz. tábla

A lakások nagysága a szobák száma szerint 1949—1960. év között
(A népszámlálási adatok alapján.)

Lakásnagyság	1949	1960	1960 az 1949 %-ában
Harta			
lakószoba nélküli	16	2	12,5
1 szobás	954	853	89,4
2 „	370	534	144,3
3 és több szobás	36	31	86,1
Kkfháza			
lakószoba nélküli	116	35	31,2
1 szobás	7361	7262	98,7
2 „	1184	1875	158,4
3 és több szobás	240	299	124,6
Kszmiklós			
lakószoba nélküli	17	5	29,4
1 szobás	1443	1490	103,3
2 „	614	788	128,3
3 és több szobás	89	92	103,4

A kétszobás és annál nagyobb lakások száma és aránya mindenütt jelentősen növekedett. Noha a nagyobb lakások aránya ezek alapján általában növekszik, így különösen a kétszobás lakások száma, még mindig az a helyzet a szóban forgó helységekben, hogy az egyszobás lakások dominálnak.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a lakó-körülmények javultak, amit az egy szobára jutó lakók száma mutat (Hartán az 1949-es 2,98-as

átlagról 1960-ra 2,33-ra, Kiskunfélegyházán 2,87-ről 2,56-ra, Kunszentmiklóson 2,8-ről 2,38-ra csökkent). A lakosság megvalósítható igényeit az 1964-es adatok sokkal hívebben tükrözik.

19. sz. tábla

Az épített lakások nagysága szobák száma szerint 1964-ben

Lakásnagyság	Harta	Kkfháza	Kszmik-lós
1 szobás	15,0%	19,3%	25,0%
2 és több szobás	85,0%	80,7%	75,0%

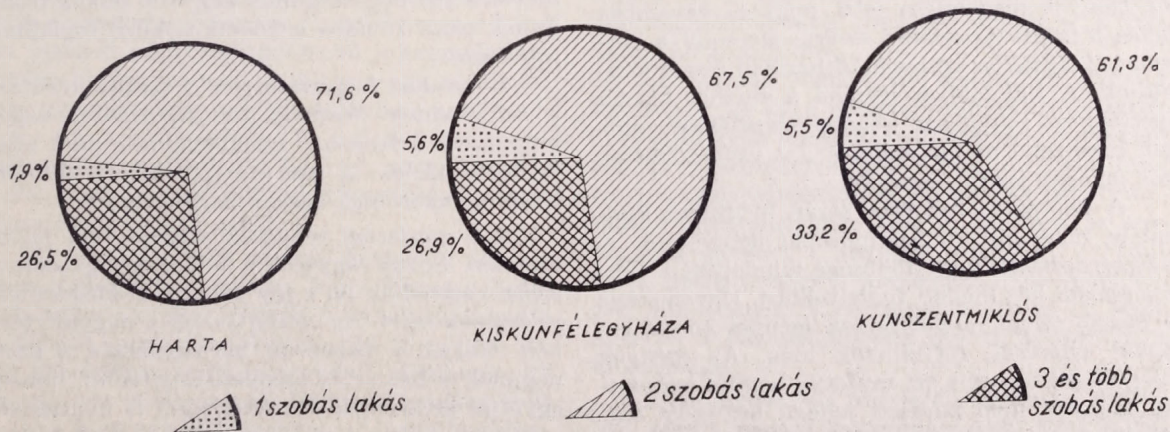
Az évenkénti házasságkötések száma viszont messze meghaladja az évenkénti lakásépítések számát (házasságkötések adatait lásd a 6. sz. táblán). Ez a korábban kimutatott számokkal ellentétben — még ha a halálozásokat figyelembe is vesszük — azt jelzi, hogy a lakásprobléma növekedett.

A lakáskérdés mindhárom településről nyert csoportos, személyes stb. információink alapján gondokat okoz mind a helyi vezetőknek, mind a lakosoknak. A népesedés folyamatának vizsgálata közben igen sokszor találkozunk a lakásprobléma megoldatlanságának többoldalú felvetésével. A nehéz lakáskörülmények elsősorban a fiatalokat érintik, s bizonyára egyik fontos okát képezik a fiatalok nagyarányú elvándorlásának. A nehéz lakáshelyzet a fiatalok nagy részét igényeik ellenére arra készíti, hogy szüleikkel, rokonaikkal együtt éljenek. Sok esetben a régi családi ház kiegészítő mellékhegyiségeiből (mosókonyha stb.) képeznek maguknak lakást. Ilyen viszonyok között nehezebben házasodnak, s különösen a gyermekkel járó gondokat nem vállalják szívesen.

Az iparosodással, a mezőgazdaság gépesítésével, a szolgáltatások növekedésével, és az általános kulturális felemelkedéssel beáramló szakemberek, értelmiségiek lakásellátása súlyos gondot okoz, mert ezek túlnyomórészt urbánus jellegű és ellátottságú lakásokat kívánnak. A kiskunfélegyházi vegyipari gépgyár igazgatója elmondotta, hogy üzemének legnagyobb problémája az, hogy hol helyezze el műszaki szakembereit. Szerinte a következő ötéves tervben is olyan minimális a részükre juttatandó lakások száma, hogy üzemének 320 lakásigénylője közül csak keveset tudnak kielégíteni. Mindez azt eredményezi, hogy a szakemberek elmennek oda, ahol lakást kapnak, pl. Kazincbarcikára, Kecskemétre. Az üzem által támogatott főiskolai ösztöndíjasok munkábaállásuk feltételeként lakást követelnek az üzemtől. A városban jelenleg 1200 a lakásigénylő ezek többsége — mint a város egyik vezetője hangsúlyozta — szüleinél lakik. Többen mosókonyhában laknak már 5—6 éve. Még az ilyen „albérletért” is elkérnek 4—500 Ft-ot. Az ilyen körülmények gátolják a családalapítást. Nem véletlen, hogy az elmúlt négy évben több ezer abortusz történt a kiskunfélegyházi kórházban.

Hartán is hasonlóan vetik fel a lakáshiányt, mint az elvándorlást előmozdító tényezőt. Az iparosodó városok — ez esetben a közeli Dunaújváros — elszívják a fiatalokat. A közelmúltban Hartáról kb. 30 fiatal telepedett le Dunaújvárosban, ahol lakást tudtak számukra biztosítani.

Az említetteken kívül más tényezők is akadályozzák a lakásprobléma megoldását. Kunszentmiklóson pl. több lakást építettek volna, ha a TŰZÉP elegendő építőanyagot tudna árusítani. A közelmúltban 40-en kértek lakásépítési engedélyt, de csak 12 lakáshoz kaptak elegendő építőanyagot.

A lakószobák iránti igények megoszlása településenként.

A lakáshelyzet abszolúte (tehát a lakosok száma egybevetve a népesedéssel, a lakószobák száma stb.) a vizsgált településekben, ha kis mértékben is, de javult. Más a helyzet akkor, ha a relatív lakáshelyzetet vesszük figyelembe, vagyis az igények növekedését, a kultúrszint általános és jelentős emelkedését, a vidék urbanizálódásának kihatásait stb. Az említettek miatt kutatásaink kiterjedtek a közvetlen lakókörülmények (lakás, háztípus, beltelek) iránti igényekre is.

Az igények többsége megfelel az utóbbi évek lakásépítkezéseinek, melynek során, mint kimutattuk, főként kétszobás lakásokat építenek. Egyúttal azt is jelzik ezek az igények, hogy a lakosság az épülteknél jóval nagyobb arányban igényelné nagyobb lakásokat, ha erre lehetőség kínálkozna.

Természetesen a lakosság különböző korcsoportjainak igényeiben feltételezhetően itt is különbség mutatkozik. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a fiatalság a nagyobb, többszobás lakást igényelné, inkább, mint az idősebb vidéki nemzedékek, amelyek sokkal mostohább körülményekhez szoktak.

20. sz. tábla

A lakószobák iránti igények korcsoportok szerint (Reprezentációs mintavétel alapján.)

Lakás-nagyság	Harta		Kiskunfélegyháza		Kunszentmiklós	
	15-39	40 felett	15-39	40 felett	15-39	40 felett
1 szobás	2,0%	1,7%	4,5%	7,2%	1,7%	9,8%
2 szobás	69,2%	74,6%	67,1%	67,5%	58,7%	64,0%
3 v. több	28,8%	23,7%	28,4%	25,3%	39,6%	26,2%

Az igények megoszlása jelzi, hogy az egyszobás lakások iránti társadalmi elvárás alacsony, a kétszobás lakások az igények kétharmad részét képviselik. A fiatalabbak igényei a vártnál kisebb mértékben, mindössze néhány százalékkal múlják csak felül az idősebbekét a 3 vagy többszobás lakások igénye esetében.

A kérdőíves felmérés során megtudakoltuk azt is, hogy milyen háztípusokat igényelnek. A megkérdezettek nagy többsége mindenütt a kertesi családi ház mellett foglalt állást. Ugyanakkor a három település lakosainak igényei között érdekes eltérések figyelhetők meg. Az igények megoszlása ugyanis azt mutatja, hogy a nem hagyományos, nem paraszti jellegű háztípust leginkább a mezővárosban (Kiskunfélegyházán 15,5%), ezután a városias jellegű településben (Kun-

szentminklóson 10,4%) s végül falun (Hartán 7,3%) igénylik.

21. sz. tábla

A teleknagyság iránti igények megoszlása (Reprezentációs felvétel alapján.)

Teleknagyság:	Harta	Kkfháza	Ksz-miklós
0-200 négyszögöl	10,0%	33,2%	30,7%
201-400 „	57,7%	23,5%	29,6%
401 „ felett	8,6%	13,9%	15,7%
nem válaszolt	25,7%	29,5%	24,0%

Mint látható, legnagyobb arányban a 201 négyszögöl feletti telkek irányában jelentkeznek az igények. (A telekigényt csak azoknál vettük figyelembe, akik kertesi családi házat igényeltek.) A nem válaszolók valamennyien kertesi családi házat kívánnának, azonban a teleknagyságot nem jelölték meg.

Ezek a telekigények reálisak, a tényleges szándékokat tüntették fel. Ezt bizonyítja az, hogy pl. Hartán ebben az évben 35 új lakásépítési engedélyt adtak ki, amelyek mind egyedi tervek alapján épülnek, s ezek mind 200 négyszögöltre, vagy nagyobb telekre nyertek engedélyezést. Kunszentminklóson jelenleg 82 házhely van eladó. Az igénylők eredetileg általában 400 négyszögöl nagyságú belteleket kértek, azonban a községi tanács a helyi telekviszonyokat figyelembe véve olyan határozatot hozott, hogy 200 négyszögölnél nagyobb telek kihasítására nem ad engedélyt. Ennél kisebb telek iránti kérelmet nem nyújtottak be.

Vizsgálataink Bács-Kiskun megye három településében a teleknagyságra vonatkozóan azt mutatják, hogy nem véletlenül mutatkozik meg ilyen magas arányú igény a kertesi családi ház, illetve a 200 négyszögölnél nagyobb telkek iránt. Ennek okait röviden a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A falusi hagyományok, a családi tradíció, a falusi-vidéki életmód fenntartásának vágya még ma is erősen hat a lakosságra, s mint adataink mutatták, a mai nemzedékre is komoly hatást gyakorolnak ezek a hagyományok.

2. A gazdasági tényezők szerepe sem jelentéktelen. Sokan ugyanis a telket kertgazdálkodásra használják fel s így jövedelem-kiegészítésre tesznek szert. Az utóbbi években nagymértékben elterjed a házkörüli baromfitartás, s ezzel nemcsak a háztartás igényeit elégítik ki, hanem egyúttal árutermelő tevékenységet is folytatnak.

3. A falusi, de még a mezővárosi kereskedelmi ellátottság is hiányos, zökkenőkkel terhes,

emiatt a hús-, a zöldség- és gyümölcsszükséglet egy részét igyekeznek saját termésből fedezni.

Az eddigiekben a népesedés alakulásával és az erre ható legfontosabb tényezők szerepével foglalkoztunk. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a népesedést befolyásoló gazdasági, társadalmi, tudati és egyéb tényezők rendkívül sok oldalról és bonyolult áttételeken keresztül érvényesülnek. Igen sok olyan erőd hát a népesedés folyamatára, amelyek nem tartoznak a szociológiai vizsgálat tárgykörébe (természeti, etnikai, egészségügyi, pszichológiai stb. tényezők). Jelen tanulmányunk valamennyi szociológiai tényezőre nem tért ki, hanem a fontosabbak közül azokat elemzi, amelyek véleményünk szerint elengedhetetlenül fontosak voltak, és amelyeket módunkban állt megvizsgálni. A vizsgált településeken a népesedés alakulásából és az erre ható kiemelt tényezőkből az alábbi, összegezett következtetések lehet levonni:

A természetes szaporodás mindhárom helységben az országos átlag alatt maradt az elmúlt években. Bár a természetes szaporodás mindennütt kimutatható, mégis a lakosság számának csökkenése figyelhető meg az 1960 utáni esztendőben. Észrevehetően csökken a házasságkötések száma is. A vizsgált településekben viszonylag nagyarányú az elvándorlás, illetve nagyobb arányú, mint az odavándorlás.

Az elmondottak *fontosabb okait* a következőkben látjuk:

Kutatásaink azt igazolják, hogy a *munkaerő-nérleg* (a munkalehetőségek és a helyben jelentkező munkaerő) nagymértékben meghatározza a népesedés folyamatának alakulását. Noha a vizsgált települések különböző jellegűek, (faluk, városias jellegű település és mezőváros) gazdasági, közlekedési, földrajzi stb. adottságaik is eltérőek, egyik településben sem tudják biztosítani a helyben jelentkező munkaerő foglalkoztatását. Ez az elvándorlásokban, az ingázásban és a helyben maradó munkaerő-potenciál kihasználatlanságában nyilvánul meg. A dolog másik oldala az, hogy ugyanakkor a mezőgazdaságban munkaerőhiány mutatkozik, amely le tudná kötni a kihasználatlan munkaerőt, ha nem volna idegenkedés — elsősorban a fiatalok részéről — a mezőgazdasági pályák iránt.

Az elvándorlások negatív hatását a népesedésre elsősorban az okozza, hogy főként a fiatalabb korcsoportok keresnek, s vállalnak munkát az általuk kedvezőbbnek tartott körülmények között városokban vagy iparosodott vidékeken. Ez viszont azt eredményezi, hogy kedvezőtlenebbé válik a korösszetétel azokban a településekben, ahonnan az elvándorlás kiindul. Utaltunk már

arra, hogy az iskolák adatai szerint mind az általános, mind a középiskolában végzett fiatalok többnyire olyan munkát vállalnak, amelyre a helyi lehetőségek nem adnak módot, s ezért az ingázást, majd az elvándorlást választják.

A fiatalok elvándorlásának másik fontos oka, hogy lakásigényeiket nem, vagy csak igen nehezen tudják kielégíteni a nehéz lakáshelyzet miatt. Ezért inkább olyan helyeken vállalnak munkát, ahol nagyobb reményük van lakáshoz jutni. Az elvándorlásokban szerepet játszanak még az urbánus kultúra iránt egyre fokozottabban megnyilvánuló igények, hiszen ezeket helyben nehezen tudják kielégíteni, még Kiskunfélegyházán is.

A jó közlekedési lehetőség csökkenti az elvándorlások számát. Ilyen helyeken nem költöznek el, szívesebben vállalják az ingázást (lásd Kunszentmiklóst, ahol az elvándorlás a jobb ingázási lehetőségek miatt kisebb, mint Hartán). Viszont az ingázás egyúttal lépcsőfoka lehet az elvándorlásnak.

Adataink szerint az *ingázás* aránya jelentékeny, legmagasabb a három település között Kunszentmiklós esetében. Az ingázók a város állandó hatását közvetítik a községekbe, ami a városiasodás igényeiben jelentkezik. Az ingázás ilymódon kulturális vonatkozásban is kiemelkedő tényező, mert befolyásolja a művelődési, iskolázási, szórakozási általános igényeket és kiterjed egész életmódjukra, viselkedésükre, ruházódásukra stb. Az ingázók azonban sok tekintetben hátrányba kerülnek a helyben dolgozókkal szemben, elsősorban azért, mert szabadidejük jelentős részét utazással és várakozással töltik el s ennek az időnek a kihasználása művelődési tekintetben jelentéktelen, vagy éppen káros. Társadalmi életük így lakóhelyükön és munkahelyükön is megrövidül. Fennmaradó szabadidejük nagy részét lefoglalja a házköri gazdaság. Mindezekért sokukra az érdeklődés csökkenése és a fáradtság a jellemző. Társadalmi helyzetük különböző, átmeneti jellegét ez a kettség határozza meg.

Az ingázás jelentékeny mértékben érinti a fiatalokat, így pl. a Kunszentmiklósról elingázók 62%-a 40 éven aluli. Nagy többségük férfiakkal áll. A rendszertelen életmód kihat a családi életre, és a családalapításra is. Az ingázót baráti társasága munkahelyéhez köti, művelődési és szórakozási igényeit a városban elégíti ki, — amit az is elősegít, hogy a községben ilyen lehetőségek alig vannak, s ez összefügg azzal is, hogy csökken a házasságkötések száma, növekszik a kiházásodás.

A népesedés és a *jövedelmi viszonyok* alakulása között számos összefüggés van. Ezek közül mi csak az egy családtagra jutó jövedelem és a

gyermekszám közötti összefüggést emeltük ki. Megjegyezzük, hogy adataink közül a legbizonytalanabbak éppen a jövedelemre vonatkoznak, amelyek érthető okokból csak tendenciájukban fejezik ki a valóságos helyzetet. Tényleges tendenciaértéküket igazolják a családok ellátottságára vonatkozó adataink.

Táblázataink egyértelműen azt mutatják, hogy az ellátottságban két gyermekig nincsen észrevehető különbség, három gyermek után azonban láthatóan csökken az egy családtagra jutó jövedelem és az ellátottság is.

Vizsgálataink azt is bizonyították, hogy a népesedésre kiható tényezők között központi helyet foglal el a *lakáskérdés*. Megállapítható, bár a lakáshelyzet abszolút értelemben véve javult, relatíve mégis romlott, ugyanis időközben a lakással és annak szolgáltatásokkal való ellátottságával kapcsolatban az igények nagy mértékben emelkedtek, és számításba kell venni az adott lakásállomány állagromlását is. Kimutattuk, hogy a megkérdezettek nagy többsége a három település mindegyikében a kertes családi ház felé vonzódik, ami nem véletlen. Bizonyos, hogy mindebben a hagyományok is jelentékeny szerepet játszanak, de az is bizonyos, hogy a bérházrendszer megoldatlan problémái, és a hiányos járulékos létesítmények (játszótér, park stb.) riasztóan hatnak, különösen a régi típusú bérházakban (Kiskunfélegyházán). Sokan a városias életmód előnyei helyett annak hátrányait megoldatlanságait látják és úgy vélik, hogy a kertes családi ház mind a családi együttélésnek, mind a gyermeknevelésnek kedvezőbb lehetőségeket kínál.

Növekedtek az igények a lakások higiéniája, komfortossága, és szolgáltatásokkal való ellátottsága iránt, különösen az újabb nemzedékeknél. Ez kifejezésre jut a lakás berendezésének igényében. A vonzó, modern házak, lakótelepek rokonszenvet keltenek. De ezzel együtt jelentkezik egy olyan felfogás is, amely szerint ha már bér-

lakásban kell lakni, azt az állam minden ellenszolgáltatás nélkül bocsássa rendelkezésükre. Úgy vélik, hogyha valakinek van, mondjuk 80 000 Ft-ja, azt nem lakásvásárlásra, hanem berendezésre, gépkocsira stb. költi. Ha elkerülhetetlen a saját költségen való építés vagy vásárlás, akkor inkább építtet magának, de természetesen különálló, kertes családi házat.

Felméréseink jelezték, hogy a lakosság nagyobb része ma már a kettőszobás, vagy nagyobb lakás felé vonzódik és azt is kimutattuk, hogy az épülő lakások nagy része már ilyen. Bár a lakások többségét ma még az egyszobás lakások teszik ki jó ideig.

Utaltunk a *családi körülmények* alakulására. Ezek közül a népesedés folyamatára leginkább az hat, hogy a nők nagy számban váltak dolgozókká, és ezáltal otthoni tevékenységük megrövidült. Különösen az anyák helyzete nehéz. A női munka ugyanis feltételezi, hogy olyan társadalmi szolgáltatások kerüljenek bevezetésre, amelyek megkönnyítik a gyermekes családok helyzetét. Az állam és a társadalmi szervek ezirányú erőfeszítéseinek nyomát mindenütt érezni lehet. Mégis ma még jellemző, hogy a bölcsődei és napközis ellátás még a felvételi igényeket sem tudja kielégíteni. Kiskunfélegyházán mindössze egy 64 férőhelyes bölcsőde működik, Kunszentmiklóson egy 20 személyes, Hartán pedig jelenleg egyetlen sem. Hasonló a helyzet a napközi ellátottsággal.

*

A népesség-reprodukciónak alakulásának okai között számos, általunk nem érintett tényező szerepel. Jelen tanulmányunkban nem tértünk ki a kulturális, egészségügyi, műveltségi, pszichológiai stb. kérdésekre. Célunk az volt, hogy a három település gazdasági, társadalmi problémáin keresztül adalékot szolgáltatassunk a népesség-reprodukciónak rendkívül bonyolult kérdés-komplexumához.

TELEPÜLÉSEINK A VÁNDORMOZGALOMBAN

Dr. KERÉK MIHÁLY

A városiasodás az egész világon jelentékeny népmozgalommal jár együtt. Ennek intenzitása, jellege és összetétele a városi fejlődés különböző fokain nagyon eltérő. Mivel legnagyobb tömegeket az ipar mozgat meg, az intenzív iparosodás időszakában legjelentékenyebb a belső népvándorlás az ipari központok felé. Ennek legfeltűnőbb következménye a népesség nagyarányú koncentrációja a városi településekben. Általános jelenség volt ez a kapitalizmus felfejlődése idején (a 19. században), de ugyanez a helyzet a nagyszabású szocialista industrializáció országaiban is. Az ipari munkaerő fő forrása a mezőgazdaság, amely a múltban hatalmas tartalékokkal rendelkezett s csak előnyére vált, hogy ettől többé kevésbé megszabadulhatott. Ez a forrás az évtizedek során alaposan megcsapant, de még nem merült ki, hála az agrotechnika fejlődésének, amely ebben a termelési ágban évről évre további munkaerő-feleslegeket szabadít fel. De már legtöbb helyt egyre kisebbet s így a városok fejlődésében — a népesség koncentrációja mellett, olykor e helyett — más városiasodási tényezők (pl. a városkörnyék kialakulása) lépnek előtérbe.

Magyarország a múltban túlnépesedett agrárállam volt és jelentékeny mezőgazdasági

munkaerő-tartalékokkal rendelkezett. Szegényes ipari fejlődése, amely a mezőgazdasági munkásbőségben érdekelt nagybirtokrendszerünknek igen megfelelt, megközelítőleg sem tudta a felesleget felszívni. Ennek ellenére a szerény ipari kezdeményezések is óriási népmozgást indítottak meg, a mezőgazdasági lakosság hatalmas tömegekben áramlott túlnyomólag az egyetlen ipari centrum, Budapest felé. Sokkal többen hagyták ott a falut, mint amennyinek az ipar munkát tudott adni. De ezt a mozgalmat többé nem lehetett megállítani. Visszavonhatatlanul folyt a lakosság átrétegződése és területi eloszlásának alapvető megváltozása — a városi települések javára.

A második világháborút megelőző 60 év alatt (1869—1930) az ország mai területére számítva a városok tényleges népszaporodásának üteme csaknem háromszorosan haladta meg a községekét, ezek felénél is kisebb természetes szaporodás mellett.

Ennek következménye lett a lakosság arányának jelentékeny eltolódása a fő települési kategóriák között. 1869-ben népességünknek háromnegyed része (76,3⁰/₀) élt falvakban s alig egynegyed része (23,8⁰/₀) városokban. 1930-ban már az arány kétharmad (66,7⁰/₀) — egyhar-

	Lakosság száma. fő			Tényleges szaporodás %		
	1869	1900	1930	1869—1900	1900—1930	1869—1930
Budapest	270 685	732 322	1 006 184	170,5	37,4	271,7
Vidéki városok	922 166	1 364 311	1 875 067	47,9	37,7	103,3
Járások (községek)	3 821 352	4 760 592	5 807 068	24,6	22,0	52,0
Magyarország	5 014 203	6 857 225	8 688 319	36,8	26,7	73,3

madra (33,3%) csökkent. Megjegyezzük, hogy a hosszú időt tekintve a változás csak mérsékelt ütemű városi fejlődésre mutat. Kivétel Budapest, amelynek népessége ez idő alatt közel megnégyszereződött és aránya a mai országterület népességében 5,4%-ról 11,5%-ra növekedett. Mellette csak Pécs, Miskolc és Debrecen népességi fejlődése kiemelkedő. A megyék között messze kiugrik Pest megye a főváros közelsége miatt, ahol 24 község népessége 60 év alatt tizenötszörösére gyarapodott. Még azok a megyék tartották meg leginkább lakosságukat, ahol ipartelepek, bányák voltak (Esztergom, Komárom), vagy ahol belterjes (szőlő, gyümölcs, zöldség) kultúrák alakultak ki (Duna—Tisza köze, a Tiszántúl déli része, Szabolcs megye). Legtöbb népességet a nagybirtok vidéke vesztett (Fejér, Tolna, Somogy, Baranya, Veszprém megye), ahol — részben a közeli ipari városok (Budapest, Pécs) vonzása miatt — a népesség hat évtized alatt mindössze 20—30%-kal szaporodott (az országos átlag 73,5% volt).

A következőkben részletesen foglalkozunk azokkal a változásokkal, amelyeket a belső vándormozgalom települési kategóriáink népességi arányaiban az elmúlt 35 év folyamán előidézett. Ennek az időszaknak az eleje még a megelőző évtizedek folytatása ugyan, de már csak részben, mert erősen érvényesült — különösen a harmincas évek második felében — a közeledő új világháború zavaró hatása. Ez az évtized mint előzmény és mint átmenet szorosan kapcsolódik a következőkhöz, amikor fejlődésünk teljesen új körülmények között folytatódott és a bekövetkezett alapvető strukturális változások, majd az ezeknek megfelelő gazdaságpolitikai intézkedések az olyan korábbi folyamatoknak is, mint a belső vándormozgalom és ennek nyomán a népességi arányok eltolódása, részben más jelleget kölcsönöztek, részben meggyorsították azokat.

Az 1949 előtti időszakban egyrészt maga a háború, másrészt ezt követőleg bizonyos közigazgatás-rendezési szabályozások torzítólag hatottak a települési kategóriák lakosság-arányainak alakulására.

	Népesség száma. fő			
	1930.	1949	1960	1964
Budapest	1 006 184	1 590 316	1 804 606	1 919 746
Vidéki városok	1 875 067	1 773 916	2 153 801	2 345 216
Községek	5 807 068	5 840 567	6 002 637	5 839 217
Magyarország	8 688 319	9 204 799	9 961 044	10 104 179

	Tényleges népszaporodás %		
	1930—1949	1949—1960	1960—1964
Budapest	58,3	13,7	6,4
Vidéki városok	— 4,5	21,4	8,5
Községek	0,4	2,7	— 2,7
Magyarország	6,0	8,2	1,4

A főváros kiugró népességgyarapodását a hozzácsatolások (mintegy félmillió lakossal) magyarázzák, ugyanilyen okból a vidéki városok csoportja érzékeny (kb. 300 ezer főnyi) veszteséget szenvedett és ennek következtében a csoport létszáma csökkent. Végeredményben városaink együttesen 1930—1949-ben 17% népességnövekedést értek el, ugyanakkor a községek népessége részben elvándorlás, részben 14 peremközségnek a fővároshoz csatolása következtében csaknem stagnált. 1949—1960 között megint zavarólag hatott az ötvenes évek elején végrehajtott közigazgatási területrendezés, amelynek során sok város — túlnyomólag a tanyavidéken — határának nagy részével együtt lakosságának is kisebb-nagyobb hányadát elvesztette. Ennek ellenére a vidéki városok kategóriája igen nagyarányú — a fővárosét első ízben jóval meghaladó — népességnövekedést ért el. Ugyanakkor falvaink csoportja a természetes szaporodás négyötödének megfelelő lakosság elvándorlása miatt alig gyarapodott és ezt a csekélységet is részben a városokból lecsatolt és önálló községekké szervezett lakosságnak köszönhetette.

Zavaró körülmények nélkül mutatják a további fejlődés mértékét, arányait és tendenciáját az 1960—1964 évek fejleményei. Amíg a városok megtartották a legutolsó népszámlálási időszakban mutatott növekedési ütemüket, — sőt Budapest évi 1,2%-os tényleges szaporodását 1,6%-ra növelte, a vidéki városok pedig változatlanul tartották a 2,1% átlagot — addig a falvak lakossága — első ízben — valószínűleg fogyásnak indult. Ennek oka nemcsak a növekvő mértékű elvándorlás, hanem a falusi népszaporodás katasztrófális alakulása az utóbbi években. A város most már nemcsak a falu egész természetes szaporulatát abszorbeálja, de népességi állományát is kikezdi, vagyis napjainkban általánosságban is megkezdődött a magyar falu tényleges elnéptelenedésének folyamata.

A falusi lakosság fokozódó városba áramlása természetesen a népesség megoszlásának további változását, illetőleg a települési csopor-

tok arányának lényeges eltolódását vonja maga után.

Az ország lakosságából:

	falvakban	városokban élt %
1930-ban	66,7	33,3
1949-ben	63,4	36,6
1960-ban	60,3	39,7
1964-ben	57,5	42,5

A lakosság városokba tömörülésének üteme tehát meggyorsult. Érdekes, hogy 1930—1960 között az ütem kb. ugyanakkora volt, mint a századfordulót megelőző 30 évben. Leggyorsabb a fejlődés az utolsó 4 évben, amikor is a városi lakosság arányának növekedése akkora volt mint a századfordulót követő 30 esztendő, illetve az egész legutolsó népszámlálási időszak alatt. Vagyis a lakosság városokba való koncentrációja az utóbbi néhány évben háromszor akkora ütemben folyt, mint az előző esztendőben.

Ennek a nagy népvándorlásnak területi vonatkozásai igen figyelemreméltóak, egyrészt a népességet leadó, másrészt a befogadó területekre nézve. Mert ha általánosságban igaz is, hogy mezőgazdasági vidékeink a legfőbb vesztesei ennek a népmozgalmnak, és a vándorlás a városok felé irányul, a lakosság ideiglenes vagy állandó megtelepedése ennél jóval nagyobb

változatosságot mutat. Más szóval nagyon sokan, akik kimozdultak a lakóhelyükről, nem a városokban, vagy nem mindjárt a városokban telepsznek meg, a népmozgás tehát nagyobb arányú s a népesség megoszlása is szélesebb skálájú, mint amit a városok tényleges nép növekedési számai elárulnak. Ma a vándor-mozgalm bonyolultabb körülmények között megy végbe, gyakran több közbenső fokozaton keresztül éri el végső célját, a várost. De sokszor el sem éri, mert a cél — városok hatókörének bővülése, a városiasodás új formái mellett — közben módosul.

A belső vándormozgalm legnagyobb mértékben az iparban szegény agrármegyék lakosságát apasztotta. Közöttük Bács-Kiskún, Békés, Csongrád és Tolna megye lakossága 1949—1960 között ténylegesen fogyott. Ez azért feltűnő, mert történetesen mindegyik kiváló mezőgazdasággal rendelkezik. De sem a legjobb talajok, sem a legbelterjesebb (munkaigényes) kultúrák nem tudták lekötni a lakosságot. Ebben a jelenségben már előreveti árnyékát az agrárstruktúra változása, amely a következő években realizálódva ugrásszerűen viszi előbbre az elvándorlási mozgalmat. Alig valamivel kisebb arányú a falusi lakosság elvándorlása Hajdú-Bihar, Szolnok, Somogy, Vas és Zala megyéből, mini-

	Tényleges szaporodás v. fogyás +-				Vándorlási különbözet +-			
	1949—1959		1960—1964		1949—1959		1960—1964	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
<i>Dunántúl</i>								
Baranya	+ 12 501	+ 4,6	— 5 280	— 1,8	— 10 927	— 4,0	— 11 211	— 4,0
Fejér	+ 62 608	+ 21,1	+ 21 811	+ 6,1	+ 20 798	+ 7,0	+ 10 068	+ 2,8
Győr-								
Sopron	+ 27 185	+ 7,5	+ 8 262	+ 2,1	— 16 060	— 4,4	— 116	—
Komárom	+ 49 289	+ 22,3	+ 24 882	+ 9,2	— 18 352	+ 8,3	+ 15 748	+ 5,8
Somogy	+ 7 187	+ 2,0	— 8 816	— 2,3	— 16 199	— 4,4	— 11 221	— 3,—
Tolna	— 2 886	— 1,1	— 10 238	— 3,8	— 24 854	— 9,2	— 13 354	— 5,—
Vas	+ 302	+ 0,1	— 5 042	— 1,7	— 25 961	— 9,2	— 8 927	— 3,1
Veszprém	+ 46 650	+ 13,5	+ 15 986	+ 4,1	+ 4 162	+ 1,2	+ 5 066	+ 1,3
Zala	+ 8 258	+ 3,1	— 8 839	— 3,2	— 15 925	— 6,0	— 13 427	— 4,9
<i>Észak</i>								
Borsod	+ 59 891	+ 11,5	+ 10 859	+ 1,8	— 17 803	— 3,4	— 14 366	— 2,4
Heves	+ 31 583	+ 10,0	— 4 923	— 1,3	+ 4 285	+ 1,4	— 9 995	— 2,8
Nógrád	+ 20 918	+ 9,7	+ 617	+ 0,2	— 2 470	— 1,3	— 5 640	— 2,4
<i>Alföld</i>								
Bács-								
Kiskun	— 2 522	— 0,4	— 21 878	— 3,7	— 53 594	— 9,1	— 30 114	— 5,1
Békés	— 3 697	— 0,8	— 21 991	— 4,6	— 44 163	— 9,4	— 26 738	— 5,6
Csongrád	— 7 339	— 2,1	— 13 665	— 4,1	— 29 042	— 8,4	— 15 343	— 4,5
Hajdú-								
Bihar	+ 5 645	+ 1,5	— 22 369	— 5,7	— 51 302	— 13,2	— 38 030	— 9,7
Pest	+ 94 571	+ 13,8	+ 55 358	+ 7,1	+ 24 915	+ 3,6	+ 40 096	+ 5,1
Szabolcs-								
Szatmár	+ 28 365	+ 5,1	— 27 434	— 4,6	— 76 630	— 13,7	— 57 448	— 9,8
Szolnok	+ 11 747	+ 2,6	— 16 650	— 3,6	— 33 211	— 7,4	— 25 431	— 5,5
Össz.:	+ 449 650	+ 6,2	— 29 950	— 0,4	— 345 229	— 4,8	— 210 383	— 2,7

mális (3⁰/₀-on aluli) tényleges szaporodással. Ahol nagyobb, iparosodó város van a közelben (Debrecen, Szeged), a körülvevő megye lakossága főleg oda költözik; a városokban szegény vagy csupán agrárvárosokban gazdag megyék lakossága azonban messzibb területekre, iparvidékekre vándorol, olyan megyékbe, mint Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom, Fejér, Pest, Veszprém és részben Nógrád, meg Heves, ahol 10—22⁰/₀-kal nőtt a lakosság, továbbá Budapesten kívül olyan megyei jogú városokba, mint Miskolc és Pécs, melyek a bevándorlás révén 30—32⁰/₀-os népszaporodást értek el.

A globális megyei számok azonban gyakran leplezik a megyén belüli vándormozgalmat, mely itt is a mezőgazdasági járásokból az ipari vidékek és települések felé irányul. Tipikus példa erre Fejér megye, ahol a legutóbbi népszámlálás 21,6⁰/₀ népességnövekedést mutat ki, amelyet — mivel a természetes szaporodás ennek a felénél is kisebb volt —, nagyobb részben bevándorlással ért el. A megyének azonban távolról sem minden területe növelte ilyen mértékben a lakosságot. Az ipari és iparosodó városok (Dunaújváros, Székesfehérvár) és környékük, valamint a móri iparvidék a fő vonzásterületek, míg az agrárjellegű sárbogárdi és enyingi járás 1949. évi lakosságát sem tudta megtartani. Általános jelenség ez az erősen pozitív népesedésű megyékben.

1960 után rendkívüli mértékben meggyorsult a belső vándormozgalom, természetesen főleg mezőgazdasági vidékeinken. A lakosság szinte menekülésszerűen hagyta el faluját és fordított hátat régi foglalkozásának. Hogy ez a vándormozgalom milyen következményekkel járt a legutolsó népszámlálási időszak és a következő néhány év alatt megyénk tényleges népszaporodását illetően, arról a táblázat (129. o.) nyújt tájékoztatást.

Amíg a legutolsó népszámlálási időszak 11 esztendeje alatt évente átlag 41 000 fővel növekedett a megyék lakossága, ez a szám a népszámlálást követő 4 évben átlag 7000 főre fogyott. A negatív tényleges szaporodású megyék száma 4-ről 12-re emelkedett. Valamennyi mezőgazdasági jellegű megyében erősen csökkent a lakosság száma. E tekintetben az alföldi megyék vezetnek, közöttük is a leggyengébben iparosodott ÉK-i országrész megyéi, Hajdú-Bihar és a tünépesedett Szabolcs-Szatmár. Alig marad el ezektől az Alföld középső és déli része. Mítsem számít a talajminőség, a belterjesség, a mezőgazdaság — Pest megyét kivéve — sehol sem tudja tartani a lakosságát. A Dunántúl és Észak kedvezőbb képet mutat, mert a fővároson és környékén kívül itt vannak még olyan területek,

ahol az ipar és a vándorútra kelt lakosság koncentrálódik.

A tényleges népszaporodás adatai önmagukban is sokat elárulnak a lakosság belső mozgásáról, de még pontosabb képet alkothatunk, ha a tényleges népnövekedés számából levesszük a természetes szaporodást, és pusztán a vándorlási különbözetet tesszük vizsgálat tárgyává. A táblázat megyei részletezésben mutatja be az utolsó népszámlálási időszakot és az ezt követő 5 év néyszámait.

Mindjárt szembeötlik, hogy 1960—1964-ben a megyék vándorlási különbözete a megelőző népszámlálási időszak 31 000-es évi átlagáról 42 000-re növekedett; vagyis 1960 után a vándorlási különbözet évi átlaga a korábbi időszakhoz képest 35⁰/₀-kal lett nagyobb. Az utóbbi évek nagyarányú vándormozgalmából is messze kiugrik az 1960-as év, az agrárstruktúra forradalmi átalakulásának az esztendeje, amikor a lakosság kivételesen nagy számban hagyta el a mezőgazdaságot. Ebben az évben nagyobb volt a megyék vándorlási vesztesége, mint bármely előzőben vagy utána következőben.

Az országrészek között kétségtelenül az Alföld vezet a vándormozgalom intenzitása tekintetében. Vándorlási vesztesége a megyéket illetően a dunántúlinak több mint háromszorosa, aminek az a magyarázata, hogy az Alföldön a megyén belüli (járási jogú) városok vándorlási egyenlege is passzív. Kiugróan nagyarányú a vándormozgalom Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyében; az utóbbi öt év alatt ebben a két megyében az elvándorlási többlet megközelítette a 100 000 főt. — Rendkívül meggyorsult az elvándorlás Északon, főleg Heves és Nógrád megyéből, ahol a vándorlási veszteség évi átlaga többszöröse a korábbinak. A Dunántúlon is — a legutóbbi népszámláláshoz képest — nagymértékben nőtt a megyei lakosság elvándorlása, annak ellenére, hogy itt a megyéken belül — az iparvidékek és iparvárosok, valamint a járasok között — a kiegyenlítőds erősen befolyásolja a megyei átlagokat. Ahol azonban az abszorpciós lehetőség csekély, vagy hiányzik, egyszerre az alföldéhez hasonló vándorlási veszteség-arányokkal találkozunk (Zala, Tolna megye).

Sajátos települési viszonyaink között figyelmet érdemel a *tanyai lakosság elvándorlása*. Ennek két változata van. Az egyik voltaképpen helyi lakásváltoztatásnak minősül, mert a költözködés nem lépi át a település határát. A belterületi lakáscserénél ez mégis több, mert a belterület népsűrűségét érinti és a tanyák felszámolásával a települési rendszerre is kihat. A másik változat, amikor a tanyáról más településbe való átköltözésről van szó. Nálunk mind-

két folyamat jelentékeny és nagyfontosságú, mert szoros kapcsolatban áll mezőgazdasági struktúránk átalakulásával és a népesség koncentrációjával. Az utóbbi két népszámlálás között a külterületi népesség száma 1,6 millióról 1,2 millióra (17,3%-ról 12,1%-ra) csökkent. Figyelembevételre, hogy számos tanyaközpont időközben önálló községgé alakult, a tanyákról zárt településekre (falvakba, városokba) beköltözők számát jóval több mint 300 000 főre tehetjük.

A lakosság vándormozgalma települési kategóriák szerint igen eltérően alakult.

A falvak népessége 1930—1965 között 5 807 068 főről 5 814 670 főre „nőtt”, tehát voltaképpen stagnált, ami azt jelenti, hogy ez idő alatt egész természetes szaporodásának megfelelő számú lakosság elvándorolt. Különösen nagyarányú volt az utóbbi öt év vándormozgalma. A falvak erősen csökkent természetes szaporodását figyelembe véve ez idő alatt kerekén 320 000 ember volt a falvak vándorlási vesztesége.

Határozottan megállapítható bizonyos összefüggés a falvak nagysága és az elvándorlás aránya között. Legalábbis ez látszik Major Jenő dr. néhány alábbi számsorából.

A falusi települések nagyságrendi csoportjainak vizsgálata azt bizonyítja, hogy a falvak népességszáma és az elvándorlás mértéke között — csoportszinten — negatív korreláció áll fenn. Vagyis a kisebb falvak kategóriáiban növekszik a csökkenő népességű települések aránya.

De még más megállapítást is tehetünk. Köztudomású, hogy az apró- és törpefalva a Dunántúl és Észak, míg a népes falva az Alföld tipikus települési formája. Mindegyik mezőgazdasági jellegű, ezért mindegyikre a nagyarányú elvándorlás jellemző. Amiért az apró- és törpefalvak e tekintetben mégis az élre kerültek, annak főleg két oka van. Az egyik az, hogy ezek csaknem tiszta agrártelepülések, amelyekben a lakosság mind kisebb részének van meg az életlehetősége. A csökkenő lakosságú falucsoportok magas aránya tehát nem a csekély lélekszámmal, hanem az egyoldalú agrárjelleggel van összefüggésben. A másik ok egyrészt a térfelzsin gazdag tagoltsága, amelynél fogva a falvak gyakran erdők-hegyek között, a forgalomból kieső vidéken fekszenek s így a feleslegnek ezekből a falvakból csak elvándorolni lehet, szemben az úmenti és jó ingázási lehetőségekkel rendelkező településekkel. Másrészt a Dunántúlon és Északon vannak az ország iparvidékei s ezek közelebbi és távolabbi környékük népmozgalmára erős befolyást gyakorolnak. Egészen más a helyzet az Alföldön, ahol nincsenek iparvidékek, csak egy pár jelentékenyebb város van s a terület túlnyomó részén a mezőgazdaság

döntő befolyást gyakorol a vándormozgalomra. Ez a magyarázata annak, hogy az 5—10 000 lakost számláló települések sorában megint emelkedik a csökkenő népességű települések aránya, mivel ezek többségükben az Alföld tanyavidékein fekvő agrár jellegű óriásfalvak.

	Települések száma	Ebből fogyott a lakosság 1949—1959 között	
		településben	%-ban
500 lakoson aluli	591	462	73,5
500—1000 lakos	814	500	60,7
1000—2000 „	876	416	47,6
2000—3000 „	396	160	40,2
3000—4000 „	200	81	40,4
4000—5000 „	114	41	36,0
5000—10000 „	153	65	41,2

A falvak sorából kiemelkednek azok a települések, amelyek már bizonyos előrehaladást tettek a városias fejlődés útján, vagy ehhez megfelelő ismérvekkel rendelkeznek. Ilyeneknek tekinthetők a járási székhelyek, a 10 000 lakosnál népesebb falvak, a központi funkcióiknál, vagy ipari, illetve üdülő jellegükénél fogva jelentékenyebb települések. Vizsgálatunk 196 ilyen kiemelt falura terjed ki.

Feltehető volna, hogy ezeknek a városias irányba fejlődő településeknek a népessége is fejlődő tendenciát mutat. De nem ez a helyzet. A legutóbbi két népszámlálás között e csoport ötöd részének a népessége fogyott; a legkevésbé Északon, ahol csak egy település volt negatív, míg a Dunántúlon 13, az Alföldön 29. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a többiek mind többléttel zárták a vándormozgalmat. Közülük 70, bár növelte népességét, de a természetes szaporodásnál kisebb mértékben, vagyis vándorlási veszteséget szenvedett (Északon 10, Dunántúlon 23, az Alföldön 37). Együttvéve tehát 113 kiemelt településről (60%) több ember vándorolt el, mint amennyi oda költözött. Ez jellemző fényt vet legjobb falusi településeinkre, különösen az alföldiekre, amelyek közt — a főváros környékét leszámítva — alig egynéhány akadt, amely tartani tudta lakosságát.

Évtizedünk első éveiben (1960—1964) kiemelt falusi településeink népességszáma még tovább romlott. Vagyis a mezőgazdasági struktúra-változás okozta megrázkódtatást ezek sem tudták elkerülni. A legnagyobbak (a 10 000 lakoson felüliek) között 21 település (40%) lakossága fogyott 1949—1960-ban; ez a szám most 39-re (70%) emelkedett. A főváros környéki és néhány kifejezetten ipari jellegű települést le-

számítva legnagyobb községeink népesedési helyzetének általános jellemzője a visszafejlődés.

A belső vándormozgalom — mint mindennél — nálunk is túlnyomórészt a városok felé irányul. A legutolsó népszámlálási időszakban a városok átlagosan évi 54 000 fővel szaporodtak; ez a következő 5 év alatt (30%-kal) 70 000-re növekedett, annak ellenére, hogy a városok ter-

mészetes szaporodása ez idő alatt a korábbinak kb. egyharmadára csökkent. A vándorlás útján elért gyarapodás a két időszak évi átlagában 30 000 főről 64 000-re nőtt. Figyelemreméltó legnagyobb városaink részesedésének emelkedése. A főváros és a megyei jogú városok vándorlási nyeresége az 1960 utáni öt évben több volt, mint a megelőző 11 évben.

	Tényleges szaporodás				Vándorlási különbözet			
	1949—1959		1960—1964		1949—1959		1960—1964	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Budapest	214 290	13,5	130 925	7,2	132 000	8,1	145 184	8,0
M. j. városok	92 305	23,4	72 871	15,0	56 000	14,1	64 422	13,2
J. j. városok	287 580	21,4	143 604	8,5	142 883	10,2	110 515	6,5
Vidéki városok	379 885	21,4	216 475	10,0	198 883	11,2	174 837	8,0
Városok együtt	594 175	17,7	347 400	8,7	330 883	10,0	320 021	8,1

	Vándorlási különbözet				
	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.
Budapest	41 567	33 141	29 234	23 014	18 228
M. j. városok	18 517	12 301	10 837	11 535	11 232
J. j. városok	30 691	23 092	18 885	17 613	20 234
Vidéki városok	49 268	35 393	29 722	28 988	31 466
Városok együtt	90 835	68 534	58 956	52 002	49 694
Községek	— 90 835	— 68 534	— 58 956	— 52 002	— 49 694

Az elmúlt öt év kiugró vándormozgalmának alakulását az összesített adatoknál jobban szemléltetik a vándorlási különbözetek évi értékei.

A vándormozgalom 1960-ban érte el csúcspontját, amikor is a falvak vándorlási vesztesége megközelítette a 100 000 főt. Ettől kezdve az elvándorlás számai évről évre csökkennek, bár utóbb a csökkenés üteme erősen lelassult. De 1964-ben is még mindig 70%-kal több volt az 1960-at megelőző évtized átlagánál. Érdekes, hogy a falvak vándorlási veszteségén Budapest és a vidéki városok csoportja csaknem egyenlő mértékben osztozott, kivéve 1964-et, amikor — nyilván a beköltözést korlátozó rendszabályok hatására — a főváros vándorlási nyeresége a vidéki városokéhoz képest lényegesen visszaesett.

Városaink között azonban igen nagy különbségekkel találkozunk a tényleges szaporodás és az ezzel összefüggő vándorlási nyereség, illetve veszteség tekintetében országrészek és a városok jellege szerint.

Igen erős népességgyarapodást (100% felett) 4 új ipari városunk (Dunaújváros, Komló, Orosz-

lány, Kazincbarcika) ért el. Ebben a csoportban az Alföld nincs képviselve. Jelentékeny és közepes szaporodású (30—100%) városaink is túlnyomórészt ipari jellegűek és — Szolnok kivételével — mind a Dunántúlon és Északon helyezkednek el. A gyengén (10—20%) szaporodók között egyformán szerepelnek ipari és központi jellegű települések. Ezen a legnépesebb csoporton a Dunántúl és Alföld egyenlő arányban osztozik. A másik legnagyobb kategóriát a nagyon gyen-

Tényleges szaporodás 1949—1959	Városok száma	Dunántúl	Doból	
			Észak	Alföld
100 % felett	4	3	—	1
50—100 %	2	2	—	—
30—50 %	8	4	1	3
20—30 %	9	6	—	3
10—20 %	19	9	9	1
1—10 %	15	—	14	1
+1—1 % között	2	—	2	—
—1 % alatt	3	—	3	—
Összesen (Bp.kivételével)	62	24	9	29

ge (1—10%) szaporodású települések alkotják s egy kivételével valamennyien alföldi mezővárosok. Hasonlóképpen a stagnáló és fogyó (+1% alatti) települések is.

Fentebb kimutattuk, hogy városaink a legutóbbi két népszámlálás között a közel 600 000 főnyi népességyarapodásnak több mint a felét a vándorlási többletből érték el. Ennek nagyságát és arányát illetően azonban nagy eltérésekkel találkozunk.

A legnagyobb (168—620%-os) vándorlási nyereség ugyancsak a 4 új ipari városnak jutott. Rajtuk kívül még Ajka, Várpalota és Zalaegerszeg ért el arányaiban kimagasló (30—100%-os) vándorlási többletet. Egy kivételével mind dunántúli település. Közepes arányú (10—30%) vándorlási nyereségben 17, nagyjából dunántúli város részesült, míg az Alföldön csupán 3 ilyen település akadt (Szeged, Szolnok, Kalocsa). Városaink több mint egyharmadának vándorlási többlete a 10%-ot sem érte el. Ebben a csoportban az Alföld erősen érdekelt, e települések fele tartozik ide, közöttük azonban néhány (Orosháza, Cegléd, Szentés, sőt Nyíregyháza is) csak egész minimális többlettel rendelkezik. A városok egynegyede vándorlási veszteséggel zárta a legutolsó népszámlálási időszakot; Kőszeg kivételével valamennyi alföldi település. Az előző csoport e tekintetben leggyengébb tagjaival együtt mind mezőváros, nagyjából a Tiszántúl ÉK-i és középső vidékéről; Hajdúnánásnak és Túrkevének a vándorlási vesztesége a 10%-ot is meghaladta, de igen kedvezőtlen Kisújszállás,

— nemcsak jelentékenyen csökkent, de a korábbinál sokkal több esetben volt veszteséges. A vidéki városok 160 000 főre menő vándorlási nyereségén tehát a dunántúli és északi városok osztoztak.

Tényleges szaporodás 1960—1964	Városok száma	Dunántúl	Ebből	
			Észak	Alföld
100 % felett	—	—	—	—
50—100 %	1	—	—	1
30—50 %	1	1	—	—
20—30 %	3	3	—	—
10—20 %	23	13	7	3
1—10 %	18	7	6	5
+1—1 %	5	1	4	—
—1 % alatt	11	—	11	—
Összesen	62	25	28	9

A fenti összeállítás egyszerűsége miatt a vándorlás mértékét is mutatja, mert — a csaknem elhanyagolható természetes szaporodás mellett (5 év alatt legtöbb városunknál a 2%-ot sem érte el) — a tényleges szaporodás közel a vándorlási különbözettel egyenlő.

A maximális népességnövekedést ezúttal is új ipari városaink között találjuk (Kazincbarcika 68, Dunaújváros 34,6%-kal). Ezek a városok részben tartották, részben növelték előző (11 éves) növekedési rátájukat. A 20—30%-os növekedési csoport tagjai közül Ajka 26,6, Zalaegerszeg 20, Veszprém 23,1%-kal szerepel. A még szintén jelentékeny 10—20%-os csoport a legnépesebb. Az ide tartozó 23 városnak több mint a fele Dunántúlra jut. Közöttük kiemelkedik Oroszlány, Várpalota, Székesfehérvár és Pécs (17—19%-kal), északon Miskolc és Ózd, az Alföldön Szolnok, Szeged és Vác lakossága növekedett a legnagyobb mértékben. Rajtuk kívül még Hajdúszoboszló, Baja, Szentendre, Eger, Győr, Szombathely, Esztergom és Szekszárd növelte lényegesen tényleges szaporodásának korábbi ütemét. A második legnagyobb csoport az 1—10%-os növekedést elért városok köre. Itt több jelentékeny, dinamikus fejlődésű településsel találkozunk minden ország részben, különösen a 10%-hoz közel eső szinten, (Kecskemét, Nyíregyháza, Komárom, Sopron, Nagykanizsa, Salgótarján).

A fenti csoportokat úgy tekinthetjük, mint amelyekben a városok legalább megtartották, de nagyobb részben jelentékenyen növelték vándorlási nyereségüket. Ezzel szemben a plusz 1%-nál kisebb tényleges szaporodású városok veszteségesek. Városaink több mint egynegyede (16) ilyen, számuk a múlthoz képest ötszörösére emelkedett. Egy kivételével (Mohács) valamennyien alföldi — nagyjából tisztántúli —

Vándorlási nyereség 1949—1959	Városok száma	Dunántúl	Ebből	
			Észak	Alföld
100 % felett	4	3	—	1
50—100 %	2	2	—	—
30—50 %	1	1	—	—
20—30 %	6	4	1	1
10—20 %	12	6	3	3
0—10 %	22	6	12	4
Vándorlási veszteség				
1—10 %	13	1	12	—
10—20 %	2	—	2	—
Összesen	62	23	30	9

Mézötúr, Törökszentmiklós és Makó vándorlási mérlege is. Túrkeve és Makó még külön is kitűnik 6,5, ill. 6%-os természetes fogyásával.

1960—1964 között a népesség alakulása azt mutatja, hogy a vándorlás lényegében a fentivel azonos tendenciájú volt, különösen az ország-részek közötti viszonylatban. Dunántúlon és Északon erősen nőtt a városok vándorlási nyeresége, az Alföldön viszont — néhány kivétellel

mezővárosok. Ennek oka kétségkívül az, hogy a vándorlási veszteséget a rendkívül kedvezőtlenre fordult természetes szaporodás nem tudta ellensúlyozni.

A városok vándormozgalmi helyzetének megítélésénél figyelembe kell venni a *városkörnyéket* is. Természetesen a nagyobb, iparosodottabb városokét, amelyek a helyben rendelkezésre álló munkaerőt jelentékenyen meghaladó szükségletüket körzetük tartalékaiból elégitik ki. Gyors ütemű ipari fejlődésük mellett a munkahelyek száma nagyobb mértékben növekszik, mint a lakástermelés, így a városok a szükséges munkaerőnek csak egy részét tudják befogadni, a másik kisebb-nagyobb rész kívül reked. De sokan — különböző okokból — nem is akarnak beköltözni, a távolabb lakók gyakran szívesebben telepednek le a város körüli községekben és innen járnak be dolgozni. A letelepedés gyakran csak átmeneti és addig tart, amíg lehetőség nyílik a beköltözésre. A városkörnyék fő demográfiai jellegzetessége az állandó és erős fluktuáció, innen be a városba és a távolabbi településekből ide.

A városkörnyék nemcsak arányaiban nő s foglal magába mind szélesebb övezetet, hanem a jellege és a városhoz való viszonya is sajátzerűen alakul. Közöttük szoros együttélés fejlődik ki és az egymásrautaltság mind intenzívebbé teszi kapcsolatukat. A legrégebbi és legjelentékenyebb városkörnyék Budapest körül fejlődött ki, az itteni települések már szinte a főváros külső periferiáivá váltak, noha megtartották autonómiájukat. A középvárosaink közül kialakulóban levő városkörnyék természetesen még jóval jellegtelenebb, de néhány sajátos vonása már határozottan felismerhető. A városkörnyék, mint a városiasodásnak a városfejlődéssel is szorosan összefüggő jelensége egyrészt a településtudománynak és a település-szociológiának kínál nem egy fontos kutatási témát, másrészt a regionális tevékenység számára vet fel sok rendezési és tervezési problémát.

A fent előadottakból fontos *következtetések* adódnak. Ezek során a vándormozgalom széleskörű összefüggéseinek fogva szükségesnek tartunk néhány általánosabb megállapítást tenni.

A belső vándormozgalom eddig soha nem tapasztalt méreteket öltött. Maga a folyamat elkerülhetetlen velejárója gazdasági és társadalmi fejlődésünknek. Minden bizonnyal ez marad a jövőben is. Ha a vándormozgalommal kapcsolatban mégis bizonyos problémák merülnek fel, ezeknek az eredetét máshol kell keresni.

Az egyik probléma a vándorlás mértéke és aránya általában. Felvetődik a kérdés: szükség van-e akkora tömegek helyváltoztatására, mint amiről fentebb beszámoltunk? Ennek a kérdésnek mindkét oldala egyformán fontos: ahonnan

jönnek az emberek és ahová mennek. Akkor volna kifogástalan a vándorlási folyamat, ha a két oldal között egyensúlyi állapot jönne létre, vagyis az egyik részen jelentkező felesleg és a másik részen fennálló hiány (szükséglet) kiegyenlítené egymást. Ilyen optimális helyzet azonban aligha létezik. Kisebbségi feszültség a két pólus között még nem okoz bajt, sőt talán szükséges is az áramlás elősegítésére. A helyzet akkor válik aggályossá, ha a feszültség kóros méretet ölt, ha tehát valamilyen oknál fogva az elvándorlás sokkal nagyobb, vagy sokkal kisebb, mint az igény, illetve a lehetőség az odavándorlók befogadására. Vagy ha bizonyos körülmények folytán olyan helyzet áll elő, amely a vándormozgalom nem indokolt, egészségtelen alakulását váltja ki.

Az egyik pólust, ahonnan a vándormozgalom kiindul, a falu, a mezőgazdaság képviseli. Ez nálunk a múltban mindig gazdag tartalékokkal rendelkezett, amelyből a második világháború előtt szerény, majd ezt követő erőteljes iparpolitikánk is bátran meríthetett. A legutóbbi népszámlálási időszakban kimutatott elvándorlás tehát, ha jelentékeny volt is, a mezőgazdaságot nem veszélyeztette, s inkább ipari fejlődésünk területi aránytalanságai okoztak különböző nehézségeket, főleg amiatt, hogy ekkora népvándorlásra nem voltunk felkészülve.

Semmi kétség, hogy mezőgazdaságunk tartalékai még nem merültek ki. Ahol a népesség 32 %-a dolgozik a mezőgazdaságban, ott még van bőven leadni való. A papírforma azonban nem a valóság. Ezért a fenti számból súlyos hiba volna minden további nélkül olyan következtetést levonni, hogy csak merítsünk bátran ebből a forrásból, nem származhat belőle semmi baj. Csak-hogy sajnos már eddig is származott. Ezért talán nem felesleges, ha felhívjuk a figyelmet a következőkre.

1. Mezőgazdasági termelésünk jelenlegi színvonalával mellett az agrárnépesség magasnak tűnő aránya nem túlzott. Az emberek nem azért szöknek el a mezőgazdaságból, mert feleslegesek, hanem mert rossz a jövedelmezősége és egyáltalán erősen gyengül ennek a termelési ágának a vonzóereje. Ilyent a nagyüzem önmagában nem tud kifejteni, ha vitathatatlan előnyei nem érvényesülnek. Termelészövetkezeti gazdaságaink fejlődése, konszolidációja lassú folyamatnak ígérkezik, miközben kénytelen visszatérni bizonyos kisüzemi módszerekhez. Mindez oda vezet, hogy a termelés munkaerő szükséglete csak mérsékelten csökken s távolról sem olyan mértékben, ahogy ezt a nagyüzemi struktúra indokolná.

2. Az agrárkeresők összetétele rendkívül kedvezőtlen. A keresők legnagyobb része nem teljes értékű munkaerő. A nagyüzemek túlnyomólag idős férfiaknak és a nőknek a munkájára

kénytelenek támaszkodni. Ezekből természetesen több kell, ami azután meg is mutatkozik a keresők magas arányszámában. A termelés rendkívül megsínyli ezeket a munkaerőviszonyokat. A még nagyobb baj csak azért nem következett be, mert a „kétlakóság” lehetővé teszi a nők helyben maradását és termelőszövetkezeti munkáját, sőt az ingázó férfimunkaerők időleges részvételét a háztáji termelésben, s nem ritkán a termelőszövetkezetekben is (részes művelés).

3. Népszaporodásunk aggasztó csökkenése a mezőgazdaság jövőbeli munkaerőellátását teszi problematikusá. Minél több fiatal munkaerő vándorol el, ez a gond annál sötétebb. Az utánpótlás kedvezőtlen kilátásai miatt tehát az agrárnépesség tartalékaival nagyon elővigyázatosan szabad csak gazdálkodni.

A fentieket szem előtt tartva kell megítélni az utóbbi évek vándormozgalmát és annak további fejlődését. Ezek arra figyelmeztetnek, hogy az 1960—1964. évi elvándorlás arányait nem lehet a jövőben fenntartani. A mezőgazdaság ekkora, vagy ehhez hasonló vérvesztéséget nem bír el. De ilyen arányú elvándorlást ipari fejlődésünk sem indokol. A körülmények arra mutatnak, hogy ebben az esetben sokkal inkább a mezőgazdaság taszítása, mint egyéb szektorok vonzóereje érvényesült.

Hogyan lehet ezt a baljós folyamatot megfelelően mérsékelni? A kétes értékű adminisztratív rendszabályoktól eltekintve, néhány szükségesnek vélt tennivalóra mutatunk rá.

Mindenekelőtt — az egész világon tapasztalható jelenség ismeretében — gondosan meg kellene vizsgálni, milyen, a mezőgazdaságunk körülményeiben rejlő különleges okai vannak ennek a menekülésszerű elvándorlásnak. Őszintén fel kellene tárni ezeket az okokat, még ha eddig általánosan elfogadott elveket érintenek is, hiszen e nélkül sem diagnózist felállítani sem a megoldás módozatait kidolgozni nem lehet.

Felül kellene vizsgálni agrárpolitikánkat, mert elképzelhető, hogy nemcsak az eddig feltárt okok idézik elő, amiért a mezőgazdaság a leggyengébb határfokkal dolgozó főága népgazdaságunknak. De ugyanakkor meg kellene vizsgálni iparpolitikánkat is, hogy az iparfejlesztés érdekében tett egyes intézkedések nem sértenek-e agrárérdekeket. Úgy tűnik például, hogy mindent megtettünk az elvándorlás ösztönzésére, nem gondolva végig annak várható következményeit. Így ez az általános fejlődés szempontjából egyébként szükséges és hasznos folyamat a visszajára fordult s most komoly problémákat okoz.

Ma már kevésbé az a feladat, hogy az ipar számára szükséges munkaerő rendelkezésre álljon, mint inkább az, hogyan lehet a mezőgazdaság mindenkorai nélkülözhetetlen munkaerő-állományát biztosítani. Ebből következik, hogy a népesség további koncentrációjának túlságos erőltetése helyett inkább olyan intézkedések szükségesek, amelyek a falusi lakosság helybentartására alkalmasak. Ez a városoknak is érdekük, hiszen a bevándorlás okozta lakás- és egyéb problémákkal eddig sem tudtak megbirkózni.

Mindenekelőtt az elvándorlásra irányuló ösztönzést kellene mérsékelni, mert erre egyáltalán nincs szükség, a lakosság egy része minden körülmények között elmegy ezután is. Sokan azonban biztosan maradnának, ha a mezőgazdasági foglalkozás és a falusi élet általában nagyobb vonzóerőt tudna kifejteni. Kétségtelenül az elvándorlás fokozása irányában hatnak az olyan nézetek, amelyek bizonyos települési kategóriák életképtelenségét hirdetik s ezért fejlődésüket korlátok közé kívánják szorítani. A tapasztalás azt mutatja, hogy sokkal könnyebb elvándorlásra készítő körülményeket teremteni, mint az otthonukból kimozdult tömegek útirányát befolyásolni. A kis faluból nem a nagy faluba költöznek az emberek, hanem a nagyvárosokba, vagy esetleg ezek környékére. Az elvándorlással tehát — legtöbb esetben — az egész család elvész a mezőgazdaság számára. Ez az, amit lehetőleg meg kell akadályozni, olyan intézkedésekkel, amelyek elősegítik, hogy minél több parasztcsalád a falujában maradjon, s így tagjaiknak legalább egy része a mezőgazdaság rendelkezésére álljon, sőt az eljáró tagoknak is módjuk legyen a háztájiba, vagy — főleg csúcsidőben — a tszék munkájába is besegíteni. Ennek érdekében a falvak fejlesztése mellett elsőrendű feladat az ingavándorforgalom megkönnyítése és széleskörű kiépítése.

A városokat általában úgy tekintik, mint a belső vándormozgalmak hasznélvezőit. Láttuk azonban, hogy ez alól nálunk igen sok a kivétel. Vannak olyan városkategóriák, amelyeknek a népessége — az elvándorlás következtében — ténylegesen fogy. Ez nem kevésbé egészségtelen jelenség, mint a túlzott falusi elvándorlás. A megoldás egyrészt az ipar- és agrárpolitikának közös problémája, másrészt településpolitikai kérdés is. A legsúlyosabb helyzettel e téren az Alföldön találkozunk a mezővárosok és mezővárosiasodó községi településeink nagy száma miatt. A kibontakozást — nézetem szerint — az iparosított mezőgazdaságban nyugvó korszerű mezőváros kialakítása irányában kell keresni.

TIZENKÉT ÚJ LAKÓTELEP VIZSGÁLATA

KÁRPÁTI ANDORNÉ—KONRÁD GYÖRGY

A tanulmány arra kíván választ adni, hogy az érvényben levő járulékos és kapcsolódó létesítményekre, valamint a területfelhasználásra vonatkozó normatívák és költségmutatók a gyakorlatban mennyire biztosítják a lakótelepek célirányos funkcionálását és jövőbeni alkalmazásuk során mennyire szorulnak módosításra. A tanulmány keretében kilenc, az elmúlt 6—8 évben épült, új árszinten elszámolt kivitelezési költségű, üzemelő és legalább szomszédsági egység nagyságú és funkciójú lakótelep adatfelvételét és elemzését végeztük el. A vizsgálat 1964—65. években készült. Az elemzés főleg a népességszámra, korösszetételre, a lakások számára, nagyságára, a kapcsolódó és járulékos létesítményekre vonatkozó igények kielégítettségének mérvére valamint a tényleges bruttó lakásépítési költségek megállapítására vonatkozott.

A vizsgálat elemzése során figyelembe vettük dr. Fodor László, Beé Zsolt és Szűcs István tanulmányát, amely a budapesti Árpád hídfő, a Lágymányosi és a Kacsóh Pongrác úti lakótelep hasonló módszerű adat-felvételét tartalmazza, és így az összefoglaló értékelés már 12 lakótelep tényadatait elemezhetette.

A tanulmány elkészítése két évig tartott. A munkacsoport a lakótelepeken hosszabb időt töltött. Ez alatt megvizsgálták minden közintézményt, sok száz lakást, bepillantottak a létesítmények helyiségeibe. Megfigyelték a terület forgalmát, a játszóterek kihasználtságát. Kikérték a lakók, és üzemeltetők véleményét, beszéltek az iskolák igazgatóival, pedagógusokkal, az üzletek dolgozóival, a tanácsok illetékeseivel. Számtalan vélemény, bírálat, dicséret és közömbös hozzászólás figyelembevételével — mintegy 70—80 000 helyszínen felvett tényadat feldolgozása révén — alakult ki az egyéni véleményekkel és tapasztalatokkal gazdagított összegezés.

A lakótelepek demográfiai vizsgálata szempontjából elsőrendű jelentősége van az átlagostól eltérő korösszetételüknek. Ennek kiemelkedő mozzanatai: sok a kisgyermek és a 20—40 éves kereső, viszonylag kevés a serdülő és a nyugdíjas korú lakó a lakótelepeken. Ez az aránytalanság világjelenség. A lakótelepekkel foglalkozó szakértők rámutatnak ennek az aránytalanságnak számos kedvezőtlen gazdasági, szociológiai, lélektani következményére, a különböző intézmények időszakos zsúfoltságára, távlatban a lakótelepek várható egyöntetű elöregedésére, s közben a kul-

A lakosság összetétele

Lakótelep megnevezése	A tényleges lakosság fő	Ebből gyermek	
		fő	összes lakos %-ában
Miskolc, Kilián Dél	4245	1121	26,5
Pécs, Uránváros	8914	3284	36,8
Debrecen, Új Élet park	3902	1023	26,2
Győr, Kigyó u.	2907	958	33,0
Veszprém, Kiss Lajos u.	3487	1348	38,6
Vác, DCM. (Deákvár)	1521	610	40,0
Dunaújváros, Barátság	3026	884	29,2
Éger, Hadnagy u.	3200	1030	32,2
Bp. József Attila	23693	7274	30,7
Bp. Lágymányos	7020	1850	26,4
Bp. Árpád hídfő	4542	1320	29,0
Bp. Kacsóh Pongrác út.	7007	2100	30,0
összesen:	73464	22802	(31,1)

* A vidéki lakótelepek vizsgálói a 16 éven aluliakat tekintették gyermekkorúaknak, a budapesti lakótelepek vizsgálói a 17 éven aluliakat minősítették gyermekkorúaknak.

turális-társadalmi felszereltség permanens elégtelenségére.

Ez az aránytalanság nálunk is fennáll, ha nem is a fent említett aggasztó mértékben. Különbőséget kell tennünk e tekintetben a vidéki és a fővárosi lakótelepek között annak érdekében, hogy a megfelelő népességcsoport átlagos korösszetételéhez viszonyíthassuk az eltolódás mértékét. A vizsgált vidéki lakótelepeken a lakosság 33,6%-a 16 éven aluli gyermek, jöllehet a vidéki városok átlagos népességében a megfelelő korúak számaránya — az 1963-as mikrocenzus szerint — csupán 25,6%. Budapesten a vizsgált lakótelepek népességének 29,8%-a 17 éven aluli gyermek, szemben a 17 éven aluli népesség 20,8%-os arányával, a fővárosi lakosság átlagában — ugyancsak az 1963-as mikrocenzusból véve ez utóbbi adatot.

Tegyük szemléletesebbé ezt az arányeltolódást. Ha egy kb. 4000 főnek otthont adó vidéki lakótelepen a vidéki városok népességének átlagos korösszetétele szerint mintegy 1000 gyermeknek kellene laknia, s ehhez a számhoz méretezzük a szükséges gyermekintézményeket, nem ismervén a lakótelepek sajátos demográfiai struktúráját, tervünkben kirekesztjük azt a mintegy 280—290 gyermeket, ahánnyal a jobbára fiatal házásokból álló lakótelepi népesség többet hoz a világra; s így a korszerűbb életforma keretétől szánt lakótelepen ugyanazt a zsúfoltságot állítjuk elő mind az 1280 gyermek részére, mint amelyet az illető városok múltból örökölt övezeteiben találunk. Más elbírálás alá esik örökölni, vagy tervezni a zsúfoltságot. Ugyanez az arányeltolódás még feltűnőbb Budapesten: egy clyan lakótelepen, ahol az átlagos korösszetétel szerint 1000 tizenhét éven aluli gyermeknek kellene laknia, a valóságban mintegy 1500 lakik. E többlettel mindenképpen számolnunk kell a lakótelepek tervezése, s a lakótelepekre vonatkozó, némely vonatkozásban különleges normatívák kialakítása során.

Figyelemre méltó következtetésekre jutunk, ha tovább bontjuk a gyermekkoru népesség korösszetételét. Két kérdésnek lehet ebben a vonatkozásban fokozott érdekessége:

1. A gyermekkorúak összességén belül mekkora a még nem iskoláskorú — bölcsőde- és óvodaigényes — 6 éven aluliak részaránya?

2. Hogy aránylik egymáshoz az alsótagozatos és felsőtagozatos gyermekek száma? E két kérdésnek a tervezés szempontjából annyiban van jelentősége, hogy milyen gyors lefutásúnak tekinthetjük az általános iskolákban is jelentkező torlódást, vagyis a fokozott férőhelyszükséglet milyen mértékben tekinthető ideiglenes vagy tartós jelenségnek.

A vidékiek közül csupán két lakótelepen

mértük fel a 16 éven aluli korcsoporton belül a 6 éven aluliak számarányát: Dunaújvárosban a gyermekkorúak 46%-a, Egerben 37%-a 6 éven aluli. Egerben az üzemelő lakóházak többségében nemrégén költöztek be a lakók. A dunaújvárosi Barátság lakótelep már megállapodottabb, a kisgyermekek itteni magasabb számaránya ezzel magyarázható. Valószínű, s külföldi vizsgálatok is azt mutatják, hogy a kisgyermekek magas számaránya csak a lakótelep üzemeltetésének 5—8. évében kezd apadni, s mintegy 10—12 év múlva éri el az átlagos számarányt. A 46 és 37%-os adat mellé állítva a vidéki városok 16 éven aluli népességén belül a 6 éven aluliak számarányát — 33% — kitűnik, hogy a lakótelepek bölcsőde-óvodaigénye nemcsak annyival nagyobb, amennyivel magasabb itt általában a gyermekkorúak száma a hagyományos városrészek gyermekeinek számarányánál, hanem még ennél is nagyobb mértékű, halmozott igénynek tekinthető. A bölcsőde- és óvodáskorúak számaránya az össznépességhez képest Dunaújvárosban 52%-kal, a budapesti Árpád-hídfői lakótelepen 110%-kal magasabb, mint az azonos korúaké a vidéki városok, illetőleg a főváros népességének átlagában.

Az alsó- és felsőtagozatos tanulók számának egymáshoz viszonyított arányára vonatkozóan csak a vidéki lakótelepeken lefolytatott felmérések tartalmaznak tényadatokat. A sajátos lakótelepi korstruktúra itt is érvényesül. A városok átlagában a felsőtagozatos tanulók száma jelentősen meghaladja az alsótagozatosakét, minthogy az abortusztilalom korszakában született magasabb létszámú évfazatok a felvétel időpontjában már mind felsőtagozatosak voltak. A lakótelepi adatok összesítéséből azonban kitűnik, hogy a vizsgált iskolákban az arány éppen fordított: a tanulók 62%-a alsótagozatos és csupán 38%-a felsőtagozatos.

E két összehasonlításból arra a következtetésre kell jutnunk, hogy nem lehet számítani a lakótelepi gyermekintézmények férőhelyeinek néhány éven belül következő felszabadulására. A torlódás átfutása előreláthatólag mintegy 10—15 éves időszakot vesz igénybe. Több mint valószínű továbbá, hogy a lakótelepek népességén belül az évek során lezajlik bizonyos mérvű fluktuáció, s így a „dagályt” nem követi „apály” hanem a részben kicserélődő népesség korösszetétele nagyjából hozzásimul az átlagnépesség korstruktúrájához. Addig azonban ki kell elégíteni a sajátos lakótelepi igényeket.

Lakások

A vizsgálat tárgyául túlnyomórészt az elmúlt 5—6 évben épült lakótelepeket választottuk, s

maga ez a tény megvilágítja a szóban forgó lakótelepek lakásainak minőségét. A lakótelepi népesség egészséges, világos, száraz, korszerűen felszerelt, fürdőszobával, jórészt központi vagy gázfűtéssel, melegvízzel ellátott lakásokban él, amelyek alaprajzi tagoltságuknál fogva lehetőséget

biztosítanak a férőhelyszám szerint bennük lakó családoknak lakással kapcsolatos funkcióik helyiségenkénti elkülönítésére. Mindent összefoglalva a lakótelepi lakások kultúraltabb életmódra adnak alkalmat, mint az illető város lakásainak átlaga.

A lakások megoszlása férőhelyszámuk szerint

Lakótelep megnevezése	Az összes épített lakás %-ában						Átlag fh / lakás
	2 fős	3 fős	4 fős	5 fős	6 fős	Összesen	
Miskolc, Kilián Dél	31,5	21,4	35,3	6,9	4,9	100	3,4
Pécs, Uránváros	17,3	27,8	34,8	19,6	0,5	100	3,5
Debrecen, Új Élet p.	42,1	3,8	54,1	—	—	100	3,3
Győr, Kigyó u.	50,4	12,3	28,9	6,6	1,8	100	2,9
Veszprém, Kiss L. u.	46,2	29,3	4,2	16,1	4,2	100	3,7
Vác, DCM. (Deákvár)	10,3	25,6	40,0	24,1	—	100	3,7
Dunaújváros, Barátság	27,0	21,0	47,0	5,0	—	100	3,1
Eger, Hadnagy u.	10,5	1,0	78,0	10,5	—	100	3,8
Vidéki átlag összesen:	29,2	19,2	39,1	11,0	1,5	100	3,5
Bp. József Attila	35,9	0,1	61,5	0,5	2,0	100	3,3
Bp. Lágymányos	39,5	9,0	49,0	—	2,5	100	3,6
Bp. Árpád hídfő	24,1	39,1	21,0	16,3	—	100	3,3
Bp. Kacsóh Pongrác	8,6	21,0	45,3	24,9	0,2	100	3,8
Bp. átlaga összesen:	31,2	9,8	51,1	6,2	1,7	100	3,4
Budapest és vidék átl.	30,3	13,6	46,3	8,2	1,6	100	3,4

A táblázatból kitűnik, hogy a vidéki lakótelepeken épített lakások átlagos férőhelyszáma megegyezik a budapestiekével. Az egyes lakótelepek között azonban tekintélyes szóródás mutatkozik, ez vidéken nagyobb, Budapesten csekélyebb. A szóródás mérvére részleges magyarázatként kínálkozik az építés ideje: az ötvenes években építeni kezdett lakóterületi egységekben a lakások átlagos férőhelyszáma alacsonyabb, ezzel szemben az újabb keletű, még be nem fejezett lakótelepeken a lakások átlagosan nagyobbak.

Problematicusnak tekinthető az épített lakások nagyság szerinti megoszlása: *szükségtelenül nagy a 2 férőhelyes és csekély az 5—6 férőhelyes lakások aránya, ennél nagyobb lakások pedig egyáltalán nem épültek.* Hasonlítsuk össze a 12 lakótelepen épült lakások nagyság szerinti százalékos megoszlását a III. ötéves tervidőszakra előirányzott százalékszámokkal:

	2 fős %	3 fős %	4 fős %	5 fős %	6 fős %
12 vizsgált lakótelep átlaga	30,3	13,6	46,3	8,2	1,6
III. ötéves terv irányváltása	5,0	45,0	40,0	5,0	5,0

Anélkül, hogy a III. ötéves tervre megállapított irányszámok értékelésére vállalkoznánk, megállapíthatjuk, hogy a 2 férőhelyes lakótelepi lakások számaránya a jelenleg kívánatosnak vélnél sokkal magasabb, a 3 férőhelyeseké s ugyancsak a 6 férőhelyeseké számottevően alacsonyabb az új irányszámoknál.

Általánosságban — minthogy a lakók *tényleges száma alatta marad a tervezett férőhelymennyiségnek*, a lakótelepek egészére vetítve, — elmondhatnánk, hogy a lakások nem zsúfol-

tak. Közelebbről vizsgálva, vagyis összehasonlítva a lakótelepi lakások férőhelyszám és az ott élő családok taglétszám szerinti megoszlását, kitűnik, hogy a kislakásokban élő családok jelentős hányada szükségképpen zsúfoltságban él.

Már utaltunk a lakótelepi népesség sajátos korösszetételére is. Hasonlóképpen különbözik

az átlagnépességtől családnagyság tekintetében is. Részletesebb adatokat a családok nagyságára vonatkozóan csupán két vidéki — a veszprémi és a győri — lakótelepről, valamint a három budapesti — a József Attila, a Lágymányosi és az Árpád hídfői — lakótelepről tudunk közölni.

Lakótelepi lakás- és családstruktúra

Lakótelep	2 fős	3 fős	4 fős	5 fős	6 fős	7 és több fős	Összesen
Győr, Kigyó utca Lakások férőhelyszám szerinti megoszlása % ban	50,4	12,3	28,9	6,6	1,8	—	100,0
Családok taglétszám szerinti megoszlása % ban	22,5	37,1	25,2	9,7	3,5	1,0	100,0
Veszprém, Kiss Lajos Lakások férőhelyszám szerinti megoszlása % ban	46,2	29,3	4,2	16,1	4,2	—	100,0
Családok taglétszám szerinti megoszlása % ban	11,6	34,6	31,5	14,2	6,1	1,8	100,0
Bp. József Attila, Lágymányos, Árpád hídfő Lakások férőhelyszám szerinti megoszlása % ban	34,8	7,8	52,9	2,7	1,8	—	100,0
Családok taglétszám szerinti megoszlása % ban	25,2	34,8	25,6	9,6	3,6	0,9	100,0

Fentiekből kiderül, hogy a vizsgált két vidéki és három budapesti lakótelepen az egyszobás lakások aránya az átlagnál nagyobb taglétszámú lakótelepi családok részére fölöslegesen magas, következésképp a két férőhelyes lakásokban élő családoknak tetemes hányada (Győrött háromötöde, Veszprémben háromnegyede, Budapesti lakótelepeken egyharmada) zsúfoltságban él, vagyis harmad- vagy többedmagával lakja a két férőhelyes lakást. A táblázat másik oldalán viszont feltűnő, hogy az öt-hat férőhelyes lakások száma a szükségesnél alacsonyabb, s noha a lakótelepeken 7—11 tagú családok is laknak 1—2%-os arányban, három szobásnál nagyobb lakások sehol sem épültek.

A lakások nem eléggé arányos nagyság szerinti megoszlásával kapcsolatosak a lakásgazdálkodás bizonyos nehézségei is. Meggondolandó jelenség észlelhető, ha a lakótelepeken belül házanként összehasonlítjuk a tervezett férőhelyszámot a tényleges lakosszámmal. A behatóbb tényvizsgálat kimutatja — amit az egész lakótelepre vonatkozó átlagszámítás elfed —, hogy a férőhelyszám mint norma és mértékegység csak viszonylag tág bizonytalansági határok között

alkalmazható. Sorozatosan azt tapasztaljuk, hogy egy lakótelepen belül, szomszédos, azonos férőhelyszámú lakóépületek között szembeötlően nagyarányú különbség jelentkezett a tényleges lakosság tekintetében (pl. férőhelyszám 96, az egyik házban 79, a másik azonos típusú épületben 139 lakóval). Ezt a jelenséget nem lehet elegendő mértékben megmagyarázni a helyi lakásgazdálkodási szervek döntéseinek esetleges észszerűtlenségével. Objektív oka kétségtelenül az épített lakások kedvezőtlen férőhely szerinti összetételében rejlik. Tisztázni kellene, hogy mit jelent a férőhelyszám fogalma nagyobb léptékben: a lakásonkénti laksűrűség kötelező átlagát, vagy még elfogadható felső határát. Ha a nagy sokasághoz viszonyított kötelező átlagot jelenti, akkor a vizsgált telepek lakásállományának nagyság szerinti struktúrája kielégítő, hiszen a lakótelepek többségén a lakások átlagos kihasználtsága a tervezett férőhelyszámnál mintegy 10 %-kal alacsonyabb.

Ha a lakótelepek lakásállományának férőhelyszám szerinti teljes kihasználtságát tekintjük normális és célszerű állapotnak, e döntés magá-

Tényleges és a tervezett lakosság
összehasonlítása

Lakótelep	Lakáson- kénti átlá- gos férő- helyszám, fő	A tényleges lakosság a tervezett férőhely %-ában
Miskolc Kilián		
Dél	3,4	85
Pécs, Uránváros	3,5	99
Debrecen. Új Elet park	3,3	93
Győr, Kígyó u.	2,9	111
Veszprém. Kiss Lajos u.	3,7	93
Vác, DCM. (Deák- vár)	3,7	86
Dunaújváros. Ba- rátság	3,1	105
Eger, Hadnagy u.	3,8	86
Bp. József Attila	3,3	100
Bp. Lágymányos	3,6	85
Bp. Árpád hídfő	3,3	82
Bp. Kacsóh Pong- rác ú.	3,8	86

ban foglalja a lakásállomány egy bizonyos hányada zsúfoltságának jóváhagyását. A lakóknak a szobákban kettesével történő egyenletes elosztása ugyanis irreális kívánalom. Természetesnek kell tartanunk, hogy az egyedülállók egyedül lakjanak egy szobát, hogy a családdal rokként együtt élő családtagok, a különművelő felnőttek, özvegy nagyszülők külön szobában kívánnak lakni, hogy a fiatal gyermektelen, vagy egy-két gyermekes házaspár helyet akarnak fenntartani az első vagy soron következő gyermek részére, hogy az otthonukban is szellemi munkát végző értelmiségiek külön dolgozószobára tartanak igényt, hogy a családok ösztönszerűen igyekeznek tagjaik lakáson belüli élettevékenységét helyiségek szerint elkülöníteni, s ha csak módjuk van rá, igyekeznek az elvontan előírt, magasabb férőhelyszámú lakásra szert tenni. A felsorolt indítékok közül különös súllyal esik latba a helytartálékolás igénye a család várható szaporulata vagy kiegészülése részére. Ahol a családok 70—80%-a gyermekes, főleg kisgyermekes család, s a fennmaradó rész tekintélyes hányada a szaporodással még váró fiatal házaspár, ahol a kisgyermekgondozás és nevelés nehézségei igen gyakran szükségessé teszik a nagymama ideiglenes vagy állandó odaköltözését, tehát a népességnek ennél az igen dinamikus csoportjánál a helytartálékolásnak ez a mérsékelt igénye méltányolható is. Annál is inkább, mivel a lakótelepi lakások számottevő része, néhol többsége szövetkezeti lakás. Nagyságának megválasztásában van tehát némi beleszólása leendő tulajdonosának is.

Mínt hogy az adminisztratív gyakorlatnak nem áll módjában megakadályozni a lakótelepek népességnek egyik hányadát abban, hogy a családnagyságnál magasabb férőhelyszámú lakást foglaljon el, a népesség másik része — különösen a többgyermekes, nehezebb anyagi körülmények között élő családok tagjai gyakran kóros zsúfoltságban, néhol szobánként negyed- vagy ötödmagukkal élnek. Találtunk garzonlakást amelyben hat, kétszobás lakást amelyben kilenc személy él. A lakások egyik részének nem teljes kihasználtsága következtében a lakások másik részének mértéken felüli zsúfoltsága csak akkor kerülhet el, ha a lakótelepek átlagos férőhely-kihasználtsága nem haladja meg a 80—85%-ot. Ennek az elvnek kimondása maga után vonja a 12 lakótelepen szerzett tapasztalatok szerint azt a következtetést is, hogy a lakások átlagos nagyságának meg kell haladnia a 3,8 férőhelyet, sőt, inkább el kell érnie a 4 férőhelyes átlagnagyságot, s ezen belül a családok konkrét — helyi taglétszám-struktúrájához jobban arányosított — megosztásban kell felépülniök.

Ha tehát elfogadjuk a „szerény rátartás” gondolatát, akkor a lakótelepi lakás- és családstruktúrát ismertető táblázatunk adatait reálisabban és kifejezőbben is csoportosíthatjuk. Alapul véve azt a megfontolást, hogy a közös kategóriába vonva hasonlítsuk össze százalékarányuk szerint a két férőhelyes, a három-négy férőhelyes, az öt-hat férőhelyes lakásokat egyfelől, és az egy-két tagú, három-négy tagú, öt-hat tagú, hét és több tagú családokat másfelől, elvileg föltéve és megengedve azt a lehetőséget, hogy a háromtagú családok egy része négy, az öttagúak egy része pedig hat férőhelyes lakást foglaljon el, akkor pontosan ábrázolhatjuk az említett táblázatban tárgyalt lakótelepek különböző lakástípusokban mutatkozó hiányát, illetve fölöslegét. Az alábbi táblázatban százalékszámokban összefoglaljuk a szóban forgó lakótelepek lakásstruktúrája aránytalanságának mérlegét, plusz jellel jelölve a fölösleges és mínusz jellel a hiányt:

Lakásszükséglet és lakásállomány eltolódása

Lakótelep	1—2	3—4	5—6	7 és több
	férőhelyes lakások az összes lakás %-ában			
Győr, Kígyó u.	+28,4	-21,1	- 4,8	- 1
Veszprém, Kiss Lajos u.	+34,6	-32,6	+ 0,0	- 1,8
Bp. József Attila Bp. Lágymányos Bp. Árpád hídfő összevonva	+ 9,6	+ 0,3	- 8,7	- 0,9

Fenti elv — a férőhelyszám inkább felső határ, mint kötelező átlagnorma — kimondásának jelentősége túlterjed a lakótelepek határain. Hovatovább a lakásépítés jelenlegi józan üteme mellett is kinőjük férőhelyszámításunk — össz városi mértékben ma még célként kijelölhető — normatíváit. A városok lakásfejlesztésének ma még célja lehet, hogy 100 szobában átlagosan 200 személy lakjék, minthogy jelenleg a településeink túlnyomó többségében ennél kevéssel vagy sokkal több lakik. Az erősen fejlődő városokban azonban ez az arány feltehetően már a harmadik ötéves terv végére meghaladott lesz. A közelmúltban „A 15 éves tervidőszak lakásfejlesztésének vizsgálata kilenc városban” című kutatásunkban megállapítottuk ennek a mutatószámnak a jelenlegi állását a leggyorsabban fejlődő kilenc városban (jelenlegi vizsgálatunkkal megegyezik: Pécs, Dunaújváros, Miskolc, Győr, Debrecen) és több tényező együttes mérlegelésével becsültük alakulását 1971. I. 1-ig és 1976. I. 1-ig. Hasonlítsuk össze az öt város egészének és itt tárgyalt lakótelepeinek szobánkénti laksűrűségét és átlagos lakásnagyságát.

Laksűrűség és lakásnagyság összehasonlítása a városok egészének illetőleg lakótelepüknek lakásállománya között:

Város	fő/100 szoba		szoba/100 lakás	
	egész város	lakótelep	egész város	lakótelep
Pécs	200	198	171	175
Dunaújváros	206	210	187	155
Győr	211	222	171	145
Miskolc	221	170	154	170
Debrecen	248	186	139	165

Ez az összevetés több figyelemreméltó következtetésre ad lehetőséget. Általánosságban kimondhatjuk: a vizsgált lakótelepek szobánkénti laksűrűsége — az ötvenes évek elején elkezdett győri lakótelepet kivéve — hasonló, vagy kedvezőbb mint ugyanazon városok egészéé, illetőleg mint a magyar városok átlagos szobánkénti laksűrűsége. Jelentősen kedvezőbb a lakótelepi mutatószám az egész város mutatószámánál a viszonylag zsúfolt városokban — Miskolcon és Debrecenben. A viszonylag kedvező lakáshelyzetű városokban azonban — Pécsen és Dunaújvárosban — a lakótelep sem biztosít nagyobb tágasságot lakóinak, mint a város átlaga, legfeljebb egyenletesebbet. Az összvárosi laksűrűséggel interferálva a lakásnagyság a másik tényező, amely a lakótelepi lakásellátottság mértékét a város egészéhez képest fölemeli vagy alább

szállítja. Ahol a lakótelepi lakások átlagos nagysága felülmúlja a város lakásállományának átlagos nagyságát, ott a lakótelep szobánkénti laksűrűsége alacsonyabb a városi átlagnál s megfordítva, ahol a lakótelep átlagos lakásnagysága kisebb a lakásállomány átlagánál, ott a laksűrűség magasabb.

Végül utalni kívánunk a vizsgált kilenc város lakásfejlesztésének várható fejlődési tendenciáira. Ha a III. és IV. ötéves tervek megvalósulnak, 1976 I. 1-re — a népességszám várható alakulását figyelembe véve — a szobánkénti laksűrűség átlaga a lakótelepi felmérésben is érintett öt városban a következőképpen alakul:

Pécs	151
Dunaújváros	156
Miskolc	160
Győr	173
Debrecen	187

Feltehető, hogy az építőerő egyenletesebb és a kiinduló állapotot figyelmesebben elemző elosztása a 170-es mutatószám körül fogja csökkenteni az említett városok szobánkénti laksűrűségének szóródását.

Amit tehát ma a tervezéssel ellentétesen ható spontán tendenciákent tárgyunk az új lakótelepek vonatkozásában — a férőhelyszámnak átlagosan csupán 85⁰/₀-os kihasználtságát — az tíz év alatt várhatóan amúgyis megvalósul a tárgyalt városok egész lakásállományának átlagában. Mindebből azt a következtetést kell újolag levonnunk, hogy a tervezett férőhelyszám teljes kihasználtságát feltételezni és elvárni nemcsak illuzórikus, de a fejlődés általános tendenciájával is szembenálló, s ezáltal tíz év múlva meghaladott kívánalom lenne. Valószínű tehát, hogy tíz év múlva a lakások funkcionális nagyságának jelenlegi mértékegysége — a férőhelyszám — statikus volta miatt mind rugalmatlanabbnak fog bizonyulni.

Általános iskola

Minden vizsgált lakótelepen — a győri kivételével általános iskolák üzemelnek. Ezek egy része — körülbelül a fele — egyedi terv szerint épült. Az iskolák tetszetősek, korszerűek, világos, barátságos helyiségekkel, költséges kivitelben épültek.

A lakótelepi iskolák funkcionálisan korszerű építészeti megoldásával, amely a lakótelepeken kívüli iskolákhoz képest kultúraltabb feltételeket biztosít az oktató-nevelő munka számára, sajnálatos ellentétben áll tantermeik számának elégtelensége. Az ebből eredő zsúfoltság követ-

keztében olyan tárgyi nehézségek csökkentik a pedagógiai tevékenység határfokát, amelyek jelzett előnyöket hátrányosan befolyásolják.

Az alábbi táblázat a következő kérdésekre ad választ.:

1. Hogyan aránylik az egyes lakótelepeken épített általános iskolai tantermi férőhelyek száma az OT—ÉM. norma (4400/964) szerint az adott lakótelep tervezett lakás-férőhelyszáma alapján számított tantermi férőhelyszükségletéhez?

2. Hogyan aránylik a tényleges tanulólétszám a felépített iskolai férőhely-számhoz?

3. Hogyan aránylik a tényleges tanulólétszám az OT—ÉM. norma szerint számított tantermi férőhelyszükségletéhez?

4. A tényleges tanulólétszámot osztva a tanteremek számával hány tanuló jut egy-egy tanteremre?

5. Minthogy a tanulócsoporthoz létszáma bizonyos határon felül nem növelhető, s ezért az iskolák kénytelenek a tanulócsoporthoz számát növelni, — hány tanulócsoporthoz jut egy-egy tanteremre, vagyis mekkora a szóban forgó iskolák, ill. lakótelepi iskolaegyüttesek váltási aránya?

A budapesti lakótelepekről szóló vizsgálatok a táblázathoz szükséges valamennyi tényadatot nem tartalmazzák, ezért a budapesti lakótelepeken épült általános iskolák adatait külön táblázatban foglaljuk össze, s azok összesítése nem áll módunkban.

Tantermi férőhelyekkel való ellátás vidéki lakótelepeken

Lakótelep	Tényleges férőhelyszáma OT. norma szerinti fh. szükséglet %-ában	Tényleges tanulólétszám		Egy osztályteremre jutó	
		OT. norma szerinti fh. szükséglet %-ában	A tényleges fh. %-ában	tanulók száma	tanulócsoporthoz jutó tanuló száma
Miskolc, Kilián Dél	151	168	110	46,4	1,31
Pécs, Uránváros	174	258	248	62,0	1,60
Debrecen, Új Élet	135	203	150	63,2	1,75
Veszprém, Kiss L.	152	202	132	55,7	1,33
Vác, DCM	260	277	110	44,3	1,25
Dunaújváros, Barátság	128	210	163	65,2	2,00
Eger, Hadnagy u.	108	177	172	68,7	2,00
Hét vidéki lakótelep össz.:	153	215	140	58,3	1,57

Országos átlag 1963 évben

47,3

1,42

Az adatokból kitűnik, hogy a konkrét tervezői gyakorlat mindenütt túllépte az OT—ÉM. normákat, s ezt indokoltan tette, hiszen a normákon túlhaladva létrehozott tényleges férőhelyszám sem fedti a valóságos szükségletet. Megállapítható továbbá, hogy a két legfontosabb mutatószám — az egy osztályteremre jutó tanulók, illetve tanulócsoporthoz jutó tanuló száma — tekintetében, amelyek az általános iskolai tantermi férőhelyekkel való ellátottságot jelzik, a hét vidéki lakótelep közül öt lényegesen rosszabbul áll az országos átlagnál, zsúfoltságuk összesített mutatószámai jelentősen meghaladják az országos átlagszámokat.

Az ellátás normatívái mögött nemcsak a szükségletek becslésére irányuló számítások rejlenek, hanem azok kielégítésének mértékére vonatkozó elgondolások és döntések is. El kell dönteni, milyen mértékben kívánjuk kielégíteni a lakótelepek általános iskolás korú népességének tantermi férőhely-szükségletét? Felvetődik a kérdés: indokolt és igazságos-e kitüntetni az egyik népességsoporthoz a többi rovására, azaz a

lakótelepi gyermekek iskoláztatásához lényegesen jobb tárgyi feltételeket teremteni, mint amelyekben a gyermekek hagyományos településeken élő többségének része van? Eltekintve a férőhelyek számától, pusztán azáltal, hogy a lakótelepi gyermekek korszerű, világos, egészséges,

Tantermi férőhellyel való ellátottság négy budapesti lakótelepen

Lakótelep	Az ellátottság foka az OT—ÉM. normához viszonyítva %-ban	Jelenleg meglévő ált. iskolai tanterem száma	Egy osztályteremre jutó tanulók száma
József Attila	110	52	(nincs adat)
Lágymányos	132	24	45
Árpád-hídfő	130	16	40
Kacsóh Pongrác út	109	16	65
Budapesti átlag 1963/64 években			55,7

jól fűthető, barátságos vizuális élményeket adó iskolai környezetben nevelkednek, mondhatjuk: arisztokratikus életkeret részesei az örökölt iskolákban nevelkedő többséghez képest. Ami pedig a férőhelyeket illeti: a szervezett intézmények rugalmasabbak az őket befogadó épületeknél, az iskola alkalmazkodik a hajlékához a tanulócsoporthoz létszámának növelésével, a tanulócsoporthoz egy részének vagy összességének két műszakban szervezett oktatásával, a kisegítő, politechnikai, természettudományi előadótérmekek állandó osztálytermekeként való igénybevételével, a napközis csoportok számának a szabadon maradó helyiségek számához történő alkalmazásával, vagy esetleg a napközi felügyelet gondjainak túlnyomórészt vagy éppen teljes mértékben a szülőkre való áthárításával. Elsőrendű kötelezettségüket — a tanköteles kiskorúak általános iskolai oktatásban részesítését — a tárgyaló iskolák így vagy amúgy, de teljesíteni tudják.

A valóságban az oktató-nevelő munka minőségéről és a tanulók életmódjának kultúrájáról van szó. Bármely gyakorló pedagógus pontosan érzékeli a különbséget egy olyan tanóra hatásfoka között, amelyet egy 32 vagy 42 fős általános iskolai osztályban lehet vagy kell megtartani, a különbséget a délelőtti és a délutáni eredményesség között, a különbséget a kényelmes, ill. a zsúfolt napközi otthonban vagy éppen felügyelet nélkül tanuló gyermek másnapi felelete között. S itt nem csupán az iskolai munka osztályzatokban mérhető „termelékenységéről” van szó, de arról a lappangóbb hatáskomplexumról is, amelyet a tárgyi feltételek a gyermek idegrendszeri teherbírására, társadalmi adaptációjának sikerességére gyakorolnak.

El kell tehát dönteni: az új lakótelepek azon túl, hogy hajlékot adnak a népesség egy bizonyos hányadának és kielégítik az ott élők szolgáltatási igényeinek minimumát, körülbelül azon a színvonalon, mint az örökölt települések vagy településrészek, legyenek-e egyszersmind egy korszerűbb és kényelmesebb életforma kísérleti helyei is, enyhítsék-e a szomszédos lakóterületek túlzásfolt közintézményeinek terhelését is? Ha nemlegesen döntenénk az előbbi kérdésekben akkor az adott létesítményeket csupán az ország vagy az adott település átlagszámait szerint kell megítélnünk, ha igenlően döntenénk, akkor egyszersmind a reálisnak elismerhető szükségletek objektív felmérése illetőleg becslése alapján is.

A hét vidéki lakótelepen az egy tanteremre jutó tanulók létszáma 58,3 — országos átlagban 47,3 fő, — az egy osztályteremre jutó tanulócsoporthoz száma 1,57, országos átlagban 1,42, vagyis az országos átlagnál — alulról számítva — 23%-kal több tanuló jut egy tanteremre és

22%-kal több tanulóknak kell váltakozó idejű oktatásban részt vennie. Ez utóbbi kényszerűség nem számtani — de annál hathatósabb — szervezési, gyakorlati kényszer. Bár a típusstervek szerint épült iskolákban a tanterem tervezett férőhelyszáma 40—42 fő, a hét lakótelep iskoláiban a tanulócsoporthoz átlagos létszáma 37 fő. Az országos átlag 1963—64-ben 33,4, a fővárosi átlag 33,9 fő volt. A rendtartás igen tágan szabja meg a szervezhető tanulócsoporthoz létszámának alsó és felső határát: nem lehet alacsonyabb 20-nál és nem lehet magasabb 50-nél. A 40—42 férőhelyes tanterem 100%-os kihasználása azért lehetetlen, mert statisztikai kivételnek tekinthető az az eset, ha az iskola körzetében egy-egy korévhez tartozó tanuló száma negyvennel maradék nélkül osztható. Érthető továbbá a tanteremeknek az a törekvése — melyet a felsőbb tanügyi igazgatás a maga részéről korlátozni igyekszik — hogy az oktató-nevelő munka eredményessége érdekében — kivált az alsóbb osztályokban — a negyvenes létszám esetén nehezen összefogható osztályokat a pedagógiai-életkéntelül racionálisabb harmincas létszám felé apaszák le, a tanulócsoporthoz számának kénytelen-kelletlen növelésével.

Ha tehát a reális szükséglet mértékéül a fent említett mutatók 1963—64. évi országos átlagát tekintenénk, vagyis azt a célt tűznénk ki, hogy a szóban forgó lakótelepeken egy osztályteremre 47,3 tanuló jusson, egy-egy tanulócsoporthoz 34 főből álljon, s a tanulócsoporthoz váltási aránya 1,42 legyen, akkor szükséglet és norma, szükséglet és adottság viszonya a következőképpen alakulna:

A hét vidéki lakótelepen OT—ÉM.	
norma szerint kell:	64 tt
Valójában felépült:	97 tt
Az országos átlag eléréséhez kellene	
összesen:	117 tt

Ha tehát a valóság 40%-kal múlja felül az OT—ÉM. normáit az országos átlagszint eléréséhez 82%-kal kellene túllépni az érvényben levő hivatalos és kötelező normát. Ha pedig most már eltekintve az átlagtól, elvi célunk az lenne, hogy a lakótelepek iskoláiban csak egyműszakos délelőtti oktatás folyjék, ahhoz a tanulócsoporthoz az országos átlaggal egyező 34 fős létszámát alapul véve, 166 tanterem kellene vagyis 159%-kal több mint amennyit az OT—ÉM. norma előír.

64 és 166 között rendkívül nagy a különbség, Egyelőre nem javasolhatjuk az általános iskolai férőhelynormák 159%-os, két és félszeresükre emelését. Fentiekkel mindenekelőtt azt szerettük volna kimutatni: megalapozatlanok azok a vélekedések, melyek szerint a tantermi férőhelynormák túl magasnak lettek volna megállapítva.

A tantermi férőhelyek gondjához szorosan kapcsolódik a napközi otthoni ellátásra szoruló tanulók elhelyezésének megoldatlansága. E tekintetben csak a hét vidéki lakótelepre vonatkozóan rendelkezünk adatokkal. A hét lakótelepen nyolc általános iskola épült. Azok a típusstervek, amelyek szerint a létesítmények egy része megvalósult, napközi otthon részére nem biztosítottak helyiséget. Következésképpen ezekben az iskolákban egyáltalában nincs olyan helyiség, amely rendeltetés szerint napközi otthon befogadására alkalmas lenne. Debrecenben az alagsorban rendeztek be két napközi otthon helyiséget, az egyedi tervek szerint épített Pécs-Uránvárosiban szintén nem építettek napközi otthont és tanulószobát.

Ennek ellenére valamennyi általános iskolában működik napközi otthon és tanulószoba. Elhelyezésük fentiek következtében alkalmatlan, nehézkes szükségmegoldás. A napközi otthonok és tanulószobák főként tanteremben, ebédlőben, tornatermi öltözőben, műhelyteremben, alagsori helyiségben, kiegészítő, de lebontásra ítélt régi épületben üzemelnek. E megoldások alkalmi jellegéből következik, hogy azonos tantermi férőhelyszámú iskolák a helyi adottságok, a tanulólétszám eltérő nagysága, a váltási arány különbözősége folytán különböző befogadóképességű napközi otthonokat tudtak felállítani. Így módosul a napközi otthoni, tanulószobai ellátásra jelentkezők felvételének, ill. elutasításának aránya. A legtöbb iskolában az étkezőhelyiséget is napközi foglalkoztatóként használják fel, s ez számos nehézséget okoz. Az étkezőhelyiségek befogadóképessége kicsiny, s az emiatt elhúzódo ebéddidő alatt a napközis tanulók teremről-teremre vándorolnak, vagy a folyosón, udvaron lézengenek. A napközis helyiségek megfelelő higiéniája nem biztosítható, egy-egy foglalkoztatóban negyven gyermek szorul össze. Noha a rendtartás előírja, az alsótagozatos tanulók pihentetésére nem kerülhet sor. Játékszoba nincsen. A nagy zsúfoltság következtében a napközis nevelők a megkívánt mértékben nem tudnak eleget tenni feladatuknak, idejük jelentős része fegyelmezéssel telik el. A napközis gyermekek fáradtabbak, közömbösebbek az otthoni tanulóknál.

Az iskolai rendtartás nem teszi kötelezővé, csupán engedélyezi az iskolai napközi otthonok felállítását. Mivel a napközis helyzete jogilag nem szabályozott, s a napközibe járás fakultatív, a tervek készítői az iskolákhoz napközi otthont nem terveztek. Kétséges azonban, hogy miért van nagyobb szükség az iskolákban gondnoki lakásra, mint napközi otthonra ill. tanulószobára? Mind a nyolc iskolában van gondnoki lakás, egyikben kettő is. Az iskola gondnoki teendőit bizonyára olyan személlyel is el tudná végeztet-

ni, aki az iskolán kívül lakik. Az ellentmondás nyilvánvaló: napközi otthonok nem épültek, mégis üzemelnek. Ha az akadályok ellenére az iskolagazdátok így vagy úgy mégis kieszközölték, a napközi otthonok felállítását, azt kétségtelenül a reális társadalmi szükséglet hatására tették.

Minden előnynek ára van: ha előnynek tekintjük gazdasági és erkölcsi szempontból a gyermekes anyák kereső munkával való foglalkoztatását, s az így nyert társadalmi többletterméket, ennek a nyereségnek egy bizonyos hányadát vissza kell téríteni oda, ahol az anyák távolléte vákuumot okoz, a családi nevelő funkcióit részben átvevő kollektív gyermekintézmények célszerű kialakítására. Továbbá: a dolgozó szülők iskolás gyermekeinek napközi foglalkoztatása legalább olyan nagyfontosságú társadalmi probléma, mint az óvodák vagy a bölcsődék kérdése, semmilyen világos magyarázat nem szól amellett, hogy a társadalom a 6 éven felüli gyermekek hátrányos megkülönböztetésben részesítse a 6 éven aluli gyermekhez képest. Az új lakótelepek kapcsolódó létesítményeinek körébe az óvoda és bölcsőde mindenki előtt természetes szükségyszerűséggel beletartozik. Normatívák határozzák meg — adott lakásmennyiséghez viszonyítva — felépítendő nagyságukat, férőhelyszámukat. E diszparitást költségtényezők nem magyarázzák meg: egy óvodai még inkább egy bölcsődei férőhely létesítése és üzemeltetése többbe kerül, mint egy napközi otthoni férőhely. A napközi otthonok elhanyagoltságának tényét eszerint csak szubjektív tényezőkkel, a probléma kellő megértésének hiányával tudjuk magyarázni.

Óvoda, bölcsőde

Bölcsődébe, óvodába küldeni a gyermekeket nem kötelező, mégis sokan akarják, mások nem akarják. Az összesség és a sok közötti határsávot megállapítani éppoly nehéz, mint a napközis szükséglet esetében. Hogy a normatívák szűkösek, azt minden kétséget kizáró módon meg tudjuk állapítani. Hogy a szóban forgó intézmények túlszűfoltak, azt is adatszerűen közölni tudjuk. Számokat írhatunk le, a túljelentkezés mértékére utalóan, s ezt viszonyíthatjuk a férőhelyszámhoz. De hogy pontosan hol húzódik az elég határa annak mozgó küszöbértékeit csak átfogóbb és mélyebb szintű vizsgálatokkal lehetne megállapítani.

A 12 lakótelep mindegyikében biztosítottak óvodai ellátást. Ezek mértéke az OT-ÉM normákhoz viszonyítva a következőképpen alakul.

Óvodai ellátottság az OT—ÉM. normákhoz viszonyítva

Lakótelep	OT—EM norma szerint szükséges férőhely	A jelenlegi meglévő óvodai férőhelyek száma	Az ellátottság foka az OT—EM normákhoz viszonyítva
Miskolc Kilián Dél	103	75	73
Pécs, Uránváros	187	250	134
Debrecen, Új Élet par.	87	75	96
Győr, Kígyó u.	54	50	92
Veszprém, Kiss Lajos	77	75	97
Vác, DCM (Deákvár)	32	75	142
Dunaújváros Barátság	53	75	140
Eger, Hadnagy u.	68	75	110
Bp. József Attila	422	325	77
Bp. Lágymányos	172	75	43
Bp. Árpád hídfő	119		63
Bp. Kacsóh Pongrác út	138	100	72
Összesen:	1512	1325	87

Sajátságos eltérés észlelhető egyfelől az iskolai tantermi férőhelyekre vonatkozó OT—ÉM normák és a ténylegesen felépült tantermek, másfelől az óvodai férőhelyekre vonatkozó OT—ÉM normák és a ténylegesen megépült óvodai férőhelyek egymáshoz viszonyított arányszámai

között. Amíg a meglévő tantermi férőhelyek 153%-kal haladják meg a norma szerint előírt férőhelyszámot, addig a meglévő óvodai férőhelyek 13%-al maradnak alatta az előírt mennyiségnek. Magyarazzuk-e ezt a jelenséget azzal a különbséggel, hogy az iskolába járás kötelező, az óvodába járás pedig nem? Mindenesetre a normák nem teljesítése erős zsúfoltságot eredményezett valamennyi felépült óvodában, ennek mértékét az alábbi táblázat mutatjuk be:

A férőhelyek 144%-os kihasználtsága (164 és 117% közötti szóródással) számottevő zsúfoltságot eredményez. Több óvodavezető megjegyezte, hogy a foglalkoztató helyiségek a tervezett férőhelyszám szerinti kihasználtság esetén is enyhén zsúfoltak lennének, így azonban kiváltképpen azok. A befogadóképességen felüli felvétel azonban elkerülhetetlen velejárója a norma szerinti férőhelyszám közötti jelentős nagyságrendű eltérésnek.

Az óvodai vezetők igen nehéz helyzetben vannak, mert rendkívül nehéz 150 jogos kérelemből kiválasztani a 75 leginkább jogosat anélkül, hogy az elutasítottakban a döntés a részrehajlás gyanúját ne táplálná. Ennek szükségszerű következménye az, hogy a férőhelyszámon felül még mintegy 30—35 gyermeket felvesznek az óvodába.

Kihasználtság és túljelentkezés

Lakótelep	Meglévő óvodai férőhelyek száma	Kimutatható óvodai férőhely-igény		összesen	jelenleg hiányzó férőhelyek száma fő
		gondozott gyermekek száma fő	elutasítottak száma		
Miskolc, Kilián Dél	75	96	40	136	61
Pécs Uránváros	250	386	170	556	306
Debrecen, Debrecen Új élet park	75	123	50	173	98
Győr, Kígyó u.	50	73	30	103	53
Veszprém, Kiss Lajos	75	96	30	126	51
Kiss Lajos	75	95	24	119	44
Vác, DCM (Deákvár)	75	95	40	135	60
Dunaújváros, Barátság	325	501	120	621	304
Bp. József Attila	75	88	91	179	104
Bp. Árpád-hídfő					
Összesen:	1075	1553	595	2148	1081

Kihasználtság és többletigény %-ban

Lakótelep megnevezése	Meglévő férőhelyek kihasználtsága %-ban	Többletigény a meglévő férőhelyek számára viszonyítva %-ban	Többletigény OT-ÉM normák szerint előírt férőhely számhoz viszonyítva %-ban
Miskolc, Kilián Dél	128	81	59
Pécs, Uránváros	155	122	163
Debrecen, Új Élet	164	130	112
Győr, Kígyó u.	146	106	94
Veszprém, Kiss Lajos	128	68	66
Vác, DCM.	127	58	137
Dunaújváros, Barátság	127	30	113
Bp. József Attila	154	93	72
Bp. Árpád-hídfő	117	138	97
Összesen:	144	100	89

A látogató általában tetszetősnek, korszerűnek, izléses berendezésűnek találja a meglátogatott óvodákat, ha a legilletékesebbek, az óvónő fel nem hívják a figyelmet némely olyan rendellenességre, amelyek vitathatatlannal a típustervek fogyatékoságaiként tekinthetők. Ezek közül néhányat felsorolunk: a vetkőztető helyiség és a zsbongók kicsinyek, a foglalkoztató helyiségek keskenyek, nem jól bútorozhatók, a játékpolicok nem helyezhetők el bennük, kevés a WC-kagyló, az elkülönítő kópadozatú, az ételmiszerraktár szellőzése megoldatlan, a tálaló helyiség kicsi, nem lehet benne mosogatni, ablaka a felnőtt dolgozók WC-jére nyílik, kedvezőtlen az udvar térkihasználása.

Ugyanaz a jelenség észlelhető tehát a bölcsődei ellátottság terén is mint az óvodai ellátás terén: nem épültek meg teljes mértékben az OT-ÉM. normák szerint előírt bölcsődei férőhelyek.

Az óvodai helyzettől különbözően: a megépült bölcsődék férőhelyszáma valamivel jobban megközelíti a norma szerint előírányzottat. Az összesített arány eltolódását leginkább az okozza,

A bölcsődei ellátottság az OT-ÉM. normákhoz viszonyítva

Lakótelep	OT-ÉM norma szerint szükséges férőhelyek száma	A meglévő bölcsődei férőhelyek száma	Az ellátottság foka az OT-ÉM normákhoz viszonyítva %-ban
Miskolc, Kilián Dél*	55	—	0
Pécs, Uránváros	100	120	120
Debrecen, Új Élet park	47	40	85
Győr, Kígyó u.*	29	—	0
Veszprém, Kiss Lajos	41	72	175
Vác, DCM (Deákvár)	21	70	300
Dunaújváros, Barátság	35	40	115
Eger, Hadnagy u.	46	40	85
Bp. József Attila	280	200	71
Bp. Lágymányos	114	120	105
Bp. Árpád-hídfő	72	60	83
Bp. Kacsóh Pongrác út.	73	80	109
Összesen:	840	762	90

* A vizsgálat időpontjában még nem üzemelő bölcsődék.

Kihasználtság és túljelentkezés

Lakótelep	Meglévő bölcsődei férőhelyek száma	Kimutatható bölcsődei férőhely igény			Hiányzó fh. száma
		Gondozott gyermekek fő	Elutasítottak száma	összesen	
Pécs, Uránváros	120	185	88	273	153
Veszprém, Kiss Lajos	72	100	50	150	78
Vác, DCM (deákvár)	70	101	30	131	61
Dunaújváros, Barátság	40	58	15	73	33
Bp. József Attila	200	336	80	416	216
Bp. Lágymányos	120	171	?	171	51
Bp. Árpád-hídfő	60	90	210	300	240
Összesen:	682	1041	473	1514	832

hogyan egyes lakótelepeken egyáltalában nem épült, vagy csak késedelmesen épül a bölcsőde.

Összegezzük az eddigieket százalékszámokban kifejezve:

Kihasználtság és többletigény %-ban

Lakótelep	Meglevő férőhelyek kihasználtsága %-ban	Többletigény a meglevő férőhelyek számához viszonyítva %-ban	Többletigény OT-EM normák szerint előírt férőhelyszámhoz viszonyítva %-ban
Pécs, Uránváros	154	127	153
Veszprém, Kiss Lajos	138	197	190
Vác, DCM (Deákvár)	144	67	290
Dunaújváros, Barát-ság Bp. József Attila	145	82	94
Bp. Lágymányos	168	108	77
Bp. Árpád-hídfő	145	42	44
	150	400	333
	152	122	99

A meglevő férőhelyek átlagosan 152%-os kihasználtsága igen kedvezőtlen arány. Itt utalunk arra a problémára, amellyel az óvodák látogatása során is találkozunk. A gyermekintézmények személyzetének létszámát a tervezett férőhelyek száma alapján határozzák meg, ezt a létszámot a fokozottabb kihasználtság esetén sem emelik. Ebből adódik — de a tárgyi körülményekből is — az óvónők és a bölcsődei gondozónőknek az a visszatérő panasza, hogy túlságos sietséggel kell ellátniuk a gondozott gyermekeket. Másik visszatérő probléma volt, hogy a nagy zsúfoltság miatt a WC-ülőkék állandóan foglaltak, hasonló a helyzet a mosdókagylókkal. A kiscsoportosokat nincs mód áttenni a járókákba, mivel azok nagyobb teret foglalnak el. Problémát okoz a fektetők elhelyezése is, hiszen a foglalkoztató helyiségek úgy vannak méretezve, hogy a férőhely szerinti létszám fektetőágyai férjenek csak el bennük, egy fekvőhelyen több gyermek is alszik.

A jelentkezési arányok alapján kiszámítottuk, hogy a fölépült és üzemelő bölcsődék férőhelyszámánál 122%-kal több férőhelyre lenne szükség az igények kielégítéséhez. Itt ismét hangsúlyozzuk, amit már kifejtettünk, hogy a jelentkezési arányok nem fejezik ki elég megbízhatóan a valóságos szükségletet, amely feltehetőleg nagyobb. Ezzel szembe lehetne állítani azt a népmozgalmi tendenciát, amely a lakótelepek fölépülte utáni első években bölcsődés-korú csecsemőkkel vagy kisgyermekkel árasztja el a telepeket, az első évjáratok kirí-

vóan magas létszámát azonban 5—6 év múlva csökkenő, majd az átlag alá süllyedő létszámú évjáratok követik. E kétségtelenül helytálló megállapításokból le lehetne vonni azt a következtetést is, hogy bár a férőhelyszűke az első években a bölcsődei ellátásban fennakadásokat okoz, később e zavarok elmúlnak, s néhány év kedvéért nem érdemes fölelmelni a normatívákat. A budapesti lakótelepek vizsgálói viszont ezzel az érveléssel azt a kétségtelenül helytálló szempontot szögezik szembe, hogy a női foglalkoztatás növekedésével s bölcsődei férőhelyeket igénylők száma is növekedni fog. Utalni kell a lágymányosi bölcsőde példájára is. Noha a lakótelep népessége felerészben kicserélődött, és emiatt elöregedett — vagyis a kisgyermekes házaspárok számaránya csökkent — a bölcsődés-korú gyermekek összességéhez viszonyított 80%-os befogadóképességgel megépült bölcsőde kihasználtsága mégis 143%-os. Vagyis a bölcsőde a fentiek ellenére zsúfolat. Gyermekei a környező városrészekből rekrutálódnak. Ez a jelenség teljességgel logikus, hiszen Budapest zsúfoltabb kerületeiben a bölcsődei túljelentkezés átlagosan négyszeres. Korántsem áll fenn tehát az a veszély, hogy a gyermekintézmények kapacitása évek múlva kihasználatlan marad. Valóban indokoltnak tartjuk azt a kívánalmat, hogy távlatban lehetőleg ne az új lakótelep népessége terhelje a régebbi városrészek mértéken felül igénybevett ellátóhálózatát, hanem az új létesítmények könnyítsenek a régi intézmények terhéen: egyszerűbben fogalmazva ne a lakótelepek gyermekei járjanak a környező városrész nem bölcsőde vagy óvoda céljára létesített, de annak használt, korszerűtlen épületeibe, hanem a régi beépítésű szomszédos negyedek gyermekeit lehessen modern, s a célnak megfelelő épületekben elhelyezett intézményekbe fölvenni.

Az óvodák tárgyalása során megemlítetünk néhányat azok közül a bíráló megjegyzésekből, melyekkel az üzemelők az épület alaprajzát, beosztását, vagyis a títusterveket illeték. Hasonló panaszokat a bölcsődékkal kapcsolatosan is felsorolhatunk: a mellékhelyiségek zsúfoltak, az átadó helyiség kicsi, a kb. 6 m²-nyi területen egyidőben 60—70 gyermeket vesznek át, az udvar salakkal borított, ha egy kisgyermek elesik, nyomban felhorzsolja magát, az emeletes elrendezés hátránya, hogy a kicsiket karon kell levinni az emeletről, s minthogy ez a dajkáknak fárasztó, gyakran nem kerülnek levegőre stb. Mind az óvodákra, mind pedig a bölcsődékre vonatkozóan újból feltesszük a kérdést, vajon nem lett volna célszerű bölcsődénként egy-két gondnoki lakás építése helyett a férőhelyszámot növelni, hiszen a gondnoki lakások a gyermekintézmények költségkeretének

terhére épülnek, s a gyermekek szempontjából való hasznosságuk vitatható.

Záradékal a bölcsődék problémájához tartozik még a bölcsődéknek mint intézményeknek a kérdésessége. Utalunk az Egészségügyi Minisztérium szakértői csoportjának az elemzésére, amely a bölcsődék eredményességét mélyen a családi nevelés alá helyezi, különösképpen a megbetegedések elleni védekezés tekintetében. Viták folynak a szülési szabadság jelentősebb meghosszabításáról, s ezzel párhuzamosan a kisgyermekes anyák illetményének egységes csökkentésére a meghosszabított szabadság idejére. Tény az is, hogy míg az ovodáskorú gyermekek 41%-a helyezhető el országosan bölcsődékben, a bölcsődéskorú gyermekeknek csupán 9%-a részére biztosítható bölcsődei férőhely. Helyeseljük azt a javaslatot, hogy a vitatott kérdések eldöntéséig a lakótelepeken olyan bölcsődéket kellene építeni, amelyek egyszersmind — magának az intézménynek megszűnése esetén — óvodák gyanánt is használhatók lennének minimális átalakítás árán.

A lakótelepeken vonzó térhatású, tetszetős, korszerűen felszerelt gyermekintézményeket találtunk. A régebben épült hasonló intézmények dolgozói első látásra könnyen megirigyelhetnék lakótelepi kollégáikat, ugyanígy irigyléreméltónak látszanak az idejáró gyermekek. Annál sajnálatosabbnak érezzük, hogy a tárgyalt férőhelyproblémák és tervezési hibák miatt a bennük nevelkedő gyermekek részére kevésbé kultúrált életmódot lehetett csak kialakítani, mint amilyent maguk az épületek egészükben lehetővé tennének.

Egészségügyi, kereskedelmi és szolgáltató létesítmények

A lakótelepen alapfokú egészségügyi közintézmény: a gyógyszerár és a kerületi orvosi rendelő. A hatósági előírás ezeknek 3000 lakás férőhelyszámára vetítve 280 m² illetve 100 m² épületterületet irányoz elő. A következő táblázatok alapján megállapítható: vagy megépültek a rendelők, gyógyszerárak, és jóval meghaladják az előírt méretet, vagy pedig egyáltalán nem épültek meg. Ennek az a magyarázata, hogy egy-egy ilyen egészségügyi üzem legkisebb alapterülete sem csökkenhet kb. 80, ill. 60 m² alá. A tervezési irányelvek és az egészségügyi szabályzatok szerint szükséges különféle helyiségek minimális alapterülete nem teszi lehetővé az egész létesítménynek a ténylegesen igénybevettnél kisebb területre szorítását. Hiába építünk tehát 1500 férőhelyszámú lakótelepet (kb. 400 lakás) lehetetlen oda kb. 14 m²

alapterületű orvosi rendelőt telepíteni. Ha a kerület ellátottsága mégis megkívánja, akkor ide a legkisebb egységet építjük — de akkor is minimum kb. 66 m² alapterülettel, alapincézve, központi fűtéssel stb.

Az orvosi rendelővel való ellátás

Lakótelep	OT-EM norma szerint szükséges alapterület m ² -ben	A jelenleg meglévő orvosi rendelő területe m ² -ben	Az ellátottság foka az OT-EM normához viszonyítva %-ban
Miskolc, Kilián Dél	46	—	—
Pécs, Uránváros	84	275	328
Debrecen, Új Élet park	39	—	—
Győr, Kígyó u.	24	60	250
Veszprém, Kiss Lajos	34	86	250
Vác, DCM (Deákvár)	12	66	550
Dunaújváros, Barátság	24	—	—
Eger, Hadnagy u.	18	—	—

A gyógyszerári ellátottság

Lakótelep	OT-EM norma szerint szükséges alapterület m ² -ben	A jelenleg meglévő orvosi rendelő területe m ² -ben	Az ellátottság foka az OT-EM normához viszonyítva %-ban
Miskolc, Kilián Dél	115	—	—
Pécs, Uránváros	209	60	29
Debrecen, Új Élet park	98	160	163
Győr, Kígyó u.	53	80	150
Veszprém, Kiss Lajos	86	64	97
Vác, DCM (Deákvár)	65	—	—
Dunaújváros, Barátság	65	—	—
Eger, Hadnagy u.	50	—	—

Az adatok is tükrözik, hogy a normákat nem lehet a lakótelepek többségén, fejlődésük minden fázisában betartani. A korszerűen berendezett és felszerelt intézmények alapterülete vagy nagyobb — és ez a gyakoribb — vagy kisebb a normalizált területnél. A felsorolt létesítmények minden esetben a lakótelepnél nagyobb területet szolgálnak ki.

A lakótelepek ellátottsága az üzlet és szolgáltató hálózat vonatkozásában általánosságban nem kielégítő. A Fővárosi Tanács VB. 1965. őszén a budapesti lakótelepekről készített általános jelentésében megállapítja, hogy a lakótelepek kereskedelmi és szolgáltató hálózata kiépítetlen. A KNEB. 1964. évben megvizsgálta ugyancsak a Budapest területén létesült új lakótelepek ellátottságát, az erről szóló zárójelentés hasonló következtetéseket tartalmaz: „Nincs kellő összhang a beruházási normák és a jelenleg már alkalmazott kereskedelemfejlesztési elvek között, főleg az egységek nagyságrendje, telepítése és szakosítása tekintetében. Az átlagos-

nál nagyobb mérvű szanalások pótlását a jelenlegi beruházási keretek nem biztosítják.” „Az új lakótelepek kereskedelmi vendéglátóipari egységeinek konyhakapacitás-méretezésénél a körzetben levő intézmények, munkahelyek szervezett ellátásának szempontjaira nincsenek tekintettel.” Számadataink a vidéki lakótelepek vonatkozásában hasonló helyzetet tükröznek.

Kereskedelmi létesítményekkel való ellátás

Lakótelep	OT-ÉM. szerint szükséges alapterület m ² -ben	A jelenleg meglévő létesítmények alapterülete m ² -ben	Az ellátottság fokoka az OT-ÉM normák viszonyítva %-ban kifejezve
Miskolc, Kilián Dél	1685	600	36
Pécs, Uránváros	3020	1127	37
Debrecen, Új Élet park	1425	380	27
Győr, Kígyó u.	880	558	63
Veszprém, Kiss Lajos	1265	307	24
Vác, DCM (Deákvár)	535	260	49
Dunaújváros, Barátság	900	340	38
Eger, Hadnagy u.			23

Szolgáltató létesítményekkel való ellátás

Miskolc, Kilián Dél	480	—	—
Pécs, Uránváros	870	460	53
Debrecen, Új Élet park	405	85	21
Győr, Kígyó u.	250	268	107
Veszprém, Kiss Lajos	360	119	33
Vác, DCM (Deákvár)	150	56	27
Dunaújváros, Barátság	256	105	41
Eger, Hadnagy u.	199	—	—

Az alapfokú üzlet- és szolgáltató hálózat kiépítésének optimális egység nagyságait, a hálózat sűrűségét, a vonzaskörzetek nagyságát, a megközelítési távolságokat számottevő hazai szakirodalom tárgyalja. A szerzők általános irányelveként határozzák meg a szomszédsági egységek megfelelő szintű kereskedelmi és szolgáltató egységekkel való ellátását. Utalnak arra, hogy az élelmi és háztartási napicikkek beszerzése 3—4 fős család részére napi 4—5 kg súly cipelését jelenti. Nem közömbös, hogy milyen távolságról és hányféle üzletből szerezhető be a napi szükséglet. Valójában azonban a győri és a pécsi lakótelep kivételével az összes többi ellátása kedvezőtlen. A lakosság szükségleteivel a szomszédos városrész létesítményeit terheli. A meglévő üzemegységek zsúfoltak, a kiszolgálás vontatott, fontos napicikkek hiányoz-

nak. Emiatt a lakosság részéről igen sok panasz merült fel. Több olyan csemege-üzletben járunk, ahol szombatonként időközönként be kellett zárni az ajtót a vevők nagyfokú torlódása miatt.

Az üzletek raktározó helyiségeit általában a kelleténél szűkebbre méretezik. Ez az ismétlődő hiba a tervezési irányelvek, vagyis a KERTI házi szabályzatainak hiányosságaira enged következtetni. A váci ABC áruház pl. az utca túloldalán levő lakóépületek pincéit is bérlő, ahol göngyölegeit és egyéb nem romlandó árukat tárolja, a dunaújvárosi ABC áruház egy nagyobb garázst vett igénybe ugyancsak raktározás céljára. Majdnem minden üzlet közlekedő helyiségeit, tereit sokszor az elárúsító részeket is ellepi a raktározandó árutömeg. Az anyagok többszöri átrakása, időnként a hozzáférhetetlensége nehezíti az ott dolgozók munkáját és lassítja a kiszolgálást.

Az alapfokú kereskedelmi és szolgáltató létesítményekkel való ellátás korszerű módszerei még vitathatók, de szükségességük nem. Ez esetben viszont a jövőben szembe kell néznünk a hiányok pótlásához szükséges költségkeretek biztosításának egyre sürgetőbb követelésével. Meggyőződésünk azonban, hogy a jelenleg meglévő költségkeretek is rendelkeznek tartalékokkal, ezt más vizsgálatok készítése kapcsán nyert tapasztalataink alapján is állíthatjuk. A rejtett tartalékok a helyesebb el- és beosztással, az ellenőrzöttebb tervezéssel és kivitelezéssel felszabadíthatók lennének.

Normákról és normatívákról összefoglalóan

A lakóterületen belül megépülő lakások kapcsolódó és járulékos létesítményeinek mennyiségét, férőhelyét és költségkeretét a Kormány által jóváhagyott OT-ÉM. normák szabályozzák. Ezek betartása országosan kötelező, beruházó és kivitelező szervekre egyaránt. Ezzel szemben a tervezés — szűkebben véve — a várostervezés más szempontok szerint kialakított és más értékeket tartalmazó normákkal dolgozik. További bonyodalmat okoz, hogy az ország két legfőbb városrendező irodájának — a VÁROSTERV-nek és a BUVÁTI-nak — normái egymásközt sem azonosak és így alkalmassint eltérő férőhelyszámú iskolát vagy óvodát kap a település új lakótelepe akkor, ha a részletes rendezési tervet a VÁROSTERV vagy ha történetesen a BUVÁTI tervezte.

A normák súlya is lényegesen eltér egymástól. Az OT normákat a Minisztertanács hagyja jóvá. A BUVÁTI számértékeit egy saját tanulmány alapozta meg és eddig semmiféle hatóság sem hagyta jóvá. A VÁROSTERV egy

vállalati főmérnöki intézkedés alapján dolgozik, hatósági jóváhagyás nélkül.

A különféle előírások rendszere is más és más. Az OT—é 100 illetve 300 lakásra vonatkozik. A BUVÁTI—é hol 1000 főre, hol 20—30 000 főre és különbséget tesz új és rekonstrukciós terület beépítése között. A VÁROSTERV általában 1000 főre vonatkoztat, de előfordul az is, hogy a létesítmény-egységhez tartozó lakosszámot rögzíti. A lakások és a lakosok száma közötti összefüggés időszakonként is változik. Az átlag-lakás országos norma-értékei időszakonként más és más létszámot jelentenek, pl. 3200—3500—3600—400 fő/100 lakás. Ehhez a változó lakosszámhoz változatlanul tapad az eredetileg kijelölt norma-érték. Nem kívánjuk itt elemezni a különféle rendszerek előnyeit, értelmezését és tartalmát meg kell elégednünk csupán azzal a megállapítással, hogy a „forgalomban levő” használatos norma-előírások különfélék, köztük még az egységes nyelvet sem könnyű kialakítani.

A normatív számok közti eltérés — az alapfokú közintézmények vonatkozásaiban — általában elég nagy, 0—150%-ig terjed. Ezek az eltérések a beruházások költségeiben is hasonló nagyságrendű eltéréseket okozhatnak, illetve okozhatnának, ha erre gátló intézkedések nem lennének. De ilyenek vannak. A városrendezési tervek nem valósulhatnak meg úgy, ahogy azokat tervezik, mert a beruházó költségkeretei — amelyeket szintén az OT. normák méreteznek — ezt nem teszik lehetővé. Nagy, sokszor az eredeti koncepciót is érintő változtatásokot kell rajtuk végrehajtani. A reális gazdasági lehetőségeket figyelmen kívül hagyó elképzelések, a megvalósításhoz közeledve, a tényleges beruházási keretek tükrében egyre illuzórikusabbá válnak. Ilyenkor a toldás-foldások, javítgatások kapcsán a tervek etorzulnak, elkorcsosulnak. A megvalósított képen már nem látszik sem a hatóság, sem a beruházó, legkevésbé a tervező szemlélete, csak a kínos kényszerűségből születő kompromisszum.

A járulékos létesítmények vonalán még ellenőrizhetetlenebb a helyzet. Az OT norma itt csak Ft/lakás költséget rögzít. Ennek jelentősége azonban a tervezés szintjén nem érzékelhető, egyszerűen azért, mert a városrendezési terveket nem költségelik, vagy költségbecsülik. A megoldás gazdaságossági vonatkozásai sehol sem jelentkeznek.

Az eddig elmondottak csupán ellenőrzés hiányára, szervezetlenségre mutatnak, de nem magyarázzák meg az eltérések keletkezésének okait. Kiderült ugyanis, s az előbbieken bizonyítottuk, hogy az OT—ÉM. normákban előírt létesítmények számára biztosított keretek — az

esetek többségében — nem teszik lehetővé a legindokoltabb szükségletek kielégítését sem. Sok ezer adatunkkal bizonyítjuk, hogy a kapcsolódó létesítmények vonatkozásában a városrendezési előírások jobban megközelítik a reális szükségleteket, mint a hatóságaik. Ennek a ténynek a felismerése — minden terhes és újabb költségáldozatokat kívánó következménye mellett is — nélkülözhetetlen ahhoz, hogy döntés születessen a jövő időszakok reálisabb előírányzatairól.

Lakóterületek laksűrűsége, beépítési szintszám és területszükséglet

Amennyire biztosak vagyunk állításaink helyességében a kapcsolódó létesítmények vonatkozásában, annyira bizonytalanokká válunk az úgynevezett műszaki, területi mutatók elemzésekor. Ilyen hatósági előírások nincsenek, a városrendezők irodák tehát jogosan és indokoltan alkalmazzák a saját tapasztalati adataikat, amelyek alapján alakulnak ki az itt tárgyalt lakótelepek is.

A régi és az új városrészek közti legszembeötlőbb különbség a beépítésmód változása. Találón jellemzi ezt a különbséget Granasztói Pál. „Általában az új lakótelepek mások mint a régi város. Évezredek át a városban szűk, sikátorszerű utcák, kútszerű udvarok voltak — a modern városépítésben azonban a lakóházak magasságát jóval meghaladó átmérőjű szabad területek a jellemzők. Azelőtt csak a reprezentatív utak voltak szélesek, most minden lakóköz, tömbbelső az. A fák, a növényzet, a zöld általános jellegzetes elemmé vált. A házsor mint olyan csaknem eltűnt s a lakóházak különféle formációinak, a lakóházcsoportok különféle látványának adott helyet. E látványok tendenciája hol vertikális, hol horizontális, vagy ezek kombinációja. Eltűnt az utca és az égboltból sokkal nagyobb darab látszik, a szemet immár nem vezetik ellenzöként a párhuzamos házfalak vagy úttesten a járdaszegélyek. Eltűnt tehát úgyszólván minden, amit az emberi szem évszázadokon át mint rendező, irányító motívumot megszo-kott. Az új kép eszerint kaleidoszkópszerűen változik minden nézőpontból, amellet sokkal tágabb, széttárulabb, olykor csaknem szétfolyó. A kinn és a benn különbsége is megszűnik, belsőség és utca külsősége válik, hiszen a házakat inkább ösvények közelítik meg. Napfény árad el mindenfelé, délben alig lehet árnyékot találni, a fehér, gyakran élénken színezett házfalak szinte szikráznak. Csend van, mozgást alig látni. A gyermekek külön játszótereken játszanak, elszélednek. A szabad természet is közel van, hiszen az ilyen egységes új lakótelepek többnyire a

város szélén épülnek. A munkahely viszont a város belseje, vagy távolabbi ipartelep.”

„Kétségtelen fejlődés, tisztulás, tágulás el- lenére azonban mind gyakrabban merülnek fel a problémák és feladatok is ezekkel az új váro- rosrészekkel, a városképekkel kapcsolatban, amelyek további fejlődés csíráit jelzik és az új, még kevésbé ismert városképek lehetőségeit rej- tik magukban.” Nem kívánjuk visszaz egész- ségtelen és lehangoló atmoszférájú belvárosi be- építéseket, sem a szükség-lakásnegyedek zsú- foltságát, csupán megállapítjuk, hogy az ellen- tetes hatású tágos, szabadonálló „modern” be- építés helytelen alkalmazása, a méretek torzu- lása, a léptékvesztés, — ha nem is azonos jel- legű — de számottevő terheket okozhat nem- csak az ottlakó népesség, hanem a népgazdaság számára is. A szétterülő, laza lakótelepi beépí- tés mód okozta gazdasági, társadalmi, lélektani és esztétikai problémák elemzése az illető szak- ágak kutatóinak komplex vizsgálódását igényel- né. Annak jelzésére, hogy egy új térbeli rend- szer milyen váratlan problémákat szül, csupán egyetlen szempontot vetünk fel, az új lakótelep- ek szélvédettsége kérdését.

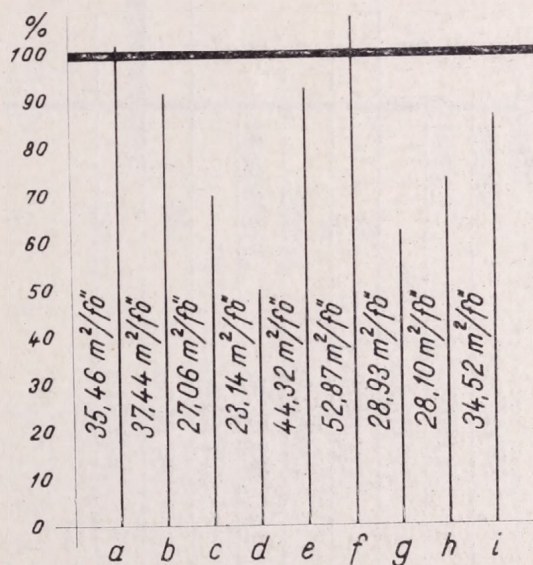
Történelmi városszerkezetben kimutatható a széljárás viszonyok, az egészségre káros té- nyezők fokozott figyelembevétele. Az új és a ré- gi városrészek mezoklimájának vizsgálatával, mérésekkel, megfigyelésekkel, az adatok össze- hasonlításával, azok eredményeiből megállapít- hatjuk, hogy az épületek elhelyezése, az épület-

A lakóterület tényleges bruttó területi mutatói- nak összehasonlítása az azonos városrendezési normatívákkal

Lakótelep	Bruttó lak- sűrű- ség fő/ha	Város- rendezé- si norma terület m ² /fő	Tényle- ges terület	Tényleges terület az előírás %-ában
Miskolc Ki- lián Dél	281	34,90	35,46	101
Pécs, Urán- város	267	39,49	37,44	94
Debrecen, Új Élet park	370	38,22	27,06	70
Győr, Kígyó u.	432	44,83	23,14	51
Veszprém, Kiss La- jos u.	230	47,13	44,32	94
Vác, DCM	189	48,30	52,87	109
Dunaújvá- ros, Ba- rátság	276	45,30	28,93	64
Eger, Had- nagy u.	361	38,50	28,10	73
Bp. József A.	288	39,30	34,52	88

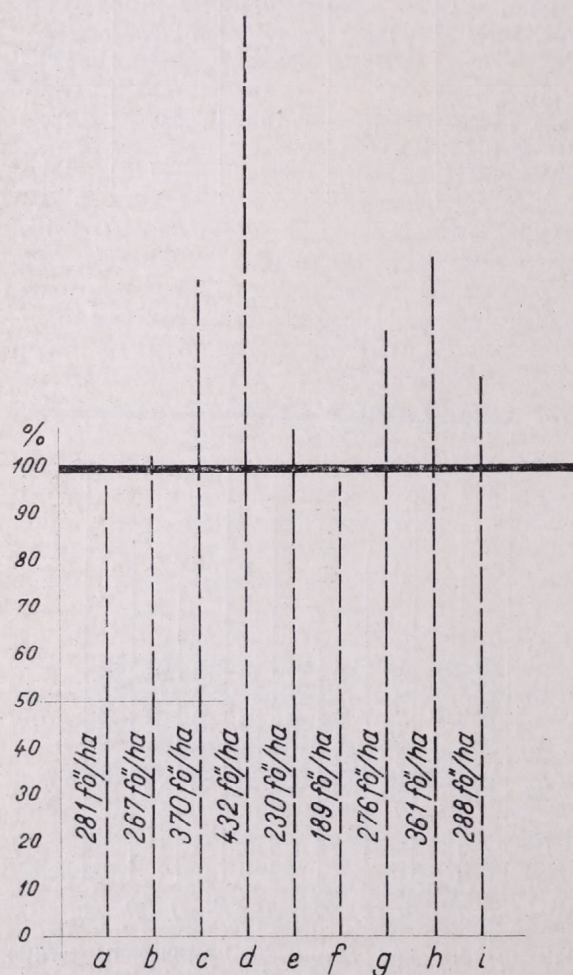
Bruttó laksűrűség (S_b)

Lakóterület	Tényleges bruttó laksűrű- ség (S_b) fő/ha	Átlag szint- szám	A jelenleg érvényes városren- dezési normák szerint terve- zendő laksűrű- ség fő/ha	Tényle- ges lak- sűrűség az előírás %-ában
Miskolc, Ki- lián Dél		5	286	98
Pécs, Urán- város	267	4,5	254	105
Debrecen, Új Élet park	370	4,6	260	142
Győr, Kígyó u.	432	3,6	218	198
Veszprém, Kiss La- jos u.	230	3,1	211	109
Vác, DCM	189	4	195	97
Dunaújvá- ros, Ba- rátság	276	4,4	212	130
Eger, Had- nagy u.	361	5,6	245	147
Bp. József A.	288	5,3	237	121

Az egy főre jutó ténylegesen felhasznált terület aránya az érvényes tervezési előírásokhoz viszonyítva. 100% = az érvényes városrendezési norma- tiva (minimum). a) Miskolc, Kilián dél. b) Pécs, Uránváros. c) Debrecen, Új Élet. d) Győr, Kígyó u. e) Veszprém, Kiss Lajos. f) Vác, DCM. g) Dunaúj- város, Barátság. h) Eger, Hadnagy u. i) Budapest, József Attila.

tömegek rendezése, a városrendezés érezhetően módosítja a városklímát. A téma részletezése nélkül néhány kísérleti mérésünk végeredményét közöljük. Az új beépítésmód képviselőjeként a Lágymányosi lakótelep egy részét választottuk ki, a Lágymányosi út, Vak Bottyán utca és a Budafoki út által határolt tömböt pedig a régi nagyvárosi beépítés képviselőjeként fogtuk fel. A két egymáshoz és a Dunához közel levő területen azonos időpontokban szélereősségre vonatkozó és hőmérsékleti méréseket végeztünk. A mérések végső eredménye azt mutatta, hogy az új lakótelepen nagyobb erősségű szél fúj, mint a régebbi városrészben, ugyanakkor a szél iránya 10—15 m-ként változott, örvényeket képezve. Az általános hőmérséklet 0,5—1,0 C°-kal volt alacsonyabb a szomszédosnál.

A beépítés brutto laksűrűsége (S_b) az érvényes városrendezési előírásokhoz (100%) viszonyítva. a) Miskolc, Kilián dél. b) Pécs, Uránváros. c) Debrecen, Uj Elet. d) Győr, Kigyó u. e) Veszprém, Kiss Lajos. f) Vác, DCM. g) Dunaújváros, Barátság. h) Eger, Hadnagy u. i) Budapest, József Attila.

Mit mondanak a számok? Azt, hogy a vizsgált lakótelepek többségében — a városrendezési normák előírásainál, amelyek „legkisebb” méreteket rögzítenek — jóval tömörebb, helytakarékosabb megoldást valósítottak meg. Helyszíni tapasztalataink szerint mint szélső, léptéktől vesztett példát említjük a váci lakótelepet, ahol a város szélén, a kukorica- és szántóföldek közvetlen szomszédságában 600 lakás és kb. 1500 személy részére a budapesti Hősök terehez hasonló méretű főteret létesítettek, a Népköztársaság útjához hasonló szélességű főutcával. A számsor másik végén levő legkisebb érték a győri lakótelep 23,14 m² fő területtel. Az épületek és a lakosság zsúfoltságára vonatkozóan a hivatkozott győri értéket mint legalsó elfogadhatót ítéljük meg. A területszükséglet helyes mértékét tehát a 23,14 m²/fő és az 52,87 m²/fő értékek között — illetve a mondottak szerint a felső értéknél jóval lejjebb kell keresnünk. A többi telep megfigyelése eredményeként erősen hajlunk afelé, hogy megfelelőként a beépítési szintszámától függően a 23—35 m²/fő értékskálát javasoljuk.

A bruttó terület csökkenése előnyösen befolyásolná a teljes terület elemeit képező közlekedési és szabad, valamint a közös zöldterületek alakulását is. 10 000 lakosság alatt a lakótelepek kihaltak. Belső forgalom jóformán alig van. A lakótelepek közlekedő területének megtervezése mindenütt hagyományos módon történt, kialakult azonban egy másik rendszer, a szétválasztott gyalogútvezetés rendszere. A távolságok rövidítése végett ugyanis a lakosok ösztönös átvágásokat, átlós irányú ösvényeket tapostak ki, ésszerűen megrövidítve gyalogútjaikat.

A lakóterületeken külön parkolóhelyeket nem létesítettek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek nem is hiányoznak, hiszen a belső utak járműforgalma szinte nullával egyenlő. A veszprémi Kiss Lajos lakótelepen 1964. V. 12-én d. e. másfél órán keresztül a főútvonal forgalma mindössze három személyautó, s egy kézikocsi volt. A személygépkocsi-forgalom és az ahhoz szükséges parkolóterület sokat emlegetett válságos terjeszkedése csak a távoli jövő fenyegetése lehet. Jelenleg nincs forgalom, és a meglévő néhány kocsi bőven elfér a túlméretezett forgalmi utak mentén, békés egyetértésben az ott játszó gyermekekkel.

A közlekedési, szabad és zöldterületek kiterjedésének nem csak a létesítésükhöz és fenntartásukhoz szükséges költségek alakulására van lényeges hatása, hanem — a lakóterület határait determinálva — a közművesítési megoldások költségeire is. A gazdaságosság azon-

Lakásberuházások összes költségei (bruttó költségek)

Lakótelep	Bruttó laksűrűség fő/ha	Átlagos lakásköltség Ft	Kapcsolódó lét. költsége Ft/lakás	Járulékos lét. költsége Ft/lakás	Összesen Ft/lakás
Miskolc Kilián Dél	281	119 000	8 318	31 800	115 118
Pécs, Uránváros	267	181 000	21 500	66 500	269 000
Debrecen, Új élet park	370	136 000	11 870	10 950	158 820
Győr, Kígyó u.	432	114 000	8 750	12 700	135 450
Veszprém, Kiss Lajos	230	130 000	17 000	50 300	197 300
Vác, DCM. (Deákvár)	189	125 000	23 800	17 030	165 830
Dunaújváros, Barátság	276	135 500	4 530	8 800	148 830
Eger, Hadnagy u.	361	138 500	4 300	5 750	148 550
Bp. József Attila	288	105 500	9 000	6 650	121 150
Bp. Lágymányos		168 000	12 300	16 700	197 000
Bp. Árpád-hídfői		157 000	16 200	22 600	195 800
Bp. Kacsóh Pongrác		170 000	14 700	20 400	205 100

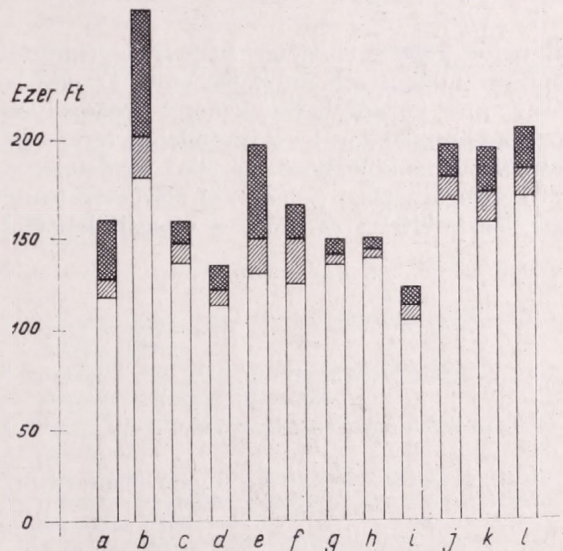
ban — a vizsgálatok szerint — függvénye az Sb (fő/ha) értéken túl a beépítés átlagos szintszámának is. A vonatkozó táblázat értékei szerint a lakótelepek általában alacsony beépítésűek. Alig néhány — az egri, a lágymányosi és a József Attila lakótelep — került a középmagas kategóriába (itt a legmagasabb a 361 fő/ha érték is). Tudomásunk szerint külföldön általános törekvés a magasabb átlagszintű beépítésre való törekvés. Lengyelországban az újabban épülő lakóterületeket legkevesebb 450 fő/ha hértékkel tervezik, de gyakori a 700 fő/ha érték is.

Bruttó lakásépítési költségek

A lakótelepi költségek (beruházási költségek) kigyűjtésénél célunk volt a komplex költségek megállapítása. Ide tartoznak a lakóépületek, s közintézmények, a közlekedési létesítmények, a közös zöld- és szabad területek létesítésének, a közművesítésnek, a tereprendezésnek a költségei. Magukba foglalják tehát a lakóterületen levő ill. megvalósuló összes magas- és mélyépítési létesítmények lakóterület-határon belüli költségeit, ezen létesítmények gépi berendezéseinek és beépített bútorainak költségigényeit a tervezési díjjal együtt. Nem tartalmazza azonban mindazokat a költségtényezőket, amelyek egyrészt a lakóterület határain kívül megvalósuló létesítményeket fedezik, így az alapközművek, a távfűtési erőművek, bekötőutak stb. beruházási költségeit.

Egy a KSH. részére készült tanulmány — Kárpátiné—Hergár: *Bruttó lakásépítési költségek becslése* —, amely az országos átlagköltségek becslésének módszerére, és számszerű értékeire

tesz javaslatot (1965. XII. 1.), az országos lakásépítési átlagköltség értékeként a 177 000 Ft-ot jelöli meg. Ezek a költségek elméletileg fedeznék a járulékos és a kapcsolódó létesítmények megvalósítását is. Az előbbi táblázatok értékei szerint a vizsgált lakótelepek tényköltségei — a pécsi kivételével (célberuházásként nagyobb költ-

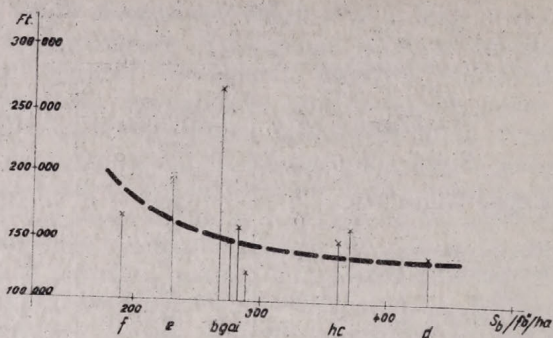
A lakásberuházás egy lakásra jutó bruttó költsége. (Ferde vonalkázás a kapcsolódó, keresztirányú vonalkázás a járulékos létesítmények költségét jelzi.) a) Miskolc, Kilián dél. b) Pécs, Uránváros. c) Debrecen, Új Élet. d) Győr, Kígyó u. e) Veszprém, Kiss Lajos. f) Vác, DCM. g) Dunaújváros, Barátság. h) Eger, Hadnagy u. i) Budapest, József Attila. j) Budapest, Lágymányos. k) Budapest, Árpád-hídfő. l) Budapest, Kacsóh Pongrác u.

ségkereteket használhattak fel) — megközelítik ezt az elméleti értéket, felerészük azonban annál lényegesen alacsonyabb.

Vizsgálódásaink során összefüggéseket állapítottunk meg a lakóterület bruttó laksűrűsége és a beruházási költségek között. Erre egy példa: a bruttó laksűrűség és a fajlagos törzsközmű-költségek közötti sztohasztikus összefüggés megállapítása céljából az S illetve a k (elválasztó rendszerű csatornázás) független változók közötti korrelációs kapcsolat nagyságát kiszámítva, arra $r = 0,800$ korrelációs tényezőt kaptunk, amely tényező „nagyfokú” korrelációs szorosságot jelent. A két független változó közötti összefüggést grafikus kiegyenlítéssel állapítottuk meg, melyek eredményeként a regressziós hiperbola értékeire a grafikonból leolvasva a következő táblázatban közölt értékeket kaptuk az n (átlagszintszám) illetve az azokhoz tartozó S bruttó laksűrűsége eseteire vonatkozóan:

n (átlagszint- szám)	S_b fő/ha	k 1000 Ft/lakás	%
8	305	10,8	76
7	285	11,6	82
6	260	12,8	91
5	230	14,1	110
4	195	16,5	117

Az összes költség vizsgálata arra is figyelmeztet, hogy az átlagos szintszámemelkedés az egy lakásra jutó költségek csökkenését eredményezi. Ez fokozódna akkor, ha a lakótelepek területigényéből adódó különböző mértékű területszervezés költségkihatásai (telekárak) mérhetőek lennének. Tekintettel arra, hogy a vizsgált lakótele-

A lakásberuházás egy lakásra jutó bruttó költsége a laksűrűség függvényében. a) Vác, DCM. b) Veszprém, Kiss Lajos. c) Pécs, Uránváros. d) Dunaújváros, Barátság. e) Miskolc, Kilián dél. f) Budapest, József Attila. g) Eger, Hadnagy u. h) Debrecen, Új Elet. i) Győr, Kigyó u.

pek túlnyomórészt állami tulajdonban levő területeken épültek, a terület megszerzésének költségei nem jelentkeznek (a kismértékű kisajátítás általában nem érte el az összköltségek 1%-át). Ha a terület értékelésének módszerei kidolgozottabbak lennének és az állami tulajdonban levő területek (amelyek eddig költségmentesen voltak megszerezhetők) értékét is figyelembe lehetne venni, az összköltségek emelkedésével kelletne számolni. Ez viszont a magasabb szintszámú épületekben létesítendő lakások további relatív olcsóbbodását eredményezné.

A költségalakulások elemzése, a költségnövelő és csökkentő tényezők felderítése, az összefüggések feltárása, a következtetések levonása külön — a jelen munkához hasonló terjedelmű — vizsgálat anyaga lehetne. Vizsgálódásaink kerete ennek elvégzésére már nem adott módot, ezért csak a legfontosabb alapadatok ismertetésére korlátozódhattunk.

ÚJ KÖNYVEK

- ** *Aravantinos, A. G.*: Grosstädtische Einkaufszentren. Der Einfluss des Verkehrs auf die Struktur und Funktion der Zentren. Essen, 1963.
- * *Auzelle, R.*: 323 citations sur l'urbanisme. Paris, 1964.
- * *Behrendt, R.*: L'homme a la lumiere de la sociologie. Paris, 1964.
- * *Beleville, G.*: Morphologie de la population active a Paris. Paris, 1962.
- ** *Bevezetés a demográfia*ba. (Szerk. Szabady E.) Bp. 1963.
- ** *Bockelmann, W.—Hillebrecht, R.—Lehr, A.*: Die Stadt zwischen Gestern und Morgen. Planung, Baurecht und Verkehr. Basel—Tübingen, 1961.
- Boustedt, O.—Müller, G.—Schwarz, K.*: Zum Problem der Abgrenzung von „überlasteten Verdichtungsräumen“. Institut für Raumforschung. Bad Godesberg, 1965.
- Choay, Fr.*: Urbanisme, utopie et réalité. Paris, 1965.
- ** *Chirstenfreund, W.*: Verkehrsuntersuchung und Planung. Leipzig, 1964.
- ** *Le Corbusier*: Feststellungen zu Architektur und Städtebau. Mit einem amerikanischen Prolog und einem brasilianischen Zusatz gefolgt von „Pariser Klima“ und „Moskauer Atmosphäre“. Berlin, 1964.
- ** *Darvas J.*: A legnagyobb magyar falu (Orosháza), Bp., 1965.
- * *Davidovics, V. G.*: Planirovka gorodov i rajonov. Moszkva, 1964.
- Dittrich, E.*: Verkehrsentwicklung—Landesplanung—Raumordnung. Sonderdruck aus Tagungsbericht Deutscher Strassentag. Institut für Raumforschung. Bad Godesberg, 1965.
- * *Eckart, W.*: The Challenge of Megapolis. Washington, 1964.
- Eckbo, G.*: Urban Landscape Design. New York, 1964.
- ** *Farmont, H.*: Parkhäuser in der Stadt. Düsseldorf, 1965.
- * *Ferguson, T.*: Public Health and Urban Growth. London, 1964.
- * *Friedman, A.*: Regional Development and Planning. Cambridge, 1964.
- ** *Gépkösi parkolóhelyek városokban.* (Összeáll. Lehotzky K.). Bp., 1964. OMKDK Témadokumentációs kiadvány, 46. sz.
- ** *Giedion, S.*: Raum, Zeit, Architektur. Die Entstehung einer neuen Tradition. Ravensburg, 1965.
- * *Gorny, L.*: Nos nouvelles frontières. Paris, 1964.
- Göderitz, J.—Horstmann, H.*: Sanierungsbeispiele. Stuttgart, 1965.
- Brebler, L.*: Urban Renewal in European Countries: Its Emergence and Potentialis. Philadelphia, 1964.
- * *Gropius, W.*: The New Architecture and the Bauhaus. Cambridge, 1965.
- Hoffmann, O.—Repentin, Ch.*: Neue urbane Wohnformen. Berlin, 1965.
- * *Hurtwood, A.*: New Playgrounds. London, 1964.
- Irlé, M.*: Gemeindesoziologische Untersuchungen zur Ballung Stuttgart. Institut für Raumforschung. Bad Godesberg, 1965.
- Isbary, G.*: Materialien zur Landesplanung. V. Der Regierungsbericht über die Raumordnung in den Niederlanden. Institut für Raumforschung. Bad Godesberg 1965.
- Isbary, G.*: Zentrale Orte und Versorgungsnahbereiche. Institut für Raumforschung. Bad Godesberg, 1965.
- ** *Jacquignon, L.*: Le droit de l'urbanisme, Paris, 1965.
- ** *Jaspert, F.*: Vom Städtebau der Welt. Berlin, 1961.
- * *Johnson—Marshall, P.*: Rebuilding Cities. Edinburgh, 1966.
- ** *Kőszegi L.*: A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései. Bp., 1964.
- ** *Kraus, H.*: Landesplanung und Städtebau. Hannover, 1963.
- * *Krugljakov, Ju. G.*: Szisztéma ozelenija zsilih. rajonov krupnih gorodov pri rekonsztrukcii. Moszkva, 1965.
- Kühne—Büning, L.*: Sanierungsbeispiele und ihre Bewohner im rheinisch-westfälischen Industriegebiet. Stuttgart, 1963.
- * *Land Use Planning and the Social Sciences.* A selected bibliography. London, 1964. Centre for Urban Studies.
- Leibbrand, K.*: Verkehr und Städtebau. Basel—Stuttgart, 1964.
- ** *Lettrich E.*: Esztergom, a dorogi iparvidék városa. Bp., 1964. Akadémiai Kiadó, (Földrajzi Tanulmányok, 3.).

- ** Magyarország népesedése a két világháború között. (Szerk. Szabady E.) Bp., 1965.
- ** *Makkai L.*: A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata. Bp., 1963.
- ** *Meyer, K.*: Ordnung im ländlichen Raum. Grundlagen und Probleme der Raumplanung und Landentwicklung. Stuttgart, 1964.
- Mumford, L.*: La cité à travers l'histoire. Paris, 1965.
- Müller-Ibold, K.—Hillebrecht, R.*: Städte verändern ihr Gesicht. Stuttgart, 1962.
- ** *Opit projektirovanija gorodov Ukraini i Moldavii.* Kijev, 1965.
- ** *Orosháza néprajza.* Szerk. Nagy Gy. Orosháza, 1965.
- ** *Orosháza története.* Szerk. Nagy Gy. Orosháza, 1965.
- * *Oscsepkov, G. D.*: Planyirovka i zasztrojka zsilih mikroajonov i masszivov (opit zarubezsnovo sztroityel'sztava). Moszkva, 1964.
- * *Palentrejev, Sz. N.*: Landsaftnoje iszkusztvo. Jarczslav, 1963.
- Le phénoméne urbain.* Paris, 1965.
- ** *Planning Research. A Register of research of interest to those concerned with town and country planning.* London, 1965.
- * *Die Raumordnung drängt.* Köln—Opladen, 1964.
- * *Reinhart, C.*: Bau von neuen Städten. Wien, 1964.
- * *Rekomendacii po planirovka i zasztrojka zsilih rajonov i mikrorajonov.* Moszkva, 1964.
- Reschke, H.*: Wesen und Bedeutung der Grossstadt. *Hillebrecht, R.*: Die Stadtregion — Grossstadt und Städtebau. Göttingen, 1962.
- * *Ribeaud, J.*: Le développement urbain. Paris, 1965.
- * *Ritter, P.*: Planning for man and motor. Oxford, 1964.
- * *Roskill, O. W.*: Housing in Britain, A Survey. London, 1964. Town and Country Planning Association.
- *Sárfalvi B.*: A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon. Bp., 1965.
- Schaller, H. G.*: Public expenditure decisions in the Urban Community. Washington, 1963.
- ** *Schmitter, E. P.*: Die ländliche Gemeinde. Planung und Gestaltung. München—Basel—Wien, 1965.
- Schwagenscheidt, W.*: Die Nordweststadt: Idee und Gestaltung. Stuttgart, 1965.
- Sert, J. L.*: Architektur und Stadtplanung. Stuttgart, Siedlungen und Städte. Stuttgart, 1965.
- * *Sleeman, J. F.*: British public utilities. London, 1953.
- Stadtverkehr und Stadtplanung.* Winterthur, 1963.
- * *Stäubli, W.*: Brasilia. Stuttgart, 1965.
- ** *Stein, S. C.*: Toward New Towns for America. Liverpool, 1958.
- ** *Stván, J.*: Problémy perspektivni prestavby nasichest. Praga, 1962. VUVA.
- * *Szecskó T.*: Ember és a nagyváros. Bp., 1966. Gondolattár.
- ** *Tanulmányok a mai faluról.* Bp., 1964.
- ** *Town centres: approach, to renewal.* London, 1962.
- ** *Untersuchung der territorialen Planung gesellschaftlicher Einrichtungen, hinsichtlich deren Konzentration und Kombination.* Berlin, 1964. Deutsche Bauakademie.
- ** *Die Verkehrsprobleme der Städte.* Stuttgart—Köln, 1956.
- * *Voproszi gradosztroityel'sztva, rajonnaja planirovka.* Kijev, 1965.
- * *Wingo, L.*: Cities and Space: the Future Use of Urban Land. Baltimore, 1963.
- Wohnen in neuen Siedlungen.* Stuttgart, 1965.
- ** *De Wolfe, I.*: The Italian townscape. London, 1963.
- ** *Zentren in neuen Wohngebieten.* Stuttgart, 1963.
- Zepf, E. J.*: Modell der Stadtregion: Städtebänder und Freiräume. Stuttgart, 1964.

A *-gal jelölt művek az ÉKME Városépítési Tanszékének könyvtárában, a **-gal jelölt művek a VÁTI könyvtárban találhatóak.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Faragó Kálmán:</i> Néhány újabb szempont a lakóterületi egységek tervezéséhez	5
<i>Dr. Novák Péter:</i> Az ipari területek tervezésének néhány elvi problémája	28
<i>Dr. Major Jenő:</i> A magyar városok és város-hálózat kialakulásának kezdetei	48
<i>Dr. Granasztói Pál:</i> Településtudományunk közelebbi múltja	91
<i>Deák Sándor:</i> A városkörzet típusú település-csoportról	102
<i>Fülöp Dénes — Dr. Rendes Lajos — Böhm Antal:</i> A népesség-reprodukció néhány tényezőjének vizsgálata Bács-Kiskun megye három településében	113
<i>Dr. Kerék Mihály:</i> Településeink a vándormozgalomban	127
<i>Kárpáti Andorné — Konrád György:</i> Tizenkét új lakótelep vizsgálata	136
Új könyvek	155

66-6326 — Szegedi Nyomda Vállalat
Felelős kiadó a Városépítési Tervező Vállalat
igazgatója

Könyvszerkesztő: Mayer József
Az ábrákat Bognár László, Detrich Elemér, Szilas
Gyula és Teőke Lászlóné rajzolta

A kézirat nyomdába érkezett 1966. június
Példányszám: 800. Terjedelem: 19,75 (A/3) ív
Készült: linószedéssel, íves magasnyomással az
MSZ 5601—59 és MSZ 5602—55 szabvány szerint

307.411

8
866

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
18.

РЕЗЮМЕ
SUMMARY
ZUSAMMENFASSUNG

BUDAPEST, 1966

территориальной и функциональной единицами; б) крупногородская единица — переход между селитебной единицей и городской структурой.

Второй раздел разбирает взаимосвязи планировки единиц селитебной территории и изменения предъявляемых к ним требований. На основе имеющегося опыта анализируется предполагаемое направление дальнейшего развития и его последствия, особенно такие, которые возникают в связи с изменением численности и состава населения, а также с повышением требований к жилищным условиям, к общественно-бытовому и коммунальному обслуживанию.

Изменение всех этих требований может привести к трем последствиям: 1. Пока имеется возможность для решения данной проблемы путем перестройки в пределах отдельных сооружений или же территориальных единиц, то можно пренебрегать влиянием этого процесса на принципиальные основы планировки; 2. Изменяющиеся условия и требования могут быть уравновешены без всякого существенного вмешательства. 3. Возможно, что структура единицы селитебной территории требует существенного переустройства при изменении взаимосвязей городской структуры или в том случае, если для удовлетворения потребностей в обязательном порядке приходится создать новые сооружения и территории. Случай 1 и 2 касается не столько сферы районной планировки, а более проектирования сооружений. Третий случай же следует учитывать при создании единиц селитебной территории.

Единовременное наступление третьего случая можно предупредить и также возможно ограничение его сферы действия. Ради этого

в очерке рекомендуется несколько приемов планировки, а именно: не следует унифицировать композицию единиц селитебной территории; относительно требований, предъявляемых к единицам селитебной территории, в ходе планировки необходимо разделить с одной стороны, те которые нужно удовлетворить единообразно во всех районах города, с другой стороны, те, которые отличаются тем, что их удовлетворение может быть различным в отдельных городских районах. Необходимо стремиться к тому, чтобы отдельные единицы создали заметный ансамбль, а их разграничение считается окончательным лишь только при наличии соответствующих природных условий, ибо путем укрупнения и совмещения отдельных единиц можно изолировать последствия изменений. Для этого и сейчас можно обеспечить необходимые предпосылки. Изоляции преобразований структурного характера можно добиться и в том случае, если в пределах отдельных единиц можно изменить разграничение территорий различного назначения. Готовности к гибким изменениям потребует не только организация взаимосвязей сооружений и территориальных элементов в пределах идентичных городских районов, но также же принципы нужно применить и для различных групп соответствующих единиц. Применение этих методов возможно в первую очередь в единицах многоэтажной застройки.

Предложенные решения общеизвестны и в нынешней практике районной планировки. Важным считается сознание их значения с точки зрения удовлетворения не только предстоящих, а также перспективных требований. Это сознание может привести к дальнейшему развитию вышеуказанных решений.

НЕКОТОРЫЕ ПРИНЦИПИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПЛАНИРОВКИ ПРОМЫШЛЕННЫХ РАЙОНОВ

Д-Р ПЕТЕР НОВАК

В очерке изложены некоторые проблемы планировки промышленных районов на основе текущих — но ещё не законченных — исследовательских работ.

В первой части дается краткий обзор о нынешнем положении планировки промышленных районов в Венгрии. Установлено, что в течение последнего десятилетия и на территории населенных мест удалось обеспечить более планомерное размещение промышленных предприятий. Градостроительская практика, в соответствии с потребностями, в течение послед-

них лет систематично заботится о наличии проектов планировки промышленных территорий; в генеральных планах развития городов также намного решительнее и более рационально намечены территории, назначенные для размещения промышленных предприятий. Однако принципы, которые служат основой этой деятельности, часто ещё не выяснены. В ходе планировки промышленных районов всё ещё недостаточно утилизированы существующие особенности социалистического планового хозяйства, а также возможности планомерного

размещения промышленности (которые ныне ещё во многих случаях и экономически не использованы). Особенно серьёзные проблемы имеются при решении градостроительных задач, связанных с реконструкцией промышленных предприятий.

Вторая часть занимается общественно-техническими факторами, оказывающими влияние на формирование промышленных районов. Среди общественных факторов первым выделяется планомерное, координированное размещение промышленных предприятий на основе планового хозяйства. Его наиболее существенное преимущество заключается в предоставлении возможности для продуманной и многосторонней утилизации различных инженерно-технических сооружений. Таким образом экономичность расширяется по сравнению с её общепринятым смыслом в капиталистическом обществе (экономичность в пределах размещения одного завода), она распространяется на планировку нескольких промышленных предприятий или же целых промышленных районов. Другим значительным достижением считается принцип заботы о человеке, который также повлияет на формирование промышленных районов. Его действие проявляется прежде всего в том, что потребует с одной стороны как можно максимальной защиты населения города от вредностей промышленных предприятий, а с другой стороны охраны работников, занятых в промышленном районе, от вредного влияния окружающих их сооружений. Эффективность научно-технического развития наблюдается в связи с развитием технологии, а также объема и экономичности производства.

Влияние проблем санитарной гигиены, транспорта и инженерного благоустройства, а также изменения размеров потребных площадок часто проявляется в противоположном друг другу направлении. Ныне ещё трудно установить, в каком хронологическом порядке и в каком размере предполагается влияние этих факторов на размещение промышленности в течение следующих десятилетий; это обстоятельство означает значительные трудности при составлении более перспективных генеральных планов развития городов. В связи с проблемой требования к территории следует отметить, что по имеющемуся опыту при разработке большинства существующих планов хотя и проведены подробные расчёты, всё-таки наблюдается недооценка влияния развития на размеры потребных площадок промышленных предприятий. Ввиду хозяйственных возможностей нашей страны нельзя рассчитывать ни на массовое сооружение дорогостоящего оборудования, способствующее снижению производ-

ственных затрат, и поэтому решение этой проблемы также предполагается пока прежде всего в рамках районной планировки, учитывая специальные требования к территории. Таким образом в градостроительной практике следующих лет нельзя рассчитывать на сокращение потребных площадок, а нужно стремиться к более экономичному использованию территории.

Третья часть занимается понятием промышленного района и его классификацией. Промышленный район является функциональной частью городской территории, которая в качестве основной функции характеризуется производством, но в ней проводятся и другие вспомогательные функции. Охарактеризованная такой комплексной территориальной единицей своей основной функцией не исключает то, что в дальнейшем изменяется соотношение отдельных частичных функций в общей совокупности, новые функции присоединяются к предыдущим или же удовлетворение некоторых из них примыкает к другой основной функции.

Классификацию промышленных районов целесообразно построить в соответствии с различными категориями промышленных предприятий. В очерке предлагается несколько способов классификации, а именно: классификация по характерным потребностям (её критерии подробно изложены) и с учётом этого общепринятые территориальные категории:

I. отдаленные от территории населенных мест,

II. прилегающие к ним и

III. размещаемые и в пределах селитебной территории промышленные предприятия.

Для всякого промышленного района характерны требования одного из вышеуказанных трех категорий и, таким образом, в данном районе возможно прежде всего экономичное и целесообразное размещение относящихся именно к этой категории предприятий. Это, конечно, не исключает, что в пределах района — в качестве вспомогательных производств — могут быть размещены также и предприятия, относящиеся к другим категориям. Вообще не допускается размещение таких предприятий, которые причислены к низшей категории.

В четвертой части излагаются некоторые вопросы планировочной структуры городов. Установлено, что в отношении промышленных мест работы в известной степени приходится пересматривать принцип, по которому населенный пункт представляет собой единство места работы и места жительства. Оформление промышленных территорий стало уже отчасти проблемой районной планировки. Что касается размещенной в городском массиве или же

прилегающей к нему промышленности, на основе просмотра категорий предприятий можно определить, именно в какой части городской структуры возможно укрупнение промышленных предприятий так, чтобы укрупненные предприятия были соответственно размещены и со своей точки зрения, и с точки зрения других частей города. Другими словами: приходится назначать такие территории, которые удовлетворяют различные требования и дают возможность для размещения данных предприятий в соответствии с другими соображениями.

В очерке анализируется влияние совместности промышленных районов различных категорий на структурные элементы города (селитебная территория, зеленая защитная зона, городской центр), а также на пригородную зону.

Говоря о возможности защиты от санитарной вредности промышленных предприятий, в пятой части установлено, что современной считается комплексная (комбинированная градостроительная и технологическая) защита. Анализируются также её средства и предлагается новый способ расчёта защитных расстояний, который основан на численном (экспериментальном и теоретическом) определении особенностей различных технологических процессов. Защитная роль растеня проявляется прежде всего в предохранении надземного загрязнения и в озеленении защищаемой территории.

Шестая часть занимается структурой промышленного района. После изложения некоторых соответствующих, чуть не классических принципов (напр. параллельная трассировка шоссе и железнодорожного транспорта, композиция ансамблей, регулярная дорожная сеть) ссылаясь на международный опыт отмечается необходимость распространённого применения промышленных комплексов в качестве структурной единицы промышленных территорий. Комплекс считается автором не только территориальной единицей. Разбивка промышленной территории на отдельные комплексы проведена правильно и экономично лишь в том случае, если комплекс является единой и в других отношениях, т. е.: *промышленно-кооперационная единица* (значительная часть кооперационных взаимосвязей относящихся к данной группе предприятий осуществляется между собой), *обслуживающая единица* (с точки зрения инженерного благоустройства, комму-

нального и общественно-бытового обслуживания относящиеся к данной группе предприятий по мере возможности опираются на общие сооружения), *архитектурная единица* (композиционная единица, хорошо согласованная с точки зрения архитектурного оформления, массивности и внешнего облика отдельных зданий), *капитальная единица* (капиталовложение комплекса подготавливается и осуществляется в едином порядке, по мере возможности общим инвеститором), *строительная единица* (строительство относящихся к группе предприятий осуществляется в едином потоке, в соответствующей последовательности и в единой подрядной организации).

В конце очерка указывается на некоторые особенности, учитываемые при вместимости промышленных районов в облик существующих городов. Размер промышленных комплексов в этом случае более подчиняется имеющейся или же используемой площади. Это вообще приводит к тому, что размер комплексов меньше рационального и часто их нельзя оформлять в виде полной единицы. На базе правильной транспортной сети, которая считается самой благоприятной для промышленных территорий, вместо соблюдения компактной планировки созданы промышленные районы растянутого или же разбитого очертания. Часто и то, что даже новые промышленные районы могут быть созданы только в виде смешанной (промышленной и селитебной территории). Размещение новых промышленных районов или же промышленных предприятий в пределах существующих селитебных территорий вообще не считается целесообразным. Реконструкция существующих жилых районов с точки зрения их структуры, застройки и системы зеленого обслуживания для вместимости промышленных предприятий — сталкивается с большими трудностями и требует высоких затрат. Без такой же реконструкции в санитарном, архитектурном и функциональном отношении сильнее проявляется вредный эффект, оказанный на селитебные территории.

В очерке дается группировка существующих предприятий с точки зрения дальнейшего развития промышленных районов (ликвидируемые, перестраиваемые, неразвиваемые и развиваемые предприятия) и имеются также предложения для перестройки отдельных групп с повышенным учётом экономичности.

НАЧАЛО ФОРМИРОВАНИЯ ВЕНГЕРСКИХ ГОРОДОВ И ГОРОДСКОЙ СЕТИ

Д-Р ЕНЭ МАЙОР

В ходе исследований истории градостроительства в Венгрии автор отметил своеобразную группу поселений. Их общей чертой является то, что они были названы по своему праву держать ярмарки. Полученное название означает или день ярмарки, или саму ярмарку или же место ярмарки (Кедхей, Сердахей и т. д. — Вашари, Вашархей и т. д.) Набрали более ста таких средневековых названий населенных пунктов и их картографировали независимо от того, из какого века средневековья получено о них первое письменное упоминание и кроме названия имеется ли и другие данные о их ярмарочной деятельности или нет. Картографирование ясно показало, что распределение этих населенных пунктов было вовсе не равномерным. Они размещены в первую очередь по окраине населенной территории Венгрии одиннадцатого века, примыкая к секейским посёлкам, защищающим преграду, и к участкам средневековых путей, пересекающим преграды. Они встречаются больше всего на южно и северо-западном, а также западном и южном краю населенной территории. На севере их число сильно уменьшается, на востоке же снова увеличивается и установлено, что указанная группа ярмарочных городков последует переселению секеев к востоку.

Из вышеуказанного наглядно и то, что места ярмарок в значительно меньшем количестве расположены во глубине населенной территории. И здесь они находятся в задунайском краю, а помимо некоторых примеров почти совсем отсутствуют на большей Венгерской низменности. Более подробные исследования показали, что эти внутренние места ярмарок размещены почти без исключения по линии венгерско-славянского этнического соприкосновения, установленной Книежа Иштваном, обычно при переправочных пунктах. Ввиду того, что славяне проживали в лесном, горном краю, а кочевые венгры чувствовали себя уютно на травяных равнинах, поэтому этнические территории одновременно соответствовали различным географическим краям. По нашему мнению проявляющие в этническом характере географические и бытовые различия служили основой товарообмена и, таким образом, обеспечивали возможность возникновения мест ярмарок.

Рассматривая тщательнее эти места ярмарок, показывается, что в их близости создается группа поселений своеобразного состава. Эта группа поселений кроме мест ярмарок состоит из промысловых или торговых посёлков или

же одновременно из обоих. Большинство промысловых посёлков занималось металлургией (деревни под названием Ковачи, Келечень, Ваш, Тэмэрд и т. д.), а поселки торгового характера были деревни восточных, мусульманских, или еврейских и по большей части турецких народов (поселки под названием Серечень, Казар, Кализ, Бэсэрмень, Жидо). Бывает, что несколько таких поселочных ансамблей расположено поблизости друг друга, как например в предполье гор Баконь — Вертеш. Группы поселков обычно дополняются монастырями или же крепостями. Расстояние между этими частями составляет вообще 2—5 км и иногда даже 10 км, но они обычно расположены в соседстве друг друга. Показано, что эти группы поселений были созданы в пределах королевских или кастелянских земельных владений.

Анализ имеющихся данных показал, что оформление этих мест ярмарок или же групп поселений было осуществлено вероятно в XI—XII. веках. Они заслуживают внимания в основном потому, что они состоят из таких же частей, как и города того времени, с той разницей, что у них место ярмарки, промысловая и торговая деревня, а также монастырь и крепость рассеяны по значительно большей территории, чем в городах, хотя различные части венгерских городов средневековья составили также довольно рыхлую (неплотную) конгломерацию.

То обстоятельство, что вследствие большой рассеянности и поселки другого характера закладывались в группу поселений, не уменьшает её сходство со средневековыми венгерскими городами, так как значительная часть их населения также не занималась промышленностью и торговлей.

В очерке сделана попытка для объяснения рассеянности. Недоразвитая технология производства и высокая необеспеченность существования связывали группы различных профессиональностей в культовые группы и, таким образом, они не могли смешиваться друг с другом. Культовое разделение мусульманских и еврейских купцов не требует особого объяснения. В связи с ярмаркой также проявляются следы таких суеверных привычек, которые требовали, чтобы места ярмарок были размещены — как это обычно у примитивных народов — не в пределах селитебной территории поселений, а в какой-то необходимой части околлицы, соответствующей требованиям ярмарок. Ввиду того, что у недоразвитых народов ярмарки имели также значительные не

экономические функции, поэтому они перечислены в очерке и в связи с этим показано, что народные певцы того времени (ёкуляторы, гусяры) проживали около места сельских ярмарок. Очерк также показывает попытки придать ярмаркам христианские культовые формы, что и способствовало включению ярмарки вместе с церковью в глубь населения.

В последней главе очерка рассматривается дальнейшая судьба мест ярмарок. После разложения системы королевых владений большинство из них опустошилось или же выросло в деревни. Только некоторые достигли степени сельского городка (оппидум) или же города. Наблюдается, что подавляющее большинство сельских городков было создано в непосредственной близости рассмотренных в очерке мест ярмарок. В отношении тех нескольких мест ярмарок, которые действительно превратились в города, это развитие произошло в 30-ых годах XIII. века или же ещё позже. Однако они представляют новый тип городов, для которого характерно, что в плане центральное место занято рынком.

Очерк дает краткий обзор этого второго периода истории венгерского градостроительства. Данный период характеризуется быстрым расцветом развития венгерских городов. В соответствии с вышеуказанными соображениями его предпосылкой являлось слияние отдельных групп. Большую роль сыграло в этом развитии технологии производства (напр. в области кузнечного дела изобретение продувочного оборудования, использующего гидроэнергию). Под влиянием церкви вместо предыдущих культовых общин создавались городские цехи. В 1230-ых годах решительное значение имело беспощадное выступление церкви против восточных купеческих элементов, которое во времени совпадало с тем, что из-за продвижения арабов и монголов пути восточных торговых связей были заграждены. Эти многосторонние процессы привели к тому, что рассматриваемые в очерке ранние места ярмарок непосредственно не участвовали в расцвете средневекового развития венгерских городов. Однако без них выяснение предыдущего развития городов невозможно.

БЛИЖАЙШАЯ ИСТОРИЯ НАУКИ ЗАСЕЛЕНИЯ В НАШЕЙ СТРАНЕ

Д-Р ПАЛ ГРАНАСТОИ

Очерк охватывает историю периода вплоть до освобождения страны (1945), не стремится к полному обзору библиографии, а дает только главные явления, факторы, результаты. Установлено, что в течение этого первого периода ещё не было организованного исследования, имела обширная специалитература, но она состояла в основном из ориентировочных статей и очерков. Они были написаны вообще в прогрессивном духе, соответствовали уровню международной специалитературы, однако при тогдашних общественных и экономических условиях не было возможности для решения задач. Это явление характеризовало отчасти и первые годы после освобождения. Существенный переворот случился в начале 1950-ых лет, когда развертывалась организованная исследовательская деятельность на кафедре градостроительства Университета строительной промышленности и транспортного строительства. В то же время был создан специальный академический комитет и выпущен самостоятельный журнал этой отрасли наук. Тогда и началось исследование и решение новых специальных задач, созданных общественным и экономическим преобразованием социализма (экономичность, санация, районная планировка, планировка сел, новые приемы планировки и

т. д.). Такие же работы были проведены отчасти и при проектных организациях и их ведомственных органах, а также на созданной в то время кафедре городского хозяйства. Вследствие быстрого расширения задач и их частых изменений тогдашние разработки в большинстве случаев не оказывались долговечными, что и привело к необходимости повторного исследования многих тем; это явление и вообще количественный характер исследований и в дальнейшем проявляется. Затем затрагивались и принципиальные проблемы указанной области наук (её пределы, понятия, методы), и в рамках общегосударственного перспективного научно-исследовательского плана началась более обширная и более организованная исследовательская работа, так как вышеуказанный план обеспечил значительные возможности для науки заселения, в качестве самостоятельной основной задачи. В течение первого пятилетнего периода исследовательского плана (1961—65) несмотря на значительные результаты ещё не удалось обеспечить необходимую координацию и единство концепции исследований; стала всё более ощутимой нехватка самостоятельного исследовательского органа и малочисленность исследователей. Результаты исследований недостаточно

перешли в практику. Однако в течение этих лет значительную пользу принесла кооперация в рамках Постоянной Комиссии по строительству СЭВ-а и её секции районной планировки и градостроительства отчасти путем обмена информацией, отчасти путем выяснения принципиальных вопросов (методика, терминология, общественные учреждения, инженерные сооружения) и методов, а также посредством анализа венгерского положения в области соответствующих важнейших тем. Дальнейшее значительное международное сотрудничество было осуществлено в рабочей группе академии наук социалистических стран под названием „История градостроительства и застройка исторических городов”, путем проведения нескольких международных конференций и подготовки для них материалов, особенно на конференции, организованной в 1962 г. в Будапеште по теме реконструкции центров исторических городов. В отношении данного периода очерк также занимается диссертациями на соискание различных научных степеней и их дискуссиями, которые значительно способствовали к развитию и расширению данной области наук) так например районная планировка, городское хозяйство, планировка промышленных терри-

торий, метод расчета экономичности, особенности архитектуры венгерских городов и т. д.). Очерк касается также издательского дела. Установлено, что в течение последнего десятилетия был издан ряд важных работ, в том числе два тома обзорной работы „Курс градостроительства”, более того, вышло в свет и новое издание некоторых книг, подтверждая, что новая отрасль наук уже нашла дорогу к более широкой общественности. В конце концов очерк опубликует сводную оценку, составленную соответствующей комиссией академии в 1965 году об исследовательских работах предыдущих лет, отмечая, что в интересах дальнейшего развития эта оценка занималась прежде всего имеющимися недостатками. В 1965 году данный этап развития считается законченным, так как в рамках Проектной Организации по градостроительству было создано самостоятельное исследовательское учреждение с необходимой численностью штатных работников, была разработана концепция новых перспективных исследований и таким образом оказывается возможность для совмещенных с практикой и едино управляемых, хорошо организованных исследовательских работ.

ГРУППА ПОСЕЛЕНИЙ ТИПА ГОРОДСКОГО РАЙОНА

ШАНДОР ДЕАК

Концентрация производительных сил и её проекция в отношении селитебной сети: урбанизация считается характерной чертой развития современного общества, которая проявляется в росте отчасти отдельных городов и отчасти пригородных поселений, тесно содействующих с городами (создающих вместе с городом городской район).

Вопреки тому, что концентрация производства и населения имеет ряд преимуществ, при стихийном развитии концентрация легко приводит к нездоровому чрезмерному росту, к диспропорции, что проявляется в двух отношениях:

а) с точки зрения селитебной сети страны, поскольку город или же городской район из-за его сильного притягивающего действия препятствует развитию других городов и городских районов;

б) сам по себе, поскольку она образует плохо действующую формацию, которая эксплоатируется с большими расходами и создает нездоровые бытовые условия.

После вышеуказанных предварительных замечаний в очерке различается три размерных

и одновременно качественных ступеней концентрации производительных сил и населения в пределах селитебной сети, создающейся в ходе урбанизации, а именно:

1. внутригородская концентрация;
2. загородская концентрация (городской район);
3. концентрация, возникающая из неплотной, но урбанизированной конгломерации нескольких городов.

Из них очерк подробнее занимается группой поселений типа городского района в общем и теоретическом смысле, в том числе с учетом особенно своеобразных венгерских условий.

В пределах городского района часть функций территориально можно разделить остро, другую часть — менее четко, причем только постепенными переходами. В пределах городского района целесообразно различать четыре зоны, которые окружают главный город отчасти в форме сплошного кольца, отчасти в пятнообразной расстановке. Это:

- а) территория главного города,
- б) окружающая город зеленая зона, которая разделяется на кольцеобразную защитную зону

и курортно-спортивную зону, размещенную пятнообразно с использованием местных условий,

в) пригородная жилая зона, которая размещена вдоль ведущих в город путей сообщения,

г) наружная обслуживающая зона, которая составляет основную базу сельскохозяйственного производства для снабжения города.

В очерке сделана попытка для разграничения различных типов групп урбанизированных поселений и в ходе этого они подразделяются по четырем основным признакам:

А) По географическим условиям: горные, равнинные и смешанные группы поселений.

Б) По структуре: группы поселений типа агломерации и конурбации.

В) По характеру главного города: городские районы промышленных городов; городов, имеющих центральную функцию промышленного характера; городов центрального характера и сельских городов.

Г) По возможности развития: увеличиваемые, не увеличиваемые и разгружаемые города, городские районы.

Очерк характеризует условия создания вышеуказанных формаций и типов, указывает на различные возможности дальнейшего развития, а затем кратко касается некоторых отношений влияния хозяйственно-политических и политических соображений на формирование городских районов.

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ФАКТОРОВ ПРИРОСТА НАСЕЛЕНИЯ В ТРЕХ ПОСЕЛКАХ КОМИТАТА БАЧ-КИШКУН

ДЕНЕШ ФЮЛЭП—Д-Р ЛАЙОШ РЕНДЕШ—АНТАЛ БЕМ

В своем социологическом очерке авторы занимаются важнейшими проблемами прироста населения в трех поселках комитата Бач-Кишкун (Кишкунфеледьхаза, Кунсентмиклош, Харта). В указанных поселках естественный прирост хотя и имеется, однако действительный прирост населения в 1960—65 гг. показывает снижающуюся (Харта и Кунсентмиклош) или же застойную (Кишкунфеледьхаза) тенденцию. В статье подробно изложены основные причины этой тенденции.

Местный баланс рабочей силы даже вопреки значительной индустриализации последних лет не в состоянии достаточно обеспечить возможность для работ в соответствии с потребностью населения, особенно для женщин и юношей, поэтому многие из них ищут работу вне своих мест жительства (трудовые поездки или переселение). Проводящие трудовые поездки лица выходят из промышленных работников и они составляют значительную часть общей численности трудящегося населения. Очерк подробно занимается проводящим трудовые поездки населением отдельных поселков и показывает, что их численность обратно

пропорциональна степени индустриализации данного поселка.

Авторы занимаются и такими проблемами, как размер семьи, число детей, которые являются также показателями композиции народонаселения. Рассматривается обслуживание семей культурно-бытовыми товарами, хозяйственными машинами и мебелью, показывается, что для семей с 1 или же 2 детьми не изменяется уровень обслуживания и только при наличии трех или больших детей наблюдается снижение обеспеченности или же нехватка вышеуказанных товаров. С этой точки зрения проявляется значительное различие между отдельными типами семей в ущерб сельских семей.

Жилищно-бытовые условия также оказывают влияние на численность населения. Жилищный вопрос по существу является ещё неразрешенной проблемой в исследованных поселках. Авторы следуют за жилищным строительством последних лет, рассматривают общественные требования к объему квартир и размеру строительных участков. При осознании справедливости этих требований подчеркивается также влияние традиций и экономических факторов.

НАСЕЛЕННЫЕ МЕСТА НАШЕЙ СТРАНЫ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ТЕКУЧЕСТИ НАСЕЛЕНИЯ

Д-Р МИХАЙ КЕРЕК

В прошлом основной причиной текучести населения внутри страны в Венгрии была безработица, вызванная аграрной перенаселенностью. Ныне крупное развитие промышлен-

ности притягивает массы сельского населения к городам. Вследствие этого наблюдается сдвиг численности населения в отношении отдельных категорий населенных мест. В течение послед-

него столетия (1867—1964 гг.) численность городского населения возрасла с 23,8% до 42,5%. Наибольший рост проявляется в столице, где численность населения возросла семикратно. Значительным является также рост наших средних городов (с численностью населения около 100 000 человек). Среди малых городов ростом численности населения отличаются главным образом поселки промышленного характера, а в так называемых сельских городах наблюдается убыль населения. У одного трети наших городов имеется пассивный баланс по течучести населения. Это ещё более

сирраведливо для сельских местностей, которые переживают застой с 1930 г., а в последнее время численность их населения даже сокращается. Причиной этого является ускорение переселения с 1960 г. и одновременно чрезмерное снижение естественного прироста населения. Все это создало тяжелое положение в сельском хозяйстве, имеющем уже престарелый рабочий состав. Необходимо принять соответствующие меры для ликвидации причин, приводящих к массовому переселению сельского населения.

ИССЛЕДОВАНИЕ ДВЕНАДЦАТИ НОВЫХ ЖИЛЫХ ПОСЕЛКОВ

АНДОРНЕ КАРПАТИ—ДЕРДЬ КОНРАД

Авторы настоящего очерка подвергали исследованию четырех будапештских и восьми провинциальных жилых поселков в первую очередь с той целью, чтобы получить опытные данные о реализации общегосударственных нормативов стоимости и вместимости жилья. На основе около восьмидесяти тысяч данных, собранных относительно 16 200 квартир и проживающих в них 78 000 жителей, дается подробное описание всех двенадцати жилых поселков и сделаны также общие выводы в приведенном здесь сокращенном обобщении.

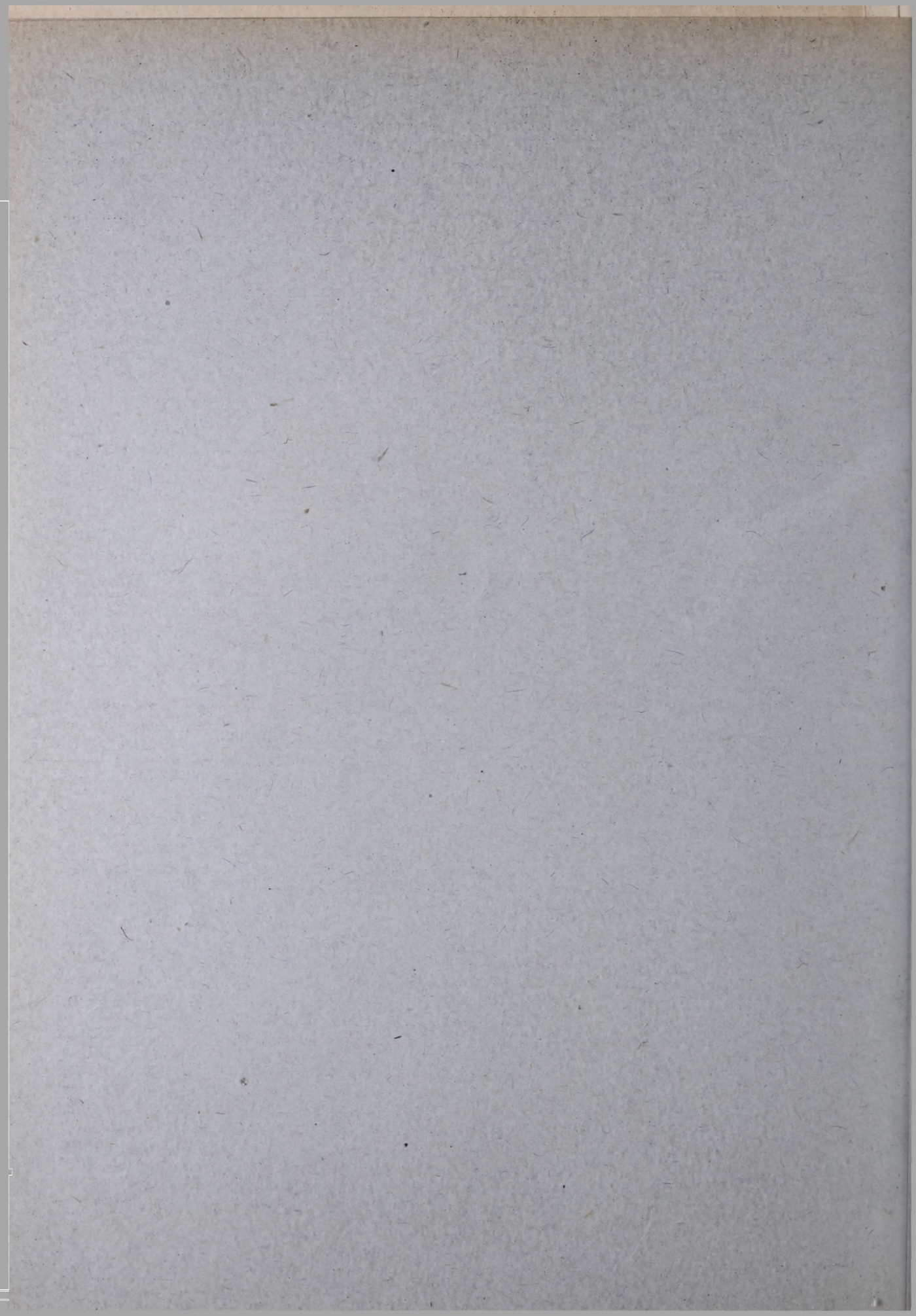
Описывается свойственный демографический состав населения жилых поселков, высокое численное отношение детской возрастной категории и семей с детьми, а также распределение квартир по порядку величины. В провинциальных поселках дети до 16-летнего возраста составляют 33,6% населения, хотя в общей численности населения провинциальных городов их отношение — всего 25,6%. В Будапеште дети до 17-летнего возраста составляют 29,8% населения жилых поселков, а в общей численности населения соответствующего возраста их участие в среднем 20,8%. В очерке сопоставляется объемный состав квартир с численным составом семей, приводятся данные о покомнатной плотности заселения и устанавливается, что имеется слишком много квартир на 2 человека и слишком мало квартир на 5—6 человек, в вовсе не построены квартиры, рассчитанные на больше человек.

В дальнейшем авторы занимаются детскими учреждениями и санитарно-гигиеническим обслуживанием, критически анализируют вызванную строгими нормативами скученность построенных и привлекательных зданий, а также

вытекающие из этого педагогические последствия, указывают на конфликты жестких предписаний и действительных местных потребностей. Например: данные показывают, что в практике конкретного проектирования везде нарушались нормы для начальных школ, и это полностью обосновано, ведь даже полученная фактическая вместимость, созданная при нарушении норм, не покрывает действительных потребностей.

В очерке подробно изложены ущербы чрезмерно разреженной (неплотной) застройки жилых поселков. Проведены экспериментальные измерения для выяснения мезоклиматики старого и нового приема застройки, а в результате установлены соответствующие минусы нового приема планировки. Обращается внимание на использование площадок для игр и зеленых площадок, проводится подсчет пассажирооборота по транспортной сети. Выдвинуты предложения для уплотнения жилых поселков.

Наконец анализируются показатели удельных расходов квартир, а также прилагающих и вспомогательных сооружений, неравномерный уровень капитальных затрат, отнесенных к числу квартир по отдельным жилым поселкам. Авторы указывают на распознаваемые по числовому ряду взаимосвязи, на основе которых — в определенных пределах — предлагается увеличение средней этажности или же общей плотности заселения существующей застройки. Ибо в связи с расчётом фактических затрат можно установить, что эта тенденция обеспечивает более экономичное использование капитальных затрат даже и в том случае, если цена территории и затраты на её освоение не учитываются.

SOME RECENT POINTS OF VIEW CONCERNING PLANNING OF RESIDENTIAL AREA UNITS

DR. KÁLMÁN FARAGÓ

The study aimed the revision of the principles and methods applied hitherto for the organization of residential area units; within this scope it deals in details with the possibilities of complying with different requirements, originating from manifold claims, at the design of residential area units, within one town and in a given period, at the same time promoting the possible solution of problems given by the prospective social and technical development.

The first chapter is dealing with the notion of residential area units and with the possible stages. The author starts from the fact that the association of residential elements may call two kinds of units to existence:

1. *Area units* created by the real connection of single elements, where from the four chief establishment-groups (residential buildings, public institutions, town-parks, traffic-establishments) at least two, but not more than three are present.

2. *Functional units* which are characterized by the presence of all establishments belonging to the four chief establishment-groups. At the formation of their organization the actual and ideal connections prevail alike. The notion of the "residential area unit" used presently can be identified with the functional unit.

Residential area units have different stages. The single stages of units can be characterized by the supplies given. The determination can take place by taking the methods of utilization and approaching into consideration. From this point of view three stages of supplies can be distinguished: the first two suppliers are characterized by the repeated utilization and besides they can be reached by foot, at the third stage the utilization is infrequent and sometimes they can be approached with vehicles only. Although all residential area units have to offer certain basic supplies, residential area units of identical stages need not to have absolutely identical functions.

Still less is necessary that the methods of solution at the perfection of the single functions should be the same.

The sphere and methods of supplies offered by residential area units are influenced by following factors: the largeness of the town, the place occupied by the residential area unit in the structure of the town, the connection with other units, natural and geographical conditions, the chief traffic-line network and correlating to it the organization of the traffic, the type of building, the composition of the population, the possibilities of schedule. The study analyzes the effects and methods of influence, discussing all factors.

Pondering the stages of the requirements of the inhabitants as well as the concrete conditions of the units, the stages of the residential area units can be divided into two groups:

1. General (typical) stages:

a) residential districts (neighbourhood units) this stage is offering basic supplies.

Due to concrete conditions within the general (typical) stages, following variations are possible:

1. units offering more supplies than the average,

2. units offering less supplies than the average,

3. units offering certain supplies in a special way, compared with the average.

2. Special (transitional) stages:

a) residential complex — a transition from the residential area unit to the functional unit,

b) Units of large towns — a transition from the residential area unit to the urban organism.

The second chapter deals with the correlations between the change of requirements and the planning of residential area units. The author analyzes on the basis of previous experiences the expectable course of a further development and the consequences. He discusses above all those factors which may originate from the changes of claims for lodgings, public institutions and public services in

accordance with the number and composition of the population.

The change of these claims results following consequences:

1. As far as a given problem can be solved by alternations within an establishment or area unit, one need not reckon with the influence of this process on the principles of planning.

2. Changing conditions and requirements may counter-balanced, so essential intervention is not needed.

3. In case of altered correlations in the structure of the town, the structure of the residential area unit might need essential alterations too. In some cases needs can be complied with only by calling new establishments and areas to existence. The first and second cases do not concern so much the planning of settlements, they rather belong to the planning of establishments, against with the third case one has to calculate when calling residential area units to existence.

The contemporary occurrence of the third case can be prevented, its influence can be restricted to a smaller area. In interest of this prevention the author makes some proposals concerning planning methods: The formation of the residential area units need not to be uniformed. In course

of design one has to separate the claims which have to be satisfied equally in all units of the town from those which can be satisfied in different ways, in certain units. Designers should aim that the units should form a perceptible union, naturally this delimitation can be considered as permanent solely in case of given natural conditions.

By means of the contraction and unification of the units the consequences of changes can be isolated. The preconditions of this isolation can be already new created. If within the unit the separation of areas of different destinations could be altered, that would lead to the isolation of constructional modifications. Not only the organization of connections between territorial elements and establishments of units of the same stage requires due preparations for elastic alterations but the same principle has to be applied in the case of different stages of the units. These methods can be mostly serviceable used in units having a higher building type.

The proposed solutions are not unknown at the present practice of design. Taking the satisfaction of present and perspective requirements into consideration, the recognition of their significance is of utmost importance. This recognition may result in the further improvement of these solutions.

SOME PRINCIPAL PROBLEMS CONCERNING PLANNING OF INDUSTRIAL AREAS

DR. PÉTER NOVÁK

This study exposes some problems concerning planning of industrial areas on the basis of studies being in progress but not yet terminated.

The first part summarizes briefly the state of planning of industrial areas in Hungary. It has been stated that in the last decade the location of industrial plants — as for the dimensions of settlements — has become more systematic. The practice of settlement planning — following relating requirements — has produced systematically plans for industrial areas in the last years. In the master plans of towns development-areas aimed for locating industrial plants have been assigned more decisively and more premeditatedly. Unfortunately the principles forming the base of these activities are often uncleared. At planning of industrial areas the given possibilities of socialist planned economics are not duly utilised. Furthermore the advantages implicated in systematic industrial settlements remain (in many cases also economically) unexploited. Significant problems emerge chiefly at town planning tasks in the course of the reconstruction of industrial plants.

The second part discusses the social and technical factors exerting influence on the development of industrial areas. First of all — among all social factors — we should emphasise the systematical, coordinated industrial planning based on planned economicalness. The most important advantage of which is lying in the possibility of the premeditated utilization of different technical establishments for several purposes. As a consequence economicalness can be extended to a greater number of industrial plants i. e. to the whole industrial area, contrasting with capitalistic society where the economicalness within one plant is chiefly aimed. An other significant factor, namely the provision for people, also effects the development of industrial areas. Partly the inhabitants of towns must be protected — as far as possible — against the harms of industrial establishments, partly the workers of industrial areas must be given protection against the detrimental influence of surrounding establishments. The influence of the technical-scientific development becomes effective partly through the improvement of the technology, partly through

the development of production output and economicalness.

The hygienic problems, furthermore problems of transport and public services, as well as the different dimensions of the areas exert contradictory influences. To-day it is rather difficult to foretell the chronological succession and the measure of the influence of these factors on industrial settlements in coming years. This fact has been causing significant difficulties at regional planning, chiefly at designs implicating future supply.

Experience has shown that the influence of development — concerning the areas required — has been underestimated at the most plans, even if the calculations had been carried out with the utmost care.

Taking the economical possibilities of our country into consideration, we cannot reckon with establishments in the mass which could serve the reduction of industrial interaction. As a consequence this problem can be solved — at least provisionary — by regional planning requiring vast areas. In the course of the regional planning in coming years we cannot expect the reduction of areas needed, so much the more we have to attribute great value to the economical utilization.

The third part deals with the idea and classification of industrial areas. The industrial area constitutes a functional part of the town, production being its chief characteristic function, but other supplementary functions also take place in this area. The fact that this complex area unit has been characterized by its chief function, does not exclude the possibility that in the future the proportion of single partfunctions should not be changed within the complexity, eventually new functions could associate with the existing ones or some functions could be satisfied by other chief functions.

The classification of industrial areas can be serviceably achieved by taking the categorical ranging of the industrial plants for a basis. The study proposes several ranging methods: grouping accordingly to the characteristic requirements and — taking this into consideration — the following, generally used areal categories can be stated:

I. Plants sited far from the settlement.

II. Plants being in connection with the settlement.

III. Plants which can be located within the residential areas.

Requirements of one of the categories mentioned above surely characterize every industrial area; as a consequence the area being in question serves first of all — serviceably and economically — for the location of plants belonging to this category. Naturally this fact does not exclude — in order to complete the area — the establishment of plants

belonging to other categories. Generally no plant belonging to a lower numerated category can be located.

The fourth part deals with some problems of townstructure. The conclusion is made that theories relating to industrial working places — namely that dwelling places and job sites form an unit — must be revalued to a certain extent. The development of industrial areas became already a regional problem.

As for the industry, being located within the body of the town, resp. being connected with it, we may determine — after having surveyed the plants — the points of the town structure where industrial plants can be fused. The single plants have to be fused in such a way that they should be located most suitably, whether we take into consideration, the point of view of the townscape or that of their own interest, that is to say such territories have to be chosen which satisfy different requirements.

The study analyzes furthermore how the single industrial plants, belonging to different categories, integrate themselves with the structural elements of the town (residential areas, green spaces, the centre of the town etc.) and with the environment of the town.

The fifth part, dealing with the protection against industrial harms, is pointing out that solely complex protection (combined technological and regional planning protection) can be considered as up-to-date. Different means are analyzed and a proposal is made concerning new methods of dimensioning the protective distances. These can be based on the numerical determination (experimental and theoretical) of the characteristics of the different technological processes. The protective mission of the vegetation is — the author says — the elimination of surface-contamination and the shaping of green areas.

The sixth part deals with the construction of the industrial area. Some principals which may be already considered as classical theories (e. g. the parallel leading of public roads and railways, shaping of centres, regular road systems etc.) are discussed and relating to international experiences, the author makes the conclusions that industrial complexes — as constructional units of the industrial areas should be definitely applied, on a large scale.

According to the author the complex is not only a territorial unit. The industrial areas divided suitably and economically when the complex is uniform from other points of view too, that is to say:

1. Industrial cooperative units:

The greatest part of cooperation requirements is satisfied within the group.

2. *Supplying units:*

The plants within the group are supplied — as far as possible by common public services, branch works and public institutions.

3. *Architectural units:*

Architecturally the buildings form a harmonizing composition-unit.

4. *Investment-units*

The investment of the complex is prepared on the base of the same principle, the execution is uniform and if possible, the investor should be the same too.

5. *Uniform building:*

The building of the single plants, within the groups should be realized in suitable schedule and uniform constructional organization.

At last the study is dealing with the special points of view which have to be taken into consideration when industrial areas are to be incorporated into existing towns. In this case the dimension of the industrial complexes will be determined by the territory staying at disposal. This leads

generally to complexes being smaller than it would be rational and which cannot be developed as complete units. Instead of favourably gathered constructions, industrial areas with interrupted outlines are established.

It often occurs that even new industrial areas can be developed on territories being industrial and residential quarters simultaneously.

Generally it is not rational to locate new industrial areas i. e. industrial plants in existing residential districts, namely the construction of already existing residential quarters (building, green spaces etc.) can be modified with difficulties only. On the other hand in lack of these alterations sanitary, architectural and functional effects exert detrimental influence on the regional quarters in an increased degree.

The study is dividing into groups the existing industrial plants taking continued development into consideration (liquidation and transplanting of plants, improvements (and makes proposals concerning economicalness within the single groups.

THE BEGINNING OF THE FORMATION OF TOWNS AND TOWN NETWORKS IN HUNGARY

DR. JENŐ MAJOR

While making researches concerning the history of the science and art of planning of towns in Hungary, the author took note of a particular group of settlements. They have a common feature: they are named after their right of holding markets. The name either marks the day on which the market was held, or the market itself resp. its place (Keddhely = Place of Tuesday, Szerdahely = Place of Wednesday, Vásárhely = Place of the Market etc.) We had collected more than a hundred of such mediaeval place-names and we have drawn a map, quite apart from the fact, whether we disposed of any other data besides their marketing-activity, furthermore neglecting in which century of the Middle Age their name was firstly mentioned, i. e. recorded in literature. The plotting of the map showed clearly that their dispersion has been absolutely unequal. First of all they are to be found on the border of the lodging-areas in the XI. century. They were connected with the Székely settlements, protecting the borderland, being sited on the crossing places of the mediaeval roads, leading through the borderlands. They occur chiefly on the south- and north-western, as well as on the western and southern borders of the lodging areas.

Their number decreases considerably in the north, in the east, however, it increases to a cer-

tain extent and it can be demonstrated that the mentioned group of settlements, resp. market-places is following the emigration-line of the Székely's eastwardly.

As it is to be seen from the antecedents, only a far smaller part of market-places has been sited in the inside of the residential-area. Chiefly they are to be found in Transdanubia and — except a few places — they are absolutely missing in the lowlands. Detailed examinations demonstrated that this internal market-places have been sited — nearly without exception — generally at crossing points on the Hungarian—Slavonian ethnic contacting lines, stated by Kiniezsza István. Since the Slavonians lived on forest-clad highlands and the nomadic Hungarians preferred to live on the grassy flatlands, the ethnic territories corresponded to different geographical landscapes.

According to our opinion the geographical difference, as well as variances in manner of living have served as basis for the exchange of goods thus enabling the establishment of market-places.

Examining these marketing places we may see that in their neighbourhood a group of settlements of peculiar composition can be observed. This group of settlements, sited outside the market-places, consisted of settlements, habited by craftsmen or merchants or by both of them. In these sett-

lements most craftsmen have been iron-smiths (Kovácsi, Kelecsény, Vas, Tömörd). Settlements having commercial character were the dwelling places of Moslem, Turkish and Jewish people (Szerecseny, Kazár, Káliz, Böszörmény, Zsidó). It occurred that several settlements of that kind have been sited in each other's neighbourhood, e. g. in the foregrounds of Bakony-Vértes.

Generally monasteries, eventually fortresses completed the groups. These parts were avaragely at a distance of 2—5, sometimes even 10 km from each other, but in most cases they were neighbouring. It can be easily demonstrated that these groups of settlements have been called to existence on royal or queenly crownlands or on the estates of castle-bailiffs.

The analysis of the data staying at our disposal showed that the formation of these market-places resp. groups of settlements could have taken place in the XI—XII. centuries. These groups deserve attention because they consist of the same parts as other contemporary cities, the only difference is that at our place the marketing places, the villages inhabited by craftsmen and merchants, as well as the monastery and the castle have been scattered on a far larger area than in other towns, although the different parts of the mediaeval Hungarian towns were also loosely connected with each other.

The circumstance — that due to the considerable dispersion, settlements of different type got enclaved into the group mentioned, does not lessen the similarity with the mediaeval Hungarian towns, because the significant part of the population did not carry on handicraftsmanship or commerce.

The authors try to explain the causes of dispersion. The undeveloped technology and intense uncertainty united the groups having different occupations into cultic groups and as a consequence they could not mingle with each other. The cultic separation of the Moslem and Jewish merchants need not to be explained. In connection with the markets one can find the traces of superstitious customs, in the sense of which — as it is customary with primitive folks — the market-place was not established within the inhabited areas but on the unpopulated parts of the confines of the town, suitable for marketing requirements.

Since at undeveloped folks the markets not

only served for economical purposes, the study surveys these functions too, and in connection with this function it states that the contemporary singers (joculators and minstrels) were living in the vicinity of the market places. The study also demonstrates how the Church endeavoured to give a Christian cultic form to the markets which against promoted that the market — connected to the church — has been moved into the centre of the settlements.

The last chapter of the study deals with the subsequent fate of the market places. After the disintegration of the royal estate-organs most of them have been destroyed or they developed into villages. Only a few of them reached the status of a town or that of a market-town (oppidum). It can be observed that the greatest part of the market-towns developed in the near neighbourhood of market places discussed in our study.

Those few market places which actually developed into towns, became towns after the thirties of the XII. century or even later. These are representing an absolutely new type of towns. Their chief characteristic is that the market occupies the main place.

The study gives a brief survey about this second period of the history of town planning. This period is characterized by the rapid, flourishing development of the Hungarian towns. Following our previous train of thought, the preliminary condition has been the contraction of the settlements. The improvement of the productive technology played a great part (e. g. at the blacksmith-craft the invention of the blast apparatus operated with hydraulic power).

Due to the influence of the Church in place of the previously cultic communities the civic guild — system has developed. It was a critical period when the Church took energetic measures against the oriental commercial elements in Hungary in the XIII. century (about 1230), which period coincided with the closure of the ways of oriental commercial connections, owing to the sudden advance of Mongolian and Arabian folks.

These multifold processes have caused that the earlier market places — discussed in this study — did not directly take part in the flourishing development of the mediaeval Hungarian towns on the other hand, the previous town — development cannot be cleared up without them.

NEAREST PAST OF OUR SCIENCE OF SETTLEMENTS

— DR. PÁL GRANASZTÓI

The study surveys the antecedents till the year preceding the liberation of our country (1945), not endeavouring to bibliographic completeness, just summing up chief symptoms, factors and results. It is stated that in the course of this first period no organized research had been made. Special biography was rather productive but mostly it consisted of studies, articles raising problems. These were in most instances progressive works, reaching the level of international biography but the social and economical circumstances of that time made solving of the task impossible. This phenomenon was partly characterizing the first years after liberation. A radical change took place in the early fifties, when organized researching work began in the Town Planning Department of the Technical University of Transport and Building Industry, in Budapest. At the same time a special academic committee and an independent journal was called to existence. Then the research and solving of new, special tasks (economicalness, reorganization, regional and surrounding planning, rural planning, new planning methods) created by the socialist social and economical transformation, has been started. Such kind of works were carried out at planning and directing organs, as well as at the Urban-economic Chair, called to existence in those times, but owing to the rapid change and the increase of tasks the elaborations mostly have not proved durable, leading to reinvestigations and repeated researches.

This phenomenon, that is to say the quantitative characteristics of researching work can be observed in later times too. The turn of the theoretical problems (the limitations, notions, methods) came too and the more organized, intense researching work — in the domain of a country-wide, perspective scientific plan of research — commenced, so much the more as the plan assured significant possibilities for the science of settlements as independent, main task. In the first five-years-period of the research plan (1961—1965) — besides many results — the due coordination and the far-reaching unit of researches could not be achieved, the lack of an independent researching organ and the low number of researchers became more appreciable. The results of the researches have not been applied in practice on large scale. In these years the Permanent Committee of Building (within

the scope of the Council for Mutual Economic Aid) proved greatly profitable, partly the cooperation with the Regional and Town Planning Section, partly the exchange of informations, the clearing up of theoretical problems and methods (methodics, terminology, public institutions, public utilities), furthermore the analysis of the Hungarian conditions relating to these themes of utmost importance.

Considerable cooperation has been carried out in the cooperative organ of the scientific academies of socialistic countries, called "The history of civic design and the town-planning in historical cities".

Numerous international conferences were held, the preparation of the material greatly promoted cooperative work, one of these conferences was held in Budapest, in 1962, dealing with the reconstruction of historical city-centres.

The study is dealing furthermore with dissertations prepared with the intention to gain the scientific degree and discusses the concerning disputations, developing and enlarging greatly the scope of science, hence regional planning, town-economy, planning of industrial areas, the methods of rentability calculations, the particularity of science and art of planning and extension of towns, in Hungary, etc. It also deals with publishing of books. It is stated that in hardly ten years several significant works have been published, e. g. the two recapitulative volumes of „Science and art of Town-Planning”, moreover certain works have been republished, proving that this branch of science found the way to the general public.

At last the study informs us about the summarizing report referring to research works of previous years, accepted by the competent academic committee in 1965, with the remark that this report was destined — in interest of further improvement — to state the defectivenesses. In the year 1965 a period of development was closed — says the author — since an independent institution with suitable staff was called to existence in the frame of the Hungarian Institute for Town Regional Planning and Research. After having prepared the conception of perspective researches the chances of well-organized, uniformly directed researches — in connection with practice — were given.

ABOUT THE GROUP OF SETTLEMENTS OF TOWN REGION TYPE

SÁNDOR DEÁK

The concentration of productive forces and its consequence: the urbanization is characterizing the social development of our age. This appears partly in the increase of certain towns, partly in the growth of regional settlements, functioning closely together with towns (forming the region of the towns). Although the concentration of production and population might be advantageous, in the case of a spontaneous development this concentration may lead to a great outgrowth and disproportion, appreciable on two lines:

a) from the point of view of the national network of settlements, namely, that due to the vigorous sucking effect of the towns resp. regions the development of other towns resp. regions will be impeded.

b) as an unit itself — it calls to existence a formation working unsufficiently, it can be upkept at significant costs only, furthermore it may create unhygienic conditions.

After having mentioned these factors in advance the study wants to distinguish three qualitative degrees (simultaneously they are degrees of order of magnitude) concerning the concentration of productive forces and that of the population in settlements, as a consequence of urbanization:

1. within the towns
2. around the towns (regions)
3. concentrations, originating from the loose but urbanized concrescence of several towns (conurbation).

The study deals in details with the group of settlements of town region type, taking general, theoretical and special Hungarian points of view into consideration.

A part of the functions within the regions can be territorially separated, against the other part can be segregated but with successive transitions.

In each town region it is serviceable to distinguish four zones, which surround the mother-town partly in form of an unbroken ring, partly they are scattered. These are as follows:

a) the area of mother-town,
b) the green area surrounding the town which is divided into a ringlike protective zone and into a sporting — recreation-area — in accordance with the possibilities given.

c) The residential area of the suburb sited along the trafficlines leading to town.

d) The external supplying zone, being the main base of the agricultural production, providing the town with its products.

In the study the author attempts to discriminate the different types of urbanized groups of settlements and divides them into four groups:

A) According to geographical characteristics: flatland, highlands, furthermore groups of settlements with heterogenous geographical characteristics.

B) According to construction: agglomerative and conurbative settlements.

C) In accordance with the character of the mother-town: industrial towns, towns having a central field of activity and industrial character, towns having a central field of activity and agricultural towns.

D) According to the possibilities of development: increasible towns, not increasible towns and regions, both to be exonerated.

The study characterizes the circumstances of the development of the formations mentioned above and hints at the diverse possibilities of further improvements, furthermore discusses briefly the shaping effects of political and economic-political factors in correlation of regions.

THE EXAMINATION OF SOME FACTORS OF THE POPULATION-REPRODUCTION IN THREE SETTLEMENTS OF THE COMITAT BÁCS-KISKUN

DÉNES FÜLÖP—DR. LAJOS RENDES—ANTAL BÖHM

In their sociological study the authors deal with the important problems of population-reproduction in three settlements of the comitat Bács-Kiskun (Kiskunfélegyháza, Kunszentmiklós and Harta). Although in the settlements in question natural reproduction can be demonstrated, between 1960—1965 the actual reproduction of the inhabitants has decreased all the same (Harta and

Kunszentmiklós) or it is stagnating (Kiskunfélegyháza). The article deals with the most important causes of the trend.

The local labour-balance — inspite of the significant industrialization of the last years — could not ensure sufficient opportunity to work, complying with the requirements of the inhabitants, this chiefly affects women and young people.

As a consequence — especially the younger age-group has no other choice than to commute or to migrate. Mostly industrial workers, who form a considerable part of the totality of inhabitants, are compelled to commuting. The study deals in details with the commuters of the settlements and points out that their number is inversely proportional with the degree of industrialization.

The authors discuss the problems of the largeness of families, they deal with the number of children, which are also factors shaping the population.

They have examined how families are furnished with cultural articles, household electrical appliances, and with furnitures. They point out that

in case of one or two children furnishing remains on the same level and only at families having three or more children can be observed a decrease. From this point of view there is a considerable difference among diverse types of families mainly to the debit of agricultural families.

Dwelling and flat-conditions are greatly affecting the formation of population. At settlements in question the problem of lodgement is not yet solved.

The authors follow the building of lodgements and examine demands for flats and building sites of different sizes. They point at the effects — taking realities into consideration — of traditions and economic factors.

OUR SETTLEMENTS IN MIGRATION-MOVEMENTS

DR. MIHÁLY KERÉK

t

In Hungary, in the past, the main motive of internal migration has been the unemployment caused by the agrarian overpopulation. Recently the rural masses are attracted towards the towns by the great industrial development. As a consequence the proportion of population has been shifted among the categories of settlements. During a century (1867—1964) the proportion of the urban population augmented from 23,8% to 42,5%. The augmentation was the most significant in the capital where the population is seven-times more than it was before. Among our smaller cities those having industrial character excel in population-development, against, the agricultur-

al owns are unable to hold their level of population. One third of our towns is showing a passive balance of migration, the more the villages which have been stagnating since 1930, moreover their population became retrogressive. This can be motivated by the emigrating movements continuously quickening since 1960, furthermore by the simultaneous significant reduction of natural birth-rate. All these factors have already created a grave condition in agriculture where labour has aged. Precautions are necessary in order to cease the motives which induce the population to leave their villages in large numbers.

THE EXAMINATION OF TWELVE NEW HOUSING ESTATES

MRS. ANDOR KÁRPÁTI—GYÖRGY KONRÁD

The authors of this study carried out examinations in four housing estates of Budapest and in eight ones of the country with the chief intention to gain experimental data concerning the aptitude and efficiency of the central cost- and living accommodation normatives. After having collected about 80 000 data related to 15 200 flats and 78 000 persons living in them, a detailed report was prepared dealing with these twelve housing estates.

In their summary — published here in an abridged form — the general conclusions are laid down.

The authors render account about the particular demographic compositions of the population of the habitations, about the high percentage of underaged children and of families having

children, furthermore about the dimensional distribution of the flats. In provincial habitations children under sixteen years make out the 33,3% of the population, although their proportion in average population in provincial towns makes out 25,6% only. In Budapest children under 17 years make out the 29,8% of the population in housing estates, against the average proportion of 20,8% of the population at the capital. The authors compare the composition of flats — in accordance with living accommodation — with the members of families, furthermore render account of the number of inhabitants pro room.

It has been stated that flats which can hold two persons are built in unnecessary great proportion, against flats with space for 5—6 persons

are rarely built, bigger flats have not been built at all.

The authors discuss the children's institutions and hygienic supplies of the habitations and analyze critically the restricted roominess of the attractive buildings due to the close normatives, the resulting pedagogic consequences, which relate to the conflicts between real needs and rigorous regulations. For instance from the data one can clearly see that concrete planning practice has everywhere transgressed the norms fixed for primary schools. Besides transgression was reasonable, because actual roominess, designed beyond norms, have not conformed-not even in case of a transgression — with real needs.

The authors discuss in details the disadvantages of the methods of building. Experimental measurements were carried out in order to observe the mesoclimate of the newer and older building methods and as a result they determined the

relating disadvantages of the new methods of arrangement.

They deal with the utilization of playing-grounds and green areas and performed traffic count on areas of traffic. Proposal is made concerning the concentration of housing estates.

At last the authors analyze the components of the special costs of the flats and of connected and additional establishments, the uneven level of the initial costs pro habitation, relating to the number of flats. They point at the correlations between certain numerical data, on the base of which they propose to increase the average number of flows of the development, resp. its gross residential density naturally between certain limits. On the basis of the examinations of the actual costs it can be stated that this trend ensures the more economical utilization of initial costs, even in cases, when the price of the area resp. its purchase price is not taken into consideration.

EINIGE NEUE GESICHTSPUNKTE ZUR PLANUNG VON WOHNGEBIETSEINHEITEN

DR. K. FARAGÓ

Der Verfasser der Studie hat sich die Überprüfung der zur Organisation der Wohngebietseinheiten bisher angewandten Methoden und Prinzipien zum Ziel gesetzt und sucht die Möglichkeiten zur Befriedigung der sich innerhalb einer Stadt und zu einem gegebenen Zeitpunkt aus der Vielfältigkeit der Bedürfnisse ergebenden Ansprüche auf Differenziertheit, wobei gleichzeitig auch die Lösung der sich im Laufe der gesellschaftlichen und technischen Entwicklung in der Perspektive ergebenden Probleme vorbereitet, bzw. gefördert werden soll.

Im ersten Abschnitt werden der Begriff der Wohngebietseinheit und ihre möglichen Entwicklungsstufen besprochen. Durch die Verknüpfung der Wohngebietelemente können zweierlei Typen der Einheiten zustandekommen: 1. Gebietseinheiten, die sich durch die tatsächlichen Beziehungen der einzelnen Elemente herausbilden und in denen aus den vier Hauptgruppen der Anlagen (Wohngebäude, öffentliche Institutionen, Grünanlagen, Verkehrsanlagen) mindestens zwei, aber höchstens drei auffindbar sind. 2. Funktionseinheiten, die als charakteristisches Merkmal Anlagen aus allen vier Hauptgruppen enthalten und bei der Gestaltung ihrer Organisation sowohl die effektiven, als auch die ideellen Beziehungen zur Geltung kommen. Der gegenwärtig gebräuchliche Begriff der „Wohngebietseinheit“ kann mit der Funktionseinheit gleichgesetzt werden.

Bei den Wohngebietseinheiten sind mehrere Einheitsstufen unterscheidbar, die mit den gebotenen Dienstleistungen charakterisiert werden können. Bei der Bestimmung dieser Einheitsstufen wird die Inanspruchnahme, bzw. die Erreichbarkeit dieser Dienstleistungen berücksichtigt. In dieser Hinsicht sind drei Stufen der Dienstleistungen unterscheidbar: für die beiden ersten ist die Häufigkeit der Inanspruchnahme und die Erreichbarkeit zu Fuss charakteristisch, wäh-

rend die zur dritten Stufe gehörenden Dienstleistungen seltener in Anspruch genommen werden und evtl. nur mit Fahrzeug erreichbar sind. Obwohl in jeder Wohngebietseinheit gewisse grundlegende Dienstleistungen gesichert werden müssen, ist es nicht unbedingt erforderlich, dass sämtliche Funktionen der Wohngebietseinheiten gleicher Stufe vollkommen die gleichen sind, was für die Methoden der Ausübung dieser Funktionen in erhöhtem Masse gilt.

Der Kreis und die Varianten der durch die Wohngebietseinheiten gebotenen Dienstleistungen werden von den folgenden (mit den Bedürfnisfaktoren gleichwertigen) Faktoren beeinflusst: Stadtgrösse; Lage der Wohngebietseinheit innerhalb der Stadtstruktur; Beziehungen zu anderen Einheiten; geographische und Naturgegebenheiten; Typ des Hauptstrassennetzes und damit zusammenhängend Organisationsmethode des Verkehrs; Bauart; Zusammensetzung der Bevölkerung; Möglichkeiten des Entwicklungstempos. In der Studie werden sämtliche Faktoren auf ihren Einfluss analysiert.

Unter Erwägung der Bedürfnisstufen der Einwohner und der konkreten Umstände der Einheiten können die Wohnsiedlungseinheiten in zwei Gruppen unterteilt werden:

1. Allgemeine (typische) Stufen, mit den Untergruppen:

- a) Wohngruppe (Nachbarschaftseinheit), als Einheit mit Dienstleistungen der Grundstufe und
- b) Wohnbezirk, als Einheit mit Dienstleistungen höherer Stufe.

Den konkreten Umständen entsprechend sind innerhalb der allgemeinen (typischen) Stufen die folgenden Variationen möglich: Einheit mit mehr Dienstleistungen als allgemein; Einheit mit weniger Dienstleistungen als allgemein; einzelne Dienstleistungen im Verhältnis zum Allgemeinen auf spezielle Weise bietende Einheit.

2. Spezielle Stufen (Übergangsstufen), mit den Untergruppen:

a) Wohnkomplex, als Übergang zwischen Gebietseinheit und Funktionseinheit, sowie

b) Grossstadteinheit, als Übergang zwischen Wohngebietseinheit und Stadtorganismus.

Im zweiten Abschnitt werden die Zusammenhänge zwischen der Planung von Wohngebietseinheiten und der Veränderung der Anforderungen erörtert, auf Grund der bisherigen Erfahrungen die voraussichtliche Weiterentwicklung und ihre Auswirkungen analysiert, wobei besonders auf die möglichen Veränderungen von Zahl und Zusammensetzung der Einwohner, sowie der an die Wohnungen und an die Versorgung mit Kommunalwerken und öffentlichen Institutionen gestellten Ansprüche eingegangen wird.

Die Veränderungen der erwähnten Ansprüche können sich in dreierlei Richtungen auswirken:

1. Solange ein gegebenes Problem durch Umbau, bzw. Umgestaltung innerhalb einer Anlage oder einer Gebietseinheit lösbar ist, muss mit dem Einfluss dieses Vorganges auf die Planungsprinzipien nicht gerechnet werden. 2. Die Veränderung der Umstände und der Anforderungen kann zu einem Gleichgewichtszustand führen, durch den sich die Eingriffsmassnahmen im wesentlichen erübrigen. 3. Bei Veränderung der Zusammenhänge innerhalb der Stadtstruktur kann eine grössere strukturelle Umgestaltung der Wohngebietseinheit erforderlich werden, dasselbe gilt auch für den Fall, wenn die Ansprüche nur durch Schaffung neuer Anlagen, bzw. Inanspruchnahme weiterer Gebiete befriedigt werden können. Die Fälle 1. und 2. sind weniger das Problem der Siedlungsplanung, als das der Anlagenplanung, mit dem Fall 3. muss jedoch bei der Planung und Ausführung der Wohngebietseinheiten gerechnet werden.

Dem gleichzeitigen Eintreffen der Umstände nach Fall 3. kann vorgebeugt, ihre Wirkung auf ein kleineres Gebiet beschränkt werden. Dazu werden einige Planungsmethoden empfohlen: bei der Ausbildung der Wohngebietseinheiten soll die Uniformisierung vermieden werden; bei der Planung sind hinsichtlich der an die Wohngebietseinheiten gestellten Ansprüche einerseits die in sämtlichen Einheiten der Stadt auf gleiche Weise zu befriedigenden und andererseits die Ansprüche zu unterscheiden, deren Befriedigung in den einzelnen Einheiten auf verschiedene Weise erfolgen kann. Die Ausbildung der Einheiten als ausgeprägte Ensembles ist anzustreben, die Abgrenzung kann jedoch nur beim Vorliegen natürlicher Gegebenheiten als endgültig angesehen werden. Durch Zusammenfassung, Vereinigung der Einheiten lassen sich nämlich die Folgen der Veränderungen isolieren, wozu die Voraussetzungen bereits jetzt gesichert werden können. Die Isolierung der strukturellen Umgestaltungen kann auch dann gesichert werden, wenn innerhalb der Einheit die Abgrenzung der Gebiete verschiedener Funktion variabel ist. Die Sicherung der Möglichkeiten für flexible Veränderungen ist nicht nur bei der Organisation der Beziehungen zwischen den Anlagen und Gebietselementen innerhalb der Einheiten derselben Stufe erforderlich, sondern dasselbe Prinzip muss auch den verschiedenen Einheitsstufen gegenüber angewandt werden. Diese Methoden sind vor allem bei Einheiten mit grösserer Bebauungshöhe anwendbar.

Die empfohlenen Lösungen sind auch in der gegenwärtigen Planungspraxis nicht unbekannt. Das Erkennen ihrer Bedeutung ist zur Befriedigung nicht nur der gegenwärtigen, sondern auch der perspektivischen Ansprüche von grosser Wichtigkeit. Diese Erkenntnis kann zur Weiterentwicklung dieser Lösungen führen.

EINIGE THEORETISCHE PROBLEME DER PLANUNG VON INDUSTRIEGEBIETEN

DR. P. NOVÁK

In der Studie werden einzelne Probleme der Planung von Industriegebieten auf Grund der bereits angelaufenen, aber noch nicht abgeschlossenen Forschungsarbeiten, besprochen.

Der erste Teil gibt eine kurze Zusammenfassung des gegenwärtigen Entwicklungsstandes der Planung von Industriegebieten in Ungarn. Es wird festgestellt, dass es im letzten Jahrhundert auch im Siedlungsmaßstab gelungen ist, die Standortwahl der Industriebetriebe planmäßiger zu gestalten. Den Ansprüchen gemäß hat die siedlungs-

planerische Praxis in den letzten Jahren regelmäßig Ordnungspläne für Industriegebiete entwickelt und auch in den generellen Ordnungsplänen der Städte werden die zur Aufnahme von Industrieanlagen dienenden Gebiete viel sorgfältiger festgelegt. Die Prinzipien jedoch, die als Grundlage dieser Tätigkeit dienen, sind noch oft nicht genügend geklärt. Bei der Planung der Industriegebiete werden die sich aus der sozialistischen Planwirtschaft ergebenden Vorteile und die Möglichkeiten der planmäßigen Industriestandort-

wahl noch nicht genügend ausgenutzt. Besonders schwierige Probleme ergeben sich bei der Lösung der mit der Rekonstruktion von Industriebetrieben zusammenhängenden städtebaulichen Aufgaben.

Im zweiten Teil der Studie werden die sich auf die Ausbildung der Industriegebiete auswirkenden gesellschaftlichen und technischen Faktoren erörtert. Unter den gesellschaftlichen Faktoren wird als erste die auf der Planwirtschaft basierende, planmäßige, koordinierte Standortwahl für die Industriebetriebe hervorgehoben. Der sich daraus ergebende bedeutendste Vorteil besteht darin, daß die technischen Anlagen als Mehrzweckanlagen ausnutzbar sind. Damit wird der Begriff der Wirtschaftlichkeit über seine, in der kapitalistischen Gesellschaft allgemein gewordene Deutung hinaus (Wirtschaftlichkeit der Standortwahl eines Industriebetriebes) auf die Standortwahl mehrerer Industriebetriebe, bzw. auf ganze Industriegebiete ausgedehnt. Ein anderer bedeutender Faktor ist das Prinzip der Betreuung der Menschen, das die Ausbildung der Industriegebiete ebenfalls beeinflusst. Seine Geltung kommt hauptsächlich darin zum Ausdruck, daß es einerseits den nach Möglichkeit maximalen Schutz der städtischen Einwohner gegen die schädlichen Einflüsse der Industrieanlagen, andererseits auch den Schutz der auf dem Industriegebiet Beschäftigten erfordert. Der Einfluß des wissenschaftlich-technischen Fortschritts kommt einerseits in der Entwicklung der Technologie, andererseits in der Erhöhung des Produktionsvolumens und Verbesserung der Wirtschaftlichkeit zum Ausdruck.

Die Probleme des Gesundheitswesens, des Transports und der kommunalen Versorgung einerseits und der Veränderungen des Platzbedarfes andererseits wirken sich oft in zueinander entgegengesetzter Richtung aus. Es ist heute noch schwer feststellbar, in welcher zeitlicher Reihenfolge und welchem Grad sich diese Faktoren auf die Entwicklung der Industriegebiete in den nächsten Jahrzehnten auswirken werden; diese Tatsache verursacht bei der Ausarbeitung der weiter vorausschauenden generellen städtebaulichen Ordnungspläne erhebliche Schwierigkeiten. Was die Problematik des Platzbedarfes anbelangt, deuten die praktischen Erfahrungen darauf hin, daß der Einfluß der Entwicklung auf den Platzbedarf der Industrie bei den meisten Projekten unterschätzt wurde, trotzdem gründliche Berechnungen erfolgten. Unter Berücksichtigung der wirtschaftlichen Möglichkeiten Ungarns kann mit der massenweisen Anwendung der zur Verringerung der schädlichen Einflüsse der Industriebetriebe dienenden, kostspieligen Einrichtungen nicht gerechnet werden und deshalb muß dieses Problem eine Zeitlang mit gebietsintensiven Mitteln der städtebaulichen Ordnungsmaßnahmen gelöst werden. Dementsprechend kann in der städtebaulichen

Praxis der nächsten Jahre mit der Verringerung der Gebietsansprüche nicht gerechnet werden, weshalb die Aufmerksamkeit vor allem der wirtschaftlichen Flächennutzung zugewandt werden muß.

Im dritten Teil der Studie wird das Industriegebiet begrifflich bestimmt und seine Aufteilung angegeben. Das Industriegebiet ist ein funktionaler Gebietsteil der Stadt, der durch die Produktion als Hauptfunktion charakterisiert wird, gleichzeitig jedoch auch zur Ausübung anderer Funktionen dient. Der Umstand, daß eine solch komplexe Gebietseinheit mit ihrer Hauptfunktion charakterisiert wird, schließt nicht aus, daß im Laufe der Zeit innerhalb der Komplexität der Anteil der einzelnen Teilfunktionen sich verändert, und daß neben der bisherigen auch neue Funktionen erscheinen.

Die Industriegebiete werden zweckmäßig den Kategorien der Industriebetriebe entsprechend kategorisiert. Diesbezüglich werden in der Studie mehrere Methoden empfohlen: die Kategorisierung auf Grund der charakteristischen Ansprüche, und diese berücksichtigend, als allgemein anwendbare Gebietskategorien:

- I. vom Siedlungsgebiet entfernte
- II. an das Siedlungsgebiet angeschlossene und
- III. auch auf dem Wohnungsgebiet unterbringbare Betriebe.

Für jedes Industriegebiet sind die Anforderungen einer der drei obigen Kategorien bezeichnend, weshalb das betreffende Gebiet vor allem als Standort der dieser Kategorie angehörenden Betriebe wirtschaftlich und zweckmäßig verwendbar ist. Das schließt natürlich nicht aus, daß auch anderen Kategorien angehörende Betriebe auf diesem Gebiet angesiedelt werden, allgemein ist jedoch die Ansiedlung einer niedrigeren Kategorie angehörenden Betriebes nicht möglich, bzw. zweckmäßig.

Im vierten Teil der Studie werden einzelne Probleme der Stadtstruktur besprochen. Auf die Arbeitsplätze der Industrie bezogen mußte der Grundsatz, wonach die Siedlung eine Einheit von Wohnort und Arbeitsstätte darstellt, bis zu einem gewissen Grad umbewertet werden. Die Entwicklung der Industriegebiete hat sich teils schon zu einem regionalen Problem erweitert.

Was die im Stadtkörper angeordneten, bzw. daran angeschlossenen Industriebetriebe anbelangt, läßt es sich durch die Übersicht der Betriebe feststellen, an welchen Punkten der Stadtstruktur die Konzentration von Industriebetrieben derart lösbar ist, daß ihre Anordnung die Anforderungen der Industrie und der übrigen Stadtteile gleichermaßen befriedigt.

Des weiteren wird der Einfluß der Eingliederung verschiedenen Kategorien angehörender Industriegebiete auf die strukturellen Elemente der Stadt

(Wohnungsgebiet, Grünflächen, Stadtzentrum) und auf die Stadtumgebung analysiert.

Im fünften Teil wird das Problem des Schutzes gegen gesundheitsschädliche Einflüsse der Industriebetriebe besprochen und festgestellt, daß die komplexen (kombinierten städtebaulichen und technologischen) Schutzmaßnahmen als fortschrittliche Lösung anzusehen sind. Die Mittel dazu werden analysiert und ein Vorschlag zur neuen Bemessungsmethode der Schutzabstände gemacht, bei der die zahlenmäßige (experimentelle und theoretische) Ermittlung der charakteristischen Merkmale der verschiedenen technologischen Vorgänge als Grundlage dienen kann. Die Bedeutung der Vegetation besteht vor allem im Schutz gegen Verunreinigung der Erdoberfläche und in der Belebung des zu schützenden Gebietes.

Im 6. Teil wird die Struktur des Industriegebietes erörtert. Nach Anführung der diesbezüglichen, sozusagen schon klassischen Grundprinzipien (z. B. parallele Führung der Straße und der Eisenbahn, Zentrumbildung, regelmäßiges Straßennetz) wird — unter Hinweis auf internationale Erfahrungen — die erweiterte Anwendung des Industriekomplexes, als strukturelle Einheit des Industriegebietes empfohlen.

Das Industriekomplex wird nicht nur als Gebiets-einheit betrachtet. Zur richtigen und wirtschaftlichen Unterteilung des Industriegebietes auf Komplexe müssen diese auch nach anderen Gesichtspunkten einheitlich sein, d.h.: Einheit der industriellen Kooperation (die Betriebe innerhalb eines Komplexes sollen ihre gegenseitigen Kooperationsansprüche womöglich untereinander befriedigen), Versorgungseinheit (womöglich gemeinsame kommunale Versorgungsanlagen, Hilfsbetriebe, öffentliche Institutionen für die Betriebe eines Komplexes), architektonische Einheit (in architektonischer Hinsicht harmonische Kompositionseinheit), Investitionseinheit (gemeinsame Vorbereitung und Durchführung der Investitionsvorhaben innerhalb des Komplexes, wo-

möglich mit demselben Investor), bauliche Einheit (einheitliche Ausführung der Betriebsgebäude und -anlagen innerhalb eines Komplexes, in zweckmäßiger Reihenfolge und mit einheitlicher Ausführungsorganisation).

Schließlich wird auf die besonderen Gesichtspunkte hingewiesen, die bei der Eingliederung von Industriegebieten in die vorhandene Stadt berücksichtigt werden müssen. Die Größe der Industriekomplexe muß sich in diesem Fall stärker an das zur Verfügung stehende, bzw. verwendbare Gebiet anpassen. Das hat allgemein zur Folge, daß die Größe der Komplexe das rationelle Maß unterschreitet und diese oft nicht als komplette Einheit ausgebildet werden können. Längs der auf Industriegebieten am vorteilhaftesten, regelmäßigen Verkehrslinien entstehen anstatt der zweckmäßigen kompakten Anlagen oft langgestreckte Industriegebiete oder solche mit diskontinuierlichen Konturen. Häufig können auch neue Industriegebiete nur als Mischgebiete (Industrie- und Wohngebiete) ausgebildet werden.

Die Ansiedlung neuer Industriegebiete, bzw. Industriebetriebe auf vorhandenen Wohngebieten ist allgemein nicht zweckmäßig. Diese letzteren können nämlich, hinsichtlich ihrer Struktur, Bebauung und ihres Bestandes an Grünanlagen nur durch große Schwierigkeiten und erheblichem Aufwand zur Aufnahme der Industriebetriebe geeignet gemacht werden, und mangels solcher Umgestaltungsmaßnahmen wirken sich die in gesundheitlicher, architektonischer und funktioneller Hinsicht schädlichen Einflüsse in erhöhtem Maße aus.

Die Studie gibt eine Kategorisierung der vorhandenen Betriebe auf Grund der Weiterentwicklung der Industriegebiete (stillzulegende, umzusiedelnde, stagnierende, entwicklungsfähige Betriebe) und macht — unter weitgehender Berücksichtigung der Wirtschaftlichkeit — Vorschläge hinsichtlich der weiteren Entwicklung der einzelnen Kategorien.

DIE ANFÄNGE DER ENTWICKLUNG UNGARISCHER STÄDTE UND DES STADTNETZES

DR. J. MAJOR

Im Laufe seiner Forschungen auf dem Gebiet der ungarischen Städtebaugeschichte wurde der Verfasser auf eine eigenartige Gruppe der Siedlungen aufmerksam, die als gemeinsames Merkmal den Namen von ihrem Marktrecht erhalten haben. Der Name bezeichnet entweder den Tag des Marktes (Dienstagsort, Mittwochsorort usw.), oder den Ort des Marktes. Es wurden mehr als 100

solche mittelalterliche Ortsnamen gesammelt und kartiert, unabhängig davon, aus welchem Jahrhundert die diesbezügliche erste schriftliche Aufzeichnung stammt und ob ausser dem Namen auch weitere Daten über die Marktstätigkeit vorliegen oder nicht. Aus der Kartenaufnahme ergibt sich eindeutig die Feststellung, daß diese Ortschaften nicht gleichmäßig verteilt waren.

Überwiegend sind sie an den Randzonen des im XI. Jahrhundert bewohnten Ungarngebietes auffindbar, vor allem an den süd- und nordwestlichen, sowie westlichen und südlichen Grenzen. Im Norden nimmt die Zahl dieser Ortschaften stark ab und steigt dann in Richtung nach Osten wieder an, — dem Weg der gegen Osten wandernden Szekler entsprechend.

Aus den bisherigen Ausführungen ist festzustellen, daß nur ein geringer Teil der Markttorte im Innengebiet des Landes liegen, in Transdanubien sind sie noch verhältnismäßig häufig, während sie in der großen Tiefebene fast vollkommen fehlen. Durch eingehendere Untersuchungen wurde bewiesen, daß sich diese Markttorte des inneren Landesgebietes fast ausnahmslos längs der ethnischen Berührungslinien der ungarischen und der slawischen Bevölkerung herausbildeten. Da die Slawen in waldigen Gebirgsgegenden lebten, während sich die Nomaden Ungarn auf dem grasigen Flachland heimisch fühlten, entsprachen die ethnischen Gebiete gleichzeitig auch unterschiedlichen geographischen Gegenden. Der Ansicht des Verfassers nach diente diese unterschiedliche geographische Lage und Lebensform als Grundlage zum Warenaustausch und ermöglichte dadurch die Herausbildung der Markttorte.

Bei näherer Untersuchung der Markttorte läßt sich feststellen, daß sich in ihrer Nähe eine Siedlungsgruppe eigenartiger Struktur befindet. Diese Siedlungsgruppe bestand außer dem Marktplatz aus Handwerks- oder Handels-siedlungen (evtl. waren beide zugleich vorhanden). Die Einwohner der Handwerks-siedlungen beschäftigten sich hauptsächlich mit Eisenbearbeitung (was auch die Namen der Orte beweisen), während die Handels-siedlungen von Völkern mohammedanischer oder jüdischer Konfession (vor allem Türken) bewohnt waren. In einzelnen Fällen sind mehrere solche Siedlungensembles in unmittelbarer Nähe auffindbar, meistens mit Klöstern, evtl. auch Burgen ergänzt. Diese, meistens benachbarten Siedlungsgruppen sind allgemein 2—5 Km weit voneinander entfernt.

Die Analyse der zur Verfügung stehenden Daten deutet darauf hin, daß sich diese Markttorte, bzw. Siedlungsgruppen im XI.—XII. Jahrhundert herausgebildet haben. Beachtenswert an ihnen ist vor allem der Umstand, daß sie aus denselben Teilen bestehen, wie die Städte ihrer Zeit, mit dem Unterschied, daß bei den ersteren der Marktort, das Handwerks- und Handelsdorf, sowie das Kloster und die Burg auf einem weit größeren Gebiet verstreut sind, als in den Städten, obwohl die verschiedenen Teile der mittelalterlichen ungarischen Städte ebenfalls ziemlich locker miteinander verbunden waren.

Der Umstand, daß infolge der großen Ver-

streutheit sich auch Siedlungen anderen Charakters in die Siedlungsgruppe eingefügt haben, wird die Ähnlichkeit mit den mittelalterlichen ungarischen Städten nicht geringer, da auch in den letzteren ein bedeutender Anteil der Bevölkerung sich nicht mit Gewerbe oder Handel beschäftigte.

Der Verfasser der Studie macht den Versuch, diese Verstreutheit zu erklären. Die unentwickelte Produktionstechnologie und die große Unsicherheit faßte die verschiedenen Beschäftigungsgruppen zu kulturellen Gruppen zusammen, die sich miteinander nicht vermischen konnten. Die kulturelle Absonderung der mohammedanischen und jüdischen Händler bedarf keiner besonderen Erklärung. Es sind auch Spuren abergläubischer Gewohnheiten nachweisbar, denen gemäß die Marktplätze — wie bei den primitiven Völkern allgemein — nicht im bewohnten Gebiet der Siedlung eingerichtet werden durften, sondern an irgendein unbewohntes Grenzgebiet verlegt wurden, das den Anforderungen entsprochen hat. Bei den weniger entwickelten Völkern waren auch die nicht wirtschaftlichen Funktionen des Marktes von größerer Bedeutung; diese werden der Reihe nach angeführt und z. B. darauf hingewiesen, daß sich die Volkssänger dieser Zeit (Spielmänner, Juculatoren) in der Nähe der Marktdörfer niedergelassen haben. Die Kirche war bestrebt, den Märkten christliche kulturelle Formen zu verleihen, was dazu beigetragen hat, daß der Markt, im Anschluß an das Kirchengebäude, in das Innere der Siedlung verlegt wurde.

Das letzte Kapitel der Studie untersucht das spätere Schicksal der Markttorte. Nach Auflösung der königlichen Güter wurden sie zum größten Teil vernichtet, oder entwickelten sich zu Dörfern. Nur wenige erreichten den Rang des Marktfleckens (Oppidum) oder der Stadt. Die Oppidien haben sich zum größten Teil in unmittelbarer Nachbarschaft der in der Studie besprochenen Markttorte herausgebildet. Einzelne Markttorte entwickelten sich tatsächlich zu Städten usw., in den dreißiger Jahren des XIII. Jahrhunderts und noch später. Diese stellen jedoch einen neuen Stadttyp dar, der dadurch charakterisiert wird, daß im Grundriß der Marktplatz die zentrale Stelle einnimmt.

Die Studie gibt auch von dieser zweiten Periode der ungarischen Städtebaugeschichte einen kurzen Überblick. Diese Periode wird durch die rapide Entwicklung der ungarischen Städte gekennzeichnet. Dem bisher dargelegten Gedankengang entsprechend war die Voraussetzung dafür die Agglomeration der Siedlungsgruppen. Eine große Rolle spielte dabei die Entwicklung der Produktionstechnologie (z. B. beim Schmiedegewerbe die Erfindung der mit Wasserkraft arbeitenden Luftblasanlage). Unter Einfluß der Kirche haben sich

anstatt der früheren kultischen Gemeinschaften die städtischen Zünfte herausgebildet. Entscheidend war in den Jahren um 1230 das unerbittliche Auftreten der Kirche gegen die in Ungarn angesiedelten Händler östlicher Abstammung, was zeitlich damit zusammenfiel, daß wegen dem Vorstoß der Mongolen und Araber die östlichen Handelsbeziehungen, bzw. Handelswege sowieso

aufhörten. Dieser komplexe Entwicklungsprozess war die Ursache dessen, daß die in der Studie besprochenen Marktorte an der Entwicklung der ungarischen Städte im Mittelalter unmittelbar nicht teilgenommen haben. Trotzdem können die Anfänge der Stadtentwicklung ohne die Marktorte nicht geklärt werden.

ÜBER DIE NEUERE ENTWICKLUNG DER SIEDLUNGSWISSENSCHAFT IN UNGARN

DR. P. GRANASZTÓI

Die Studie gibt eine Übersicht des Themas bis zu den Jahren vor der Befreiung Ungarns (1945), wobei keine bibliographische Vollständigkeit angestrebt, sondern die Untersuchung auf die wichtigeren Erscheinungen, Faktoren, Ergebnisse beschränkt wird. In dieser ersten Periode wurde noch keine planmäßige Forschung betrieben, die diesbezügliche Fachliteratur war zwar reichlich, bestand jedoch hauptsächlich aus, als Diskussionsgrundlage dienenden Artikeln und Studien. Diese können allgemein als fortschrittlich und dem Niveau der internationalen Fachliteratur entsprechend bezeichnet werden, die Lösung der Aufgaben war jedoch unter den damaligen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnissen nicht möglich. Teilweise war diese Erscheinung auch für die ersten Jahre nach der Befreiung charakteristisch. Eine bedeutende Wende erfolgte in den Jahren um 1950, als am Lehrstuhl für Städtebau der Budapester Technischen Universität für Bau- und Verkehrswesen eine organisierte Forschungstätigkeit eingeleitet wurde; zugleich erhielt die Siedlungswissenschaft als Disziplin, ein eigenes Komitee an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und eine selbständige Zeitschrift. Das bedeutete den Beginn der Erforschung und Lösung der durch die sozialistische gesellschaftliche und wirtschaftliche Umgestaltung herbeigeführten neuen, speziellen Aufgaben (Wirtschaftlichkeit, Sanierung, Umgebung, ferner: Gebietsplanung, Dorfplanung, neue Planungsmethoden, usw.). Arbeiten solchen Charakters wurden teilweise auch bei den Projektierungsinstituten und ihren Aufsichtsorganen und später am neu gegründeten Lehrstuhl für Stadtökonomik durchgeführt. Infolge des rapid anwachsenden Volumens der Aufgaben und ihrer häufigen Veränderungen haben sich jedoch die damaligen Bearbeitungen vielfach als nicht zeitbeständig erwiesen, was zur wiederholten Forschung vieler Themen geführt hat. Diese Erscheinung, allgemein der mengenmäßige Charakter der Forschungen kann auch des späteren beobachtet werden. Allmählich gelangten auch die theoretischen

Probleme der Disziplin (Grenzen, Begriffsbestimmungen, Methoden der Siedlungswissenschaft) in den Vordergrund und im Rahmen des perspektivischen Landesplans für wissenschaftliche Forschung konnte eine ausgedehntere, mehr organisierte Forschungsarbeit eingeleitet werden, da innerhalb dieses Plans für die Siedlungswissenschaft, als selbständige Hauptaufgabe, bedeutende Möglichkeiten gesichert wurden. In der ersten Fünfjahrperiode des Forschungsplans (1961—65) konnte trotz der beachtenswerten Ergebnisse die entsprechende Koordination und die konzeptionelle Einheit der Forschungen noch nicht gesichert werden; das Fehlen eines selbständigen Forschungsorgans und die geringe Zahl der wissenschaftlichen Mitarbeiter machten sich immer mehr fühlbar. Die Forschungsergebnisse wurden in der Praxis nicht genügend ausgenutzt. Sehr nützlich war hingegen in diesen Jahren die Zusammenarbeit im Rahmen der Ständigen Kommission für Bauwesen des RGW, bzw. seiner Sektion für Gebiets- und Stadtplanung, die teils als Informationsaustausch erfolgte, teils die Klärung verschiedener theoretischer Fragen und Methoden (Methodik, Terminologie, z.B. die Begriffe: „öffentliche Einrichtung“ und „kommunales Versorgungswerk“) und die Analyse der diesbezüglichen Lage in Ungarn ermöglichte. Eine weitere bedeutende internationale Zusammenarbeit erfolgte in der Arbeitsgemeinschaft „Städtebaugeschichte und Bautätigkeit in historischen Städten“ der wissenschaftlichen Akademien der sozialistischen Länder, wobei besonders die im Themenkreis „Rekonstruktion historischer Stadtzentren“ 1962 in Budapest veranstaltete Konferenz hervorgehoben werden muß. Im weiteren bespricht die Studie noch die in diesen Jahren eingereichten Diplomarbeiten und die diesbezüglichen Diskussionen, die ebenfalls erheblich zur Weiterentwicklung und Bereicherung der Disziplin beigetragen haben (so u.a. auf dem Gebiet der Regionalplanung, Städtewirtschaft, Planung von Industriegebieten, Methodik der Wirtschaftlichkeitsberechnungen, spe-

zielle Merkmale des ungarischen Städtebaus, usw.). Was den Buchverlag anbelangt, wurden in knapp 10 Jahren zahlreiche bedeutende Werke herausgegeben, so z. B. zwei Bände des Sammelwerkes „Städtebaulehre“. Einzelne Werke erschienen auch in neuer Auflage, was ein Beweis dafür ist, daß die Siedlungswissenschaft das Interesse eines weiteren Kreises der Leser geweckt hat. Schließlich veröffentlicht die Studie die vom zuständigen Komitee der Akademie 1965 bestätigte zusammenfassende Auswertung über die Forschungsarbeit der Vorjahre, mit der Anmerkung, daß dieser

Bericht, im Interesse der Weiterentwicklung, vor allem auf die Aufdeckung der bestehenden Mängel hinzielte. Mit dem Jahr 1965 wird eine Etappe der Entwicklung als abgeschlossen betrachtet, da im Rahmen des Ungarischen Instituts für Städtebau und Raumforschung die selbständige Forschungsinstitution mit einer ausreichenden Zahl der Mitarbeiter ins Leben gerufen und die Konzeption der neuen perspektivischen Forschungen erarbeitet wurde. Diese Umstände bieten Möglichkeit zur praxisnahen, einheitlich angeleiteten, organisierten Forschungsarbeit.

ÜBER DIE SIEDLUNGSGRUPPE DES STADTRAYONTYPS

S. DEÁK

Die Konzentration der Produktionskräfte und ihre Auswirkung auf das Siedlungsnetz: die Urbanisation, ist ein charakteristisches Merkmal der gesellschaftlichen Entwicklung unserer Zeit und kommt im Wachstum einerseits einzelner Städte, andererseits der mit den Städten eng zusammenwirkenden (mit der Stadt zusammen das Stadtrayon bildenden) Siedlungen der Stadtumgebung zum Ausdruck.

Trotzdem die Konzentration der Produktion und die Agglomeration der Einwohner zahlreiche Vorteile hat, kann bei einer spontanen Entwicklung die Konzentration leicht zu einem übermäßigen Wachstum, zu Disproportionen führen, was aus zweierlei Gesichtspunkten nachteilig ist:

a) hinsichtlich des Siedlungsnetzes im Landesmaßstab, indem die starke Anziehungskraft der Stadt, bzw. des Stadtrayons die Entwicklung anderer Städte und Stadtrayons behindert,

b) die übermäßig angewachsene Siedlungsgruppe bildet eine schlecht funktionierende, hohe Betriebskosten verursachende und zu ungesunden Lebensverhältnissen führende Formation.

Nach diesen vorangehenden Erörterungen werden in der Studie drei größenmäßige und Qualitätsstufen der Konzentration der Produktivkräfte und der Einwohner — als Folge der Urbanisation — unterschieden:

1. Konzentration innerhalb der Stadt;
2. Konzentration im Stadtrayon;
3. aus dem lockeren, aber urbanisierten ineinanderwachsen mehrerer Städte herrührende Konzentration (Konurbation).

In der Studie wird die Siedlungsgruppe des Stadtrayontyps eingehender erörtert und in allgemeiner, theoretischer, sowie in spezieller, heimischer Hinsicht untersucht.

Ein Teil der Funktionen innerhalb des Stadtrayons läßt sich genauer, ein anderer Teil weniger bestimmt und nur schrittweise gebietlich ab-

grenzen. Innerhalb des Stadtrayons sollen zweckmäßig 4 Zonen unterschieden werden, die die Mutterstadt (ursprüngliche Stadt) teils als zusammenhängender Ring, teils in fleckenförmiger Anordnung umgeben. Diese Zonen sind die folgenden:

a) Das Gebiet der Mutterstadt;

b) Die die Stadt umgebende Grünzone, welche aus der ringförmigen Schutzzone und der, den örtlichen Gegebenheiten entsprechend, fleckenartig angeordneten Erholungs- und Sportzonen besteht;

c) Die vorstädtische Wohnzone, die sich längs der zur Stadt führenden Verkehrswege erstreckt;

d) die äußere Versorgungszone, die die Hauptbasis der landwirtschaftlichen Produktion zur Versorgung der Stadt bildet.

Die Verfasser der Studie machen den Versuch, die verschiedenen Typen der urbanisierten Siedlungsgruppen voneinander abzugrenzen und gruppieren diese auf Grund von 4 Hauptgesichtspunkten, u. zw.:

A) auf Grund der geographischen Lage: Flachlandsiedlungen, Gebirgslandsiedlungen, sowie solche mit gemischten geographischen Gegebenheiten.

B) auf Grund der Siedlungsstruktur: als Agglomeration oder als Konurbation beurteilbare Siedlungsgruppen.

C) auf Grund des Charakters der Mutterstadt: Industriestadtrayons, Stadtrayons mit industriellem Charakter und Zentralörtlichen Funktionen, Stadtrayons mit zentralen Funktionen, sowie Agrarstadtrayons.

D) auf Grund der Entwicklungsmöglichkeiten: zur Expansion geeignete, zur Expansion nicht geeignete, zu entlastende Städte, Stadtrayons.

Die Umstände der Herausbildung dieser Typen und Formationen werden dargelegt und auf die verschiedenen Möglichkeiten der Weiterentwicklung hingewiesen, schließlich auch der Einfluß der wirtschaftspolitischen und politischen Gegebenheiten, als städtebildender Faktoren, kurz berührt.

UNTERSUCHUNG EINIGER FAKTOREN DER BEVÖLKERUNGSREPRODUKTION IN DREI SIEDLUNGEN DES KOMITATS BÁCS-KISKUN

D. FÜLÖP—DR. L. RENDES—A. BÖHM

In ihrer soziologischen Studie beschäftigen sich die Verfasser mit den wichtigeren Fragen der Bevölkerungsreproduktion am Beispiel dreier Siedlungen des Komitats Bács-Kiskun (diese Siedlungen sind: Kiskunfélegyháza, Kunszentmiklós und Harta). Obwohl sich bei diesen Siedlungen der natürliche Bevölkerungszuwachs nachweisen läßt, zeigt der effektive Bevölkerungszuwachs in den Jahren 1960 bis 1965 einen rückläufigen (Harta und Kunszentmiklós) oder stagnierenden Charakter (Kiskunfélegyháza). Die Ursachen dieser Tendenz werden in der Studie ausführlich erörtert.

Was die örtliche Arbeitskräftebilanz anbelangt, können trotz der bedeutenden Industrialisierung der letzten Jahre den Einwohnern nicht immer genügende, bzw. geeignete Arbeitsmöglichkeiten gesichert werden, was für die Frauen und Jugendlichen in erhöhtem Grade gilt. Das führt zur Erhöhung des Pendelverkehrs und der Auswanderung. Die Pendler sind hauptsächlich Werktätige der Industrie, die einen erheblichen Anteil der werktätigen Gesamtbevölkerung vertreten. In der Studie wird darauf hingewiesen, daß die Zahl der Pendler dieser Siedlungen in verkehrtem Verhältnis zu ihrem Industrialisierungsgrad steht.

Im weiteren werden — als die Entwicklung

der Bevölkerungszahl beeinflussende Faktoren — die Fragen der Familiengröße und der Kinderzahl besprochen. Beim Untersuchen der Ausrüstung der Familien mit Kulturartikeln, Haushaltsmaschinen und Möbeln wird nachgewiesen, daß sich bei Familien mit ein oder zwei Kindern der Ausrüstungsgrad noch auf unverändertem Niveau bewegt, und bloß im Falle von drei oder mehreren Kindern eine weniger gute Ausrüstung, bzw. ein Mangel an den erwähnten Artikeln feststellbar ist. In dieser Hinsicht bestehen zwischen den einzelnen Familientypen erhebliche Unterschiede, vor allem zu Ungunsten der Familien landwirtschaftlicher Arbeiter.

Die Entwicklung der Bevölkerungszahl wird auch durch die Wohn-, bzw. Wohnungsverhältnisse beeinflusst. In den untersuchten Siedlungen ist die Wohnungsfrage im wesentlichen noch ein ungelöstes Problem. Es werden die in den letzten Jahren errichteten Wohnungsbauten vorgeführt und in diesem Zusammenhang die an die Wohnungen und die Grundstückgrößen gestellten gesellschaftlichen Ansprüche untersucht. Bei diesen Ansprüchen wird — neben den Realitäten — auch der Einfluß der Traditionen und der ökonomischen Faktoren hervorgehoben.

UNGARISCHE SIEDLUNGEN UND DIE MIGRATION

DR. M. KERÉK

In der Vergangenheit wurde die Migration in Ungarn hauptsächlich durch die steigende Zahl der Agrarbevölkerung und der damit verbundenen Arbeitslosigkeit verursacht. In letzter Zeit übt die weitgehende Industrieentwicklung in den Städten eine Anziehungskraft auf die Dorfeinwohner aus. Demzufolge kann zwischen den Siedlungskategorien eine Verschiebung der Bevölkerungsproportionen festgestellt werden. Innerhalb von etwa 100 Jahren (1867—1964) hat sich der Anteil der städtischen Bevölkerung von 23,8% auf 42,5% erhöht. Der größte Zuwachs erfolgte in der Hauptstadt Budapest, deren Einwohnerzahl auf das Siebenfache angestiegen ist. Auch in den Mittelstädten (mit einer Einwohnerzahl von etwa 100 000 Personen) war die Entwicklung bedeutend. Unter den kleineren Städten hat die Bevölkerungszahl vor allem in den Industriestädten zugenommen,

während sich in den sogen. Agrarstädten die Bevölkerungszahl rückläufig entwickelte. Insgesamt ist beim Drittel der Städte die Migrationsbilanz passiv. In erhöhtem Maße gilt das natürlich für die Dörfer, bei denen die Stagnation seit 1930 andauert und in letzter Zeit die Bevölkerungszahl in Abnahme begriffen ist. Der Grund dafür ist die seit 1960 beschleunigte Abwanderung aus den Dörfern, mit einem gleichzeitigen starken Rückfall des natürlichen Bevölkerungszuwachses verbunden. All diese Umstände haben in der Landwirtschaft — deren Arbeitskräftebestand bereits jetzt veraltet ist — eine schwierige Lage herbeigeführt. Es müssen Maßnahmen getroffen werden, um die Umstände zu beseitigen, die die Einwohner zur massenweisen Abwanderung aus den Dörfern veranlassen.

DIE UNTERSUCHUNG VON 12 NEUEN WOHSIEDLUNGEN

A. KÁRPÁTI—GY. KONRÁD

Die Verfasser haben ihre Untersuchungen in 4 hauptstädtischen und 8 provinziellen Wohnsiedlungen durchgeführt, vor allem mit dem Ziel, empirische Daten über die Anwendung und Eignung der zentralen Kosten- und Raumnormativen zu gewinnen. Das Untersuchungsbereich umfaßte insgesamt 16 200 Wohnungen und 78 000 Personen. Auf Grund der als Ergebnis der Erhebungen gesammelten etwa 80 000 Daten wurde von den 12 Wohnsiedlungen eine ausführliche Beschreibung gegeben und allgemeine Schlußfolgerungen gezogen, die im folgenden auszugsweise erläutert werden sollen.

In der Studie wird über die besondere demographische Struktur der Wohnsiedlungen, über den hohen Anteil der Jugendlichen und der kinderreichen Familien, sowie über die Größenverteilung der errichteten Wohnungen berichtet. In den Wohnsiedlungen der Provinz besteht die Bevölkerung bis zu 33,6% aus Kindern unter 16 Jahren, obwohl im Durchschnitt der Provinzstädte diese Verhältniszahl bloß 25,6% beträgt. In der Hauptstadt Budapest sind die Einwohner der Wohnsiedlungen bis zu 29,8% Kinder unter 17 Jahren, während in der Hauptstadt insgesamt durchschnittlich 20,8 Jugendliche auf 100 Einwohner entfallen.

Die Verteilung der Wohnungen nach ihrer Größe, bzw. der Zahl der in ihnen unterbringbaren Personen wird mit der Verteilung der Familien nach Familiengröße verglichen, Daten über die Zahl der Einwohner pro Zimmer angegeben und dabei festgestellt, daß der Anteil der Wohnungen für 2 Personen zu groß und der der Wohnungen für 5—6 Personen zu gering ist, während für größere Familien (über 6 Personen) überhaupt keine Wohnungen gebaut wurden.

Im weiteren werden die Kindereinrichtungen und die gesundheitlichen Anlagen der Wohnsiedlungen besprochen, kritisch analysiert und die Feststellung gemacht, daß wegen der zu schraff festgelegten Normativen das Fassungsvermögen

der übrigens in architektonischer Hinsicht einwandfreien Gebäude unzureichend ist, was sich auch in pädagogischer Hinsicht ungünstig auswirken kann. Die allzu strengen Vorschriften und der effektive örtliche Bedarf gelangen miteinander in Konflikt. So wurden z. B. — aus den Daten feststellbar — in der konkreten Projektierungspraxis die für Allgemeinschulen festgelegten Normativen überall überschritten, was zweifellos begründet war, da selbst die auf diese Weise gesicherte Zahl der Schulplätze den effektiven Bedarf nicht deckt.

Die Nachteile der allzusehr lockeren Bebauungsweise der Wohnsiedlungen werden ausführlich erörtert. Es wurden experimentelle Messungen zur Ermittlung des Mezzoklimas bei der alten und der neuen Bebauungsweise durchgeführt und auf Grund der Meßergebnisse wird auf die diesbezüglichen Nachteile der neuartigen Anordnung hingewiesen. Im weiteren wird auf den Ausnutzungsgrad der Spiel- und Grünflächen eingegangen und über Verkehrszählungen auf Verkehrsflächen berichtet. Die Verfasser machen den Vorschlag, bei den Wohnsiedlungen eine größere Bebauungsdichte vorzusehen.

Schließlich werden die Komponenten der spezifischen Kosten der Wohnungen und Nachfolgeeinrichtungen analysiert und festgestellt, daß hinsichtlich des Niveaus der auf die Wohnungszahl bezogenen Investitionskosten zwischen den einzelnen Siedlungen große Unterschiede bestehen. Auf Grund der aus den Zahlendaten feststellbaren Zusammenhänge wird die Erhöhung der zurzeitigen durchschnittlichen Geschoßzahl, bzw. brutto Wohndichte der Bebauungen (bis zu einer gewissen Grenze) vorgeschlagen. Die Untersuchung der Istkosten gestattet nämlich die Behauptung, daß diese Tendenz eine wirtschaftlichere Verwendung der Investitionsmittel sichert, selbst wenn die Kosten der Grundstückerwerbung nicht berücksichtigt werden.

66-6411 — Szegedi Nyomda